ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ

МӘДЕНИЕТ КОМИТЕТІНІҢ

«САРАЙШЫҚ» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МНИСТРЛІГІ

Х. ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ 800 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ «САРАЙШЫҚ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ӘЛЕМІ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК
МАТЕРИАЛОВ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«САРАЙШЫК И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МИР ЕВРАЗИИ»
ПОСВЯЩЕННОЙ 800-ЛЕТИЮ УЛУСА ДЖУЧИ

Сарайшық, 2024 ж.

ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
С 22

Жауапты редактор

Ә.Қ. Мұқтар - тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК директоры

Редакциялық алқа

У.Т. Ахметова – т.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ

Ж.Ж. Мұстафин – т.ғ.к., профессор

Ж.К. Диярова – магистр, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК директоры орынбасары

А. Тұраруұлы - «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК бас инспекторы

А.Ж. Жумабаев – магистр, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК ғалым хатшысы

Сарайшық және Еуразияның ортағасырлық әлемі: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдарының жинағы (04 қазан, 2024 жыл) / Жалпы ред. басқ. Ә.Қ.Мұқтар. – Атырау, «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ баспаханасы, 2024. – 252 б.

ISBN 978-9965-23-640-2

Жинақ 2024 жылғы 4 қазанда республикалық санаттағы тарих және мәдениет ескерткіші – ортағасырлық Сарайшық қаласы туралы білімді зерделеу және жүйелеу, қаланың Еуразияның ортағасырлық тарихындағы және қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы рөлін айқындау мақсатында ұйымдастырылған «Сарайшық және Еуразияның ортағасырлық әлемі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарынан құралған. Жинақта ортағасырлық Сарайшық Тәуелсіз Қазақстан және шетел тарихнамасы призмасында: жетістіктері мен зерттеу, Жошы Ұлысының тарихы және оның тарихи ізбасарлары туралы ғылыми зерттеулердің жаңа нәтижелері, Қазақстандағы ортағасырлық тарихи-мәдени кешендер, оларды сақтау, қорғау және насихаттау және танымал ету мәселелеріне баса назар аударылады. Басылым тарихшыларға, өлкетанушыларға, мектеп мұғалімдеріне, студенттерге және ғылыми көпшілікке арналған.

Конференция Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № AP19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XVI ғғ.)» жобасы шеңберінде өткізілді.

Ескеру: Мақалалар мен баяндамалардың мазмұны мен мәтініне жинақты дайындап, шығарушы жақ жауап бермейді.

© «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК, 2024
© «Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ, 2024

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС

ҰЛТТЫҚ ТАРИХ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҰЛҒА: МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Ханкелді Әбжанов- ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Алғашқы адамдар мекендеген өркениет ошақтары көп емес. Солардың қатарында қазіргі қазақ жерінің тұрғындары бар екенін археологиялық зерттеулер өткен ғасырдын орта шамасында дәйектеген. Нақтысына көшсек, адам баласының табаны Қазақстан аумағына алғаш рет 1 миллионға жуық жыл бұрын, яғни тас дәуірінде тиген екен. Интеллектуалды әлеуеті мен қабілет–қарымы әлжуаз, қолындағы құрал-жабдығы қарадүрсін бұлар қоршаған ортаға толық тәуелді болғандықтан адами, әлеуметтік, өркениеттік ілгерілеудің мейлінше баяу тағдыр-тәлейін бастан кешті.

Ежелгі адамдардың тарихын дәуірлеудің әлденеше ғылыми нұсқасы бар. Оларды кезінде формациялық, өркениеттік, циклдық, т.б. ұғым–түсінікпен айдарлаған тұжырымдар түзілгені белгілі. Бүгінде көп айтыла беретін өркениет, мәдениет, соғыс, бейбітшілік – бәрі адам баласы пайда болғаннан кейін, адам әрекетімен түзілген құбылыстар. Әрқайсына тоқталып жатпастан Қазақстан тарихына қатысты өз пікірімізді білдіру ниетімен мынадай дәуірлеуді ұсынғанды жөн көрдік.

Бірінші дәуір - Қазақстан аумағында адам баласы пайда болғаннан «неолиттік революцияға» дейінгі аралық. Бұл дәуірдің басты нәтижелері: табиғат тұрақтанды, адамға тән қасиеттер мен ерекшеліктер (биологиялық , физиологиялық) толық қалыптасты. Ішпек-жемегін аңшылық, терімгершілік, балық аулау арқылы, яғни табиғаттың бергенімен күн кешкен адамдар енді материалдық-заттай қажетін өзі өндіретін деңгейге көтерілді, тілі шықты. Тарихты түзуші адам болғандықтан бұл дәуірді ежелгі адамдар дәуірі деп айдарлаған жөн шығар.

Екінші дәуір - тікелей өндірушіге айналған неолиттік адамдар қауымының түрлі сілкіністер мен оқиғаларды артта қалдырумен арғықазақтарға айналған аралық. Арғықазақтар дегеніміз мекендеген географиялық аумағы, шаруашылық-мәдени типі және өмір салты, әлеуметтік даму формасы бойынша XIV-XV ғасырларда орын алған этникалық өркениеттің нәтижесі болып табылады. Бұл мәселемен өмір бойы айналысып жүрген ғалым, академик О.Ысмағұловтың пайымдауы бойынша, біріншіден, қазақтардың ең жақын биологиялық ата-бабалары түркі дәуірінен бастама алады, екіншіден, қазақтардың антропологиялық көне бабалары қола дәуірінің тұрғындарымен байланыста болған. Бұдан шығатын қорытынды - бүгінгі қазақ ұлтының тұрақты мекен-жайындағы антропологиялық күре тамырының ұзындығы төрт мыңжылдық тереңдікте жатыр.

«Неолиттік революциядан» берідегі, әсіресе қола ғасырындағы Қазақстан тұрғындары Отан тарихын өзіндік өрнекпен айшықтағаны, әлемдік өркениетке баға жетпес олжа салғаны Беғазы-Дәндібай, Ботай мәдениеттерінен, тастағы көне суреттерден, сақ өнері - аңшылық стильден күмән-күдіксіз көрініп тұр. Әйткенмен жазба деректердің тапшылығынан арғықазақтардың шығу тегі парсылық па, әлде түркілік пе деген сұраққа түпкілікті жауап табылған жоқ. Менің ойымша, қазақ этногенезін зерделегенде түркілік факторға басымдық берген жөн. Өйткені ежелгі және ерте орта ғасырлардағы парсылармен шаруашылық-мәдени кешенімізде ортақ белгілер көп емес, бабаларымыздың олармен бейбіт қатар өмір сүрген ғұмырлары қысқа ғана, тіпті бүгін де іштарта бермейміз.

Келесі іргелі мәселе тарихи үдерістің қозғаушы күшін, мәні мен мазмұнын теориялық-методологиялық тұрғыдан ашуға келіп тіреледі. Осы бағыттағы талпыныс жазу пайда болғаннан бері үзілген емес. Оны құдайдың құдіретімен, меншік түрімен, табиғи-географиялық фактормен байланыстырған теориялардың бірсыдырғы нәтижелер әкелгеніне

куәміз. Алайда тап осы мәселеде, біздің ойымызша, құпияның сырын, сұрақтың жауабын адамның өзінен, бірінші кезекте адамның интеллектуалды есеюінен, сын-қатер мен бәсекеге төтеп бергенінен, жасампаз қабілеті мен ізденісі табиғатынан тапқан жөн. Бастапқыда табиғат катаклизмдеріне, жыртқыш айуандарға қарсы тұруға қауқарсыз адам өзінен басқа ешкімде жоқ диалектикалық және қисынды ақыл-ойымен өткір ағашты, қатты тасты, ұзынды-қысқалы арқан-жіпті кәдеге жаратудың арқасында ғұмырын ұзартып, ұрпақ өсіру мүмкіндігін арттырса, келе-келе тіршілік тәжірибесін тірнектеп жинаған интеллектуалды әлеуетімен қарапайым еңбекті күрделілендірді, өзі де есейді, игергенін ұрпағына аманаттады, ұжым мен қоғамның әлеуметтенуіне, ұйымдасуына, ортақ белгілерінің молаюына серпін берді.

«Неолиттік революция» адам баласы дамуының асқаралы белесі, сапалы жаңа межесі болуымен қатар әрбір индивидтің иығына түсетін жүктеменің ауқымы мен салмағын өзгертті. Егер табиғаттың бергенін дайын күйінде тұтыну дәуірінде әлеуметтік субъектіге алдымен күш–қайрат қажет болса, енді тіршіліктің өрісін дене еңбегінен гөрі ой еңбегі кеңейтетін дәуір басталды. Ол адамның, адамзат баласының мәнді ерекшілігі - интеллектуалды жасампаз қарымның табиғат тағдырындағы, қоғам алдындағы, өркениет болашағындағы аса биік жауапкершілігін айғақтаушы өлшемге айналды.

Интеллектуалды фактор басымдығы һәм үстемдігі келумен тарихи үдеріс барысы жеделдеді. Өйткені ұрпақтар арасындағы ақпараттық сабақтастық пен бірін бірі тәжірибемен, біліммен байытуы бұрын-соңды болмаған биіктікке көтерілді. Ал бұған жазудың пайда болуы шешуші ықпал еткенін теориялық-методологиялық қағидат ретінде қаперден шығармау керек. Әрине, ақпараттық сабақтастықты сақтаушы тетіктер жазуға дейін де түзілгені рас. Мәселен, әдет-ғұрып, фольклор, халықтық медицина мен астрономия, тағы басқалар бір сәттік қазына емес, бірнеше ұрпақ игілігі. Дегенмен ақпаратты дәлме-дәл сақтауда, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде, жаңалықтармен байытуда, осылайша жедел ілгерілеуде жазудың орны мен маңызы алабөтен.

Әр өңір тұрғындарының өзара ақпарат алмасуы үдеген соң адами интеллектуалды ізденіс ауқымдалды әрі ол еңбек өнімділігін арттыруға, шаруашылық-мәдени кешенді жаңашылдықпен толықтыруға, қоғамның әлеуметтік-кәсіби мамандануына оң ықпал етті. Тарих тығыршығы айналуының жылдамдағанын қола дәуіріндегі Қазақстанда орын алған еңбек бөлінісінен - мал шаруашылығынан, жер шаруашылығынан, қолөнерден, әсіресе қалалардың өскенінен байқауға болады. Бұлар интеллектуалды фактор екінші қатарда тұрған дәуірде бой көтермей, тұншығып жатқан еді. Тұтастай алғанда, «неолиттік революцияға» дейінгі дәуір Қазақстан тарихының хронологиясында шамамен оннан тоғыз бөлігін құраса, одан берідегі барша дәуір оннан бір бөлігін де құрай бермейді. Есесіне арғықазақтар мен қазақтар тарихының ең сүбелі де айтулы беттері соңғы төрт мыңжылдық бедерінде жазылғаны баршаға мәлім.

Тарихи үдерісті жеделдеткен интеллектуалды фактор адамның, адамдар қауымдастығының ізденісімен, еңбегімен, әрекетімен ажырағысыз, медальдың екі бетіндей құбылыс. Бұл орайда табиғи–географиялық орта рөлін бекерлеуге негіз жоқ. Қазақ: «Жері байдың - елі бай», дегенде материалдық–тұрмыстық бақуатты меңзеп отыр, оның астарында ақыл–ойды ұлықтау мүлде жоқ. Қай халықтың болмасын салт–дәстүрі, шаруашылық–мәдени типі, рухани әлемі қоршаған ортамен тығыз байланыста қалыптасатыны ақиқат. Бірақ соңғының бай немесе жұтаңдығы адамдардың ақыл–ой дәрежесін, тарихи үдерістегі орнын анықтамайды. Аз халықтың көп болуы, аш халықтың тоқ болуы нақты уақыт пен кеңістіктегі ахуалда, ахуал алға тартқан міндет пен бәсеке үдесінен шыға білуде.

Тарихи үдерістің жеделдеуі этностар мен мемлекеттер арасындағы кірігуге немесе жіктелуге әсер етпей тұрмады. Қола дәуірінің соңына қарай ол Қазақстан аумағындағы адамдар қауымдастығының тілдік, нәсілдік, антропологиялық, дүниетанымдық, экономикалық тұрғыдан жақындасуы мен тұтасуына ұласып, арғықазақтарды тарих сахнасына шығарды. Арғықазақтарды қалыптастырған әлеуметтік тұтасудың, қоғамдық-саяси кемелденудің ең биік сатысы - мемлекеттің пайда болуы. Мемлекет әлеуметтік субъектілер арасындағы саяси–құқықтық қатынас кемелденген аумақта адамдар үшін және адамдардың

жасампаздық әрекетімен құрылады. Мемлекеттің материалдық негізі - жер, әлеуметтік жасақтаушысы - адамдар, есеп пен бақылауына қажет тетік - жазу, үйлестірушісі әрі қорғаушысы - заң мен дәстүр, тағдырын анықтаушы - билік пен билеушілер ұстанған саясат. Қазақ даласында тұңғыш мемлекет құрған, жазба деректерінің мәліметі бойынша, сақтарда осының бәрі жұмыс істеп тұрды.

Ортақ тағдыры мен мәнді белгілері бойынша тұтасқан адамдардың үлкен тобын этнос, халық, ұлт ұғым–терминдерімен айдарлау өмірде де, ғылымда да орныққан тәртіп. Бүгінде қоғамтанушылар төл мемлекетін құра алғандар ғана ұлт мәртебесіне лайық деген байлам - тұжырымды қолданып жүр. Қалай болғанда да, зор интеллектуалды парасатпен өзін өзі таныған, «біз және олар» айырым биігіне көтерілген халық табиғи–ырғақты, өркениетті даму барысында немесе жат қолынан азаттыққа шығумен төл мемлекетін құра алады. Демек, төл мемлекетіміз – Қазақ хандығы құрылған сәттен ұлттық тарихымыздың жылнамасы басталды.

Тарихтың қай дәуірінде болмасын тағдыранықтағыш тұғырлы меже адамға, адамдар қауымдастығына, солардың интеллектуалды қарымы мен әрекетіне тиесілі екен. Тарихты жасайтын - халық дейтініміз осыдан. Дегенмен халықты құрайтын адамдардың бәрі бірдей шетінен әрекетшіл, қисынын тапқыш, кемел, ізгі ниетті, дос, жолдас, бауыр емес. Тарихи үдерістің жеделдеуімен қоғамдағы әлеуметтік-кәсіби айырмашылық пен жіктелудің тереңдей түсетіні және бар. Мұның сыртында әркімнің кешегіден бүгін, бүгінгіден ертең жақсы өмір сүруді қалайтыны заңды құбылыс. Ол үшін материалдық және рухани игіліктерді өндіруді ұлғайтқан үстіне ұлғайта түсу керек. Алыс-жақын халықтар мен мемлекеттер тарапынан туатын қауіп-қатерден сақтанбаса, жиған-тергеннен оп-оңай айырылу ғажап емес.

Қысқасы, тарихтың жолы қайшылықтар мен қиыншылықтарға толы. Бұлар қарапайым малшы мен диханның да, зергер мен ұстаның да, жас пен кәрінің де, ерлер мен әйелдердің де алдынан әркез шыққан әрі шыға да береді. Қазақи ұғыммен айтқанда - екінің бірі. Мәселе шешілмесе, қоғам күйрейді, не осынау қайшылықтар мен қиыншылықтардан алып шығатын адам табылады. Күрмеуі күрделі құбылыстың шешіміне қол жеткізген ой мен әрекет иесін, басшыны, ізденімпаз жанды, біздің пікірімізше, Тұлға деген жөн.

Көктей шолып қарайтын болсақ, Ұлы далада, Отан тарихында Тұлғалар жалғастығы үзілмегенін көреміз. Парсы әскерін шөл далада адастырған Шырақ та, күй атасы Қорқыт та, ғылым қуып қиырға кеткен әл-Фараби да, азаттық жолында құрбан болған Махамбет, Кенесары, Қайрат Рысқұлбеков те шынайы Тұлғалар. Тұлға дегеніміз - өзіне тәуелді емес объективті әлемдегі (ортадағы) қажеттілікті (экономикалық, ғылыми, саяси, өндірістік, т.б.с.с.) практикалық-қолданбалық, теориялық-шығармашылық жаңашылдықпен шешкен (жүзеге асырған) немесе шешу (жүзеге асыру) жолын дұрыс нұсқаған әлеуметтік субъект. Тұлға дәйектеген ізашарлық нәтижені замандастары, кейінгі ұрпақ та кәдеге жаратады. Дегенмен кейбіреуінің ғұмыры ұзақ болса, екіншілерінікі өтпелі сипатта қалатыны рас. Басқаша айтқанда, қолданымдық, танымдық маңызын жоймайтын мәңгі құндылық - нәтиже бар да, шектеулі уақыт пен кеңістік сұранысына ғана сай келетіндері бар. Өкінішке орай, жазу пайда болғанға дейін ғұмыр кешкен, аты-жөні сақталмаған Тұлғалардың лайықты бағаланбай қалатынын мойындауымыз керек. Мәселен, арғықазақтар - жер бетінде жылқы малын алғаш қолға үйреткендер, балдай сары қымыз жасау технологиясын ойлап тапқандар. Атқа қону әлемдік тарих тағдырына бетбұрысты өзгеріс әкелгенін, салтатты өркениеттің XV ғасыр соңына дейінгі үстемдігін қамтамасыз еткенін қаперге алсақ, үзеңгіні, шалбарды, дөңгелекті ойлап тапқан, тіпті ойлап таппаса да, сол бағытта тұңғыш қадам жасаған Тұлға есімі Отан тарихында алтын әріптермен жазылуға әбден лайық екенін бекерлей алмаймыз. Ұлы Абай айтқан есте жоқ ескі замандарды былай қойғанда, арғықазақтар дәуірінде, қазақ елінде дүниеге келген жүздеген тамаша сәулет ескерткіштерінің, күні бүгінге дейін оқырманы мен тыңдаушысын ләззатқа бөлейтін әдеби-музыкалық шығармалардың авторларын дөп басып айту мүмкіндігі келмеске кетті. Қоғамдағы объективті де шынайы сұранысқа жауап берген Тұлға ретінде ресми ұлықталмаған солардың артында қалған мұрасымен танысқан сан ұрпақ санасын байытты, қиялына қанат бітірді, тіпті бүгінгі таңда да қазақстандық патриотизмді қалыптастыру ісіне қызмет етіп тұр.

Тұлғаны тұлға еткен іргелі нәтиже, танымдық және қолданымдық бәсі жоғары теориялық-практикалық шешім алғашқыда ниет, арман, қиял түрінде көрініс береді. Айталық, арғықазақтар, байырғы түркілер аспанда самұрық құстай қалқуды армандады. Құстай ұшса, уақыттан озатынын, бәсекеде басым түсетінін, ең бастысы - материалдық-рухани игіліктерді тұтынуда жаңа межеге жететінін ұғынды. Осының бәрі ертегілерінде, аңыз-әңгімелерінде молынан орын тепкен. Бұл - утопиялық идея. Келесі саты - ықтималды идея. Академик М.Өтелбаев пен профессор Д.Әубәкірдің математикалық есептеулері және тарихи-философиялық пайымдаулары бойынша, байырғы түркілер алғашқы қарапайым ұшу құралын жасай алған, яғни ықтималды идея сатысына жеткен. Олар өзі мықты, өзі жеңіл түйе терісінен сырылған кең жайылған батпырауыққа байланған қыларқандарға ілініп, қатты желдің айдауымен іргелес ел Қытайдың Ұлы қорғанынан асып түсе алыпты. Батпырауықтарын қорғанның ішінде қалдырмауға тырысып, ұзын арқанға байлап, ұшып кетуге жол бермей, ұстап тұрып, қайтарып алып отырған. Ұстай алмайтын үлкен батпырауықтарды қазыққа байлап қойған. Ғалымдардың есебіне ден қойсақ, әбден өңделіп, шытырлақ күйге дейін созылып кептірілген екі атан түйенің терісінің аумағы 12 ш.м.-дан кем болмайды, сондықтан бой-тұрпаты жинақы (60 кг.) жас сарбаз үшін әрі кеткенде екі-үш түйенің терісі жеткілікті. Бұған қоса жасанды қанат түзуге ең оңтайлысы кереге екен. «Тегінде біздің бабалар ұшудың бірер түрін басқалардан бұрынырақ игере алды дегенге таңданыспен емес, түсіне де, түйсіге де қарағанымыз абзал шығар!» - деген ой-түйінге тоқтапты отандастарымыз.

Алайда, арғықазақтар қарапайым ұшу құралын ғылым мен техниканың жетістіктеріне сүйенген нағыз ұшу аппаратына айналдыра алмады. Теориялық-практикалық жаңашылдық үшінші сатыға - шынайы идея сатысына көтерілмеді. Оған, біріншіден, қоғамның даярлығы мен мүмкіндігі жетіспеді, екіншіден, утопиялық идеяның ықтималды идеяға, ықтималды идеяның шынайы идеяға айналуы үшін уақыт керек, үшіншіден, өміршең идеяны туындатушы, оны бір сатыдан келесі сатысына жеткізуші Тұлғалар сабақтастығы үзілмеуі қажет. Жалпы, адам баласының санасы мен жүрегін мазалаған, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан утопиялық идеялардың басым бөлігі түбінде жүзеге асады. Өйткені олардың бастау бұлағында өмірлік қажеттілігін тереңінен ұғынған, замандастарын иландыра білген, қоғамдық санаға нық орнықтырған, орасан жауапкершілікті мойынына алған Тұлға тұр. Көптің үйреншікті өмір салты мен тіршілігіне қозғау салатын, өзгеріс әкелетін Тұлғалардың ақыл-ойы мен әрекетінсіз тарих қарыс-сүйем алға баспас еді.

Тұлғаның тұлғаға лайық миссияны орындауы объективті және субъективті заңдылыққа қалай байлаулы болса, кездейсоқ және стихиялы факторларға да соншалықты қатысы бар. Мәселен, XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар соғысы жүздеген мың қыршын жастың өмірін қиды. Араларында қанша болашақ дарынды саясаткер, ғалым, қолбасшы, күйші, сәулетші кеткенін ешкім айта алмайды. 1937 жылғы сталиндік «үлкен террордан» алашшыл М.Әуезовтың аман-сау қалғаны нағыз кездейсоқтықтың өзі. Сидней олимпиадасының чемпионы боксшы Б.Саттархановтың 20 жасар шағында, жезтаңдай әншілер Ж.Кәрменов пен М.Ералиеваның кәсіби-шығармашылық кемелінде көлік апатынан қаза табуы әрі кездейсоқ, әрі стихиялы себептер жиынтығының әкелген қасіреті. Ойшыл Абайдың, данышпан Шәкәрім қажының, саяси қайраткерлер Әлихан Бөкейханов пен Ж.Тәшеновтың, атақты панфиловшы Б.Момышұлының мемлекет тарапынан қолдау көрмек түгелі әділетсіздікпен күйеленгені, жапа шеккені Тұлғалар кездейсоқтық пен стихияға сыртқы күштердің арнайы ұйымдастыруымен де ұшырайтынын әшкерелейді. Ендеше, Тұлғаның пайда болуы тарихтың ұлтқа, аракідік адамзат өркениетіне тартқан сыйы, оны дер кезінде дұрыс тани және лайықты бағалай білу ортасының, әсіресе мемлекеттік құрылымдардың тарих алдындағы борышы.

Қазақ даналығы: «Алып та анадан туады» дейді. Тұлға да адам баласы. Демек, ол нақты этностың, халықтың, ұлттың өкілі. Тағдырдың жазуымен, тарихи ахуалдың қысымымен қазақ (орыс, неміс, кәріс) болып туып, басқа ұлттың өкіліне айналып кеткен Тұлғалар да бар. Дей тұрғанмен, Тұлға тұғырының биік әрі көрнекі өлшемі халқының санымен, оның халықаралық қатынастар мен сыртқы саясаттағы бәсекеге қабілеттілігімен, азат немесе отар күй кешуімен анықталатынын тарих әлденеше дәлелдеді. Айғақ-дәлел келтірер болсақ, XIX ғасырда он жыл

бойы Еуразияның сайын даласын азаттық ұранымен дүбірлеткен, Ресей империясының патшасын мазаландырып, жандаралдарын үрейге бөлеген Кенесары ханды Қазақстаннан тыс жерде ғалым-мамандар ғана біледі, ал Кенесары көтерілісінен мыңдаған жылдар бұрын бар болғаны құлдардың көсемі, саяси бағыт-бағдары мүлде айқындалмаған, гладиатор Спартак әлем тарихынан ойып орын алған Тұлғалар қатарында тұр. Егер әл-Фараби өз заманындағы ғылыми ойдың әлем мойындаған ошағы - араб жеріне кетпей, Отырарда қалып, трактаттарын осында жазса, әлемнің екінші ұстазы атанар ма еді, атанбас па еді, қайтер еді.

Мәселенің мәнісі мынада: саны көп халықтан ғана емес, аз халықтан да адамзат өркениетіне олжа салатын, практикалық-қолданбалық және теориялық-шығармашылық жаңа нәтижені туындататын Тұлға шығады. Ал оның мойындалуы әлемдік тарихта және үдерістерде халқының бағындырған биігіне де қатысты екен. Мұндайда халқымыздың: «Көп қорқытады, терең батырады», «Бидің айтқанын құл да айтады, бірақ аузының дуасы жоқ» деген қағидат-нақылдары еске түседі.

Тұлғасыз - халық жетім, туған халқынан тамырын үзген Тұлға - тұл. Халықтың ғұмырын ұзартатын, тіпті жер бетінде сақталып қалуын қамтамасыз ететін алғышарт: материалдық және рухани қазынаны - азық-түлік, тұрғын үй, киім-кешек, тіл, әдебиет, өнер, т.б.с.с. - мызғымаған, қасаң әу бастағы әдіс-тәсілмен, құрал-жабдықпен өндіре беру, туындату мүмкін емес. Оны үздіксіз жетілдіру, интеллектуалдық өресін байыту, еңбектің өнімділігін арттырған үстіне арттыра түсу қажет. Әйтпесе ашаршылық, кедейлік, рухани жұтаңдық этностың түбіне жетеді. Мұны айтпаса да түсінгендіктен халық саналы немесе автоматты түрде еңбектенеді, ізденеді. Шаруаға қыры барлары, мәдени-имандық істерге икемділері айналасындағыларға үлгі-өнеге көрсетеді. Бірақ бұлар эмпирикалық-нақты міндетті жергілікті ауқымға сай шешкен пысық белсенділер ғана. Артық қыламын деп тыртық қылғандарға кешегі күшпен ұжымдастыру тұсында халықтың берген анықтамасы «шолақ белсенді» ғой. Көп жайдан хабар беретін, танымдық әлеуеті әзірге толық анықтама қоймаған ұғым-түсінік бұл. Нағыз Тұлға ізденісі мен әрекетінің нәтижесі жалпыұлттық мақсатты үздік үлгіде атқарумен көмкеріледі. Айталық, саясатта бұлар Қазақ хандығының іргесін қалаған Керей мен Жәнібек сұлтандар, мемлекеттің тарихи-этникалық аумағын қалпына келтірген Хақназар, Тәуекел хандар, уақыт үдесіне лайық реформаларды жүзеге асырған Қасым, Есім, Тәуке хандар, ұлттық идеология мен теорияда пәрменді ұстанымдарды және қағидаттарды дәйектеген Асан Қайғы, Бұқар Жырау, алаш зиялылары, әскери-соғыс өнерінде - Әбілқайыр хан, Қабанбай мен Бөгембай батырлар, ұлттық «Менге» негізделген тәуелсіздік үшін күресте даңқы артқан Абылай, Кенесары хандар, жазба әдебиетте - Абай, Еуропалық өмір салты мен рационализмді орнықтыруда - Жәңгір хан, әлемдік ғылымды игеруде - Шоқан, қазақ ғылымын өрге сүйреуде - Қ.Сәтбаев, кеңестік тоталитаризм қылмысын әшкерелеуде - М.Шоқай, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов. Осындай Тұлғаларсыз қазақтың қазақ болып қалуы екіталай еді, халқына адалдықпен ақыл-ойын, әрекетін нәрлендірмегенде бұлар Тұлға биігіне көтерілмес еді.

Тұлғалар жаңсақ баспай тұрмайды. Келіспегендіктен шекісіп те қалулары өмірде болатын құбылыс. Бірақ ұлты үшін ұлы идея мен ерен істің басы-қасында тұрған оларға қоғам әрқашан кешіріммен қараған. Ә.Кекілбайұлының «Абылай хан» драмалық дастанында әйгілі билеушінің қазақ сұлтандары Ботақанмен, Жақаймен ойрат тайшысы Әмір Санаға қатысты мәселеде орын алған дау-жанжалы суреттеледі. Жүзі қатулы Ботақанның аузынан:

Алдияр хан!
Аспа-таспа, айтқанға көн.
Көнбесең - көппін. Бәрібір көндірем.
Су толқыса жар сүйейді,
Жарды құлатса - оны кім сүйейді.
Су - сен. Жар - ел.
Ел: «Көп сөзді қойсын.
Қашқан Әмір Сананы
Өз қолымызға берсін.
Ойраттың қаһарын өзіміз қайтарамыз»,-

деген ызбарлы сөздер шығады. Оны Жақай қоштайды. Халықаралық саясаттың қисынын қапысыз игерген Абылай хан Әмір Сананы қазақ елінің мүддесіне пайдалануды көздеп, екі кеудемсоқтың талабына көнбейді, сол үшін намысына тиген ауыр-ауыр сөз естиді. Ақырында қатал шешімге келіп, біреуін кісендеуге, екіншісін ат көтіне өңгеріп, ауылына апарып тастауға бұйрық береді. Осы сәтте Ботақан:

Кісенді сағынып қалыпсың,
Қалың ойрат қайта салар қолыңа,
Қыл арқанды аңсасаң -
Қалың елім қарап жатпас,
Асар ертең мойныңа, - деп зілденсе,
Жақай:
Кісен түгіл жіп жолатпас ұлына
Жасаған бұл зорлықты
Кешіре қоймас ел қазақ, -
деп сәуегейлік болжамын айтады.

Автор тарихи шындықты әдеби-көркем түрде суреттеп отыр. Ботақанның ажалына байланысты рулы елдің Абылайға қарсы шыққаны рас. Белгілі билер мен батырлар араласқан дау-жанжалдың ақыры екіжақты түсіністік табумен аяқталды. Халық Тұлғаның асыра сілтеуіне кешірім берді. Жақсы мен жайсаңның алдында Абылай хан:

Түнде көрер түсімде,
Күндізгі ойлар ойымда
Елім менен жеріме,
Азың менен көбіңе
Қылаудай жоқ қиянат.
Сенсеңіздер - жан пида,
Сенбесеңіздер - міне, бас.
Сенсеңдер - тап осы тұс
Тәуекелге бел буам,
Заман қилы, жол ирек,
Ойласарға орын тар,
Ойланбай бірақ іс қылман.
Жүгіңді артсаң, мықтап арт,
Орта жолда қалдырман,-
деген уәдесін жариялады. Айтқанындай болып шықты да. Тұлғалардың жаңсақ басуы қоғамға қасірет әкелмей, тағылымын дарытқанда тарихтың өзі-ақ оларды ақтап алады.

Коммунистердің әміршіл-әкімшіл билігі тұсында Тұлғаның тарихтағы рөлі таптық, идеологиялық келте нұсқада түсіндіріліп келді. Құдайдың да, патшаның да, батырдың да қолынан ештеңе келе бермейтінін уағыздаған олар әлемнің әміршісі миссиясын жұмысшы табы атқаратынын, локомотиві - революциялар екенін дәлелдеумен болды. Тұлғатануға қатысты ой-тұжырымдарымыз енді ғана сауыға бастады. Бұған қозғау салған екі үдерісті ерекше атап өткеніміз жөн. Бірі - Алаш зиялыларының ақталуы, олардың теориялық-шығармашылық мұрасының қайта оралуы, екіншісі - азаттық тұғырын бекемдеуде, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде бұрынғы мұраға сүйену аздық ететінін, жаңа әлемде жаңаша әрекеттену, іздену керек екенін ұғына бастағанымыз. Алаш тағылымы таптық, партиялық идеология салмағына жаншылған ұлттық «Менді» оятуға септессе, елдің, жердің иесі, мың өліп, мың тірілген қазақ халқының өркениет биігінен көріне алғаны, ішінара тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаевтың алғашқы 10 жылдағы практикалық және теориялық жаңашылдығы Қазақстанның әрбір азаматының тағдырын жаңаша анықтап берді. Ұлттық қауіпсіздік әркімнің және баршаның ісіне айналды.

Тұлғатану - Отан тарихы тереңіне бойлаудың кілті. Онда халықтың даналығы, тарихтың сабағы, қоғамның болмыс-бітімі, уақыт пен кеңістіктегі мәңгі қозғалыстың ізі, идея

мен нәтижедегі ілгерілеу тәжірибесі жатыр. Қазақстанның интеллектуалды тарихын жазуға кірісетін уақыт келді.

АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ: ЕГИПЕТПЕН САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ОРНАТЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Берекет Бақытжанұлы Кәрібаев- ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры

Тарих ғылымы жеке ғылым болып қалыптасып, қоғамдық ғылымдардың маңызды бір бөлігі болып саналғаннан бері өзіне тән ерекшеліктерімен осы ғылымдар арасында аса маңызды рөлдерге ие болып, алдыңғы қатарлардан орын алып отырады. Ол, әрине тарих ғылымының қоғамда атқарып отырған мақсаты мен міндеттерінен туындайтынын баршаға мәлім. Қазіргі таңда тарих ғылымы тек қана ғылым, білім, тәлім, тәрбие секілді міндеттермен қатар өз елі үшін саясат пен идеологиялық міндеттерді де қатар атқарып отыр. Адамзат баласы үшінші мыңжылдыққа аяқ басып, алғашқы қадамдарын жасағаннан бері тарихқа деген, тарих ғылымына деген қызығушылықтардың барлық жерде, барлық елде, оның ішінде біздің елімізде де артқанын, өскенін байқап келеміз.

Бүгінгі күндері Еуразия құрлығының кешегі кеңестік билік үстемдік құрған аумағындағы елдердің бірталайында XIII-XV ғасырларда өмір сүрген және осы ғасырларда қуатты еуразиялық мемлекет болған Алтын Орда тарихына деген қызығушылық күн өткен сайын арта түсуде. Мәселенің ғылыми маңыздылығы зерттеуші - мамандар арасында бұрыннан-ақ өте жоғары болса да, соңғы жылдары оның тарихи юбилейлік даталарына байланысты және де мәселенің саяси жағынан маңызды болуы жалпы мәселенің өзектілігін одан әрі арттырып отыр. Сондай-ақ Жошы Ұлысы мен Алтын Орда тарихына деген қалың көпшіліктің қызығушылығы еселеніп отыр. Соған орай, біз де осы ғылыми басқосуда өзекті тақырып ретінде Алтын Орда тарихының сыртқы саяси қарым-қатынастары мәселелеріне, дәлірек айтсақ, XIII ғасырдың 60-шы жылдарындағы Алтын Орда мен Египет арасындағы саяси қарым-қатынастар мен елшілік байланыстардың басталуы мен оның себептеріне тоқталғанды жөн көріп отырмыз.

Қай дәуірде, қай ғасырларда болмасын Евразия құрлығы, Солтүстік Африка және Таяу Шығыс аумақтарының түйіскен жерлерінде, сондай-ақ оларға іргелес аумақтарда өмір сүрген мемлекеттер мен империялардың бірі-бірімен жүргізген саяси, экономикалық, мәдени, діни байланыстары мен қарым-қатынастары бүкіл адамзат баласының тарихи дамуының ішкі ағымдарын, оның басты бағыттарын, сипаттарын анықтап отырды. Осындай аса маңызды жағдай XIII ғасырдың екінші жартысынан XVI ғасыр басына дейінгі аралықта да жалғасын табады. Осы бір тарихи кезеңде аталған аумақтарда Египет пен Таяу Шығыстың батыс бөлігінде – Мәмлүктер сұлтандығы (1250-1517), Таяу Шығыстың бір бөлігі мен Орта Шығыста – Хұлағу әулетінің немесе Елхандар әулетінің мемлекеті (1256-1353) және Евразия құрлығының қақ ортасында алдыменен Жошы Ұлысы (1224-1242) және оның жалғасы болып Алтын Орда империясы(1242-1502) өмір сүрді. Олардың бір-бірімен жүргізген әр түрлі бағыттардағы қарым-қатынастары сол тұстағы халықаралық жағдайдың көрсеткіші болды деуге болады. Оның ішінде кейбір жекелеген бағыттар бүгінгі күндерге дейін өзінің тікелей салдарлары мен ықпалдарын сақтап отыр. Солардың қатарына 1260-1277 жылдары Египет пен Таяу Шығыстың батыс бөлігіндегі Мәмлүктер сұлтандығын билеген Сұлтан Бейбарыс пен дәл осы жылдары Алтын Ордада билік құрған Берке хан мен Меңгу Темір хандар тұсындағы

қарым-қатынастар жатады. Екі жақ тарапынан да бұл қатынастар өзара тиімді, өзара пайдалы және екі жақ үшін де маңызы жоғары болды. Сол екі елдің қазіргі кезеңдегі мұрагеріміз деп санайтын елдер өздерінің сыртқы саясатында үнемі осы тарихи кезеңдегі қарым-қатынастарға қайта-қайта оралып отырады. Осыған байланысты Египет пен Алтын Орда арасындағы саяси қарым-қатынастарға негіз болған факторларды анықтаудың маңызы зор. Сол маңызды факторлар екі жақты қарым-қатынастардың басталуына негіз қалайды.

Жалпы алғанда, XIII-XV ғасырлардағы Алтын Орда мен Египет арасындағы, сол сияқты осы ғасырлардағы Алтын Орда мен Иран, Иран мен Египет арасындағы қарым-қатынастардың барысы сол заманның өзінде қағаз бетіне түсіріліп, тарихқа енген. Күні бүгінге дейін олардың бірталайы орыс тіліне аударылып, арнайы түрде «Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағының» (СМИЗО) екі томына енгізілген[1; 2.]. Бұл жинақта XIII-XV ғасырлардағы Египет пен Алтын Орда арасындағы сауда, елшілік байланыстар мен саяси қарым-қатынастарды көрсететін араб тіліндегі 26 шығарманың үзінділері кездеседі де, олардың кейбірі тікелей Сұлтан Бейбарыстың билігі (1260-1277) тұсындағы Египет пен Алтын Орда арасындағы қатынастар туралы өте құнды мәліметтерді баяндайды.

Алтын Орда мен Египет арасындағы саяси, экономикалық қарым - қатынастар мәселелері Ресей тарих ғылымының патшалық, кеңестік кезеңдерінде қарастырылған деуге болады[3;4;5;6;7.]. Ал өзіміздің Отандық тарих ғылымында бұл мәселе тек тәуелсіздік кезеңінен бастап қолға алына бастайды да, тәуелсіздігіміздің алғашқы кезеңінде алғашқы ғылыми жұмыстар жазылса, сонымен бірге алғашқы диссертациялық жұмыс та қорғалады[8; 9;10.]. Біз қарастырып отырған мәселелер, яғни Египет пен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынастарға негіз болған мәселелер аталған еңбектерде жаңаша тұрғыда қарастырылып, тың тұжырымдар айтылады.

Біз де өз кезегінде ғылыми айналымдағы материалдар мен жаңа, соңғы жылдардағы тың тарихнамалық материалдарға сүйене отыра, екі жақты қатынастардың бәрін толықтай қамтымай, тек Египетте 1260-1277 жылдары билікте болған Сұлтан Бейбарыс тұсындағы қарым-қатынастардың қалыптасуының негізгі себептеріне тоқталамыз.

XIII ғасыр ортасындағы аталған аумақтардың саяси картасына көз жүгіртер болсақ, олардың басқа түске ие болғанын байқаймыз. Теңеусіз, нақтырақ айтар болсақ, үш аумақта да саяси түбегейлі өзгерістер болып, жаңа саяси жүйелер пайда болады. Алдыменен, Евразияның қақ ортасындағы Алтын Ордаға тоқталалық.

1235 жылғы Қарақорымда өткен моңғол ақсүйектерінің Құрылтайында батысқа қарай «моңғол жылқысының тұяғы жеткен жерлерге дейінгі жерлердің» жаулап алынылуы қарастырылып, оң шешімін тапқаны бәрімізге белгілі. Ол шешімді Шыңғыс ханның Жошыдан туған немересі Батый хан «Батысқа қарай жеті жылдық жорық» деп аталатын 1236-1242 жылдары жүргізілген жорығында жүзеге асырады. Сөйтіп, Жошы Ұлысының аумағы Жайық өзені бойынан батыста Венгрия мен Польшаға дейін кеңейеді. Ал Ұлыстың саяси орталығы Ертістің жоғары ағысы бойы мен Алакөл көлі жағынан Еділдің төменгі ағысы бойына ауысады. 1242/1243 жылдар - шартты түрде Жошы Ұлысының негізінде жаңа империяның Алтын Орданың пайда болған жылы деп есептеледі. Бұрын бұл аумақтарда бірнеше ондаған үлкенді-кішілі тіні мен діні, тілі мен тегі, мәдениеті мен руханяты жағынан әтүрлі халықтар өмір сүріп, әрқайсысының жеке мемлекеттік құрылымдары болып, олар саяси жағынан бытыраңқылық жағдайда өмір сүріп жатқан еді. Ал жеті жылға созылған жаулап алудан соң «моңғол жылқысының тұяғы жеткен жердің бәрінде» бір ғана түс пайда болады және ол орасан зор аумақ бір ғана атаумен атала бастайды.

Алғашында орталығы Қарақорым болып саналған Моңғол империясы сырттай біртұтас болып көрінгенімен, Батый ханның (1227-1255) тұсында-ақ өзінің Қарақорымнан дербестігін байқата бастаған еді. Бұл дербестік Берке хан (1257-1266) кезінде одан әрі тереңдейді. Берке

хан сыртқы саясатты Қарақорыммен санаспай дербес жүргізеді. Ол жөнінде біз төменде тоқталамыз. 1267-1280 жылдары билікте болған Батый ханның немересі Меңгу Темір хан тұсында Сарай қаласы Қарақорымнан біржолата ат құйрығын кесіседі.

Осы кездерден бастап Батый негізін қалаған жаңа мемлекеттің атауы әртүрлі деректерде түрлі нұсқаларда айтылады. Тіпті оларды ешкім де санаған емес. Соған қарамастан мынадай атаулар кездеседі: Жошы Ұлысы, Дешті Қыпшақ, Қыпшақ, Батый Үйі, Берке Елі, Ұлы Ұлыс, Солтүстік патшалық, Тоқмақ, Тоқмақ Ұлысы, Моңғол мемлекеті, Өзбек мемлекеті, Өзбек Ұлысы. Қазіргі күндері ғылыми зерттеулерде жиі қолданылып жүрген тағы бір атау бар, ол – Алтын Орда атауы. Біз де осы атауды қолданатын боламыз.

Зерттеушілердің пікірінше, Алтын Орданың мемлекеттік құрылымының негіздері Батый мен Берке хандар тұсында қаланады[11, 211]. Бұған дейін айтып өткеніміздей, дамуы жағынан әртүрлі деңгейдегі, тілі мен тіні, діні мен тегі жағынан әртүрлі, шаруашылық түрлері де әртүрлі халықтар мен ұлыстар жаулап алу нәтижесінде ортақ саяси кеңістікке біріктіріледі.Саяси кеңістік уақыт өте келе экономикалық, мәдени, діни, тіл кеңістігіне жол ашады. Орталық хандық билік пен әкімшілік басқару жүйесі тұрақталып, бірте –бірте орталық атқару билігін қалыптастырады. Ал сыртқы саясатта жағдай басқаша болды.

Алтын Орданың 1240-1250 жылдары қалыптасуы кезеңінде оның оңтүстігіндегі Бағдат халифаты өзінің бес ғасырлық тарихының соңғы жылдарын басынан өткеріп жатты. Иранды толық жаулап алу мәселесі Қарақорымда шешіліп, оны жүзеге асыру Мөңке қағанның інісі Хұлағуға тапсырылады. 1253 жылы Моңғолиядан аттанған Хұлағу 1256 жылға дейін Амудариянның арғы жағына өтпейді. Өйткені, Алтын Ордадағы жошылық сұлтандар Иран мен Иракты өздерінің ықпалындағы аудандар деп санады, ол аумақты басқалардың жаулауына наразы болды. Бұл жөнінде араб тарихшысы әл-Омари (1301-1349) мынадай мәліметтер береді: «... Жошының белгілі ұлдары Бату мен Берке. Олардың әкесі қайтыс болмай тұрып әкесі Шыңғыс хан оған Дешті Қыпшақты берді және оған Арранды,Тебризды, Хамаданды, сондай-ақ Мераруды қосып алуға рұхсат етті»[1,244]. Негізінен Батый хан осы мәселе бойынша Шыңғыс ханның өсиетіне сай Иран жері болашақта Жошы Ұлысының құрамында болуы керек деген ойда болып, Хұлағудың Иранға жорығына қарсы болды. Ал Берке хан болса, Хұағудың Иранды бағындыруына мүлде қарсы екендігін білдіреді. Ол жөнінде тағы да әл-Омари былай деп жазады: «Хұлағу ағасы Мөңкені алдаусыратып халиф иеліктерін бағындыру керектігін айтып, сол мақсатпен аттанды. Бұл хабар Беркеге жетті, оны ол жақтырмады, өйткені халиф пен Берке арасында достық қалыптасқан еді. Ол ағасы Батыйға: «Біз Мөңкені хан көтердік, сол үшін ол бізге не қайтарды»,- дей келе, «Біздің жасаған жақсылығымызды біздің достарымызға қарсы зұлымдықпен қайтармақ па, біздің келісімдерді бұзып отыр, халиф иеліктеріне яғни менің одақтасыма көз салып отыр, ал мен болсам халифпен хат алысы тұрамын және достық байланысымыз бар»[1,246]. Бұл жерде Берке мен халиф арасындағы достықты алғашқының мұсылман болуымен байланыстырамыз. Осылайша, әлі Хұлағу Иранды бағындырмай және Иранда оның әулетінің мемлекеті құрылмай тұрып, Алтынордалықтар билеушілермен болашақтағы қарым-қатынастарының негізі айқын көріне бастайды.

Осыдан кейін шұғыл түрде Батый хан Хұлағуға хат жолдап, орнынан жылжымау жөнінде айтады. Соған сай Хұлағу әскері екі жыл Әмударияда тұрақтайды[1,246]. Тек 1255 жылы Батый ханның өлімінен кейін ғана Хұлағу әскері Иранды бағындыру үшін Амудариянның арғы жағына өтеді. 1256 жылы исмаилиттер тізе бүкті, ал 1258 жылы Бағдат алынып, Халиф Мұстасим сол жылы 20 ақпанда өлтіріледі. Осылайша, 750-1258 жылдар аралығында 500 жылдан артық өмір сүрген Бағдат Халифаты өзінен мықты қарсыластың алдында жеңіліп, тарихтың қөшінде қалдырылады. Одан әрі моңғол әскерлерінің Иран мен Иракты толық бағындыруы жеңіспен жалғасады. Одан әрі Сирия мен Палестина жерлерін

бағындырудың жоспары жасала бастайды. Хұлағу болса Халифаттың бар байлығына өзі жеке дара иелік етіп, Иранда 1265 жылға дейін, ал ұрпақтары Елхандар әулеті деген атаумен 1353 жылға дейін Иранда билік құрады.

Алтын Орданың алғашқы ханы Батый Хұлағудың Иранды жаулап алуына қалай қарсы болса, ал Берке хан жаулап алынғаннан кейін наразылық бірден ашық соғыстарға ұласып кетеді. Осылайша, Алтын Ордадағы жошылық әулет пен Ирандағы Елхандар әулеті арасындағы қарым-қатынастардың негізін құраған факторлар осы кезде бірден анық көрініс берді деуге болады. Осы факторлар Иранның Египетпен жасаған қарым-қатынастарына да әсерін тигізеді.

Ал дәл осы кездері, яғни XIII ғасырдың 50-ші жылдары Египет пен Таяу Шығыстағы саяси жағдайға келсек, өте күрделі болатын. Бір жағынан ішкі саяси қайшылықтармен байланысты туындаған дағдарыстар, кресшілердің жорықтары Египеттегі Айюбилер әулетінің билігін әлсіретеді. 1250 жылы Айюбилер әулетінің соңғы билеушісі Туран шах өлтіріліп, 10 жыл бойы саяси өрт толастамайды. Осындай жағдайды пайдаланған Иранның жаңа билеушісі Хұлағу 1259 жылы Сирияның ең ірі екі қаласы - Алеппо мен Дамаск қалаларын басып алады. Одан әрі алға жылжыған моңғол әскерін Палестинадағы Айн-Жалут деген жерде мамлюк әскерлерінің басшылары Құтыз бен Бейбарыс жеңіліске ұшыратады. Бахрит мамлюктерінің басшысы, тегі қыпшақ, Дешті Қыпшақ аумағында дүниеге келген Бейбарыс 1260 жылы Құтызды жеңіп билікке келеді. Сөйтіп оның 1260-1277 жылдар аралығындағы 17 жылға созылған билігі басталады.

Тарихта Египеттегі Мәмлүктер мемлекетінің төртінші сұлтаны болған - Рукн ад-дин Бейбарыс әл-Мансури әл-Мысридың билігі тұсында Египеттің қуаты артып, халықаралық беделі артады. Оның беделінің артуына Алтын Ордамен жүргізілген қарым-қатынастар көп жәрдемін тигізеді.

Сұлтан Бейбарыстың хатшысы Ибнабдеззахыр (72 жасында 1293 жылы Египетте қайтыс болған) сол кездегі саяси оқиғалардан, әсіресе, Египет пен Алтын Орда арасындағы саяси байланыстар тарихын жақсы біле отыра, өз еңбегінде екі жақты қарым-қатынастардың қалыптасуын тарихын да айтып өтеді. Ол былай деп жазады: « 660 жылы (26 қараша 1261- 14 қараша 1262 жыл) ол (Эльмелик - Эззахыр) (Сұлтан Бейбарыстың ресми есімдерінің бірі-автор) Ұлы Татар патшасы Беркеге хат жазды, оның айтқандарын мен жазып отырдым»[1,55]. Автор одан әрі Сұлтан Бейбарыстың Берке ханға жазған хатының мазмұнын былай деп баяндайды: «Ол Хұлағуға қарсы оны (Берке ханды) айдап салды, олардың ортасында жаулық пен жеккөрушілікті туғызды және Беркенің Татарларға қарсы міндетті түрде қасиетті соғысқа шығуының себептерін талдап түсіндірді, оның исламды қабылдағаны жөнінде хабарлар оған келіп жатыр, татарлар оның туысы болғанымен кәпірлермен соғысу оның парызына жатады. Пайғамбар да (оған Алланың рахымы түссін) өзінің туыстарымен, Құрайыштармен соғысты, оған берілген (Алланың) бұйрығына сәйкес, адамдар «Алладан басқа құдай жоқ» деп айтқанша соғысу жүктелді. Ислам тек жай сөздерден тұрмайды. Қасиетті соғыс оның бір тірегі. Келіп жатқан хабарларға қарағанда Хұлағу христиан дініндегі әйелі үшін крест дінін өз еліне орнатыпты және сенің дініңнен әйелінің дінін жоғары қойыпты, дінсіздердің басшысын Халифтың үйіне орналастырыпты»[1, 55]. Одан әрі «соғыс кезінде сұлтан қандай іс-әрекеттер жасау керектігін түсіндіреді[1,55]. Ибнабдеззахыр «хатты Аландық саудагерлер ішіндегі сенімді адамы арқылы Берке ханға жіберілгенін айтады[1,55].

Сұлтан Бейбарыстың Алтын Орда ханына алғашқы хатынан-ақ оның қандай мақсатты ұстанғанын көруге болады. 1260 жылдың соңында билікке келісімен ол Египетке қауіп төндіріп тұрған ең басты сыртқы қарсылас – Ирандағы Хұлағу ханның билігі екенін білді. Хұлағу хан мен оған қатысты мәселелерді әмірлері мен кеңесшілері арқылы терең зерттей келе, Сұлтан Бейбарыс оған қарсы мықты әскери одақ құруды жоспарлайды.

Хұлағудың одақтастары мен қарсыластарын дәл анықтап, «менің жауымның жауы маған жау емес» деген принципке сай, Хұлағудың сол тұстағы ең басты қарсыласы Алтын Орда ханы Берке екенін дәл аңғарады. Алғашқы хаттан -ақ Сұлтан Бейбарыс Египет пен Алтын Орда ислам факторы арқылы одақтаса алады деп ойластырады. Осылайша, Сұлтан Бейбарыс 1261 жылдың басында-ақ ислам факторын алға тарта отыра, алғашқы қадамды өзі жасайды.

Сұлтан Бейбарыстың алғашқы қадамына Алтын Орда тарапынан тез жауап беріледі. Бұл жолы Алтын Ордаға арнайы елшілік жасақталады. Ол туралы тағы да Ибнабдеззахыр «Эльмелик Эззахырдың өмірбаяны» атты еңбегінде айтады. Сұлтан Бейбарыс «хатында бүкіл мұсылмандардың жағдайын назар аударады. Білімді адамдардың қатысуымен хат жазылады. Онда Исламның жалпы жағдайы мен Халифты сайлау туралы ақпаратты баяндайды. Халиф Әл-Хакимнің пайғамбарға дейінгі шежіресін жазуды бұйырады. Халиф шежіресі жазылып, ол алтынмен апталады. Өзінің де шежіресін жазғызып, оны Таджеддин қазыға куәландырады. Бұл құжаттар даяр болғанда барлық әмірлер, бөлім басшылары және тағы басқалар шақырылып, оларға хат таныстырылады, олардан хатқа қатысты пікірлері сұралады. Олар хатты мақұлдады»[1,56].

Хаттағы «Исламның жалпы жағдайы мен Халифты сайлау туралы» хабарламадан Сұлтан Бейбарыстың 1258 жылы Бағдат Халифы өлтірілгеннен кейін бүкіл әлемде Исламды дамыту үшін жаңа Халифты тағайындағанын, сөйтіп, Исламның орталығы Каирге ауса бастағанын көрсетеді. Халифке қолдау көрсету арқылы Сұлтан Бейбарыс өзіне де мұсылмандар арасынан қолдаулар табады.

Автор еңбегінің «Берке ханға елшілік жіберілуі туралы» деген тарауында былай делінеді: «Татарлардан (Алтын Ордадан) алғаш рет Сұлтанға елшілік келген кезде ол олардан олардың жағдайы туралы, Берке ханның жағдайын сұрады, тұратын жерлері мен оған баратын жолды сұрады. Осы елшілікке екі адамын қосып, Беркеге жіберді, тағы да Берке ханға хат жазды. Онда қасиетті соғыстың пайда болуын, мұсылман әскерінің сипатын, көптігін және әр тайпалардан құралғандығын, оның ішінде қанша атты әскер барын, қандай халықтардың оған бағынатынын, салық төлейтінін айтады...»[1,56-57]. Одан әрі хат екі рет оқылады, алғаш рет барлық әмірлердің алдында, екінші рет халифтың алдында оқылып елшілер оның алдында ант береді. Одан кейін Сұлтан Бейбарыс елшілермен ауызша сөйлесіп, өзінің Берке ханды жақсы көретінін, оның кәпірлермен соғысында оған жеңіс тілейтінін және оған қай кезде де көмек беретінін айтады[1,57]. Бұл елшілік 1262 жылы мұхарам айында (1262 жылдың 15 қараша мен 1 желтоқсан) аттанып кетеді.

Ибнабдеззахыр бұдан кейін де 1262-1264 жылдары тағы да Берке ханның елшілері Египетке келгендігі және Египет елшілерінің Алтын Ордаға барғандығы жөнінде мәліметтер беріп, баян етеді[1, 62-64].

Осылайша, Сұлтан Бейбарыс билігінің алғашқы жылдары қалыптасқан Египет пен Алтын Орда арасындағы елшілік байланыстар бірден екі ел арасындағы негізгі қатынастарға айналады. Египеттің өзінің орналасқан аумағының маңыздылығы сондай, оның айналасындағы көршілердің бәрімен жүргізген қарым-қатынастарды ең басты, негізгі қарым-қатынастар деуге болады. Дегенменде, XIII ғасырдың 50-60 жылдары қалыптасқан саяси жағдайлар, әсіресе, Иран жақтан Хұлағу бастаған моңғолдардың жаулап алу соғыстары Египет үшін басты қарым-қатынасқа Алтын Ордамен қарым-қатынасты шығарады.

Ең алдымен, бұл қатынастар Египет үшін өте тиімді және пайдасы зор болды. 1260 жылғы Айн-Жалуттағы жеңілістен соң, моңғол әскерлері Дамаск мен Алепподан айырылды. Ал олардың Сирия жеріне қайта шабуылы бола қоймады. Керісінше, олар солтүстіктегі көршісі Алтын Орда тарапынан 1262-1265 жылдар аралығында бірнеше рет жойқын жорықтарға тап болды. Және олардың бәрінде де Ирандағы моңғолдар жеңіліске ұшырап отырды. 1262 жылдың тамызында 30 мыңдық әскермен атақты Ноғай Дербент жақтан Иранға

кіріп, жергілікті әскерді тас-талқан етіп жеңеді. Осы жылдың қараша айында Хұлағудың өзі жаңадан мол әскер жиып, Ноғаймен ұрысқа түседі де, оны жеңіліске ұшыратады. Ұрыстардың бірінде Ноғай бір көзінен жараланады. Олар Дербентті алып, Терек өзенінен өтіп, Ноғай әскерінің тылын талқандайды. 1263 жылы қаңтарда Берке ханның өзі мол әскермен жетіп, ашық ұрыста Хұлағу армиясын жеңеді. Хұлағу әскерінің көбі өзенге ағып кетеді.

Міне, осы 1262-1263 жылғы алғашқы соғыстан соң, Алтын Орда мен Хулағулық Иран жаңа соғыстарға дайындала бастайды. Бұл екі ел арасындағы соғыстар Египет үшін шығыстан төнген қауіпті болдырмады. Сұлтан Бейбарыстың билік басына келе сала алғашқы сыртқы саясаттағы үлкен жеңісі, осы - Алтын Ордамен елшілік байланыстарды орнату болды. 1265 жылы Хұлағу қайтыс болғаннан кейін, орнына отырған ұлы Абаға ханмен Ноғай Кура өзені бойында соғысып, тағы да жеңіліске ұшыратады. Бұл соғыстан кейін Абаға хан мен Ноғай тағы майдан даласында кездесіп, Берке ханның көмегімен алтынордалықтар жеңіске жетеді.

Дәл осы жылдары Египетке екінші қауіп кресшілерден төнген болатын. Сұлтан Бейбарыстың Алтын Ордамен қатынас орнатуы және Алтын Орда мен Хулағу әулетінің арасында соғыстардың басталуы оған бар күшін кресшілерге аударуға мүмкіндік береді және ол бұл мүмкіндікті шебер пайдаланады.

Ибнабдеззахырдың мәліметтерінен жалпы алғанда, Сұлтан Бейбарыс Египет пен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуына ең негізгі фактор ретінде – ислам факторын қолданады және ол фактор бірден оң нәтиже береді. Сондай-ақ өзінің шежіресін Египет кадиына куәландырып, Берке ханға жіберуіне қарағанда, өзін Алтын Ордалықтарға жерлес екендігін, яғни туысқандық факторды да қолданып отырғанын байқаймыз. Сондай-ақ осы туысқандық факторға Сұлтан Бейбарыстың Берке ханның қызына үйленуін айтуға болады[9, 20].

Келесі бір араб авторы Ибнвасыл (1297/98 жылы 93 жасында қайтыс болған) Алтын Орда ханы Берке мен Хұлағу арасындағы соғыстардың себептерін жазады. Оның мәліметі бойынша Шыңғыс хан ұрпақтарына мынадай өсиет қалдырған. Жаңадан бағындырылған елдерден түсетін пайданың үштен бірі Беркеге, яғни Жошы әулетіне, үштен бірі Шыңғыс хан жұртына, яғни Қарақорымға, ал қалған үштен бірі – жаулап алушыға тиесілі болуы керек. Хұлағу Иранды жаулап алғаннан кейін бұл шартты орындамады, сол себепті де Берке Хұлағу ға қарсы соғыс ашты деп баяндайды[1, 73]. Автор « Ол (Берке ханды айтып отыр. Египет билеушісі Эльмелик-Эззахырға елші жіберіп, «мен шығыс жақтан, ал сен батыс жақтан келіп, оның әскерін тұтқындайық, олардың бірде-бір адамын қалдырмайық», - деп хабар айтады[1,73]. Бұл дерек мәліметі Египет пен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынастардың негізінде геосаяси және экономикалық фактор жатқанын көрсетеді.

Осылайша, осы жұмыста айтылған ойларымыздың бәрін түйіндей келе, мынадай тұжырымдар жасаймыз.

Біріншіден, Евразияның қақ ортасында XIII ғасырдың ортасында дүниеге келген Алтын Орда мемлекеті өз тарихының алғашқы кезеңінде(1240-1260 жж.) алғашқы билеушілер – Батый, Берке, Менгутемір хандар Египет пен Таяу Шығыстың бір бөлігінде 1260 жылы билікке келген жаңа саяси тұлға – Сұлтан Бейбарыспен саяси қарым-қатынастар орнатуға мәжбүр болады. Оған

Орта Шығыста, яғни Иран мен Ирак аумағында бес ғасыр өмір сүрген Бағдат Халифатының орнында жаңа мемлекет – Хұлағу әулетінің мемлекетінің келуі мен оның сыртқы Египетке қатысты саясаты әсер етеді.

Екіншіден, Алтын Орда мен Египет елшілік, сауда, одақтастық қарым – қатынастарды тез орнату үшін қалыптасқан жағдайды өте тез және өте тиімді пайдаланады. Алтын Орда мен Хұлағулық Иран арасындағы қалыптасқан қарым-қатынастарды пайдалана отыра, Египет пен

Алтын Орда билеушілері арасындағы қарым-қатынастардың негізін қалыптастыру үшін Ислам факторын қолданады.

Үшіншіден, Египет пен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынастарды дамыту үшін, нығайту үшін жерлестік факторы алға тартылады. Жерлестік факторынан соң Берке ханның қызына үйлену арқылы екі ел арасындағы саяси қарым-қатынастарды туысқандық фактормен одан әрі нығайтады.

Төртіншіден, XIII ғасырдың 60-шы жылдары негізі қаланған Египет пен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынастар өміршең болып, бірнеше ондаған жылдарға емес, ғасырларға жалғасады. Тек Алтын Ордадағы Тоқтамыс ханнан кейін қалыптасқан саяси бытыраңқылық екі ел арасындағы қарым-қатынастарды тарихтың еншісіне қалдырады. Қазіргі таңда Алтын Орданың заңды мұрагерлерінің бірі саналатын Қазақстан Республикасы Египет Араб Республикасымен сыртқы қарым –қатынастарын орнатуда, дамытуда осы кезеңдегі қарым-қатынастарды міндетті түрде еске алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884.
2. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т.II. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В. Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л., 1941.
3. Савельев П. Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиров и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. Вып. 1-2. СПб., 1858.
4. Саблуков Г. Монеты Золотой Орды // Отд. отт. из «Известий об-ва археологии, истории и этнографии», т. XIII.- Казань, 1896.
5. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизации... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.) – М., 1996. – С. 277-526.
6. Али-Заде А. Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан. АН АЗ АЗССР,Баку, 1946.
7. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.,1985.
8. Кумеков Б.Е.Мамлюкские антропонимы как источник по этническому составу Дешт-и Кипчака // Вестник КазГУ. Серия востоковедения. – 1999. - № 9. – С. 139-141.
9. Батырша-ұлы Б. Сарай мен Қайр арасындағы дипломатиялық елшіліктер.// ҚазМУ хабаршысы. 2000. №1(16), 66-74 бб.
10. Батырша-ұлы Б. Мысыр Мамлүк мемлекетінің Дешті Қыпшақпен XIII-XV ғғ. байланыстары (араб деректері бойынша). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты. Алматы, 2002. – 30 б.
11. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. И доп. – 368 с.

УДК 903.1:677.015.5:66+903.2

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ТЕКСТИЛЬ ИЗ РАСКОПОК ПАМЯТНИКОВ САРАЙШИКА: ИЗУЧЕНИЕ И СОХРАНЕНИЕ

Тетяна Крупа
Профессор Павлодарского педагогического университета, заведующий Международной лабораторией сохранения и реставрации культурного наследия «Умай» Института археологических исследований

Аннотация. В статье рассматриваются археологические находки текстиля из раскопок памятников Сарайшика последних лет. Приводятся результаты исследования и сохранения образцов.

Использованы современные методы анализа, такие как микроскопия и рентгенофлуоресцентный микроанализ, для определения состава тканей и нитей.

Мы пришли к выводу, что текстиль, найденный при раскопках мавзолея «Хан моласы» является ближневосточного (османского) происхождении и может датироваться XV-XVI вв. Находка из разведок в урочище Карагайлы является уникальным объектом ближневосточного (византийского) происхождения и является женским головным убором — сеточкой для волос.

Ключевые слова: археологический текстиль, хан моласы, урочище Карагайлы, Сарайшык, золотные нити, консервация, химико-технологические исследования

Нами был осуществлен комплекс исследовательских работ по изучению археологического текстиля, найденного археологическим отрядом Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық», найденных в 2021 году при раскопках мавзолея «Хан моласы» и в 2022 году в ходе разведок в урочище Карагайлы.

В 2021 году, при раскопках мавзолея «Хан моласы» [6, б.186-196; 7, л.59], был обнаружен небольшой кусок ткани (рис.1). Согласно выводам археологов, погребение может быть погребением известного казахского деятеля — Касым-хана, который, согласно сообщению Кадыргали Жалаири в 1602 году, умер в Сарайчике [1, б.121; 6, б.187].

Рис.1. Фрагмент бархата (из мавзолея «Хан моласы») до очистки (правая сторона)

В 2022 году в ходе разведок в 20 км на запад от поселка Сарайшык Атырауской области в урочище Карагайлы [8, б.297-304]. Здесь, у средневекового поселения XIV в, в женском погребении 2 мавзолея (XIII в [7, л.59]) и был обнаружен текстильный материал, найденный у правого плеча костяка располагался фрагмент свернутой в комок от ткани в виде комка из серебряных позолоченных нитей (рис. 2). Размер 5х4х3 см. Под головой находился аналогичный фрагмент (рис. 3) [7, ил. 43; 45; 46].

Рис.2. Общий вид текстиля у правого плеча погребенной в мавзолее (погр.2) в урочище Карайгалы на момент передачи.

Рис.3. Общий вид текстиля под головой погребенной в мавзолее (погр.2) в урочище Карайгалы на момент передачи

Методика проведения исследований и сохранения

Состояние образцов на момент передачи можно определить, как устойчиво-стабильное.

Текстиль из «Хан моласы» сохранил цвет, частичную пластичность, структуру, имел минимальные гумусные загрязнения.

Текстиль из погребения в урочище Карагайлы также имел минимальные гумусные загрязнения. Однако, сохранность текстиля — неудовлетворительной сохранности. Что и привело к хрупкости золотних нитей.

Для текстиля из «Хан моласы» мы провели первичную очистку и пластификацию. Для этого нами была избрана авторская методика, разработанная нами, основанная на применении бытового препарата «L.O.C.» производства фирмы «AMWAY» [3,с.65-168].

Для обеспечения сохранности находки из погр. 2 мавзолея в урочище Карагайлы мы провели первичную очистку и укрепление. Очистка конгломерата проводилась сухим методом с применением мягких кистей и микроскальпелей. Укрепление золотных нитей проводилось раствором «Paraloid B72» в этилене методом диффузного напыления и кистью.

Все находки были упакованы в бокс из химически нейтрального пластика и шелка, окрашенного натуральными красителями, имеющего бактерицидные свойства и служащие дополнительным обеспечением сохранности археологического артефакта.

После стабилизации образцов - были проведены комплексные исследования [2, с. 112-122.4, с.66; 5, с.144-149.]:

- микроскопия в отраженном боковом неполяризованном свете (бинокулярный микроскоп Альтами ПС-Т-II и цифровая камера DCM Scope 130 и оригинальное ПО),

- растровая электронная микроскопия (РЭМ) - сканирующий электронный микроскоп JSM-6390 LV (JEOL, Япония)[1],

[1] *РЭМ и РФМ образцов из* ***мавзолея «Хан моласы»*** *проводилась совместно с Восточно-Казахстанским государственным техническим университетом им. Д. Серикбаева. Пользуясь случаем, хочу выразить огромную признательность* ***Наталье Анатольевне Куленовой****, к.т.н, ас. профессору, руководителю Центра опережающего развития «Veritas» (ЦОР «Veritas») и* ***Айдару Беккадиловичу Садибекову,*** *научному сотруднику сектора спектрометрии и дифрактометрии ЦОР «Veritas» за плодотворное сотрудничество в области исследования древних технологий.*

- элементный состав золотных нитей определялся методом рентгенофлуоресцентного микроанализа (РФМ) при помощи системы энерго-дисперсионного анализа INCA Energy (Oxford instruments, Великобритания) и при помощи системы Mobilab X 50)[2],

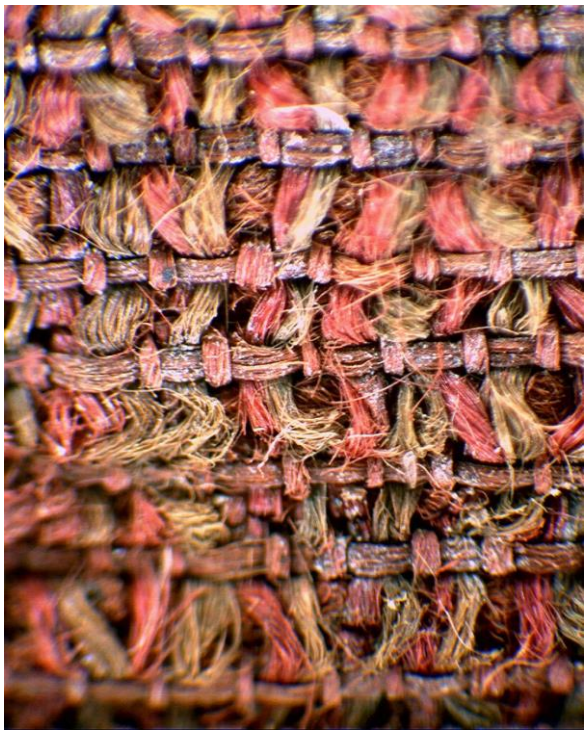
- для определения природы происхождения текстильного и красильного сырья проводились химико-технологические исследования.

Текстиль из раскопок мавзолея «Хан моласы»

Ткань (рис. 1) сохранила свой первоначальный цвет, что уже само по себе является редкостью. К настоящему времени сохранилось два цвета (красный и желтый), которые образовывали, по-видимому, орнаментальный декор ткани (рис. 4).

Рис.4. Фрагмент бархата (из мавзолея «Хан моласы») после очистки (правая сторона)

[2] *РФМ находки из погребения в мавзолее в урочище Карагайлы проводилось совместно с Институтом геологии Satpaev University. Пользуясь случаем, хочу выразить огромную признательность за плодотворное сотрудничество в области исследования древних технологий.*

Рис.5. Часть текстильного декора было выполнено золотной нитью сероватого цвета.

Сохранившийся фрагмент одежды сшит из двух сохранившихся фрагментов. Ширина полос - порядка 4,5 см. Переплетение нитей основы и утка - комбинированное (рис. 5, увеличение в 20 раз).

Прослеживается чередование по схеме 1-1 ряда ворса бархата и ряда простого ткачества. Это позволяло создать очень плотный текстиль. Высота сохранившегося ворса — около 3,0 мм.

Плотность ткани без учета золотного добавочного утка - 90 нитей/кв.см из расчета:

- плотность по основе: 28 нитей/см,
- плотность по прибивочному утку: 14 нитей/см,
- плотность по ворсовому утку: 48 нитей/см.

Нити имеют следующие характеристики:

- нити основы красного цвета: первого порядка имеют Z-кручение с углом крутки в пределах 63,2-67,66 град., тонина нитей: 0,817-0,92 мм,
- нити прибивочного (фиксирующего ворс) утка красного цвета: первого порядка имеют I-кручение, тонина нитей: 0,92-1,135 мм.
- нити ворсового утка красного цвета: первого порядка и имеет I-кручение, тонина нитей: 0,793-1,607 мм,
- нити ворсового утка желтого цвета: первого порядка и имеет I-кручение, тонина нитей: 0,592-1,995 мм. Нити ворса (рис. 6, увеличение в 20 раз) красного и желтого цветов: первого порядка, имеют I-кручение, тонина нитей в среднем: 0,532-1,95 мм.

Примерное количество узлов: 4 узла/см.

Нити и красного, и желтого цветов были окрашены сафлором (Carthamus tinctorius).

Бархат принадлежит к разряду полуторауточных тканей за счет использования ***золотных нитей*** (рис. 7, увеличение в 20 раз), которые проходят только по правой стороне и соединяются с основным текстилем за счет основы. Плотность по золотному утку: 20 нитей/см. Плотность ткани с учетом золотного добавочного утка: 110 нитей/кв.см. Нити прибавочного (фиксирующего ворс) золотного утка имеют S-кручение с углом крутки в пределах 30,2-35,4 град., тонина нитей: в среднем 0,542 мм.

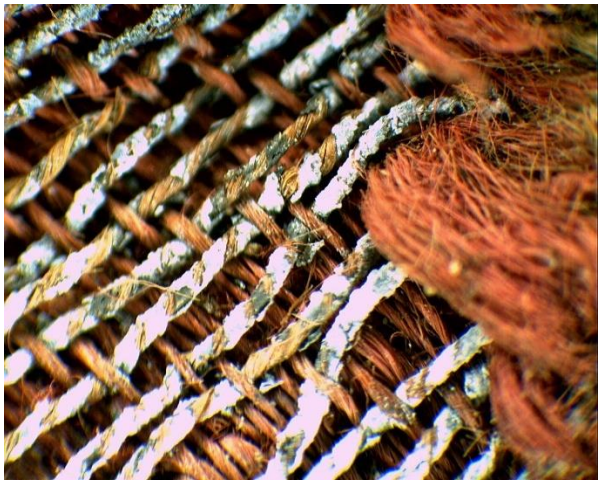

Рис.6. Нити ворса красного и желтого цветов по правой стороне изделия из бархата из мавзолея «Хан моласы» (бинокулярный микроскоп Альтами ПС-Т-II, увеличение в 20 раз).

Рис.7. Расположение золотных нитей дополнительного утка бархата из мавзолея «Хан моласы» (бинокулярный микроскоп Альтами ПС-Т-II, увеличение в 20 раз).

Как показывают данные РФМ анализа, по составу нити состоят из серебра. Наличие Fe и Ni обусловлено в спектре составом подложки, на который мы крепили золотную нить для исследования.

Соединительный шов мы видим между парчовыми фрагментами манжеты. Выполнен в две нити в технике «назад иголку» шелком красного цвета (краситель не определялся ввиду обеспечения сохранности основного материала). Нити имеют Z-кручение с углом крутки в пределах 70,2-75,43 град., тонина нитей - 1,553 мм. Шелк.

Среди дополнительных технологических деталей отметим наличие ***кромок***, которая выполнена в технике атласного переплетения. Основа кромки из желтых шелковых нитей второго порядка, окрашенных сафлором.

Плотность кромки: 40 нитей/кв.см:

- по основе - 20 нитей/см.
- по утку - около 20 нитей/см.

Нить второго порядка имеет I-кручение, тонина нитей — 0,432-0,476 мм. Нити первого порядка, входящие в состав нити второго порядка, имеют Z-кручение с углом крутки в пределах 53,35-70,63 град., тонина нитей - 0,173 мм.

Уток кромки состоит из уточных нитей красного цвета, описанных выше как прибивочный (фиксирующего ворс) и ворсовые утки.

Текстиль из мавзолея (погр.2) в урочище Карайгалы

Нить 1 является шелковой нитью из из фрагмента текстиля, обнаруженного у правого плеча умершей (рис.8). Нить первого порядка имеют Z-кручение с углом крутки 50,0-52,27 град., тонина нити: 0,325-0,48 мм. Шелк. Возможно, был желтого цвета.

Нить 2 является частью фрагмента текстиля, обнаруженного под головой умершей. Особенностью его расположения является того, что он был обнаружен у той части крайне деградированного его фрагмента (рис.9), который частично разрушен в результате извлечения и упаковки. Нам удалось найти сохранившуюся часть нитей этого участка артефакта. Нить первого порядка определить кручение не представляется возможным в силу мизерности сохранившейся части, тонина нити примерно 1,5 мм. Хлопок белого цвета.

Рис.8. Нить 1 из мавзолея (погр.2) в урочище Карайгалы: шелк (увеличение в 40 раз).

Рис.9. Нить 2 из мавзолея (погр.2) в урочище Карайгалы: часть фрагмента текстиля, обнаруженного под головой умершей в мавзолее (погр.2) в урочище Карайгалы и предтавляющий собой часть крайне деградированный фрагмент кромки изделия. Хлопок белого цвета.

Золотная нить 1 происходит из фрагмента текстиля, обнаруженного у правого плеча умершей (рис.10). Структурно представляет собой пряденное золото.

Тонина нити: около 0,65 мм. Нить первого порядка имеют S-кручение угол прядения: 49,6-60,0 град. Металл золотной нити - однородный. Нить обильно загрязнена органическими загрязнениями. Морфология внешней (правой) поверхности указывает на раскатку металла на жесткой поверхности и, возможно, его полировку. Данные РФМ указывают, что нить изготовлена из чистого золота.

Золотная нить 2 происходит из фрагмента текстиля, обнаруженного под головой умершей (рис.11). Структурно представляет собой пряденное золото.

Рис.10. Золотная нить 1 из фрагмента текстиля, обнаруженного у правого плеча умершей в мавзолее (погр.2) в урочище Карайгалы (увеличение в 20 раз).

Рис.11. Золотная нить 2 из фрагмента текстиля, обнаруженного под головой умершей в мавзолее (погр.2) в урочище Карайгалы(увеличение в 90 раз).

Тонина нити: около 0,65 мм. Нить первого порядка имеют S-кручение угол прядения: 47,6-67,0 град. Металл золотной нити - однородный. Нить обильно загрязнена органическими загрязнениями. Морфология внешней (правой) поверхности указывает на раскатку металла на жесткой поверхности и, возможно, его полировку. Данные РФМ указывают, что нить изготовлена из чистого золота.

Предварительные выводы

Текстиль из раскопок мавзолея «Хан моласы» относится к «рытому» бархату очень высокого качества, вероятно османского производства и может быть датирован XV-XVI вв. Этот текстиль хорошо вписывается в мировую тенденцию того времени и характерен для европейской моды, что подчеркивает его статусность и элитарность.

Что касается текстиля из мавзолея (погр.2) в урочище Карагайлы, то фрагментарность материала и методы его извлечения не позволяют полноценно провести атрибуцию. Однако по косвенным признакам можно предположить, что это часть женского головного убора из хлопка, шелка и золотных нитей, возможно, выполненного ближневосточной технологией и имеющего аналогии в Восточной Европе или Средиземноморье.

Список использованной литературы:

1. Қадырғали Ж.Шежірелер жинағы. Алматы : Қазақстан, 1997.128 б.

2. Крупа Т. М. Застосування методів природничих наук при дослідженні археологічного текстиля IV ст. до н.е. - IV в.н.е. (на прикладі матеріалів Криму) // Археологія. 2000. № 3. С. 112-122.

3. Крупа Т.Н. Методика консервации археологического текстиля ХП в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В.Н. Каразина) с применением препарата «L.O.C.» производства фирмы «AMWAY»// Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». Київ, 2005. С.165-168.

4. Крупа Т. М. Особливості хіміко-технологічних досліджень археологічного текстилю // Проблемы истории и археологии Украины. Харків, 2001. - С.66.

5. Крупа Т.Н. Исследование археологического текстиля: первый опыт и перспективы (к проблеме создания Археометрической лаборатории при Музее археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина)культуры//Нові технології в археології. Київ-Львів, 2002. С.144-149.

6. Мұқтар, Ә., Тұраруұлы А., Жумабаев А. Сарайшықтағы "Хан моласын" іздеу тарихы // Отан тарихы. 2022. № 3 (99). Б.186-196.

7. НАУЧНЫЙ ОТЧЕТ об археологических работах по теме «Исследование средневекового мавзолея в местности Карагайлы»/ Научный руководитель проекта У.Т. Ахметова. Сарайшык, 2022.

8. Тұраруұлы А., Плахов В.В. Қарағайлы қонысындағы кесеңң қазбасы// Марғұлан оқулары. Алматы, 2023. Т.1. Б.297-304.

УДК 904 737.1 «13»

ВОПРОСЫ НУМИЗМАТИКИ САРАЙЧИКА И ЕГО ОКРУГИ (ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ)

Павел Николаевич Петров- кандидат исторических наук,
Центральный государственный музей РК, г. Алматы

Аннотация. Настоящий доклад является обзорным и отражает результаты проведенных нумизматических исследований в Сарайчике. Всего изучено ~1500 монет. Установлены: датировка первых монетных утрат – рубеж XIII-XIV вв. и время начала активного роста товарно-денежных отношений в средневековом городе Сарайчуке – 720-е/1320-е гг. Выявлена динамика монетных утрат с максимальную интенсивность в 740-е – 760-е/1340-е – 1360-е гг. Зафиксирован упадок товарно-денежных отношений в конце 770-х/1370-х гг.

Ключевые слова: нумизматика, Сарайчик, Золотая Орда, XIII – XIV вв., товарно-денежные отношения, монета, серебро, медь, клад.

Аңдатпа. Бұл баяндама шолу мақала болып табылады, әрі Сарайшықта жүргізілген нумизматикалық зерттеулердің нәтижелерін көрсетеді. Барлығы ~1500 монета зерттелді. Монеталар датасын (соғылған жылы) жоғалту мерзімі XIII-XIV ғасырлар тоғысы, ал ортағасырлық Сарайшық қаласында тауар-ақша қатынастарының белсенді түрде өсе бастаған уақыты – 720/1320 жылдар деп белгіленді. 740 – 760 – 1340 – 1360 жылдары жоғары қарқындылықпен монета жоғалту динамикасы анықталды. Тауар-ақша қатынастарының құлдырауы 770/1370 жылдардың аяғы деп тіркелді.

Түйін сөздер: нумизматика, Сарайшық, Алтын Орда, XIII-XIV ғғ., тауар-ақша қатынастары, монета, күміс, мыс, көмбе.

Annotation. This report is an overview and reflects the results of numismatic research conducted in Saraijiq. Scientists have studied only ~1,500 coins. The author established: the dating of the first losses of coins – the turn of the XIII-XIV centuries and the time of the beginning of the

active growth of commodity-money relations in the medieval city of Saraijiq – the 720s/1320s. The dynamics of coin losses with maximum intensity in the 740s – 760s/1340s – 1360s was revealed. The author recorded a sharp decline in commodity-money relations in the late 770s/1370s.

Keywords: numismatics, Saraijiq, Golden Horde, XIII – XIV centuries, commodity and monetary relations, coin, silver, copper, treasure.

В последние десятилетия интерес к нумизматическим объектам с городища Сарайчик существенно возрос в связи с начавшимися системными раскопками этого археологического памятника в первую очередь под руководством Зайноллы Самашевича Самашева. Это привело к появлению целой серии научных работ и не удивительно, что первой из них была статья 1998 года Аитовой С.М. и Самашева З.С. [1]. Е.Ю. Гончаров впервые опубликовал аналитическую статью о монетных находках в Сарайчике, где сделал серьезные выводы о начале и этапности монетного обращения в средневековом городе [2, с. 9-12]. Эта работа и по настоящий день является важной для понимания процессов в денежном обращении города. Автор применил прием хронологического дифференцирования изучаемой им монетной массы при анализе ее состава. Первой масштабной информацией о монетных находках в ходе археологических раскопок была монография-каталог «Монеты Сарайчика», выпущенная в г. Алматы в 2006 г. под авторством З.С. Самашева, Р.З. Бурнашевой с соавторами [3]. Кроме составления каталога монет была также сделана попытка анализа накопленного нумизматического материала. Нумизматический комплекс был разделен на две части и передан в 2 казахстанских музея – в Атырауский областной историко-краеведческий музей и Центральный государственный музей РК в г. Алматы. После публикации первой книги-каталога системное и подробное изучение обоих музейных коллекций, всегда начинающееся с составление каталога с фотографиями каждого (почти каждого) экземпляра монет, оказалось невозможным. В фондах ЦГМ РК находится около 500 монет с раскопок в Сарайчике. Их подробным изучением занимался автор этих строк. Материал этой части сарайчикской коллекции с фотографиями каждой монеты (кроме утративших изображения монетных кружков) был опубликован в каталоге 2020 г. [4]. Затем последовали две статьи П.Н. Петров с соавторами, посвященные новым находкам монет, сделанным в ходе археологических исследований за период с 2019 по 2023 гг. [5; 6].

В результате проведенных исследований всеми авторами анализу подверглись почти 1700 монет (как кладовых, так и единичных находок). Учитывая, что от средневекового города Сарайчук доступной для изучения археологов осталась незначительная часть территории, причем далеко не центральная часть, этого количества монет вполне достаточно для получения статистически достоверной информации при составлении нумизматического паспорта сохранившейся части археологического памятника. По сути, нумизматическим паспортом является набор статистической информации о составе монетных находок с городища (в данном случае с изученной части памятника) характер которой оказывается постоянным и не зависит от новых поступлений монет с этого памятника. Статистически устойчивым характером обладают относительные параметры состава обнаруживаемой монетной массы в Сарайчике периода – рубеж XIII- конец XIV вв. Малое количество монетных находок конца XIV – XV вв. на изучаемой территории скорее всего связано с тем, что значительная часть изучаемого городища оказалась под средневековым кладбищем. По сути статистика монетных находок с данной территории в этот период не может являться результатом отражения активности товарно-денежных отношений в городе Сарайчук. Тем не менее, следы присутствия людей здесь фиксируются в том числе благодаря пусть даже скудным единичным находкам монет. То есть, смена статуса территории (с городской на кладбищенскую) является ограничением применимости статистического анализа для формирования нумизматического паспорта средневекового города. По сути, это уже паспорт совсем иного археологического памятника, утрата монет на котором носит особый характер и обусловлен вовсе не торговыми отношениями, и не использованием денег в качестве средств накопления (результатом чего в частности является сокрытие кладов).

Для освещения вопросов нумизматики Сарайчика в настоящее время необходимо дать интегральную эксплицитную оценку изученному нумизматическому материалу с городища. Серьезные ограничения на выводы, касающиеся монетного обращения в Сарайчуке накладывает незначительность доступной территории городища, которая может быть подвергнута археологическому изучению по сравнению с территорией всего средневекового города. Наступление р. Жайык (Урала) уничтожило бо̀льшую часть его некогда занимаемой площади. Кроме того, в современных прибрежных раскопах наблюдаются переотложенные археологически слои, что отражается на анализе стратиграфических исследований памятника [5]. Тем не менее, комплекс нумизматических находок позволяет обнаружить основные особенности характера средневекового монетного обращения, но они касаются исключительно изученных территорий и априори не могут быть распространены на всю территорию некогда существовавшего города. Кроме того, ограничение на интерпретацию характера денежного обращения даже на изучаемой археологами территории, как уже говорилось выше, накладывает смена статуса территории – с городского на кладбищенскую. И третье ограничение для оценки динамики товарно-денежных отношений заключается в том, что раскопы археологов не были доведены до материка.

В настоящее время зафиксировано несколько джучидских монет (пулов и дирхамов) рубежа XIII-XIV вв., битых в правление хана Токты. Это самые ранние из обнаруженных нумизматических артефактов. По нескольким таким находкам невозможно говорить о возникновении и развитии товарно-денежных отношений на данной территории города при Токте. Этот факт можно рассматривать лишь как указание на возможность развития розничной торговли на утраченной ныне городской территории в XIII в., поскольку чингизидский Сарайчук известен по письменным памятникам именно с этого века. Важно отметить, что на территории, например, Селитренного городища монет рубежа XIII-XIV вв. не обнаруживается совсем. Такое сравнение с находками в Сарайчике свидетельствует в пользу более раннего начала торговых отношений в последнем.

Нумизматические объекты представлены на городище двумя категориями – кладами и единичными находками. Причем, клады в основном состоят из серебряных дангов (известен пока лишь один кладик медных пулов и 8 серебряных кладов), а единичные находки – в подавляющем большинстве из медных пулов. Оценку этих категорий следует давать отдельно друг от друга, поскольку чеканные серебро и медь имели каждая свою сферу обращения. Но при этом надо полагать, что движение монетной массы с других областей в Сарайчук серебра и меди в монете должно было осуществляться практически одновременно.

По результатам изучения состава находок пулов, например, в 2019 году стало понятно, что активизация розничной торговли обнаруживается с 720-х/1320-х гг. Кладовые находки дангов также подтверждают эту датировку.

Дальнейшая динамика монетного обращения по оценке находок пулов приведена в таблице 1.

Суммарный хронологический состав единичных находок археологов в Сарайчике в 2019 г.

Таблица 1.

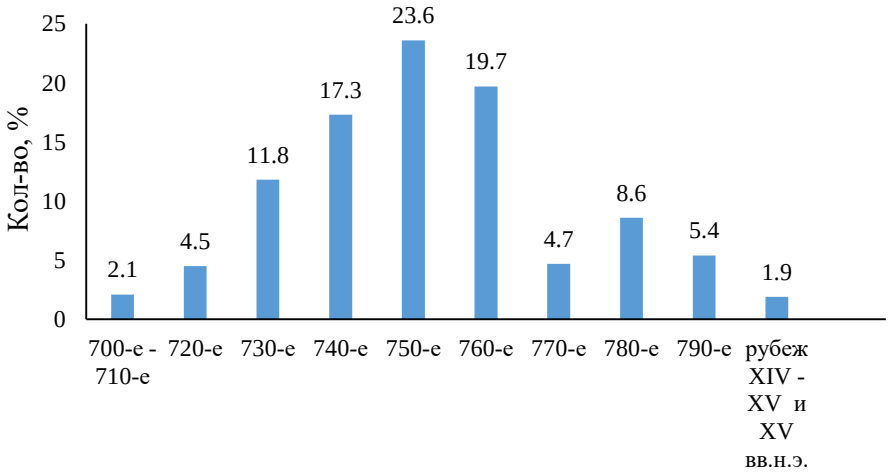
Годы выпуска, г.х.	**Количество**	
	Шт.	**%**
700-е –710-е	1	0,7
720-е гг.х.	7	5,2
730-е гг.х.	20	14,9
740-е – 750-е	58	**43,3**
760-е	21	15,7
770-е	2	**1,5**
Σ 780-е – 790-е	18	13,4
XV век	7	5,2
Всего:	134	**100%**

Неатрибутированных – 6 экз. (не учтены в таблице).

Резкий подъем товарно-денежных отношений в розничной торговле 740-х – 750-х/1340-х – 1350-х гг. сменился резким спадом количества монет в 770-е/1368-1377 гг. Существенный спад денежных утрат начал фиксироваться уже со второй половины 760-х/1360-х гг. Это может быть связано не только с уменьшение активности караванной торговли, но и с изменением статуса изучаемой территории, и с уменьшением населения в городе. По данным учета и анализа единичных находок 2019 года, за два последующих десятилетия XIV века количество монетных утрат населением на данной территории увеличилось, однако, до уровня 740-х – 750-х гг.х. оно однозначно не поднялось [5, с. 390, 400]. Суммарный график, для построения которого было учтено 467 монет, практически подтверждает обнаруженный нами характер хронологического распределения количества монет в раскопах и учтенного подъемного материала [7, с. 191, гист. 1]. Для наглядности приведем его здесь:

График 1. Хронологический состав монетного комплекса с археологического памятника Сарайчик

Учтено – 467 монет (100%).

Наибольшее количество монетных утрат фиксируется в 750-х / 1350-х гг., причем, 60% всех монетных находок датируется тремя десятилетиями – 740-х – 760-х гг./1340-х – 1360-х гг.

Е.Ю. Гончаров отмечал смену основного источника поступления монеты в 770-х гг.х. – активность прихода сарайских монет резко падает, его начинает замещать хорезмийский приток медной чеканной продукции. Но этому предшествовало начало монетной медной чеканки в Сарайчуке при хане Муриде в 763 г.х./ 1361—1362 г. [2, с. 11]. Такая же мысль была выражена учеными И. Тасмагамбетовым и З. Самашевым: «Во время смуты денежное обращение дополнительно насыщалось монетами хорезмийской чеканки и монетами Сарайджука» [8, с. 69]. Клады же серебряных дангов свидетельствуют о пусть ослабевшем, но продолжении поступления сарайской монеты в обращение Сарайчука.

Попробуем оценить чеканной денежной продукцией каких эмиссионных центров обеспечивался местный сарайчукский рынок в XIV веке. Согласно статистических данных находок медных монет из раскопов 2019 года: Сарая и Сарая ал-Джадида (103 шт. — 83,1%), Сарай ал-Махруса — 1 экз.; Гулистан — 3 экз.; Хваризм — 2 экз.; Сарайчук — 6 экз.; Йангикент — 2 экз.; монетный двор не указан — 7 экз. Доля обозначенных в выпускных надписях названий монетных дворов Сарайчук (исключительно пулы Мурид хана 763 г.х.) составляла всего 4,8% и Йангикента – 1,7%. Раскопки 2019 года не показали никакого преобладания хорезмийской монеты над выпусками сарайских эмиссионных центров. При изучении суммарного количества единичных находок монет в 467 экземпляров (диаграмма 1) обнаружено присутствие 33 хорезмийских монет (7,1% от всех монет комплекса) с примерно одинаковым распределением по десятилетиям – (13,6±4,6) %. Здесь мы также не видим каких-

то резких скачков увеличения доли хорезмийской монеты в монетной массе Сарайчука. Впечатление повышения доли хорезмийских монет в монетной массе изучаемой части города может быть связано с понижением поступающего количества поволжских выпусков при сохранении количества поступлений хорезмийских пулов на местные монетные рынки. Кроме того, даже если Е.Ю. Гончаров в монетных находках с Сарайчука при использовании метода хронологической дифференциации зафиксировал такое преобладание, то это не означает, что все эти монеты 760-х-770-х гг.х. попали в Сарайчук именно в эти десятилетия! Дело в том, что длительность обращения хорезмийских медных пулов была значительной – как минимум несколько десятилетий. Кроме того, их обращение носило экстерриториальный характер. И дифференцировать по времени поступления на местные сарайчукские рынки каждую такую монету невозможно. Поэтому вывод о преобладании поступления хорезмийской меди в Сарайчук в период ослабления экономического влияния Сарая представляется не совсем оправданным.

Анализ кладов серебряных монет следует начать с их перечня с датой тезаврации. Датировка тезаврации осуществлялась по младшей монете клада с учетом состава монетной массы, для которой характерны определенные количественные параметры присутствия дангов тех или иных хронологических параметров.

Всего зафиксировано 8 кладов серебряных джучидских монет, а подробно изучено 7 из них [6, с. 854]:

Первый — 5 экз. tpq [714—721] гг.х./ [1314—1321] гг.;
Второй — 9 экз. tpq 743 г.х./ 1342—1343 гг.;
Третий — 42 экз. tpq 753 г.х./ 1352—1353 гг.;
Четвертый — 396 экз. tpq 759 г.х./ 1358 г.;
Пятый — 84 экз. tpq вторая половина 760-х гг.х./ 1364—1368 гг.;
Шестой — 5 экз. tpq 767 г.х./ 1366 г.;
Седьмой — 8 экз. tpq 770-е/ 1368—1377 гг.

Как и пулов, максимум количества дангов (и самих кладов серебра – 5) приходится на период 740-х – 760-х гг.х. В тоже время, есть клад, относимый к периоду сокрытия 770-х гг.х., когда утраты пулов на исследуемой части городища резко сокращаются. Клад происходит с территории, на которой не зафиксировано захоронений. При этом процент хорезмийской серебряной монеты менее 5%, что подтверждает наши сомнения в массовости поступления чеканной меди в Сарайчук в сжатый хронологический период 760-х – 770-х/1360-х – 1370-х гг., если учитывать одновременность притока серебра и меди. Изученные клады дангов не позволяют получить ответ о доли хорезмийской продукции в монетном обращении Сарайчука в 760-х – 770-х гг.х. из-за малой статистики их находок с указанным периодом тезаврации. Массово данги поступали в Сарайчук из области Сарай, а затем и Гулистана. Чеканное серебро Сыгнака, Азака и Крыма в кладах представлено единичными экземплярами. Отметим, что сыгнакские (данги) и йангикентские (пулы) монеты указывают на существование торгового направления с областей Сырдарьи в сторону Сарая через Сарайчук. Обнаруживается стабильность встречаемости названий монетных дворов области Сарай на кладовых дангах из Сарайчика в период до второй половины 770-х гг.х. / 1373—1378 гг. Можно полагать, что средневековый Сарайчук входил в состав области Сарай, а не просто находился в сфере экономических интересов ханского домена. В 770-х гг.х. в Сарайчуке осуществлялась чеканка серебряных дангов ханами Улджай-Тимуром, Пулад-Ходжой и Ильбаком. Но были ли эти выпуски экономически обусловлены или носили чисто прокламативный характер в настоящее время неясно.

Наблюдаемая динамика изменения состава монетной массы в Сарайчуке связана не столько с транзитной торговлей Крым – Китай, сколько с межрегиональной торговлей, доля которой, судя по всему, была значительной. В самый тяжелый период 760-х/1360-х гг. для населения Золотой Орды, когда свирепствовали чума, голод в Поволжье и Крыму, когда в государстве ханы менялись чуть ли не чаще, чем 2 раза в год, мы наблюдаем лишь спад в интенсивности товарно-денежных отношений в Сарайчуке, а не полное его прекращение.

К перспективным направлениям сарайчикской нумизматики следует отнести как внутри дисциплинарные исследования, так и междисциплинарные.

Крайне важный вопрос стоит перед нумизматикой Золотой Орды и перед нумизматикой средневекового Сарайчука в частности: всегда ли монетный двор Сарайчук чеканил монету только со своим названием *Сарайчук*, или мог использовать название других центров, например, *Сарай, Сарай ал-Джадида* и т.п.? Проведения поштемпельного анализа пулов и дангов из находок в Сарайчуке и его округе способно указать более конкретно из какого региона поступила та или иная монета. В настоящее время поштемпельный анализ еще только «получает прописку» в практических исследованиях по золотоордынской нумизматике и необходимые сравнения могут быть сделаны пока только для отдельных типов и вариантов монет. В будущем наши выводы в плане установления регионов изготовления монет могут быть уточнены.

Изучение денежного обращения, как становится понятно в наши дни, корректно можно осуществить при двух условиях – досконально и скрупулезном изучении джучидской нумизматики во всех аспектах и с учетом результатов археологических изысканий не только на данном археологическом памятнике, но и его округи, а также за ее пределами. То есть, поскольку Сарайчук расположен на перекрестке караванных трасс Запад-Восток, то изучение монетных находок с каравансараев на этих трассах и их анализ в сравнении с составом монетной массы в Сарайчуке представляется крайне перспективным направлением для установления особенностей монетного обращения в этом регионе.

Можно ожидать интересных и важных результатов при изучении нумизматических находок с сохранившейся части сарайчикского рабада, не занятой в средневековье под кладбища.

Представляется важным отметить, что в ближайшей округе Сарайчика есть локальные территории, на которых местным населением обнаружены массовые находки джучидских монет в основном XIV века. В том числе дирхамы монетного двора *Сарайчук* 770-х/1370-х гг., практически отсутствующие в находках на археологическом памятнике Сарайчик [за четверть века раскопок лишь в 2023 г. зафиксирована всего одна находка данга Улджай-Тимур хана]. Это означает, что археологам известны далеко не все территории, заселенные в XIII-XIV вв. в районе *Сарайчука*, так как серебряные монеты этого эмиссионного центра местное население находит за пределами городища гораздо чаще, чем на изучаемой археологами территории. Не исключено, что название монетного двора в данном случае использовалось денежным производством, расположенным в соседнем с Сарайчуком населенном пункте/пунктах. Необходимо проводить активные археологические разведки и изучение нумизматических объектов с этих новых памятников археологии.

Список использованной литературы:

1. Аитова С.М., Самашев З.С. Джучидские монеты с городища Сарайчик // Известия Мин. Науки - АН РК. Серия обществ. наук. – 1998. – №1. – С. 35-41.
2. Гончаров Е.Ю. Монетное обращение города Сарайчук в средние века // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков. I МНК - Саратов 2001 и II МНК - Муром 2003. / глав. ред. П.Н. Петров. М., 2005. – С. 9-12.
3. Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Монеты Сарайчика. Алматы: ТОО «Grapho-art», 2006. 184 с.
4. Каталог. Восточные монеты из фондов Центрального государственного музея республики Казахстан. Т. 2. / Составители Петров П.Н., Белтенов Ж. Алматы: «Интеллсервис», 2020. 420 с.
5. Петров П.Н., А.К. Муктар, Биккиняев Н.Х., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических

исследований. Ч. I // МИАСП. – 2022. – №14. – С. 382-404. (https://maiask.ru/arhiv/2022-no-14/).
6. Петров П.Н., Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Клады. Ч. II. // МАИАСП. – 2023. – №15. – С. 845-860. (https://maiask.ru/2023-no-15/).
7. П.Н. Петров, Н.А. Атыгаев, Ж.М. Белтенов. Деньги на «Шелковом пути» (территория Казахстана, XIII – XIV вв.). Алматы: Хикари, 2023. 400 с.
8. Тасмагамбетов И., Самашев З. *Сарайчик.* Алматы: ОФ «Берел», 2001. 320 с.

БАКЛАГА С МОТИВАМИ РАЙСКОГО САДА ИЗ САРАЙШЫКА

Плахов В.В. – археолог, действительный член Русского географического общества

Тема веры в средневековье играла значительную роль. Бог был защитой, надеждой и покровителем человека. И эта вера проявляла себя как на предметах повседневности так и статусных объектах. Их пока немного. Но появление их в научном обороте начинает прояснять духовную ситуацию сложившуюся в Сарайчуке, в котором останавливались караваны с представителями разных народами и их верами.

В ходе археологических исследований последних лет на городище Сарайшик были встречены материалы существенно расширяющие наши знания об истории города. Выяснено, что город имел до монгольские, половецкие слои зимника. Однако каких либо объективных данных о мировоззрении населения половецкого времени в Сарайчике пока не встречено. Не обнаружены и предметы связанных с их религиозными представлениями. Это важно, ибо с приходом монголов в область Сарайшика стала происходить постепенная исламизация его населения видимо с отказом от прежней веры отцов.

Версию о принятия ислама в Сарайчуке изложил Абулгази Бахадур-хан (1644-1664г.) (Абулгази Бахадур-хан. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. с. 99.)

Она свелась к тому, что Берке хан(1257-1266г.) будучи в Сарайчуке познакомился с мусульманами из Бухары и склонился к их вере «и объявил народу веру ислама…». Утемиш хаджи (1512—1525) в своем произведении «Чингиз-наме» сообщал, что когда был направлен на престол с благославления шейха из Бухары, то в Сарачуке к нему присоединилось больше тысячи знатных людей, поддержавших его веру. (Утемиш хаджи. Алматы.1992. С. 97) Более достоверные сведения представил арабский путешественник и купец Ибн Батутта. Он посетил город в 1333-1334 годах. Он уже сообщает, что в городе находилась завия праведного старца. Он угостил их в завиии и благословил. (Тизенгаузен В. Т.1 СПб., 1884. С. 307-308).

Но все же эти сведения скудны, а подтверждающие его информацию объекты тоже пока не встречены. Известно, что цель жизни каждого мусульманина попасть в Рай, где находится блаженные Райские сады. «Аллах обещал верующим мужчинам и женщинам Райские сады, в которых текут реки и в которых они пребудут вечно, а также прекрасные жилища в садах Эдема. Но довольство Аллаха будет превыше этого. Это и есть великое преуспеяние» (Коран. Сура «ат-Тауба/ Покаяние», аят 72). Эта цель жизни в смысловой орнаментации. выражена и на ряде бытовых предметов дошедших до нашего времени, в частности в нашем случае, на поливных кесе. Из чаш верующий получает пищу и видит в их орнаментах постоянное напоминание о праведном пути в этом мире. На кесе зачастую представлена тема райского лотоса, которая сочетается порой с растительной плетенкой райского сада. «Он уже видел его другое нисхождение у Лотоса крайнего предела, возле которого находится Сад пристанища. Лотос покрыло то, что его покрыло (золотая саранча, или группы ангелов, или

повеление Аллаха». (Коран, Сура 53 (Ан-Наджм/Звезда, аяты 13-16.) (Самашев Зайнолла, Кузнецова Ольга, Плахов Вячеслав; С. 214,215 – Алматы, 2008.)

Также символы охранных и живительных сил Бога наносились на баклаги.

В 2017 году в ходе археологических исследований на раскопе № 4 в его северной части была обнаружена яма № 3.

Рис. 1. Основные раскопы на территории городища до 2024г.

В её заполнении встречены фрагменты сероглиняной штампованной баклаги (фляги). Обнаруженные рядом монеты приходятся на 1370-тые годы.

Обычно баклаги имеют двояковыпуклую форму и характеризуются дисковидным туловом, широким высоким горлом с расширением или валиком в средней части, двумя петлевидными ручками, крепящимися к горлу под валиком. Порой внешняя поверхность сосудов украшена необычайно разнообразным орнаментом с геометрическими, растительными, эпиграфическими и зооморфными сюжетами. Керамика Сарайчика/ Самашев Зайнолла, Кузнецова Ольга, Плахов Вячеслав; С. 55) Находки от баклаг на городище представлены небольшими фрагментами. Целых форм пока не обнаружено.

В нашем случае баклага из ямы №3 в орнаментальном плане реконструирована. Её диаметр равен 45см, высота около 18см. Лицевая сторона выпуклая, тыловая плоская. Баклага сведена из двух частей. Толщина стенок от 10 до 13мм. Таких емкостей баклаги видимо применялись при изнурительных переходах по караванным путям на дальние расстояния.

Рис. 2. Медальона баклаги. Фрагмент.

Рис.3 Вид боковой стенки фляги. Фрагмент.

С лицевой стороны размещен рельеф из медальона и окружающего его пяти фризов по окружности. В медальоне размещен орнамент в стиле ислими, то есть переплетающиеся вьюнковые и спиралевидные стебли растений, символизирующий путь в Божественный сад, где по ряду хадисов находится Туба – дерево Рая. Вокруг медальона расположен фриз шириной около 24мм в виде ломаной линии или 8 – угольной звезды. Фон заполнен мелкими дисками с прогибом по центру.

Затем идет фриз шириной в 36мм с изображением рыб в волнах имеющих вид двойной плетенки. Рыбы плывут друг за другом. Композицию окружает фриз шириной около 24 мм заполненный сдвоенными ромбиками. Затем фриз шириной в 40мм.из рыб в волнах имеющих вид двойной плетенки. Рыбы показаны в два ряда, друг над другом.

Рис. 4 Вид фриза со сдвоенными рядами рыб.

И конечный фриз шириной в 25мм разделенный вертикальными колосками на сектора. Пространство в секторах заполнено мелкими дисками с прогибом по центру.

Роль рыбы в мусульманской иконографии является важным элементом религиозной символики. В арабском языке слово Рыба «Самак» относится не только к ней, но и к тому что достигает вершин, олицетворяя духовные качества постижения и восхождения. «И не сравнятся между собой два моря: одно с приятною и свежею водою (пригодной) для питья (и в пищу), соленое и горькое – другое (негодное к питью). И все же из обеих вод питаетесь вы свежей рыбой…» Коран, Аль-Фатыр, 35: 12. Это изречение имеет двойной смысл для верующего.

Рыба является и спасительницей в тяжелых переходах и ситуациях: «когда они слияния двух морей достигли, они совсем забыли про их рыбу, что прямо к морю (дивным образом) направила свой путь. А когда они вперед ушли, Муса тут спутнику сказал: «Ты приготовь поесть нам. Нан тяжкий путь нас изнурил…» Коран, Аль-Кахф, 61.

Эта композиция видимо является распространенной и встречена также в золотоордынских слоях города Астрахани при земляных работах. Она находится на красноглиняной форме для оттиска медальона лицевой стенки баклаги. В месте изъятия были обнаружены и монеты 1370 годов. Стараниями преподавателя Астраханского художественного училища Бирюкова П.В. сложный орнамент ислими был расшифрован.

Илл. 5 Штамп для оттиска медальона. Внизу. Оттиск вверху.

Рис. 6 Прорисовка орнамента оттиска.

Рис. 7. Сероглиняная фляга. Прорисовка.

Также тему Райских садов просматривается и на фризах мавзолеев над могилами мусульманских святых-шейхов и владык Золотой Орды. Все они несут смысловую нагрузку. Известно, что тексты Корана в рукописях совмещаются с орнаментами ислими. Глядя на них верующий воспринимает ислими как аяты.

К примеру в 2023 году на раскопе № 3 на полу в помещении № 1 был обнаружен крупный фрагмент изразцовой плиты на кашине.

Рис. 8 Изразцовой плиты фрагмент.

Длина его 25см, ширина 20, толщина 2,5см. Плетенка рельефная в виде орнамента ислими. Кашин желтовато-сероватый, характерен для основы кашинных изделий в Сарайчуке. На плите мастер применил два цвета: белый и синий. Они символизируют Свет
который исходит от Бога «Бог – Свет небес и земли» (Коран сура «Ан-Нур» 934, с 318) Синий цвет напоминает небо и воду. В Коране во многих случаях упоминается вода. ассоциируются с благами, которые дарует и сакральностью.

Фрагменты небольших размеров аналогичных плит неоднократно встречались в раскопе №3 вслоях приходящихся на 1370-1380 годы. Помимо этого в раскопе также встречались красноглиняные кирпичи из разбираемого золотоордынского сооружения.

Следовательно в это время в Сарайчуке происходили события ведшие к разрушению ряда архитектурных сооружений периода расцвета Сарайчика.

Список использованной литературы:

Абулгази Бахадур-хан. Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. с. 99.

Утемиш хаджи. Чингиз-наме. Алматы.1992. С. 97)

Тизенгаузен В.Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1 СПб., 1884. С. 307-308.

Керамика Сарайчика / Самашев Зайнолла, Кузнецова Ольга, Плахов Вячеслав; С. 214,215 – Алматы, 2008.

Коран.

СООРУЖЕНИЯ САРАЙЧИКА ПЕРИОДА ЗОЛОТОЙ ОРДЫ
(по данным легенд, письменных и археологических источников)

Мухтар Кожа – доктор исторических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави. Казахстан, г. Туркестан.

В статье изложены легенды, данные письменных источников и материалы археологических исследований об архитектурно-планировочном облике средневекового Сарайчика - знаменитого города периода Золотой Орды. В статье дается этимология урбонима Сарайчик, описываются развалины древнего города, данные арабского путешественника Ибн Баттута, результаты исследований А.Х.Маргулана, Г.И. Пацевича и археологических раскопок Западно-Казахстанской археологической экспедиция Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК под руководством З.Самашева.

Ключевые слова: Золотая Орда, Западный Казахстан, Сарайчик, архитектура, археология.

The article outlines legends, data from written sources and archaeological research materials about the architectural and planning appearance of medieval Saraichik, a famous city of the Golden Horde period. The article gives the etymology of the urban name Saraichik, describes the ruins of the ancient city, data from the Arab traveler Ibn Battuta, the results of research by A.Kh.Margulan, G.I. Patsevich and archaeological excavations of the West Kazakhstan archaeological expedition of the Institute of Archeology named after. OH. Margulan of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan under the leadership of Z. Samashev.

Keywords: Gold Horde, Western Kazakhstan, Shed, architecture, archaeology.

Мақалада Алтын Орда дәуірінің атақты қаласы турасындағы аңыздар, жазба деректер мен археологиялық зерттеу материалдары негізінде Сарайшықтың ортағасырлық сәулеттік-жоспарлы келбеті суреттеледі. Мақалада Сарайшық қала атауының этимологиясы беріліп, көне қаланың қирандылары, араб саяхатшысы Ибн Баттута деректері, Ә.Х.Марғұлан, Ғ.И. Пацевич және З. Самашевтың жетекшілігімен Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының археологиялық қазбаларының нәтижелері қаралады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Батыс Қазақстан, Сарайшық, сәулет өнері, археология.

Города играли важную роль в истории государств Великой степи и оказали значительное воздействие на экономику, социально-политическое и духовное развитие средневекового общества. История городов Казахстана, включенных в состав Монгольской империи, улусов Джучи, Чагатая, Угедея отмечена как временами упадка и застоя, так и периодами возрождения и расцвета. Во второй половине XIII–XIV вв. имперские власти выступают как мощный фактор организаций градостроительства в степной зоне. Новые городские центры появляются в Западном Казахстане: Сарайчик, Актобе-Лаэти, городище Жаик-Шакафни [1, 12 б.; 2 с. 84; 3, с. 4–6; 4, с. 125–126].

В исторической памяти наследников Золотой Орды нашло отражение строительная деятельность золотоордынских ханов и придворных по возведению стационарных ставок, на основе которых возникали города. Так говоря о хане Джанибек (1342–1357) известный казахский поэт Мурат Монкеулы (1843–1906) указывает:

Алты жыл балшық бастырып,
Тоғыз жыл керіш соқтырып,
.... Аштархан,
Әз Жәнібек хан салдырып [5, 111 б.].

Шесть лет заставив месить глину
Девять лет строил керш,
...
Построенный Аз-Джанибек ханом
Астрахань (перевод М.Кожа).

Упоминаемое в стихотворении слово «керш» - это казахизированная форма монгольского слова «карши», что означает дворец правителя. Город монгольской эпохи на территории современного Узбекистана называется Карши. Такое название он получил потому, что здесь располагался дворец и резиденция монгольских правителей.

Монументальные постройки возводили и другие представители элиты Улуса Джучи. Мурат Монкеулы говоря о современнике Джанибек-хана Асан Кайгы отмечал:

Ақтөбе мен Қорғанша -
Асан Қайғы бабаның
Қызыл тастан үй салдырып,
Он жыл тұтас отырып,
Әңгіме құрып кеткен жер.
[5, 112 б.].

Актобе и Корганша -
Места, где выстроив из красного камня дома,
Асан Кайгы баба
жил и вел беседы целых десять лет
(перевод М.Кожа)

Согласно информации известного историка Абулгази Бахадур-хана (1644–1664) город Сарайджук основал сам Батый (1227–1255) – сын Джучи-хана: «... в одно время Берке-хан отправился в город Сарайчик, основанный его братом» [6, с. 152].

В рукописной генеалогии XVIII–XIX веков, хранящейся в Научной библиотеке АН Казахстана сказано: «Саин (т.е. Бату) хан к землям отца присоединил государства Кипчак, Алан, Иртыш, Етиль, Жайык, первый построил город Сарайчик, поставил трон правителя ... Сарайчик приобрел столичный статус во времена Саина...» [7, с. 35]. Появление нового названия старого поселения на р. Жайык было связано с изменением его статуса.

Есть все основания считать, что Сарайчик первоначально был известен как Сарай. В сочинений Мирза Улугбека «Тарих-и арба улус» (написанном не позднее 1425 г.) «Бату-хан, сын Джучи-хана, построил город Сарай». Причем на другой странице указывается что, «в городе Сарай, известном также как под названием Сарайчик» [8, с. 94, 97]. Скорее всего, источниками данной информации в сочинении Улугбека были представители Дешти-Кыпчака. Мать Улугбека была дочерью известного кыпчакского эмира Гийас ад-Дин-тархана, сам Улугбек был женат на Шакар-бек, принцессе из Дашт-и Кипчака [8, с. 88]. Схожая информация повторяется в анонимной рукописи «Родословие тюрков» («Шаджарат ал-атрак»), составленной не ранее середины XV века: «…период царствования Саин-хана в городе Сарайе, который также Сарайчик…» [9, с. 393].

Определенную информацию о планировочном облике Сарайчика в ранний период Золотой Орды можно извлечь из анализа урбонима. В основе указанных выше названий лежит персидское слово сарай, обозначавшее дом, жилище, обитель, дворец, постоялый двор, караван-сарай. Слово сарай часто служило эквивалентом тюрко-монгольского термина орда – «ставка, дворец хана». Походная ставка Эмира Тимура называлась «Сарай-Ордум» или «Ордум-Сарай». В сочинении конца XVI века «Шараф-наме-ий шахи» Хафиза Таныш при описании похода шейбанида Абдаллах-хана в 1582 года упоминается местность «Сарайли» и местность «Сарай перед мазаром Джучи». В примечании составителей сборника извлечений из восточных источников отмечается, что в настоящее время Сарайли и Турайли представляют

собой развалины дворцов на реке Кара-Кенгир около мазара Джучи-хана. Сарайлы можно перевести как «местность, где расположен дворец, орда».

Исходя из этимологии урбонима Сарай/Сарайчик можно предполагать наличие в городе XIII–XIV веков дворца хана, административных зданий, усадеб представителей аристократии, которые, скорее всего, были окружены жилищами зависимых ремесленников и строителей-рабов, переселенных для возведения различных сооружении.

По предположению ряда исследователей в период расцвета Сарайчик был вытянут с запада на восток более 2 км, а ширина составляла 600 м. Согласно отчета археолога Г.И. Пацевича о раскопках 1950 года Сарайчика сохранившаяся площадь развалин городища составляла «около 3-х квадратных километра».

Лаконичную информацию о монументальных постройках Сарайчика периода Золотой Орды дают легенды, записаные и переведенные на русский язык известным правоведом и этнографом И. И. Крафтом в «Тургайской газете» в 1897 году. По словам публикатора тексты были «записаны в Буртинской волости, Актюбинском уезде со слов почетного аксакала; народного суда № 4 аула Мамбета Асавова». В легенде «Предсказания кудесника (Киргизская легенда)». описывает отношения хана по имени Жанибек и 95-летнего провидца и мудрого старца Асана Кайгы. Он содержит следующую интересную информацию: «Однажды хан вздумал выстроить для себя в Сарайчике большой новый дворец. При постройке этого дворца для возведения прочного фундамента хан распорядился пригласить русских рабочих. Дворец был выстроен на славу, к великому удовольствию хана, который вздумал по этому случаю сделать большой пир» [10, с. 119].

К сожалению, расположение Сарайчиковского городища на берегу реки Жайык, до недавнего времени вело к беспрерывному размыванию культурных напластований городища. Большая часть Сарайчика оказалось уничтожена и исследователям Западно-Казахстанской археологической экспедиций Института археологии имен А.Х. Маргулана МОН РК под руководством известного исследователя З. Самашева, ведущим с 1996 г. ограниченные раскопки на сохранившейся участках городища, не удалось обнаружить ранние элитные постройки.

Однако еще в 1950 году Западно-Казахстанской археологической экспедиции под руководством А.Х. Маргулана была выявлена неординарная постройка на территории раскопа № 1. Автор раскопа Г.И.Пацевич предполагал видеть в раскопанном сооружении «остатки какого-то крупного промышленного предприятия» [11, с. 18], а отсутствие прохода в помещения 1 и 2 подтолкнуло археолога к предположению о существовании второго этажа.

На раскопе 1 было вскрыто лишь три помещения и достоверно судить о назначении всего здания не представляется возможным. Тем не менее, одна из помещений имела отопление типа канов что позволяет, на наш взгляд, относить постройку к категории жилищ. Примечательно, что стены раскопанной части постройки шириной в 1 м и более были возведены целиком из обожженого кирпича, что не характерно для городища Сарайчик, где жилые сооружения обычно возводились из сырца или из комбинированных материалов, а жженный кирпич использовался при возведении культовых зданий. О неординарности сооружения говорит и наличие отопительной печи для обогрева канов, расположенные снаружи здания. Из этого раскопа происходит и такая редкая находка как музыкальный инструмент - флейта.

Примечательны размеры вскрытого частично помещения 3, длина которого составляет 7 м. Ширина неизвестна, но судя по расчищенной части она составляла не менее 3 м. Дверной проход между помещениями 1 и 2 составлял 1,75 м.

Некоторые особенности сарайчиковской постройки имеют сходство с дворцом Бердибека в Отраре, стены которого также были сложены целиком из жженного кирпича. В отрарском дворце ряд последовательно примыкающих друг к другу помещений имеют проходы шириной до 3,45 м. Таким образом, строительный материал из которого возведены стены всех вскрытых помещений, наличие большого помещения 3, особенности отопительной

системы позволяют предполагать, что вскрытые в 1950 году в раскопе 1 помещения представляли, скорее всего, часть дворцового здания.

Судя по отчету исследования до вскрытия части здания было пройдено два верхних строительных горизонта, т.е. постройка относится к нижнему строительному горизонту золотоордынского периода. Основание стен рассматриваемого сооружения находилось на глубине 3,04 м от поверхности, что дает возможность датировать сооружение второй половиной XIII–XIV веками.

Сложившаяся обстановка в 50-х годах XX в. в Советском Казахстане не позволили продолжить удачно начатые исследования городища Сарайчик. А.Х. Маргулан был подвергнут аресту и гонениям.

Согласно исследованиям Западно-Казахстанской археологической экспедиций Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК в ранний золотоордынский период центр города имел плотную застройку из зданий, возведенных в основном из сырца и к югу она плавно переходила в окраины, заполненные юртами и легкими каркасными строениями. Дома горожан строились обычно из сырцовых кирпичей и состояли из 2–4 помещений и кладовых. В жилых комнатах имелись тандыры-очаги, вдоль стен располагались глинобитные возвышения-суфы, обогреваемые находящимися внутри горизонтальными дымоходными каналами – канами. Все стены и суфы штукатурили и белили (Рис.1). На одной из суф были найдены остатки войлочного ковра.

Рис.1. Следы побелок на стене помещения.

В ходе раскопок городища был выявлен относительно хорошо сохранившийся архитектурный комплекс (Рис.2) [12, с. 60–78]. Как считают исследователи подобные монументальные сооружения могли выполнять и роль резиденций для правителей и их дворов. Судя по находкам монет, здание было возведено во второй половине 70-х годов XIV века. Парадная часть незаурядного объекта была возведена на двухметровой платформе с каркасом из мощных сырцовых стен. Стены здания, возведенные из сырцового кирпича, возвышались более чем на 6 м.

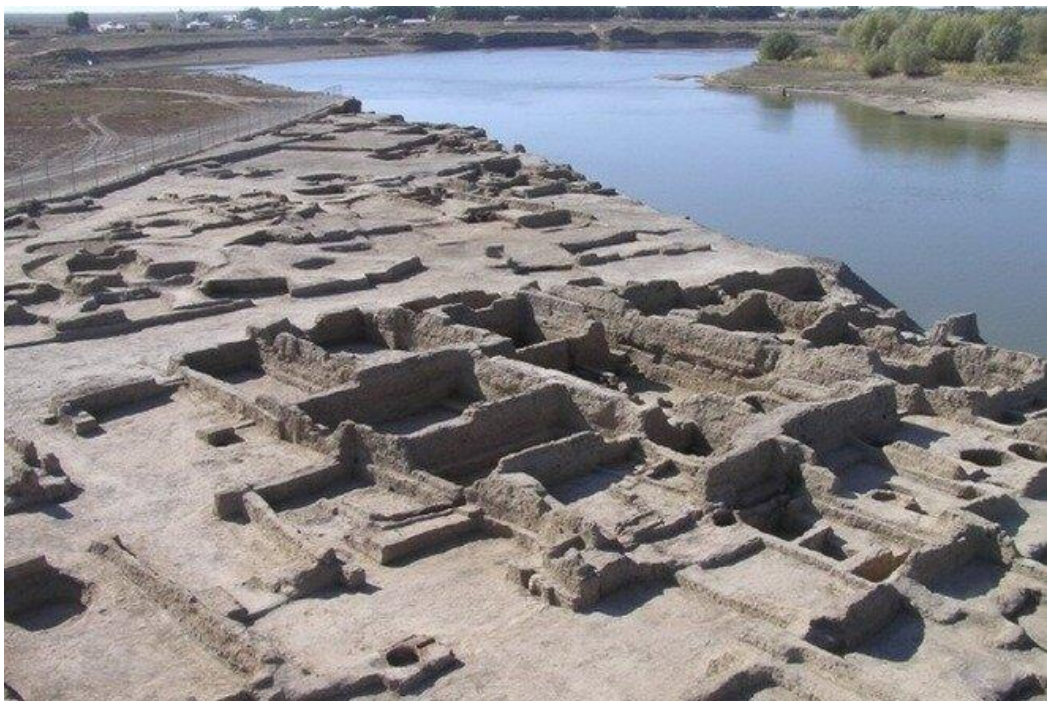

Рис.2. Городище Сарайчик. Архитектурный комплекс исследованный Западно-Казахстанской археологической экспедиций Института археологии имен А.Х. Маргулана МОН РК под руководством З. Самашева

Размеры здания внушительны: 40 х 20 м. Портальная часть с южной стороны имел широкий ступенчатый пандус, т.е. подьем с пештаком – выступающей от здания части входа с аркой. Портал был облицован кладкой из обожженного кирпича, украшен белым алебастровым декором в виде расшивок и панелей с резным орнаментами, перед входом располагалась площадь. Задняя часть сооружения была построена без платформы.

В первый период комплекса в центре здания располагался парадный зал площадью 8 х 7 м с двумя анфиладными помещениями-нишами. Помещения нишы создавали с залом общее пространство. Ширина северного помещения-ниши 3, 8 м, длина 3,5 м. Пол был выстлан обожженным кирпичом, чем отличался от всех других помещений.

Примечательно, что вход в здание располагалось с южной стороны как в монгольских дворцах и юртах, а кирпичное возвышение в центральном зале, расположенное в северной части помещения сооотвествует почетному месту монголов в юрте. В городах Нижнего Поволжья исследованы схожие постройки, которые являются престижными сооружениями золотоордынского периода. В архитектуре указанных зданий, в их внутренних интерьерах сплетались как местные, так и центральноазиатские традиции домостроительства.

Предположительно данное сооружение было возведено потомком Жочи Урус-ханом. По данным известного ученого XVII века Махмуду ибн Вали Сарайчик был одним из политических центров государства Урус-хана [12, с. 77–78].

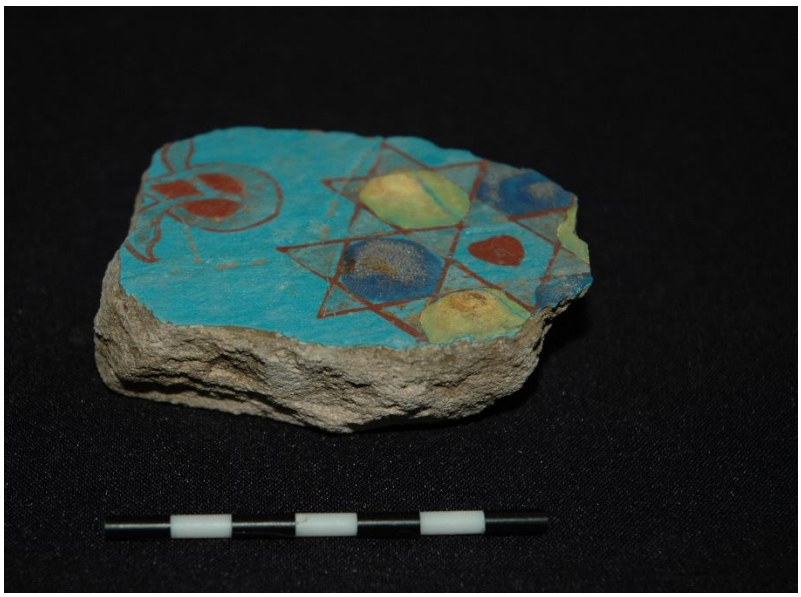

Рис. 3. Архитектурный изразец со следами позолотой.

Вскоре здание стало разрастаться: с боковых сторон к нему были пристроены симметричные многокомнатные крылья. Тыловая часть также выросла за счет многочисленных помещений. Количество их возросло почти до 40. Срединная часть здания возвышалась над крышами примыкавших построек, в основном помещениями жилого назначения.

Перед фасадной частью архитектурного комплекса располагалась площадь от которой отходили прямые улицы. На противоположной стороне площади выявлено основание округлого диаметром около 10 м сооружения. Возможно это основание большой юрты.

Сарайчик был одним из центров исламского просвещения и грамотности в Дешти Кыпчаке. Кроме кварталов горожан, дворцов и усадеб знати в городе располагались мечети и другие культовые сооружения ислама. Часть таких монументальных соооружений возводились правителями Золотой Орды. В сноске текста второй легенды, записанной И. И. Крафтом и озаглавленной как «Иван Калита», указывается: «В Сарайчике, по словам киргизов (казахов - авт.), находится мечеть, построенная ханом Джанибеком» [10, с. 112].

Народная память в уста жырау Сыпыра вложила такие слова:

Мұнарасы қырық құлаш,
Өзден сұлтан Жәнібек... [13, 130 б.].

Знаете, кто Жанибек-хан наш,
Башню строящий в сорок кулаш [14, с. 127].

Видимо, в Сарайчике располагался один из центров суфийских братств. Согласно сообщения Ибн Баттуты в Сарайчике находилась завия, т.е. ханака - дервишская обитель и странноприимный дом, где бесплатно кормили проезжих, в особенности возвращавшихся из паломничества.

Как пишет Абулгази «В период его царствования бежавший из Азербайджана «Кади Мухьи-ддин ... пришел в город Сарайчик и в нем остался жить. По временам он говорил поучения. Однажды хан пришел в место, где он говорил поучения, чтобы послушать проповеди кадия».

Ибн Баттута упоминает кадия Сарайчика – мусульманского судьи-чиновника, назначаемого правителем и отправляющего правосудие на основе шариата.

Традиционно при мечетях располагались мектебы - мусульманская начальная школа. При археологических исследованиях Сарайчика обнаружены чернильницы.

В городе имелись и бани. «Бани также необходимы мусульманину, как и мечети» отмечал Джелал Эссад при описании константинопольских бань. Раскоп 2005 году на берегу реки вскрыл часть бани, которая, скорее всего, представляла собой часть разрушенного рекой аристократической усадьбы. Датируется баня первой половиной XIV в.

Сарайчиковская баня представляла собой вытянутое прямоугольное в плане здание - состоящее из трех вытянутых в ряд вдоль длинной оси помещений – прохладного предбанника с обогревательной системой типа канов внутри суфы, отапливаемой мыльни состоящей из двух помещений, имевших разную температуру нагрева, топочного отделения. Вода в баню могла подаваться из реки Жайык или её протоки Сорочинки посредством водоподъемных устройств типа чигиря. Горячая вода из нагреваемой емкости в топочном отделении подавалась по трубопроводу, видимо проложенному в стенах, в моечные помещения. Судя по аналогиям помещения моечного отделения имели сводчатые перекрытия, а предбанник – плоское перекрытие.

Рис.4. Фрагмент сохранившейся стены усадебной бани.

В 1997 году в Сарайчике были вскрыты остатки сооружения, которое могла быть банным сооружением. Сырцовые стены были облицованы плитами, а полы выложены обожженным кирпичом. На полу одного из помещений прослежена водосточная канава. В помещении находились обогревательная печь и большой хум. К сожалению, большая часть сооружения исчезла в результате обрушения берега реки. Возможно, что данный объект мог быть и таарат-ханой – помещениями для ритуальных омовений, где вода обычно подогревалась.

Распространение бань и таарат-хана, скорее всего, стимулировалось распространением ислама, ибо как писал Мухаммед Садык-и Кашкари, «баня то же, что комната для омовений (таарат-хана)».

Ожесточенная междоусобная борьба правящей элиты и походы Тимура в Золотую Орду пагубно сказались на состоянии города. По данным биографа грозного среднеазизиатского эмира Ибн Арабшаха: «Передовые войска его дошли до Азака и он разрушил Сарай, Сарайджук, Хаджитархан и все эти края». Больше всего Сарайчик пострадал в конце XIV века, ставшими особенно тяжелыми в его истории. Как пишут авторы книги-

альбома И.Тасмагамбетов и З.Самашев: «Дома, дворцы и здания в Сарайджуке, как показали дальнейшие раскопки, были развалены в два приема: сначала разрушения зависело от случайностей боя, затем целенаправленно были выбраны все деревянные детали и повалены стены. Среди развалин были найдены наконечники стрел и копий, обломки клинков, каменные ядра от катапульт и ядра от средневековых бомб».

Однако жизнь в городе не прекратилась. О том, что период запустения сменился оживлением свидетельствуют исторические источники и данные археологических раскопок. В начале XV века на развалинах домов поднялись новые постройки. Они в основе повторяли планировку более ранних жилищ. Особенностью новых домов горожан было углубление пола относительно уровня основания сырцовых стен, что делало помещение более теплым в зимнюю стужу.

Ряд источников указывают на наличие в Сарайчике некрополя ряда правителей Золотой орды. Согласно сообщениям Абулгази Бахадур-хана (1644-1664) в Сарайчике похоронены Токтагу-хан (1290–1312 гг.) и Джанибек-хан: «Токтагу-хан, овладев многими областями, действовал в управлении ими по уставам отца и своих предков. Напоследок он перешел из тленного жилища в вечное. Царствование его продолжалось шесть лет; он похоронен в Сарайчике» и хан Джанибек, который «царствовал семнадцать лет, похоронен в Сарайчике».

На карте братьев Ф.Д.Пицигани 1367 года имеется условное обозначение с подписью «Торкал, т.е. усыпальница императоров, которые умерли в окрестностях реки Сара (Сарачинки?) и на карте Фра Мауро 1459 года правый берег Laicho (Яик) украшен изображением мавзолея, сопровождаемым словами «Имперская усыпальница».

Судя по находкам архитектурных изразцов (Рис.3), фрагментов мозаичных пано в золотоордынского периода в Сарайчике были великолепные по убранству надгробные постройки. Ряд зданий имели купола облицованные голубыми кирпичами.

Список использованной литературы:

1 Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Сарайчик. Алматы: ОФ «Берел», 2001. 320 с.
2 Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Кн. III, часть 1. Алматы, 2016. - 596 с.
3 Галкин Л.Л., Касенов М.С., Афанасьев В.К. Средневековое городище Актобе-Лаэти. Атырау, 2013. - 103 с.
4 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г. А. Средневековое городище Жайык. Алматы: «Credo» баспасы, 2005. 221 с.
5 Алқаласа әлеумет [Мәтін]: жыр жинағы / Қ. Күржіманұлы Н. Сүгірұлы М. Мөңкеұлы Ш. Шанайұлы ; [құраст.: Қ. Сыдиқов, Ш. Керімов]... – Алматы : Жазушы, 1991. - 240 б.
6 Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази хивинского хана. Казан: Типография императорского университета. 1906.
7 Шафиғи М. «Хандар шежіресі» // Сирек кездесетін кітаптармен қолжазбаларды сақтаудың өзекті мәселелері, ғылыми зерттеудегі өзара ықпалдастық және жаңа технологияларды енгізу. ҚР БҒМ ОҒК ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Алматы, 2004.
8 История Казахстана в персидских источниках. V т. Алматы: «Дайк-Пресс», 2007.
9 История Казахстана в персидских источниках. IV т. Алматы: «Дайк-Пресс», 2006.
10 Крафт И.И. Из киргизской старины. Оренбург, 1900.
11 Пацевич Г.И. Раскопки развалин древнего города Сарайчика /По материалам Зап.-Каз. Археолог. Экспедиции 1950 г./ // Архив Института Археологии Министерства образования и науки РК. Рукопись. 1950. Ф.2. оп.2. д.204. - 31с.
12 Самашев З., Плахов В. Об одном архитектурном комплексе Сарайчика. // Материалы пленарного заседания международной научно-практической конференции «История цивилизации и духовной культуры кочевников», посвященной 100-летию академика А.Х. Маргулана. Павлодар. 2004. С. 60-78.

13 Мағауин М. Қобыз сарыны. XV–XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. Монография. Алматы: Атамұра, 2006. -264 б.
14 Магауин М. Кобыз и копье. Повествование о казахских акынах и жырау XV–XVIII веков. Алма-Ата, 1970.

САРАЙЧИК И ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН В ЭПОХУ ХАНА БАРАКА

Канат Ускенбай- кандидат исторических наук
Институт гуманитарных исследований АБДИ
Алматы, Казахстан
uskenbay@gmail.com

Введение

Сегодня в Казахстане важное внимание уделяется истории Улуса Джучи. В выступлениях официальных лиц государства, средствах массовой информации, популярной литературе много говорится об этом государстве.

Улус Джучи также был известен как Золотая Орда. В последнее время эти наименования используют все реже и их заменяют названием Улуг Улус. Профессиональные историки неоднократно говорили о неправомерности использования этого наименования для раннего периода истории Улуса Джучи. Это названием впервые появляется в конце 14 века в эпоху хана Токтамыша, но при этом оно использовалось в единичных случаях.

В своем сообщении я хотел бы сказать о еще более поздней эпохе в истории Улуса Джучи – это первая треть 15 века, время когда на исторической сцене Великой степи появился Барак, сын Куйурчука и внук прославленного Урус-хана.

В источниках этого периода уже нет упоминаний термина Улуг Улус. Владения Барака именуются Узбекским улусом.

Где находились основные владения Барака, что об этом говорят средневековые историки? Какое место занимали степи Арало-Каспийского региона Западного Казахстана во владениях Барак-хана и какую роль играл в это время город Сарайчик? На эти вопросы я постараюсь ответить в своем небольшом сообщении.

Материалы

Основными материалами для решения этого вопроса послужили сведения восточных мусульманских источников. В первую очередь стоит упомянуть сочинения на арабском языке. Каирский государственный деятель и профессор Бадр ад-Дин ал-Айни (ум. в 1451 г.) автор многотомного сочинения «*'Икд ал-джуман фи та'рих ахл аз-заман*» сообщает оригинальные сведения по истории восточной части Улуса Джучи и дважды упоминает о Барак-хане [Из летописи Бадр ад-дина ал-Айни 2005: 349–382 (перевод и комментарии), 671–698 (текст)]. Сведения о деятельности Барак-хана содержатся в ряде средневековых персоязычных источников «*Зубдат ат-таварих*» (закончено в 1427) Хафиз-и Абру (ум. 1430), «*Матла' ас-са'дайн ва маджма' ал-бахрайн*» (закончено в 1371–1376) Абд ар-Раззака Самарканди (1413–1482), «*Раузат ас-сафа' фи сират ал-анбийа' ва-л-мулук ва-л-хулафа*» Мухаммада б. Хонд-шаха б. Махмуда Мирхонда (Мир Хаванд) (1433–1498) [Сборник материалов 1941]. Кроме них есть заключительная группа письменных источников на средневековом *тюрки*. Это «*Кара таварих*» (закончено в начале второй половины XVI века) Утемиша-хаджи [Утемиш-хаджи 2017], «*Умдет ал-ахбар*» (закончено в XVIII веке) Абд ал-Гаффара Кырыми [Кырыми 2018], «*Джами ат-таварих*» Кадыргали Косымулы [Кадыр Али-бек 2022]. Отрывочные сведения о Барак-хане есть в русских летописях и документах [Полное собрание русских летописей 1949; Мустафина, Трепавлов 2006; Исин 2005], но они как этой сейчас установлено относятся не к

Бараку, а другим его современникам [Беспалов 2013: 30–52]. Эти источники при всей условности этого наименования, можно назвать внешними источниками, описывавшими эти события со стороны или с чьих-то слов. Поэтому важным представляется привлечение местных источников. В первую очередь к ним относятся нумизматические данные. Монеты, чеканенные от имени Барак-хана в нумизматической литературе известны давно. Исследователи исчисляют число монет только самого Барака десятками и сотнями. Зачастую монеты Барак-хана не имеют даты чеканки, но, как полагают нумизматы, они изготовлены в промежутке 822–831 гг.х. (1419/20–1427/28) [Мухамадиев 1983; Рева 2015]. Важным источником информации о деятельности Барака является письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммада турецкому султану Мураду II. Это письмо изучено и переведено на турецкий язык известным турецким востоковедом Акдес Нигмет Курата и было опубликовано им в 1937 и 1940 годах (см. русское издание: [Курат 2014: 29–67]).

Обсуждение

Теперь обратимся к исследованиям. Уже упомянутый выше Курат одним из первых отдельно остановился на биографии Барак-хана, привлек исследования Василия Смирнова и Василия Бартольда, использовал сведения Абд ар-Раззака Самарканди, Мирхонда, Хафиз-и Абру, а также Абу-л-Гази, Кырыми, Мунаджимбаши и русские летописи. Именно Курат установил правильное написание имени Барака (вместо Борак, Бурак). По его мнению, Барак был «жестоким правителем», тогда как его соперник Улу-Мухаммад «неутомимый и стойкий, не отступающий перед трудностями человек..., выказывал себя исключительным реалистом..., отличался справедливостью и благородством» [Курат 2014: 54, 58–59]. Характеристика этим ученым двух соперников Барака и Улуг-Мухаммада по всей видимости находится в зависимости от содержания самого письма, написанного Улуг-Мухаммадом. Почему-то современники Улуг-Мухаммада не оценили его «справедливость и благородство», они не испытывали к нему таких высоких чувств, поскольку мы помним, что его нередко изгоняли. По словам Курата, «когда Барак прибыл в Самарканд, ему были отданы во владение город Сагнак и его окрестности, т.е. земли, которые в свое время принадлежали деду Барака Урус хану и были присоединены к Мавераннахру в период правления Тамерлана» [Курат 2014: 61]. Востоковед Турсун Султанов опубликовал перевод этого письма на русском языке хана [Султанов 1975: 57–61]. В этой своей статье Султанов дал подробную характеристику деятельности Барак-хана. Деятельность Барак-хана привлекала к себе внимание и других исследователей истории Золотой Орды. Но стоит отметить, что в литературе не предпринимались специальные попытки очертить, хотя бы примерно, границы кочевий Барак-хана. Среди историков распространено обобщенное представление, что Барак-хан пришел в Золотую Орду откуда-то из Степи. Его владения историками обозначаются каким-то абстрактными обобщенными терминами «из Сибири», «с Востока», «из глубин Степи». Так например пишет известный советский историк Александр Якубовский: «кочевники из районов Западной Сибири во главе с узбекским ханом Бораком» [Греков, Якубовский 1950: 410]. По мнению его коллеги Магомета Сафаргалиева Бараку «не удалось закрепить за собой захваченные на западе земли, и спустя год он был вынужден бежать снова на Восток» [Сафаргалиев 1960: 198]. Немецкий историк Бертольд Шпулер пишет: «из Сибири на запад шел Барак» [Шпулер 2016: 185]. Авторы процитированных и других обобщающих работ по истории Золотой Орды исследовали в основном события, происходившие в центральных и западных областях Улуса Джучи, а события к востоку от Волги и Урала оставались вне поля их зрения. Этот пробел отчасти был восполнен работой американского историка Томаса Оллсена «Царевичи левой руки: введение в историю улуса Орды XIII – начала XIV века» [Allsen 1987: 5–40] и исследованиями историков из Казахстана и Узбекистана. Известный советский узбекский востоковед Бурибай Ахмедов при исследовании истории взаимоотношений правителя Мавараннахра Тимурида Улугбека с Барак-ханом именует владения последнего *Узбекским улусом* (так называет владения Барак-хана основной персидский источник, использованный Ахмедовым, Абд ар-Раззак Самарканди). Кроме этого

названия он использует термины *Ак-Орда*, *вилайет узбеков*, *территория кочевых узбеков*, *страна узбеков* [Ахмедов 1965: 40–41, 49–55]. Задачи обозначить владения Барак-хана Ахмедов не ставил. В последние годы появились различные исследования, где так или иначе говорится о деятельности Барак-хана, некоторые из них мы упомянем ниже. Таковы некоторые исследования, так или иначе затрагивающие деятельность Барака-хана. Проведенный небольшой обзор показывает, что вопросы локализации улуса Барак-хана еще не решены и требуют изучения. Кроме того, в литературе никак не связывались его владения именно с Западным Казахстаном и Сарайчиком в том числе. Российский историк Вадим Трепавлов посвятил истории Сарайчика отдельный параграф в своей книге «История Ногайской Орды» где привел основные сведения об этом городе и в том числе в связи с деятельностью Барака [Трепавлов 2020: 782–800]. Ниже мы попытаемся подробнее остановиться на этих моментах.

Результаты

Для ответа на вопрос о том, где находились основные владения хана Барака, мы должны обратиться к сведениям арабо-персидских, тюркских и русских источников. Так согласно сведениям арабоязычного автора Бадр ад-Дина ал-Айни, Барак-хан был правителем области Дашта (بلاد الدشت) и его земли граничили с землями Тимура (□⊗≈φℵM ε⇑I). В это же время в Крыму правил Даулатберди, в Сарае и Поволжье Мухаммад-хан [Из летописи Бадр ад-дина ал-Айни 2005: 375–376, 698]. Эти сведения хорошо известны в специальной литературе и уже комментировались (см., напр.: [Беспалов 2013: 30–51]. Для нас важно, что ал-Айни локализует улус Барак-хана в восточной части Улуса Джучи. Поскольку земли Барака граничили с землями Тимуридов, к тому же сам Барак некоторое время был при дворе внука Тимура Улугбека, то именно в сочинениях тимуридской персоязычной историографии следует искать более конкретные сведения о границах владений Барака. Среди этих сочинений отметим «*Зубдат ат-таварих*» Хафиз-и Абру, «*Матла' ас-са'дайн ва маджма' ал-бахрайн*» Абд ар-Раззака Самарканди, «*Раузат ас-сафа'*» Мирхонда. Действительно в них значительно больше сведений о деятельности Барак-хан и практически нет информации о событиях в западной части Улуса Джучи, но, тем не менее, в них нет конкретных сведений о границах владений Барак-хана. Эти и последующие авторы персоязычных сочинений именуют владения Барак-хана Узбекским улусом (□Iк⊄A π⊂≈A), Узбекским государством (□Iк⊄A O□…ℵ↵), Узбекской страной (□Iк⊄A ιB⊆ε) или Узбекской областью (□Iк⊄A εB…I). Абд ар-Раззак Самарканди прямо пишет: *Барак-оглан из Узбекского улуса* (□Iк⊄A π⊂≈A кA ∅⇑↔A ∂AφI) [Тизенгаузен 1941: 255]. Иногда он использует более узкий термин *Узбекский вилайиат* (□Iк⊄A O⊆⇐⊄) [Тизенгаузен 1941: 256]. Мирхонд для обозначения кочевий Барак-хана используют домонгольский этногеографический термин ∂B□ϑ≥ Oθε *Дашт-и Кыпчак* – Кыпчакская степь [7, с. 180]. Этот термин широко использовался мусульманскими авторами (арабскими, персидскими, тюркскими) в качестве обозначения всего Улуса Джучи (Золотой Орды) или его степных областей. *Узбекский улус* персоязычных авторов XV – начала XVI веков территориально совпадал с возникшим впоследствии Казахским улусом [Ускенбай 2013: 235, 258]. По словам Мирза Мухаммад Хайдара Дуглата «с 870 года, и до 940 года казахи имели полную власть над большей частью Узбекистана» [Мухаммед Хайдар Дулати 1999: 108]. В понимании Мирза Хайдара *Узбекистан* (Казахстан) примерно простирался от *Кокше Тениз* (Балхаша) через море *Кулзум* (Каспий) до *Идил* (Волги) [Мухаммед Хайдар Дулати 1999: 425].

По сведениям тюркоязычных сочинений владения Барак-хана назывались «Казахское летовье». В *Кара таварих* Утемиша-хаджи (XVI век) сообщается, что Барак-хан был словно бык, он прославился как отважный воин, а его земли располагались в *Казакских летовках*: *ол махалде Барак-хан өз ел-куне барле қазақ иаилақиде булур ирди* – в то время Барак-хан со своим елем находился в Казакском пастбище (летовке) – (™εφ⊆A ι⊂≈⊂I ⊇ϕ∈≥B…⊆B⊆ ∂Aλ≥ ⊃≈φI © ℘⊂• │⊆ к⊄A ∅BΨ ∂AφI ⊇ϕ…Z↵ —⊄A) [Утемиш-хаджи 2017: 77, 151, 177, л. 68-а]. Со сведениями Утемиша-хаджи перекликаются

данные другого более позднего исторического сочинения *Умдет ал-ахбар* Абд ал-Гаффара Кырыми (XVIII век). По словам Кырыми, Барак-хан был великим ханом, отважным и усердным, словно сильный самец верблюда, располагался он в Казакских кочевьях *Barak han'in mekeni ol uaqytta Qazaq yaylagi* – земли Барак-хана в то время Казакское летовье (©↔B…⊆B⊆ ∂Aλ≥ ⊇ϕN≥⊄ —⊄A © ℘B□↵ □ ℘BΨ ∂AφI) [Абдулгаффар Кырыми 2018: 81, 108, 335, л. 276-б]. В контексте деятельности Барак-хана он называет реки Жаик и Жем (Урал и Эмба), Хорезмское озеро (Аральское море).

Где могло располагаться это *Казакское пастбище*? Из последующего изложения Утемиша-хаджи можно отметить, что все события, связанные с деятельностью Барак-хана происходили в северо-восточном Прикаспии и северном Приаралье, в современном Западном Казахстане. Упоминаются море / тениз (Арал), реки Жем (Йим) и Жайык (Йайик). Его страна (*ел*) зимовала на берегу Кубан Йарсы (Кыйан аркасы), потом эта местность стала известна как Кубан Карлык (Кыйан кахты), а весной перекочевывала к устью Яика [Утемиш-хаджи 2017: 77, 152]. Можно предполагать, что речь идет о вполне конкретной территории с таким названием, т.е. Барак в данном случае не *казаковал*, а жил в конкретном *Казахском летовье* / *пастбище* / *юрте*. По всей видимости, Барак-хан имел свои устоявшиеся кочевья в западно-казахстанских степях, из которых периодически совершал свои походы против соперников в Поволжье и в Мавараннахр. Возможно, его владения так и назывались *Казакское летовье* (*юрт, улус, государство*) или эти авторы позднее название Казахского ханства перенесли на владения Барак-хана, поскольку последний был отцом одного из основателей Казахского государства.

Тем не менее, название *Узбекский улус* или *Узбекия* долго сохранялось наряду с терминами *Казахский улус* и *Казахстан* очень долго. В *Джами ат-таварих* Кадыргали Косымулы (XVII век) территория современного Казахстана именуется термином *Узбекия* (B⊆□Iк⊄A). Это слово использовалось автором четыре раза: *Özbėkiyya arasïnda* / *Өзбекийа арасында* – в Узбекии (Aϕ⊗μAιA B⊆□Iк⊄A) [Кадыр Али-бек 2022: 109, 110, 111, 114]. Этот же фрагмент см. в факсимиле рукописи: [Кадыр-Али-бек, рукопись, л. 144-а]. По изданию Ильи Березина: [Березин 1854: 156, 171]. Исследователь этого источника, автор первого полного издания и перевода на русский язык Рысбек Алимов, фразу *Özbėkiyya arasïnda* переводит так: *среди населения узбеков* [Кадыр Али-бек 2022: 168–169]. Также например переводил и татарский историк Миркасым Усманов: «предания, распространенные среди узбеков (узбекийа)» [Усманов 1972: 85]. В казахских переводах Наджипа Мингулова и Рабиги Сыздыковой оставлен перевод близкий к оригиналу: *Өзбекийа арасында* [Сыздыкова 1989: 230, 231, 237, 241; Сыздықова, Қойгелдиев 1991: 256, 257, 259, 263; Қадырғали Жалаир 1997: 119, 120, 122, 126].

По словам Кадыргали, Барак стал падишахом после смерти своего отца Куйрчука, Барак был очень сильный, уважаемый и могущественный бахадур. Очень быстро все вилайаты в округе он подчинил себе. В конце концов, он погиб между Едилем и Жайыком, возле Сарайчика в битве с Гази и Науруза. Его сына называли Кичи Жанибек. Этот Жанибек-хан после отца правил улусом:

Bu Quyručuq Sulṭannï atasïdïn soŋ pādšāhlïqqa olturġuzdïlar. Quyručuq ḫān tėp aydïlar. Anïŋ oġlï Baraq atlïġ ėrdi. Atasïdïn soŋ pādšāh boldï. Barča ulusïn özinä tābi‘ qïldurdï. Quyru<ču>q ḫāndïn soŋ anï ḫān kötärdilär. Baraq ḫān tėp aytur<lar>. Qavī, mu‘tabar, ‘aẓīm vä bahādur alïp ėrdi. Här cānibdaġï vilāyatlarnï özinä musaḫḫar qïldï. Bi’l-āḫir Ėdil mavẓi‘da, Cayïq boyunda Sarayčïq ḥudūdïnda Qaẓï Navruz urušïnda vafāt boldï. Anïŋ oġlï Kiči Cānïbėk 16ḫān tėp aytur ėrdilär. Bu Cānïbėk ḫān atasïnïŋ ulusïn ol biylädi [Кадыр Али-бек 2022: 105].

Бу Куйрчуқ султанны атасыдын сон падшаһлық қа олтурғуздылар. Куйрчуқ хан теб айдылар. Анын оғлы Барак атлығ ерді. Атасыдын сон падшаһ болды. Барча улусын өзіне табы қылдырды. Куйурчуқ хан дын сон аны хан көтерділер. Барак хан деб айтур. Қой матабар азим уа баһадур алып ерді. Бір жанаб дағы уилайатларында өзіне мусаххар қылды. Балахир Еділ маузида Жайық бойында Сарайчық худурында Қас Ноуруз урусунда уофат болды. Аның оғлы

Кічі Жаныбек хан теб айтур ерділер. Бу Жаныбек хан атасының улусын ол биледі [Сыздыкова 1989: 229].

Мы видим, что Кадыргали также как и Утемиш-хаджи и Кырыми, располагают владения Барак-хана в степях Западного Казахстана. Более того, он упоминает реки Едил и Жайык и Сарайчик.

В русских источниках встречается устойчивое выражение: *Бараков царев Казацкий юрт.* По смыслу оно аналогично фразе Кырыми: *Барақ ханның Қазақ жайлағы.* Наиболее раннее упоминание Барак-хана в русских летописях связывалось с его походом на русский город Одоев в 1424 году: *Того же месяца 31 царь Баракъ поби Куидодата, а на осенъ приходи къ Одоеву ратью и отъиде прочь, города не вземъ, а зло учинивъ, и отъиде съ полоном в поле. И князь Юрьи Романович Одуевъскы да Григореи Мценьскы състигъ его били и полонъ отъимали* [Полное собрание русских летописей 1949: 245]. На самом деле это упоминание является ошибочным, речь идет о походе на город Одоев хана Кудайдата, а не Барак-хана, последний не был в западных кочевьях и не нападал на Одоев [Беспалов 2009: 206].

Сто лет спустя имя Барак-хана упоминается в послании ногайского правителя Кошум-мирзы в Москву от 1538 года говорится: *Так бы еси ведал: наперед того на Баракове цареве на Казацком юрте ходили есмя. А ныне опять на свой юрт пришли есмя* [Исин 2005: 81]. В 1552 г. ногайские послы Исмаила сообщали в Москву: *Другу моему белому царю, ведомо буди, что еси дочерь нашу царицу дал за Бараков царев род* [Исин 2005: 101; Мустафина, Трепавлов 2006: 105]. По мнению Амантая Исина, «возможно, речь идет о правящей династии Казахского ханства, потомках Барак-хана 1422–1428 годов» [Исин 2005: 463]. Вадим Трепавлов пишет, что «здесь имеется в виду династия казахских ханов», «потомки золотоордынского хана Барака б. Куйручака (около 1424–1428)» [Мустафина, Трепавлов 2006: 229].

В глазах ногайских правителей казахские ханы XVI века являлись правопреемниками не только государственности, но и территории Ак-Орды (улуса Урус-хана и улуса Барак-хана). Казахское ханство ими неизменно именовалось *Урусов царев юрт* или *Бараков царев Казацкий юрт* [Исин 2002: 8; Исин 2005: 456; Трепавлов 2020: 260]. По мнению Вадима Трепавлова «*мангытские лидеры никогда не оспаривали исконные владельческие права казахских государей на восточные территории. В официальной терминологии документов, исходивших из Сарайчука, Казахское ханство именовалось довольно уважительно – по аналогии с Крымом («Тахтамышевым царевым юртом») и Астраханью («Темир-Кутлуевым царевым юртом») и по именам прародителей правящей там династии: «Бараков царев Казатцкой юрт» и «Урусов царев юрт». Соответственно и местные сюзерены обозначались как «Бараковы (или Урусовы) царевы» сыновья, братья, род*» [Трепавлов 2020: 260].

Кроме сведений указанных письменных источников, сохранились многочисленные нумизматические данные. Монеты, чеканенные от имени Барак-хана известны давно. Татарский нумизмат Азгар Мухамадиев указал 182 монеты Мухаммад-Барака [Мухамадиев 1983: 125, 129, 131–132, 156], большая их часть 162 монеты чеканены в Булгаре. Другой российский нумизмат Роман Рева изучил и описал 72 монеты Барака [Рева 2015: 80–101]. Зачастую монеты Барак-хана не имеют даты чеканки, но, как полагают нумизматы, они изготовлены в промежутке 822–831 гг.х. (1419/20–1427/28). Основная часть сохранившихся монет Барака чеканена в Булгаре. На них отчетливо читается имя *ас-султан ал-азам Мухаммад-Барак-хан* (∅Bα ∂φI ϕℵZ↵ ℑ♣⇐A ∅BϒI…ν≈A). Несколько монет чеканены от его имени в «кочевых» монетных дворах: *Аллах-Орду-Базар* (ιAκBI ⊄ει⊄A ⊃…≈A), *Халберди-Базары* (™ιAκBI ™εφI │Ψ), *Джадибек-Базары* (™ιAκBI □∈I ϕY) [Рева 2015: 80–101]. По мнению указанных нумизматов, эти кочевые монетные дворы могли располагаться в Нижнем Поволжье [Мухамадиев 1983: 132; Рева 2015: 83].

Таким образом, нумизматический источник свидетельствует о военно-политической активности Барака в Поволжье. Его монеты, чеканенные в Сыгнаке или других центрах Восточного Дашт-и Кыпчака, пока не обнаружены. Так или иначе, находки его монет территориально тяготеют к Западному Казахстану.

Сведения проанализированных источников позволяют сделать вывод о том, что основные владения или улус Барак-хана находились в степях Арало-Каспийского региона Западного Казахстана.

Тюркские источники также свидетельствуют о том, что в этот период известный золотоордынский город Сарайчик на реке Жайык играл важную роль политической жизни улуса Барак-хана.

Благодаря исследованию Вадима Трепавлова нам хорошо известна история этого города. Он привел старинные предания о том, что в Сарайчике проживал древний владыка – легендарный хан Бурак [Трепавлов 2020: 786]. Долгие годы город являлся важным политическим и экономическим центром Золотой Орды, затем Казахского ханства и Ногайской Орды. С учетом сведений тюркских источников, можно уверенно говорить о важной роли Сарайчика и в истории Ак-Орды (улуса Урус-хана и улуса Барак-хана). Новейший обзор истории и археологии Сарайчика опубликовал Докей Талеев, в своей статье он привел основные данные письменных источников (Ибн Батутта, Мирза Мухаммад Хайдар, Утемиш-хаджи, Кадыргали Косымулы, Абулгази), а также сведения поздних русских авторов, современных историков, археологов и нумизматов и пришел к выводу о том, что город являлся одним из сакральных центров Улуса Джучи [Taleev 2024].

Наиболее важные сведения о Сарайчике в эпоху Барак-хана приводит Кадыргали бек. Выше цитировались его сведения о том, что Барак погиб между Едилем и Жайыком, возле Сарайчика в битве с Гази и Науруза (в тексте нет разделительного предлога или Гази Науруз указаны как один человек): *Bi'l-āḫir Ėdil mavẓi'da, Cayïq boyunda Sarayčïq ḥudūdïnda Qaẓï Navruz urušïnda vafāt boldï / Балахир Еділ маузида Жайық бойында Сарайчық худурында Қас Ноуруз урусунда уофат болды* [Кадыр Али-бек 2022: 105; Сыздыкова 1989: 229]. Возможно когда-то эти слова как песни рифмовались и передавались из уст в уста: *Ақырында / Еділ манында, / Жайық бойында, / Сарайшық қасында, / Қазы Наурыз ұрысында / Уопат болды* (*В конце концов / около Едиля, / на берегу Жайыка, / возле Сарайшыка, / в битве Казы Наурыза / он погиб*).

Еще одно упоминание Сарайчика в этом сочинении связано с именем Касым-хана, внука Барак-хана. Это упоминание хорошо известно и часто цитируется в истории Сарайчика: *Касым-хан долгое время правил над улусом своего отца Джанибека. Он покорил себе многие области в разных сторонах. Он был известным и прославленным. Позднее он скончался в Сарайчике. Его могила и сейчас в Сарайчике (Bil'āḫir Sarayčïqda vafāt tapdï. Bu kün anïŋ qabri Sarayčïqda turur)* [Кадыр Али-бек 2022: 110, 169; Сыздыкова 1989: 236; Сыздықова, Қойгелдиев 1991: 258; Қадырғали Жалаир 1997: 121]. До Касым-хана здесь находился Бурундук-хан. По словам Мирза Хайдара, Бурундук-хан был здесь до своего изгнания в Самарканд [Мухаммед Хайдар Дулати 1999: 324]. Другими словами в Сарайчике находились не только усыпальницы казахских ханов, но и их ставки с тронами. Тахт (трон) Сарайчика также упоминается у Кадыргали бека в самом начале в посвящении царю Борису Годунову: *Борис Федорович, хан которому были поданы престол Казани, престол Астрахани, престол Туры, престол Сарайчика (taḫt-i Sarayčïq*) [Кадыр Али-бек 2022: 115, 29]. Эти свидетельства источников, как это уже неоднократно указывалось в литературе, говорят о том, что Сарайчик являлся ставкой и усыпальницей казахских ханов [Трепавлов 2020: 785]. Теперь, поскольку Казахское ханство являлось преемником улуса Барак-хана и улуса Урус-хана (Ак-Орды), то можно допустить, что и для предков казахских ханов Сарайчик имел важное политическое значение.

В *Кара таварих* Утемиша-хаджи также есть упоминания Сарайчика в связи с деятельностью Барака, вернее с его смертью. Мангытские беки Кади и Науруз, братья Мансура, убитого Бараком, перешли реку Джем и в местности Кайнар Сагыз дали сражение Бараку. В ходе длительного сражения Барак получил ранение, он «не мог ехать верхом». Его обнаружил кыпчак Айасбек, он «отрезал голову хану и принес ее Мухаммад хану и Кабибеку». За это ему дали в управление Сарайчик, назначили даругой. По словам Утемиша-хаджи, «до сих пор даруга Сарайчика принадлежит им» [Утемиш-хаджи 2017: 78, 153]. Подробности этой

битвы описаны в книге Вадима Трепавлова [Трепавлов 2020: 118–119, 785]. Эти же сведения сообщает *Умдет ал-ахбар* Кырыми: В сражении с объединенным войском Мухаммад-хана, Гази и Науруза у вод Кайнар Сагыз, Барак-хан был предан своими мангытскими сторонниками. Курлаут Магриб-бек тяжело ранил его стрелой, вынудив отступить, Барак не смог далеко уйти, поскольку раненный не мог взобраться на коня. На вершине холма его настиг кыпчак Айас-бек. Дальше мы знаем. За это Айас-бек получил ярлык и должность даруги города Сарайчик с выплатой каждый год тридцать тысяч золота. Это и является причиной того, что по сегодняшний день они называют себя правителями кыпчакского народа в Сарайчике. Магриб-бек за свой «подвиг» был назначен даругой в Астрахань [Абдулгаффар Кырыми 2018: 82–83]. По словам Кырыми Магриббек гордился тем, что именно он убил Барака. На на пьяных торжествах он пел: *Baraknı atgan barmağım bal tileydür tamağım* (вот пальцы мои, стрелявшие в Барака, меда желает горло мое) [Абдулгаффар Кырыми 2014: 110, 333; Султанов 2020: 47–49].

Могли ли бывшие подданные Барака привезти голову и тело своего хана в Сарайчик, чтобы захоронить? Или его голова стала трофеем Улуг-Мухаммада? Кырыми пишет о том, что Едиге тоже был убит во время сражения барин Серайбеком, затем ширин Ректимур (или Урик-Тимур) отрубил ему голову и принес ее хану. За это Серая назначили даругой Хаджи-Тархана. Дальше Кырыми пишет о том, что усыпальница Едиге находилась в Сарае (т.е. в Сарайчике). После смерти Едиге его сыновья разбежались. Мансур, Гази и Науруз отправились в вилайет Москов. Кейкубад и Нуреддин отправились в вилайет Тура и оказались среди народа башкурд. Там у Нуреддина усилилась болезнь легких (*чахотка* у Утемиша-хаджи [Утемиш-хаджи 2017: 72]), он не мог дышать и умер. Кейкубад болел эпилепсией и во время купания в воде у него начался приступ и он утонул. Тело Нуреддин-мирзы по татарскому обычаю обернули в лошадиную шкуру. Несколько его слуг положили его тело в телегу и повезли в город Сарай к усыпальнице его отца (*Nureddin Mirza'nın meyyitini Tatar 'âdetince at derisine sarub birkaç inakları anı arabaya koyub Saray şehrine babaları türbesine götürüriken* [Абдулгаффар Кырыми 2014: 104]). По дороге из-за лютой зимы умерли все лошади. Эти несчастные по своему невежеству продолжили путь, и человек по имени Сеййид Али Диван сам тянул телегу. Пешком, с трудностями они дошли до Сарая и похоронили. Этот Сеййид Али Диван дожил до того времени, когда его сыновья Ваккас и Аббас стали мирзами. Они всегда к нему обращались. А когда он на них обижался, то показывал им свои раны, которые получил, когда тянул телегу и упрекал их этим. Об этом говорят среди узбеков [Абдулгаффар Кырыми 2018: 78]. В другом месте Кырыми пишет о том, что Нуреддин ушел в вилайет Тура, скончался в этом вилайете, затем его тело перевезли в вилайет Сарайчик и похоронили [Абдулгаффар Кырыми 2018: 195]. Утемиш-хаджи пишет, что Нураддина «похоронили в построенном для него склепе» и на его могиле до сих пор лежит кусок шкуры черно-белой лошади (*кула ат*) в которую заворачивали тело Нураддина [Утемиш-хаджи 2017: 73]. Не только Нураддин хотел быть похороненным на родной земле, рядом со своими предками. Для его брата Мансура, который укрылся в Москве, тоже было важно быть похороненным среди своих. Собрав своих сторонников в Московском вилайате он сказал: «будет плохо дело, если я умру здесь, и мои кости будут лежать среди костей неверных. Мы – мусульмане, как будет плохо, если наши мертвые тела будут лежать на земле неверных. Давайте все вместе уйдем в степь. Если справимся хорошо, если не справимся, хотя бы наши кости окажутся там. Погибнем и оставим наши тела лежать на земле ислама. Тегене-бек, женатый на сестре Мансура, сообщил ей: «Брат твой не желает умереть в Москве, а желает оставить свое тело на земле, где похоронен его отец. Он сказал, если я смогу провернуть дело, мои кости будут на мусульманской земле [Утемиш-хаджи 2017: 73–74]. Как мы помним Мансур погиб от рук Барака. Мы не знаем исполнилось ли последнее желание Мансура быть погребенным рядом с отцом в Сарайчике, но возможно Гази и Науруз исполнили волю своего брата?

Сто пятьдесят лет спустя, в 1580 году русские казаки прибыли по Жайыку на лодках, захватили город, вырезали его население и с особым вандализмом разграбили и разрушили ханские могилы, разбросали кости. Об этом писал автор первой истории России Николай

Карамзин: донские Козаки «злодействовали на всех дорогах, на всех перевозах; в быстром набеге взяли даже столицу Ногайскую, город Сарайчик, не оставили там камня на камне и вышли с знатною добычею, раскопав самые могилы, обнажив мертвых [Карамзин 2023: 933]. По словам Алексея Левшина «место, столь выгодное для разбоев, могло ли не приманить Казаков? Они поднялись в лодках своих в верх по Уралу, быстро напали на Сарайчик, выжгли оный и в неистовстве не только живых жителей терзали, но даже, разрывая могилы, обдирали мертвых. Это случилось в 1580 году. Таков был первый подвиг Казаков на берегах Урала! [Левшин 1823: 10].

Заключение

Мое небольшое сообщение ставило целью проследить сведения источников о территории, которая могла находиться под властью Барак-хана, я хотел показать, что основу улуса Барак-хана составляли степи современного Западного Казахстана, в основном это левобережье Волги (Едил), реки Жайык и Жем, Северное Приаралье и далее на юге Сыгнак и Присырдарья. Улус Барак-хана территориально совпадал с землями казахских ханов, с Казахским улусом. В Ак-Орде Барак-хана и Казахском ханстве при Керей-хане и Жанибек-хане, Бурундук-хане, Касым-хане и Хакк-Назар-хане важным столичным городом и ханской усыпальницей был город Сарайчик. Есть источники, сообщающие о том, что здесь была могила Касым-хана, но нет сведений о том, где был похоронен его дед Барак-хан. Однако учитывая роль и значение города Сарайчик в XIV–XVI веке можно допустить, что здесь было много ханских могил. Вандализм донских казаков, а затем и изменившееся русло реки Жайык, казалось бы унесли тайны ханских погребений, но современные археологические раскопки на городище дают надежду на новые научные открытия.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках научной программы «Историческая география Центральной Азии», финансируемой Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR21882416).

Список использованной литературы:

Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 1. Транскрипция Дерья Дерин Пашаоглу. Факсимиле. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. 420 с

Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2. Пер. с османского Ю.Н. Каримовой, И.М. Миргалеева. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 200 с

Ахмедов Б.А. Улугбек и политическая жизнь Мавараннахра первой половины XV в. // Из истории эпохи Улугбека. Сб. ст. Отв. ред. А.К. Арендс. Ташкент: Наука, 1965. С. 5–66.

Березин И. Библиотека восточных историков. Т. II. Ч. 1. Сборник летописей. Татарский текст с русским предисловием. Казань, 1854. VII.

Беспалов Р.А. Битва коалиции феодалов Верхнего Поочья с ханом Куйдадатом осенью 1424 г. // Верхнее Подонье: Археология. История. Вып. 4: Сб. статей / А.Г. Шпилев. И.В. Гребенникова, Н.В. Филимонова и др.; Под ред. А.Н. Наумова. Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2009. С. 205–210.

Беспалов Р.А. Литовско-ордынские отношения 1419–1429 годов и первая попытка образования Крымского ханства // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Вып. V. Сб. / Ред.-сост. М.М. Чореф. Севастополь; Тюмень, 2013. С. 30–52.

Горский А.А. Москва и Орда. М.: Наука, 2001. 214 с.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 470 с.

Исин А.И. (сост.). Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). Т. I. Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А. Исина. (Серия «История Казахстана в русских источниках». Т. 1). А.: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.

Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI в. Семипалатинск: Тенгри, 2002, 139 с.

Кадыр Али-бек. Джами ат-таварих. Факсимиле рукописи / авт. издания текста, исследования, критического текста, перевода с тюрки, словаря Р. Алимов; под науч. ред. И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2022. – 544 с.

Кадыр-Али-бек. Джамиʻ ат-таварих (Сборник летописей). Рукопись. Эл. ресурс: Архив открытого доступа Санкт-Петербургского государственного университета. Режим доступа: http://hdl.handle.net/11701/15394. Дата последнего посещения: 16.10.2019.

Карамзин Н.М. История государства Российского. Санкт-Петербург: СЗКЭО, 2023. 1232 с.

Курат А.Н. Собрание сочинений. Книга 1. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топкапы. Казань: Ин-и истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. 256 с.

Қадырғали Жалаир. Шежірелер жинағы. [Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзің жазғандар Н.Мингулов, Б.Көмеков, С.Өтениязов. Жалпы редакциясын қараған М.Мағауин]. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.

Левшин А.И. Историческое и статистическое обозрение Уральских казаков. Санкт-Петербург: Военная типография Главного штаба, 1823. 84 с.

Мустафина Д.А., Трепавлов В.В. (сост.). Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой. 1551–1561 гг. Публикация текста. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 391 с.

Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. М.: Наука, 1983. 164 с.

Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди (Рашидова история): Введение. перевод с персидского языка А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Примечания и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой, 2-е изд. дополненное. Алматы: Санат, 1999. 656 с.

Парунин А.В. Политическая биография Барак-хана // Ұлы Даланың тарихы: түріктер мен моңғолдар. Астана. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. С. 93–101.

Полное собрание русских летописей. Т. 25. Московский летописный свод конца XV века. М.; Л.: Изд-во АН СССР. 1949. 464 с.

Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Евразия, 2010. 464 с.

Рева Р.Ю. Мухаммад-Барак и его время. Обзор нумизматичсеких и письменных источников // Научный ежегодник «Нумизматика Золотой Орды». 2015. №. 5. С. 80–104.

Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды / Уч. зап. Мордов. гос. ун-та. Вып. IX. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. 276 с.

Султанов Т.И. Казахи. Судьба народа и судьба страны в Средние века. Алматы: Дайк-пресс, 2020. 344 с.

Султанов Т.И. Письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммада турецкому султану Мураду II // Тюркологический сборник 1973. М.: Наука. ГРВЛ, 1675. С. 53–61.

Сыздыкова Р.Г. Язык «Жами ат-таварих» Жалаири. Алма-Ата: Наука, 1989. 243 с.

Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қыдырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 272 б.

Тизенгаузен В.Г. (сост.). Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлеч. из перс. соч. собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941.

Тизенгаузен В.Г. (сост.). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. Переработанное и дополненное издание. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 711 с.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. 3-е изд., испр. и доп. М.: Квадрига, 2020. – 1040 с.

Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. – 289 с.

Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1972. – 224 с.
Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскрипция И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; перевод на русский язык И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой; общая и научная редакция И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.
Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Перевод с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 500 с.
Allsen Th. T. The princes of the Left Hand: an introduction to the history of the Ulus of Orda in the thirteenth and the early fourteenth centuries // Archivum Eurasiae medii aevi. T. V: 1985. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1987. P. 5–40.
Taleev D.A. Sacred space of the Jochid Ulus: Saraychik and Barchikent // Qazaq Historical Review, 2024. 2 (1), 48–59. DOI: htt ps://doi.org/10.69567/3007-0236.2024.1.48.59

ХАҚНАЗАР ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ БАТЫСТАҒЫ САЯСАТЫ

Атығаев Нұрлан Әділбекұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі

Атақты Қасым ханның баласы, Қазақ хандығын 30 жылдай уақыт басқарған Хақназар хан – қазақ тарихында өшпес із қалдырған дара тұлғалардың бірі. Қиын-қыстау кезеңде қазақ мемлекетінің билеуші тағына отырып, құлдыраған хандықты нығайтып, саяси аренаға қайта шығарып, тоз-тозы шыққан халықтың басын біріктіріп, рухын көтеріп, тарих толқынында сақтап қалған ұлы билеуші.

Хақназар даңқы шыққан билеуші болғанымен тарихи жазбаларда ол туралы ақпарат көп сақталған деп айтуға келмейді. Орыс мұрағаты деректерінде (бұл деректерде ол Ақназар хан деп аталған), шығыс тарихи шығармаларында оған, оның саяси қызметіне қатысты бірнеше қысқаша мәліметтер кездеседі. Сонымен қатар Хақназарға қатысты зерттеушілер жинаған екі-үш фольклорлық деректер сақталған. Осыған байланысты ғылыми және ғылыми-танымдық әдебиетте Хақназардың өмірі мен саяси қызметіне қатысты қате пікірлер де баршылық. Сол себепті біз ұлы билеушінің өмірбаянына қатысты тарихнамадағы кейбір қателіктерді көрсетіп, оның батыста жүргізген саясаты туралы айтпақпыз.

Ең алдымен айта кететін жайт – Хақназардың нақты қай жылы дүниеге келгені әлі белгісіз. Тек оның әкесі Қасым ханның 1521 жылдың басында қайтыс болғанын ескерсек [Исин, 2004: 62], ол 1522 жылдан ертерек дүниеге келген болады. Және де ортағасырлық тарихшы Хафиз-и Таныштың «Шараф-наме-йи шахи» еңбегінен Хақназар ханның 1580 жылдары, қайтыс болар алдында, саяси белсенділігін жоғалтпай Шибан әулетінің өзара күресіне араласқаны белгілі [МИКХ, 1969: 253-254]. Осыдан оның осы кезеңде әлі қайратының қайтпағанын, қатты қартаймағанын байқауға болады. Сондықтан Хақназарды Қасым ханның XVI ғасырдың басында дүниеге келген кенже балаларының бірі болған деп болжауға болады. Оның Әбілқайыр және Мамаш атты үлкен ағалары туралы тарихи деректерде мәліметтер сақталған. Сефевидтік шығармаларда (Алам-ара-йи Сефеви», «Алам-ара-йи шах Исмаил», «Тарих-и шах Исмаил») Әбілқайырханның 1513-1514 жылдары қайтыс болғаны айтылады [Атыгаев, Джандосова, 2013; Атыгаев, 2023]. Ал Мырза Мұхаммед Хайдар дұғлаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасы мен Хайдар ибн Али Хусейни Разидің «Тарих-и Хайдари» еңбегінен Мамаш-ханның хиджраның 928 жылы/1521-1522 жылы соғыстардың бірінде қаза тапқаны белгілі [Дулати, 1999: 324; СМИЗО, 1941: 215, 274 (л. 115 а)].

Ортағасырлық тарихшы Қадырғали-бек Қосымұлы Жалайырдың «Джам-и ат-таварих»

(Жылнамалар жинағы) шығармасында Хақназардың анасының есімі Ханық-Сұлтан-ханым болғаны айтылған [Кадыр-Али-бек, 2022: 110, 169].

Бүгінгі ғылыми әдебиетте Хақназар 1538 жылдан бастап Қазақ хандығының билеушісі болды деген пікір басым. Алайды мұны дәлелдейтін ешқандай нақты тарихи дерек жоқ.

М.Қ. Әбусейітованың пікірінше, жазбаша деректерде Хақназар туралы ең алғашқы мәлімет 1549 жылдағы оқиғалармен байланысты кездеседі. Сефевидтік тарихшы Хасан-бек Румлудың «Ахсан ат-таварих» шығармасында Хақназар-оғланның хижраның 955 жылы /1548-1549 жылы Әмудариядан өтіп, Пул-и Хатун маңында Қазақ атты адамның әскерімен шайқасқаны айтылады. Бұл шайқас Хақназар-оғланның жеңілуімен аяқталды [Абусеитова, 1985: 49; Абусеитова, 1998: 90-91]. М.Қ. Әбусейітованың бұл пікірін басқа тарихшылар да қолдады. Т.И. Сұлтанов ортағасырлық тарихшы Махмуд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар» шығармасында да Хақназар-оғланның Пул-и Хатун маңында Мұхаммед ханның ұлдары, Қазақ сұлтан және Увайс сұлтанмен шайқасқаны туралы баяндалады деп жазады [Султанов, 1993: 63]. А.И. Исиннің пікірінше, Пул-и Хатун маңындағы Хақназар-оғлан шайқасын 1548 жылы ноғай билеушісі Исмайыл мырза мен Мерв билеушісі Дин-Мұхаммед ханның арасындағы туыстық қатынастардың орнатылуымен, сондай-ақ Осман империясының Сефевидтер мемлекетіне солтүстіктен қысым жасау әрекеттерімен байланысты деп болжайды. «Өйткені, – деп жазады зерттеуші, – жас қазақ сұлтаны, аңыз бойынша, ноғай мырзаларында баспана тапқан, оны ноғайлар Дін-Мұхаммед ханға көмекке жіберуі мүмкін» [Исин, 2004: 73].

Демек, жоғарыда аталған зерттеушілер Пул-и Хатун шайқасын қазақтың болашақ ханы Хақназардың атымен байланыстыратыны анық.

Алайда дереккөздерде аты аталған Хақназар-оғланды болашақ қазақ ханы Хақназармен сәйкестендіру үлкен күмән тудырады. Махмуд ибн Эмир Уәли де, Хасан-бек Румлу да Хақназар-оғланның қазақтың сұлтаны болғанын айтпайды. Керісінше, Хасан-бек Румлу екі Хақназарды екі түрлі жазады. Қазақ билеушісін Хақназар-хан-қазақ десе [Румлу, 1389. Т. 3: 1396-1397], екіншісін өзбектер тобын (jam'i az Uzbekon) басқарған Хақназар-оғлан деп жазады [Румлу, 1389. Т. 3: 1327].

Сондай-ақ «Ахсан ат-таварихтің» авторы Хасан-бек Румлу өз еңбегінде өзбектерден бөлек қазақтар қауымының болғаны туралы мәліметтер келтіреді. Мысалы, «Ахсан ат-таварих» шығармасында Қасым ханның иелігінде «Дәшті Қыпшақ пен қазақ» болғаны, одан кейін ұлы Хақназардың қазірге уақытқа дейін билеп отырғаны айтылған [Румлу, 1389. Т. 2: 1135]. Және де бұл шығармада 935/1528 жылы өзбек билеушісі Убайдаллах ханның Сефевид Тахмасп шахпен болған шайқасына қазақтардың қатысқаны туралы да мәлімет келтірілген [Румлу, 1389. Т. 2: 1174]. Сондықтан Хасан-бек Румлудың өзбек пен қазақты шатастырып жіберуі күмәнді.

Сонымен қатар, Хасан-бек Румлудың өз еңбегінде Ахмад Ғаффари Казвинидің «Тарих-и Джахан-ара» шығармасын пайдаланғанын Ш.Ф. Фарзалиев анықтаған [Фарзалиев, 1974: 15]. Бұл да Хасан-бек Румлу қазақтар туралы білген деген пікірімізді растайды, себебі «Тарих-и Джахан-арада» қазақ хандары, оның ішінде Хақназар туралы мәліметтер бар [СМИЗО, 1941: 212, 271 (л. 158 а)].

Атақты өзбек ғалымы Б.А. Ахмедов Балх мемлекеті туралы зерттеуінде Пул-и Хатун шайқасын туралы жазған. Сонда ғалым Хакназар-оғланның Балх хандығына бағынышты аудандардың бірі, қазіргі Ауғанстанның Гармак қаласының маңында орналасқан Чечектудің билеушісі болғанын көрсетеді [Ахмедов, 1982: 42-43,195]. Махмұд ибн Әмір Уәли «Бахр ал-асрар» еңбегінде Чечекту аумағында мекрит, хушбай, джемшид және қыпшақ сияқты көшпелі тайпалар мекен еткенін жазады [Махмуд ибн Вали, 1977: 37].

Хасан-бек Румлу Хакназар-оғлан өзбектерді басқарғаны туралы жазғанда, шын мәнінде оның қол астында өзбек тайпалары болғанын меңзеген деп ойлаймыз. Деректерде айтылатын 92 өзбек тайпаларының тізімінде Чечектуді қоныс еткен мекрит (меркіт түрінде) және қыпшақтар аталады [Султанов, 1982: 48-49; МИКК, 1973: 210-214; Ахмедов, 1985: 130-131].

Осы фактілерді ескерсек, 1548-1549 жж. қазақ сұлтаны Хақназар Балх хандығының оңтүстік-батыс бөлігінде, қазіргі Ауғанстан аумағында, орналасқан Чечектудың билеушісі

болуы өте күмәнді.

Сонымен қатар Махмұд ибн Уәлидің «Бахр ал-асрар» еңбегінде XVI ғ. ғасырдың 60-шы жылдары Хақназар-оғланның Гарчистанды басқаруға жіберілгені айтылған [Ахмедов, 1982: 82, 87]. Ал Мухамад-Йар ибн Араб қатағанның «Мусахир әл-билад» шығармасында XVI ғ. Бұхара билеушісі Бұрхан сұлтанның бұйрығымен өлтірген өзбек ханзадалары мен әмірлері арасында Хақназар-оғланның да аты аталады [Ахмедов, 1985: 60]. XVI ғасырдың соңында Хақназар оғланның Мұхаммед Әли оғлан атты ұлы Шибанид Абдолла ханның сенімді қолбасшыларының бірі болғанын «Шараф-наме-йи шахи» еңбегінде Хафиз-и Таныш жазады [Хафиз-и Таныш, 1989: 187].

Сол себепті Балх мемлекетінде өмір сүрген Хақназар-оғланды Қасымның ұлы Хақназармен сәйкестендіруге болмайды деп санаймыз.

Хақназарға қатысты бірнеше фольклорлық мәліметтер сақталған. Оларды кезінде А.И. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов, П.И. Рычков өз еңбектерінде келтірген. Кейінгі уақытта А.Н. Усманов, Р.Г. Кузеев, В.В. Трепавлов және т.б. ғалымдар бұл мәліметтерді тарихи деректермен сәйкестендіруге әрекет жасаған. Олардың кейбірі аса сәтті болмағанын да айту керек. Мысалы, В.В. Трепавловтың кейбір болжамдары біз тарапынан сынға алынып, кейін зерттеушінің өзі де сынның орынды екенін мойындаған [Трепавлов, 2020: 247].

Хақназармен байланысты фольклорлық материалдарды тарихи жазба деректермен салыстыра саралап, келесідей болжам жасауға болады. 1521 жылы Қасым хан қайтыс болғаннан кейін қазақ билеушілері арасында тақ үшін күрес басталды Осы кезде әлі жас Хақназар өз ұлысындағы билікті сақтап қала алмаса керек. Ал Қазақ хандығында билікке Әдік сұлтанның ұрпақтары келгеннен кейін ол тіпті ноғай мырзаларын, сірә, Шейх Мамайды, паналауға мәжбүр болған. XVIII ғасыр ортасында П.И. Рычков башқұрт старшинасы К. Мұлақаевтан жазып алған аңыз бойынша, Хақназар сұлтанның (деректе – Акиазар сұлтан) қарындасы Ноғай Ордасының белгілі билеушілерінің бірі Шейх Мамайға тұрмысқа шыққан [Рычков, 1896: 69]. В.В. Трепавловың пікірінше, деректерде Булдур-ханым (Мөлдір?) деп аталып жүрген Шейх Мамайдың әйелі Қасым ханның қызы, Хаққназардың апайы болуы мүмкін [Трепавлов, 2020: 256]. Зерттеушінің бұл пікіріне қосылуға болады.

Хақназар ноғай билеушісінің қолдауымен Қазақ хандығы тағына отыруға үміттенген деп жорамал жасауға болады. Алайда ол қазақ арасында өз билігін орната алмады, сондықтан өз қол астындағы ұлыстарымен Ноғай Ордасының билеушілеріне уақытша тәуелді болды. Бұл жағдай XVI ғасырдың ортасына дейін сақталса керек.

В.В. Трепавловтың пікірінше, қазақтардың билеушісі Хақназарға қатысты алғашқы мәлімет 1552 жылға жатады [Трепавлов, 1997: 20]. Оның мұндай пікірге келуіне ноғай билеушісі Исмайыл мырзаның хатындағы қызын «Барақ патша әулетіне» («Бараков царев род»), «Барақ патшаға» («за Барака царя») бергені туралы мәлімет негіз болды. «Имелся в виду, конечно, правнук хана Барака Хакк-Назар, правитель Казахского ханства, «Баракова царева юрта», –деп жазады зерттеуші [Трепавлов, 1997: 34]. Алайда белгілі зерттеушінің бұл пікірімен келісе алмаймыз. Исмайыл мырзаның хатында, біздің пікірімізше, Барақ хан деген атпен белгілі өзбек ханы, Ташкенттің билеушісі Шибанид Наурыз-Ахмад туралы айтылған деп санаймыз [Атыгаев, 2015: 227-228]. 1551 жылы Барақ хан Абдоллатиф хан қайтыс болғаннан кейін Орта Азияның іс жүзіндегі билеушісі болған [История Узбекистана. Т. III, 1993: 50]. Біз В.В. Трепавловтың ноғай мырзасының хатындағы Барақ хан ұрпақтары дегенді Хақназармен сәйкестіруге қарсы болсақ та, зерттеушінің Хақназардың Қазақ хандығына билікке келу уақыты жайындағы жорамалын қабылдаймыз.

Хаққназардың Қазақ хандығының билеуші тағына 1551 жылдың жазғы айларынан кейін отырғанын орыс елшісі П. Тургеневтің келтірген мәліметі көрсетеді. Москва мемлекетінің Ноғай Ордасындағы елшісі түрік сұлтанының ноғай билеушілеріне жазған хатындағы келесі мәліметті келтіреді. Мұсылман елдерінің басын біріктіріп, Москва мемлекетіне қарсы күресуді мақсат еткен түрік сұлтаны Исмайыл мырзаға былай жазады: «А Казань дей как ныне воюет. А ведь дей наша ж вера бусурманская. И мы дей смолились все бусурмане, и станем от нево боронитца за один. Ведь дей ведаете, что ныне на Крыме мой

посажен царь, как ему велю, так делает. Из Астрахани присылали жо ко мне Царя просит. И яз часа того посылаю Царя на Астрахан… Да и козаки ко мне присылали же Царя просит. И яз ись Крыма однолично Царя посылаю» [ПДРВ. Ч. VII, 1793: 266-267]. Бұл мәліметтен 1551 жылдың жазында Қазақ хандығында бас билеуші әлі сайланбағанын байқаймыз.

XVIII ғасырда белгісіз автор жазған «Тарих-и Қашғар» шығармасында қазақтарда бір уақытта екі хан, Хақназар хан мен Наурыз-Ахмад хан, болғаны айтылады [МИКХ, 1969: 413]. Шибан ұрпағы Наурыз-Ахмад ханның (Барақ ханның) қайтыс болған уақыты жазба дереккөздерден нақты анықталған – 1556 жылдың 23 қыркүйегі [Хафиз-и Таныш, 1983: 189; Вяткин, 1927: 11–13; Grabinschriften, 1997: 172–173].

Сонымен қатар, Хасан-бек Румлудың шығармасында Хақназар хан қазақтың хиджраның 963 жылы /1555-1556 жылы Ташкентке жорық жасағаны туралы мәлімет келтірілген [Румлу, 1389. Т. 3: 1396-1397]. Сондықтан оның 1556 жылға дейін қазақтардың билеушісі болғаны анық.

Осы тарихи деректердің негізінде Хақназардың Қазақ хандығының билеушісі болған уақытты 1551-1552 жылдар деп санаймыз.

Хақназар билікке келгеннен соң әкесі Қасым ханның ноғай ұлыстарын бағындыру саясатын жалғастырды. Бұл саясаттың негізінде, біздің пікірімізше, «шыңғысизм» идеологиясы жатқан. Ол Шыңғыс хан құрған империяның («Йеке монгол улус») аумағында тек Шыңғыс хан ұрпақтарының билік ету құқығы. Ал қазақ хандары Ноғай Ордасында билік құрып отырған Едіге би ұрпақтары Шыңғыс хан әулетіне жатпағандықтан билікке заңсыз келген деп қабылдаған тәрізді. Осыған орай тура солай Орта Азияда билік құрып жатқан Әмір Темір ұрпақтарына қатысты Мұхаммед Шейбани ханның ойын Ибн Рузбихан Исфахани келтіргенін еске алуға болады [Рузбихан, 1976: 96].

Хақназар ханның Қазақ хандығында билік құрған жылдары қазақ мемлекетінің қайта нығаюы кезеңі болды. Ол таққа отырған соң алғашқы уақытта мемлекеттің оңтүстік пен оңтүстік-шығысын нығайтуға күш салып, батыс бағытта белсенді әрекеттер жасаған жоқ. Тек XVI ғасыр 60-жылдардың аяғында Хақназар хан мемлекеттің солтүстігі мен солтүстік-батысындағы аумағын кеңейте отырып, Ноғай Ордасы және оның одақтасы Сібір хандығымен қақтығысқа түсті. Бұл кезде ноғайлар Москва мемлекетіне бағынышты болғанын айта кеткен жөн.

1568 жылдың күзінде Хақназар хан шығыс ноғай ұлыстарына ірі жорық жасады. Бұл жорық туралы 1569 жылы қарашада орыс елшісі С. Мальцев былай деп хабарлады: «А Казатцкие Орды Акназара царя и Шигая-царевич и Челыма царевича, а с ними дватцать царевичей приход их был на Нагаи и бой…» [История Казахстана, 2005: 151]. Қазақ әскері кейбір ноғай ұлыстарын ығыстырып, Астраханға жетті. Бірақ осы кезеңде ноғай билеріне Москва мемлекетінен көмекке әскер келіп, қазақ әскеріне тойтарыс берілді. Орыс мұрағат құжаттарының бірінде осы туралы келесі мәлімет келтірілген: «... и царя великого, и князя воеводы астороханские нагайским людеми давали царя и великого книязя стрелков, и нагайские люди и стрелцы казатцких людей побили наголову ир царевича у них убили...» [История Казахстана, 2005: 151]. А.И. Исиннің пікірінше, қазақ әскері Астрахань маңында қыстап, жорыққа бірге шығуға келісілген түрік-осман әскерлерінің келмеуіне байланысты 1569 жылдың көктемінде өз аумағына шегініп кеткен [Исин, 2004: 84, 92].

Бұл сәтсіздікке қарамастан Хақназар хан ноғай ұлыстарын өзіне бағындырып, бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақты қол астында біріктіру мақсатынан бас тартпады. Ол тағы да ноғай билеріне қарсы жорық ұйымдастырды. 1570 жылы тамызда Қырымдағы орыс елшісінің алған мәліметіне қарағанда, қазақтарЕмбі маңын мекен еткен «Алты ұл» ноғайларын талқандаған. Қырымға келген Девей атты ноғай Қазақ ханы Ақназардың Шейх Мамай ұрпақтарын жеңгенін хабарлайды («Казатцкие Орды Акназар царь нагайских мурз Шихмамаевых детей побил») [История Казахстана, 2005: 153].

Хақаназар ханның ноғайларға қарсы тағы бір жорығы 1577 жылы орын алды. Москваға жазған хатында орыс елшісі Б. Доможиров Қазақ хандығының адамдарының ноғайдың Ақ мырза мен Бек мырзаға жорық жасап, олардың көп малын айдап кеткені туралы хабарлайды.

Сонымен қатар, ол Ақназардың орыс патшасымен, Ташкент пен Үргеніш билеушілерімен бейбіт қатынаста екенін жеткізеді. Бұл хабарламада Ақназар ханның ноғайлармен соғысып, оларға Жайық пен Еділ бойында қоныс бермеу ойы бар екені де айтылған («...приходили сее весны Казачьи Орды люди на Ак мирзу да на Бек мирзу, а у них отогнали многие стада, да у них е взяли пять человек. И они, государь, отпустили пятого человека к Тинехмату князю и к Урус мирзе, и велели им говорити, что де царь наш Акакназар с царем и великим князем в миру и с та(с)кенцы и юргенцы в миру же. А нашему де царю Акакназару вас воевати, по Яике и по Волге не дать кочевати») [История Казахстана, 2005: 156].

Орыс елшісінің Қырым ханына жазған тағы бір хатында Қазақ хандығының билеушісі Хақназар («Окназар) ноғай жерлерін басып алмақшы екені, ол Сарайшықты өзінің иелігі деп санайтыны жазылған («Казацкие де Орды Окназар царь хочет юрт наш взять нагайской. А сказывает юрт наш Сарачик своим...») [История Казахстана, 2005: 166]. Ал Қазы мырзаның хатында оған Дін-Ахмет мырзадан Сарайшықты Хақназар хан (Ақназар хан) басып алғаны туралы жазылған хат келгенін хабарлайды [История Казахстана, 2005: 167]. А.И. Исин егер де Хақназар хан Сарайшықты шынымен де жаулап алса да, ол онда көп уақыт билік құрмады деп есептейді [История Казахстана, 2005: 488].

Б. Доможиров мәліметінен Ноғай Ордасымен, Көшім хан билеген Сібір хандығымен саяси-әскери қақтығысқа түскен Хақназар хан өзіне батыстан одақтас іздеп, осы кезде күшейіп келе жатқан Москва мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынас ұстауға әрекет жасағанын да байқаймыз.

Қазақ хандығы мен Москва мемлекеті арасындағы байланыстар Дін-Ахмед мырза бастаған ноғай билеушілерін әбден алаңдатты. Ол орыс патшасына жазған хаттарының бірінде «Менің дұшпаным, қазақ патшасына елші жіберме», – деп жазған («А ты б недругу к моему х казатцкому царю посла не посылал» ...») [История Казахстана, 2005: 161]. Оның орнына ноғай билеушісі болған Орыс мырза да Москваға, Иван IV Грозный патшаға оның Хақназар ханмен достық қарым-қатынаста болғанына ренішін білдіреді («А ты, с таким с Акназаром царем в дружбе будучи, на всякой год послы деи посылаешь з бухарским с царевым послом и с Азимовым царевым послом. Вместе с ними прикошевав, послов посылаешь. И такое делом государем пригоже ль дела. Только другом будучи и так быти непригоже» ...») [История Казахстана, 2005: 167].

Ноғай билеушілерінің бұл жазғандарына орыс патшасы Иван IV Грозный өзінің Хақназар ханға елші жібермейтінін, тек ертеректе бір рет қызметтегі татарларды оған жолдағанын айтады [История Казахстана, 2005: 171]. Бұл мәліметтің қаншалықты шындыққа жанасатынын айту қиын. Орыс патшасы өзінің Қазақ хандығымен байланысы сирек екенін ноғай мырзалармен қарып-қатынасты бқзбау мақсатында айтуы да мүмкін.

Алайда, XVI ғасыр 70-жылдардың аяғында Хақназар басқарған Қазақ хандығының батыстағы саяси белсенділігі тоқтайды. Мұның себебі қазақ билеушілері арасында ішкі тартыстар күшейіп, мемлекетте тұрақсыздық орын алуы болды. Осыған орай Хақназар хан батыста, Еділ мен Жайық аймағында ноғайлармен күрес жүргізе алмады. Көп ұзамай ол қайтыс болады. Хақназар ханның қаза болғаны туралы 1581 жылы сәуірде Москваға жазылған Орыс мырзаның хатында айтылады («Казатцкой Акназар царь и Чалым царевич померли») [История Казахстана, 2005: 174]. Қадырғали Қосымұлының мәліметі бойынша, Хақназар хан ішкі бұлғақтың салдарынан қайтыс болған [Кадыр-Али-бек, 2022, 110, 169]. Қазақ хандығындағы ішкі қақтығыстар туралы орыс мұрағат құжаттарында да жазылған. 1581 жылы тамызда ноғай елшілері Москвада Қазақ хандығындағы күрес, мемлекеттің ортақ билеушісі жоқтығын, оның халқының көрші елдерде пана іздеп кеткенін хабарлады («А в Казатцкой Орде у улусных людей ныне меж себя рознь. А государя на Казатцкой Орде нет, а есть деи у них царевичь, да еще не посажен. А многие из Казатцкие Орды люды разошлися по иным землям, и в Нагай, и в Бухару») [История Казахстана, 2005: 177].

Сонымен 1551-1552 жылдары Қазақ хандығының билеушісі тағына отырған Хақназар хан 1581 жылдың басына дейін, 30 жылға жуық қазақ мемлекетін басқарды. Ол бүкіл ғұмырын, күш-қуатын қазақ халқына қызмет етуге жұмсады. Ұлы тұлға Хақназардың осы

қызметі арқасында, ол мемлекетті билеген жылдары басы біріккен қазақ халқы кейінгі барлық қиын заманнан да аман-есен өтіп, бүгінде тәуелсіз мемлекет құра алған әлемнің аз ұлттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Абусеитова, 1985 – Абусеитова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.

Абусеитова, 1995 – Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. Алматы: Дайк-Пресс, 1998. 268 с.

Атыгаев-Джандосова, 2014 – Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Поход Абу-л-Хайра, сына Кāсим-хана, против Сефевидов (по данным ʻĀлам-āрā-йи Шāх Исмāʻӣл). Отан тарихы. 2014, №2. С. 5-13.

Атығаев, 2015 –

Атыгаев, 2023 – Атыгаев Н. Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XVXVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.

Атығаев, 2015 – Атығаев Н. Қазақ хандығы тарих толқынында. Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. 384 с.

Ахмедов, 1982 – Ахмедов Б.А. История Балха (XVI – первая половина XVIII в.). Ташкент, 1982. 296 с.

Ахмедов, 1985 – Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVIXVIII вв. (письменные памятники). Ташкент, 1985. 264 с.

Дулати – Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, 2-е издание, дополненное. Алматы: Санат, 1999. 656 с.

Ибн Рузбихан, 1976 – Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой. Под редакцией А.К. Арендса. Москва: Издательство «Наука», 1976. 106 с.

Исин, 2004 – Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI в. Алматы, 2004. 160 с.

История Казахстана, 2005 – История Казахстана в русских источниках. Том I. Посольские материалы Русского государства (XVI-XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А. Исина. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.

История Узбекистана, 1993 – История Узбекистана. Т. III (XVI – первая половина XIX века). Ташкент: Издательство «ФАН» Академии Наук Республики Узбекистан, 1993. 476 с.

Кадыр Али-бек, 2022 – Кадыр Али-бек. Джами ат-таварих. Факсимиле рукописи / критическая редакция, исследование, перевод с тюркского и глоссарий Р. Алимова; под научным руководством И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.

МИКХ, 1969 – Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, 1969. 652 с.

МИКК, 1973 – Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Ответ. ред. и авт. введ. В.А. Ромодин. М.: Наука. ГРВЛ, 1973. 280 с.

Махмуд ибн Вали, 1977 – Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Введение, перевод, примечания, указатели Б. А. Ахмедова. Ташкент, 1977. 168 с.

ПДРВ, 1793 – Продолжение древней российской вивлиофики. Ч. VIII. Санкт-Петербург, 1793; 336.

Рычков, 1896 – Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). Издатель: Оренбургский губернский статистический комитет, 1896. 95 с.

Румлу, 1389 – Ахсан ат-таварих талиф-и Хасан-биг Румлу. Чап-е дуввом. Техран, 1389 (2010). Т. 1-3. 1728 с.

СМИЗО, 1941 – Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва-Ленинград, 1941, С. 210-212 (аударма), 269-271 (парсы мәтіні)

Султанов, 1982 – Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). Москва, 1982. 160 с.

Султанов, 1993 – Султанов Т.И. Правители первого казахского государства (1470-1718). Астана, 1993. 111 с.

Трепавлов, 2020 – Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. 3-е изд., испр. и доп. М.: Квадрига, 2020. 1040 с.

Фарзалиев, 1974 – Фарзалиев Ш.Ф. Сочинение Хасан-бека «Ахсан ат-таварих» как источник по истории Азербайджана. Автореф. дисс. канд. Баку, 1974. 34 с.

Хафиз-и Таныш, 1989 – Хафиз-и Таныш Бухари. Шараф-нама-йи-шахи (Книга шахской славы). Часть 2. М.: Наука, ГРВЛ, 1989. 559 с.

ӘОЖ 81-22

АЛТЫНОРДА ТҰСЫНДАҒЫ ХАН ЖАРЛЫҚТАРЫНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы- филология ғылымдарының докторы, профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада қазақ елінің саяси-әлеуметтік және рухани, мәдени тарихындағы елеулі кезең Жошы ұлысы, Алтын орда дәуірлеріндегі тарихи үдерістерге кеңінен шолу жасалған. Қазақ хандығының, бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігінің бастауы Жошы Ұлысы, Алтын Орда мемлекеті. Осы орта ғасырлық мемлекеттің өркендеуін және сол дәуірдегі тарихи-мәдени, тілдік үдерістерді зерттеу жұмыстың өзектілігін көрсетеді. Зерттеудің мақсаты феодалдық бытыраңқылықтан гөрі этникалық және географиялық тұтастыққа негізделген қоғамдық-саяси құрылым болған орта ғасырлық мемлекеттік жүйенің кейінгі қазақ халқы үшін тарихы үшін маңызы зор болғаны жан- жақты дәлелдеу. Түркітану ғылымында орта түркі (X-XV ғғ) дәуірі деп айшықталған кезеңде телегей теңіз түркі халықтарының арасынан қазақ ұлтының қалыптасу, тұтастану, бірігу, басқалардан даралану үдерісі басталған болатын. Алтын Орда тұсындағы мәдени және тілдік үдерістердің басты белгісі - көне қыпшақ тілді жазба ескерткіштер, хан жарлықтары. Бұл жазбалар кейінгі қазақ тілінің басты қайнар көзі.

Түйін сөздер. *Жошы ұлысы, Алтын орда, көне қыпшақ тілі, рухани-мәдени үдерістер.*

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» (AP19679282) атты жоба аясында жазылды.

Түркітануда «орта түркі кезеңі» деп белгіленген X-XV ғасыр аралығын қамтитын кезең түркі тілдерінің қалыптасу, дамуында айрыша рөл атқарған маңызды дәуір. Көшпелі тайпалардың арасындағы талас-тартыс, қырғи-қабақ соғыстар олардың тығыз араласуы, қыпшақтардың күшею, оғыздардың Еуропаға қарай ығысуы этностардың тілінде өз ізін қалдырды. Орта ғасырлық қыпшақтар тарихын арнайы зерттеген С.М.Ақынжанов: “әр түрлі

тарихи деректерге қарағанда, Қазақстан даласының солтүстік аймақтарында XI-XII ғасырларда түркі тайпаларының басында хан билігі бар қыпшақтар конфедерациясы қалыптасты" - деп тұжырымдады [1,б.205]. Қыпшақтар ұлан байтақ территорияны игеріп Балқаш көлінің жағалауларындағы жазық далалардан бастап Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларына дейінгі аралықты мекендеді. Мафазат әл-гузз (оғыздар даласы) атауының орнына Дешті-қыпшақ (қыпшақтар даласы) атауы пайда болды. Қыпшақ одағына кірген түркі тайпалары қыпшақтанып, олардың тілдері қыпшақ тілінің ығында қалып, қыпшақ тілі тұтас мемлекеттік, тіпті халықаралық тіл деңгейіне көтерілді. Қыпшақ тайпалары Қытай қорғанынан бастап Шығыс Түркістан, Алтай таулары, Орта Азия, Еділ аймағы, Алтын Орда, одан әрі Европаға дейін тарады.

Монғол шапқыншылығы жаңа мемлекеттердің пайда болуына алып елді. Еуразия кеңістігіндегі елеулі өгерістер, әсіресе Жошы Ұлысының пайда болуы Шығыс Еуропа, Орта Азия және Сібір территорияларын мекендеген көптеген халықтардың қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқарды. Жошы ұлысы туралы тарихшы Әл-Омари «Ертеректе бұл мемлекет қыпшақтар елі болған, бірақ татарлар жаулап алуынан соң қыпшақтар оларға бағынышты күйге түсті. Кейіннен татарлар қыпшақтармен біте қайнаса араласып, табиғи және нәсілдік ерекшеліктерінен жер жағдайы басым түсті де олардың барлығы нағыз қыпшақтарға ұқсап, бір атадан тарағандай болып кетті»,-дейді [2, б. 325]. Кейін монғол үстемдігі кезінде құрылған Алтын Орда қыпшақтардың негізгі отаны болды. Бұл жерде М. Аджидің "Дешт-и-кипчак при новом монголском правителе получил и новое имя – Золотая Орда, …которая, как это ни парадоксально, целиком и полностью держалась на кипчаках" деген сөзінің маңызы зор [3,б.102].

Алтын Орда мемлекеті дүниежүзілік тарихта, әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар іргелі де қуатты мемлекет еді. Бұл солтүстік-шығыста Бұлғар облысы, Еділдің орта және төменгі жағалауын, оңтүстікте Қырым, Кавказдың Дербентке дейінгі, тіпті одан да арғы далаларды, шығыста батыс Сібір мен Сырдарияның төменгі жағалауын алып жатқан кең байтақ ел болатын. Әуелде Жошы ұлысы ретінде дүниеге келген Алтын Орда Бату хан (1227-1255), кейін Берке хан (1257-1266) тұсында дәуірлеп, Мөңке Темір хан (1266-1280), Өзбек хан (1312-1342) мен Жәнібек хан (1342-1357) тұсында Еуразияның кең жазира даласында билік құрған қаһарлы мемлекетке айналды. Алтын Орданың нағыз гүлденген кезеңі – Берке хан мен Өзбек ханның билік жүргізген дәуірі. Берке ханның ислам дінін қабылдауы мемлекеттің дамуына игі әсер етті. Беркенің сарайына мемлекеттің төрт бұрышынан ғалымдар, ақындар, суретшілер келе бастайды. Қала мәдениеті өркендейді. Бұл жайында Э.Н.Наджип былай деп жазды: "Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орды сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной и литературной деятельностью. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах"[4,б.29]. XIV ғасырдың бірінші жартысында бүкіл елге мұсылман діні кеңінен жайылды. Өзбек хан қалалар, мешіттер, медреселер салуға көңіл бөлді. Алтын Орда сауда жолында орналасқан ең мәдениетті мемлекетке айналды. Алтын Орда мемлекетінің территориясын мекендеген халықтардың этникалық құрамы туралы әр түрлі мәліметтер бар. Түркітанушы П.М.Мелиоранский "Араб филолог о турецком языке" деген еңбегінде: "Золотая Орда состояла из смеси различных турецких и монгольских племен" деп көрсеткен [5,б.13]. Белгілі ғалым Ә.Құрышжанов тарихи деректерге сүйене отырып, Алтын Орда халқының дені қыпшақ рулары болған деген қорытындыға келеді. Сол қыпшақтар қазақ халқының жеке этникалық топ болып қалыптасып, дербес ұлт ретінде тарих дастарханынан өзіне лайық орын алуына, сондай-ақ қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, қырым татарлары, қарашай, балқар, құмық, қарайым, алтай, қырғыз халықтарының ұлт болып қалыптасуына игі ықпалын тигізді.

XIII ғасырда бір тұтас **«орта түркі тілі»** қалыптасты, дегенмен тұтас тілдің ішінде оғыздық, қыпшақтық белгілер уақыт өткен сайын айқындала бастады. Өзіндік сипаты бар қыпшақ тілі қоғамдық өмірдің бар саласында пайдаланылды. Әсіресе, ресми іс қағаздары тілі қыпшақ тілі болған болуы керек. Бұл пікірімізге сол замандардағы жарлықтар, хаттар,

келісімшарттар дерек бола алады. XIV ғасырдан бізге 10 шақты хан жарлықтары жетті. Олар XIV ғасырдың аяғында жазылған Тоқтамыстың екі жарлығы, Темір Құтлығтың жарлығы; Шехрух пен Бабурдың атасы Абусағид ғате Бабурдың әкесі Омар-Шейхтің жарлықтары, XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған Мухаммед Герей мен Сағадат Герейдің және Сақып Герейдің жарлықтары. Сонымен қатар орыс тілінде жазылған жеті жарлық бар. Олар Меңгу Темір(1342), Өзбек, Бердібек (1357), Атулақтың (1379) жарлықтары мен Тайдулы ханшаның (1357) үш жарлығы. Бұдан басқа біршама хаттар мен шартнаме аңыздар бар [6].

Тоқтамыстың поляк князі Ягайлаға жолдаған бір жарлығы Хиджраның 795 жылы (жаңаша 1393 жылы) раджаб айының сегізінде, орданың Дон бойында тұрған кезінде жазылған. Жарлықтың тілі түркі тілінде (орыс әдебиеттерінде «татар тілі» деп аталынады) мәтіні түгелдей ұйғыр жазуымен жазылған. Бұл жарлықты көптеген ғалымдар «жергілікті қыпшақ тілінде» жазылған деп көрсетеді. Олай болса, өзге түркі тілдеріне қарағанда «қыпшақ тобына» жататын қазақ тілі үшін, демек, қазақ әдеби тілінің тарихы үшін бұл жарлықтың маңызы ерекше болмақ.

Жарлықты алғаш рет 1834 жылдары Т.А.Оболенский Москваның орталық архивінен тауып алады. Жарлықтың түп нұсқасы ұйғыр жазуымен жазылған екен. Кез-келген ғалымның тісі батпайтын жазуды мырза Казем-Бек араб әріптерімен транскрипцияға түсіреді. Жарлықтың мазмұнында Ақсақ Темірдің Тоқтамыс Ордасына шабуыл жасамақ ниеті бар екенін, Орданың кейбір бекіністері мен оғландарының сатқыншылық жасап отырғанын мәлімдеп, Ягайламен бұдан былай да жақсы қарым-қатынас жасап тұру ниетінде екенін айтады.

Жарлықтың мәтінін анықтау және оның нұсқасын дәлді түрде транскрипциялау ісінде А.Казем-Бек, В.В.Радлов және И.Березиннің сіңірген еңбектері айрықша болды.

Жарлықтың транскрипциясы:

/1/ Тоқтамыш сөзүм
/2/ Йағайлаға
/3/ Улуғ орунға олтурған йәргәсін
/4/ аңлату Қутлу буға Асан башлы елчіләр
/5/ ійттүк ерді сендағы кәләчіңні
/6/ бізгә ійттің ерді бурунғу йыл Бекбулат Хожамедін
/7/ башлы бір нечә оғланлар Бекіш Турдучақ берді
/8/ Давуд башлы бекләр Едүгү атлы кішіні Темірге алдыртын
/9/ чықаруб іймішләр ол тіл білә келді ерді
/10/ аларның ала көңүл білә тіл ійіб ілгәрі қыған йетә
/11/ келгәндә аңлаб йығылыб санчышмаға
/12/ турғанда ол йаман кішіләр бурун тебрегәндін
/13/ ел тарбыб ол ішдағы ол чақлы болған йәргәсі ол ерді
/14/ тәңрі бізні йарлығаб душманлуқ қылған Бекбулат, Хожамедін
/15/ Бекіш Турдучақберді Давуд башлы оғланлар бекләрні
/16/ мұңқалтты емді бу йәргәні аңлату Асан Тулу Хоже башлы
/17/ елчіләрні ійттүк емді тағы болса
/18/ бізгә бақир елләрнің чықышларын чықаруб барған
/19/ елчіләргә бергіл хазынаға текүрсүнләр басә
/20/ бурунғу йосунча базаргән ортақларыңдағы йүрүшсүнлар
/21/ улуснуң турушунға дағы йахшы сый
/22/ ол болғай тіб алтун нышанлық йарлық
/23/ туттуқ тақақу йыл тарих йіті йүз доқсан бешдә
/24/ ражаб айының секіз йаңыда орду данда
/25/ ерүрдә біткүлміш.

Қазіргі қазақ тілімен сөйлетсек:

/1/ Менің /Тоқтамыс/ сөзім
/2/ Йагайлаға

/3/ Ұлы орынға отырған жөнін /4/ білдіріп, Құлы-бұға, Асан бастаған елшілер/5/ жіберген едік. Сен де елшілеріңді /6/ бізге жіберген едің. Бұрнағы жылы Бекболат, Қожамедің /7/ бастаған бірнеше ұландар, Бекіш, Тұрдышақ-берді, /8/ Дәуіт бастаған бектер Едіге деген кісіні Темірге астыртын /9/ жіберген екен, ол тіл /хабар/ алып келген еді. /10/ Олардың арам ниетпен хабар жіберіп, ілгері жасырын жетіп /11/ келгенін сезіп, жиылып, соғыспақшы болып /12/ тұрғанда, ол арам ниетті кісілер бұрын қозғау салып, әрекет жасағандықтан /13/ ел қарсы көтеріліп, бұл істің жөні осылай болған еді. /14/ Тәңірі бізді жарылқап, дұшпандық қылған Бекболат, Қожамедін /15/ Бекіш, Түрдышақ-берді, Дәуіт бастаған ұландар мен бектерді /16/ мұқалтты. Енді осының жөнін білдіріп, Асан, Тұлы-Қожа бастаған /17/ елшілерді жібердік. Енді тағы болса, /18/ бізге қарасты (бағынышты) елдердің шығындарын (салық) жинап, барған /19/ елшілерге беріңіздер, қазынаға жеткізсін. Және /20/ бұрынғы жөн-жосық бойынша базаршы серіктестерің (саудагерлер бірлестігін басқарушы адамдарың) тағы жүрсін. /21/ Ұлы ұлыстың қалыпында сақталып қалуына тағы жақсы сый /22/ болсын деп, алтын нышанды жарлық /23/ ұсындық. Тауық жылы, тарихтың жеті жүз тоқсан бесінде /24/ ережеп айының сегізінші жаңасында, орда Донда /25/ тұрғанда жазылған. Жалпы хан жарлықтарының мәтіндері түсінікті тілмен жазылған. Мәтін құрамындағы барлық сөздерді жіктеп, сараласақ, 80 пайыз түркі сөзі, 10-15 пайыз араб-парсы, 10-15 пайыз монғол сөздері бар. Түркі сөздерінің дені аздаған фонетикалық өзгерістермен дәл бүгінгідей тұлғада келген. Мысалы, *ай, елчі, барсы, бек, йол, көңүл, күн, күч, ұара, қол, қонақ, мал, орун, сөз, сусун, тәңірі, тіл, йаман, оң, сол, ілкі, йүз, мың, доқсан* т.б. Сонымен қатар бүгінгі тұрғыдан қараған көне сөздер де бар. Олардың мағыналық айырмашылықтары да жоқ емес. Мысалы, *аға* «сыйлы, құрметті» деген мағынаны білдірсе, *алдыртын* сөзі «жасырын, астыртын» мәнін білдіріп тұр. *Біті* «жаз» мағынасын берсе, *бітікчі* «хатшы» мағынасын береді. Бұл сөздің түпкі түбірі қазіргі қазақ тіліндегі *бітім(біт-ім)* сөзінің құрамында өлі түбір күйінде жүр. «Ізгі, жақсы» мағынасын беретін *едгү* сөзі қазақ тіліне *игі* тұлғасында жеткен. Ал *сиурқа* «сый көрсету» мағынасын береді де, *сиурғал* «ханның сый көрсетіп, жарылқаған адамы» дегенді білдіреді.

Жарлық мәтіндеріндегі морфологиялық ерекшеліктерді сараласақ, қазіргі түркі тілдеріне қаншалықты алыс-жақындығы тіпті анықтала түседі. Мәселен, *-лық* қосымшасы екі түрлі формада *-лық, -лығ* түрінде қолданылған: *йарығ, тамғалығ*. Зерделесек *-лық* формасының жиі қолданығанын байқаймыз. *–Лық* қазіргі қазақ тілінде зат есім тудыратын ең өнімді жұрнақтардың бірі. Жарлық тілінде *-мадын,-мәдін* формасы көңіл аударарлық. Мәселен, *бітмәдін, қылмадын*. Қазіргі қазақ тіліндегі *болмайынша, келмейінше* дегендегі *майын(ша)* қосымшасының арғы түбі осы болса керек. А.Ибатовтың айтуынша, бұл тұлғалардың даму жолы мынадай: *-мадын,-мәдін, -майын, -мейін*[7, б. 36]. Сонымен қатар қазақ тіліндегі *тұрған-тұғын-тын* тұлғаларының тарихи көзін ізерлесек хан жарлықтарындағы *–турған* формасына барып тірелеміз. Бұл сөз жоқ тарихи морфологиялық сабақтастықтың көрінісі.

Қорыта айтқанда Алтын Орда дәуірінің ресми тілі қыпшақ тілі болды. Бүгінгі тұрғыдан бұл тілдік жүйені **көне қыпшақ тілі** деп танимыз. Кейінгі қазақ хандығы тұсында көне қазақ тіліне негіз болған осы көне қыпшақ тілі. Ал байырғы қыпшақтардың бүгінгі заңды мұрагері қазақтар екені дауыссыз. Қазақстанның мемлекеттік тілі, қазақ тілі байырғы қыпшақ тілінің жаңа заманға сай өзгерген, дамыған, жетілген, өскен нұсқасы, заңды жалғасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекого Казахстана. —Алматы: Гылым, 1995.
2.Тизенгаузен В.Г. Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағы. 1 т. 1884.
3.Аджи М. Полынь Половецкого поля. —Москва: Новости, 2000.
4.Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сараи и его язык. – Алматы: Наука, 1975. -Ч. 1.
5.Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. —СПб., 1900.
6.В.В.Вельяминов-Зернов «Материалы по для истории крымского ханства . Спб., 1864.
7.Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. –Алматы: Ғылым, 1983.

Аннотация. В статье дается широкий обзор историческим процессам эпохи Золотой Орды или Улуса Джучи, которая является значительным периодом в социально-политической, духовной и культурной истории казахского народа. Улус Джучи или государство Золотая Орда стали началом формирования Казахского ханства и государственной независимости Казахстана. Актуальность работы заключается в исследовании историко-культурных и языковых процессов той эпохи и процветания государства средневековья. Цель исследования – всесторонне доказать большую значимость для истории казахского народа средневековой государственной системы общественно-политической структуры средневековья, основанная на этническом и геграфическом единстве, а не на феодальной раздробленности. В тюркологической наукесреднетюркский период (X-XV вв.), определяется как определенный период, когда начался процесс формирования, интеграции, объединения и дифференциации казахскойнации из бесчисленного числа тюркских народов. Главным признаком культурных и языковых процессов во времена Золотой Орды являются письменные памятники, ярлыки на древнем кыпчакском языке. Данная письменность является главным источником казахского языка.

Ключевые слова. *Улус Джучи, Золотая Орда, древний кыпчакский язык, духовно-культурные процессы*

Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Язык письменных памятниковСредневековья – мир духовных и культурных ценностей» (AP19679282).

Annotation. The article gives a broad overview of the historical processes of the era of the Golden Horde or Ulus of Jochi, which is a significant period in the socio-political, spiritual andcultural history of the Kazakh people. The Ulus of Jochi or the state of the Golden Horde marked the beginning of the formation of the Kazakh Khanate and the state independence of Kazakhstan. The relevance of the work is concluded of something the study of historical, cultural and linguistic processes of that era and the prosperity of the state of the Middle Ages. The purpose of the study is to comprehensively prove the great significance for the history of the Kazakh people of the medieval state system of the socio-political structure of the Middle Ages, based on ethnic and geographical unity, and not on feudal fragmentation.

In Turkic science, the Middle Turkic period (X-XV centuries) is defined as a certain period when it began the process of formation, integration, unification and differentiation of the Kazakh nation from countless Turkic people. The main feature of cultural and linguistic processes during the period of the Golden Horde were written monuments in the ancient Kipchak language. This writing is the main source of the Kazakh language.

Key words. *Ulus Jochi, Golden Horde, ancient Kipchak language, spiritual and cultural processes.*

The article was written within framework of Science Committee project MSHE RK «The language of writtenmonuments of the Middle Ages is the world of spiritual and cultural values» (AP19679282).

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖОЙЫЛУЫ ТУРАЛЫ

Әбілсейіт Мұқтар – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК директоры

Бүгінде Жошы Ұлысының тарихын зерттеу жаңа белеске көтерілді. Соның ішінде алып территориядағы қалалар, олардың заманында атқарған саяси-экономикалық, рухани-мәдени қызметтері жазба деректермен қатар археологиялық материалдармен толықты. Ортағасырдағы жазба деректер хронология бойынша атасақ 1320 жылғы «Тоскан анонимді сауда нұсқаулығы», XIY ғасырдағы Франческо Бальдуччи Пеголотти «Сауда тәжірибесі»,

1333 жылғы Ибн Баттутаның «Саяхаты», 1425 жылға дейінгі жазылған Ұлықбектың «Тарих-и арба ұлыс», 1436 жылғы Ибн Арабшахтың «Темірдің өміріндегі көргенділік ғажайыптары» (Әжаиб әл-мақдур фи наваиб әт-Тимур), XYI ғасырдағы Өтеміс қажының «Шыңғыс-намесі», «Қара Таварихы», 1542-1546 жж. Мырза Мұхаммед Айдар Дулаттың «Тарихи-и Рашиди» еңбегі, (1542-1546 жж.), 1602 жылғы Қадырғали Жалайырдың «Жами ат-тауарих» (Шежірелер жинағы), 1663-1664 жылғы Әбілғазының «Түрік шежіресі» және басқалар Сарайшық қаласының Жошы Ұлысында белді қалалары қатарында болғанын айғақтайды [1]. Дегенмен бұл еңбектер арқылы қаланы толыққанды тану мүмкін емес.

Аталған деректер ішінен екі еңбек Ұлықбек пен Әбілғазы ғана Сарайшықты Сайын (Бату) ханмен, Өтеміс қажы Берке ханмен байланыстырады [1]. Ал Әбілғазы Берке ханды жаза келе: «Одан соң құдай тағала бір күні аттанып, ағасының салдырған Сарайшық атты shahарына барды» деп анық көрсетеді [3, 115 б.]. Бұл деректер, біздіңше, қаланың XIII ғасырда өмір сүргендігін айғақтайды. Дегенмен XIII ғасырда Жошы Ұлысында Еділ бойында Батумен кездескен, содан 12 күн жүріп Жайық өзенінен өткен (жазбада Ягак – Ә.М.) Вильгельм де Рубрук «мы нашли большую реку, именуемую Ягак; она течет с севера, из земли паскатир, и впадает в вышеупомянутое море. Язык паскатир и венгров - один и тот же; это - пастухи, не имеющие никакого города; страна их соприкасается с запада с Великой Булгарией. От этой земли к востоку, по упомянутой северной стороне, нет более никакого города. Поэтому Великая Булгария — последняя страна, имеющая город. Из этой земли паскатир вышли гунны, впоследствии венгры, а это, собственно, и есть Великая Булгария» деп жазады [3]. М

Мұндай жағдайда жазба деректерге археологиялық материалдар жаңа ақпараттар қосады. Бұл мәселеге назар аударған Ә. Марғұлан 1950 жылғы өзі басқарған Сарайшықтағы қазба нәтижесін саралап, қала дамуының үш кезеңін көрсетеді. Олар XI-XII ғғ. моңғолдардың жаулап алғанға дейінгі кезеңі, XIII-XIY ғғ. Алтын орда кезеңі, XY-XYI ғғ. Ноғайлы кезеңі [4, 133 б.].

Кейін зерттеушілер алтынордалық қала құрылыстарының даму кезеңдерін кеңейте түседі. Мәселен ресейлік зерттеуші В.Л. Егоров жалпы алтынордалық қалалардың дамуының 6 кезеңін ұсынды. Оның анықтауы бойынша бірінші кезең XIII ғасырдың 40-шы жылдар, моңғолдар жаулап алғанға дейінгі ескі қалалардың қалпына келтірілуі және оларды пайдалануы; екінші кезең, XIII ғасырдың 50-шы жылдарының алғашқы жартысы, Бату хан билігі тұсындағы далалық аймақта қала құрылыстарының басталуы; үшінші кезең, XIII ғасырдың 50-шы жылдардың екінші жартысынан 60-шы жылдардың ортасына дейін, Берке хан тұсындағы қала құрылыстарының дамуы; төртінші кезең, XIII ғасырдың 70-шы жылдарынан XIY ғасырдың екінші онжылдығына дейін, қалалардың біртіндеп өсуі; бесінші кезең, XIY ғасырдың екінші онжылдығынан XIY ғасырдың 60-шы жылдарына дейін, Өзбек және Жәнібек хандардың тұсындағы қала құрылыстарының өрлеуі; алтыншы XIY ғасырдың 60-шы жылдарынан 1395 жылға дейін, қала құрылыстарының құлдыруы және тоқтауы [5, с.77]. Кейін Төменгі Еділ аумағындағы қалалар тарихын зерттеуші Ю.А. Зеленеев кейбір кезеңдерді қосып, қала құрылыстарының құлдыруы мен тоқтауы кезеңін XY ғасырдың соңына дейін созуды ұсынады [6].

Археологиялық зерттеулерді негізге алған зерттеуші Э.Д. Зиливинская Солтүстік Кавказ қалаларын талқылай келе «Маджар және Алтын Орданың далалық аймақтағы барлық қалалары: «были построены на «пустом» месте, не имели укреплений и столь четкого членения на части» деп көрсетеді [7, с.67].

1996-2000 жылдардағы ортағасырлық Сарайшықтағы қазба жұмыстарын жүргізген белгілі археолог З. Самашев қала дамуының **үш кезеңін** анықтайды.

Ерте кезеңі қала өмірінің алғашқы онжылдығынан басталады. Ол кезеңде шикі кірпіштен қаланың орталығына көп ғимараттар соғылған. Кейін қала ұлғая түскен. **Екінші**

кезең XIY ғ. екінші ширегінен басталады. 1330 жылдары Сарайшық өзінің кірпіштен соғылған орталық бөлігінде жүйелі түрде салынып шоғырланады. Қала аумағы батыстан шығысқа дейінгі ұзындығы 2 шақырым, ені 600 м-ден асады. Қаланың гүлденген уақыты XIY ғасырға сәйкес келеді. 1330 жылдары Жайық өзені тасуымен ерекшеленді. Осыған орай қала тұрғындары тығыз орналасып, қаланы қайта жобалау жұмыстары жүргізілген. Бұл кезеңде халықаралық сауда-саттық дамыған, Қытай, Кавказ, Иран, Үндістаннан керуендер ағылған. Қазба барысында табылған жылтыраған ашық жасыл түсті селадон және өзге де ыдыстар, Иран және Сириялық оюлармен өрнектелген, шыңылтырмен (эмаль) және алтынмен апталған әшекейлі құмыралар, құтылар, шамдалдар, Хорезм қазандары, қаратеңіздік сауда қаласы Трапезундтан әкелінген шарап, май құйылатын амфоралар және басқалар қаланың ерекшелігін аша түседі. Сарайшық шеберлері әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар жасаған. **Осындай ыдыстардың бірі Москваның Қызыл алаңдағы Мемлекеттік тарихи мұражайға қойылған.**

Ғалымның пікірінше, қаланың қиратылуына бірден бір себепкер Жошы әулетінің үш бұтағы – Орда Ежен, Шайбан, Тоқай-Темір ұрпақтарының өзара қырқысулары болса керек. Бұл кезеңде олар Сарайшыққа назар аударған. Мәселен, қаланы 1370 ж. Шайбан ұрпағы Айбек билеп, өз ақшасын соқса, кейін Орда Ежен ұрпағы Орыс хан билеген. Соңында оны Шайбан ұрпағы Арабшах иемденген. Дегенмен құрылыс тоқтамаған. Мәселен 1997-2000 ж. қазба барысында анықталған Сарай, болмаса, «Хан» тектес кешен (Хандар) құрметті қонақтарға, көпес-саудагерлерге, ғибадатшыларға, жиһангездерге салынған.

Болжаммен аталған құрылысты Орыс хан салған. XYII ғ. тарихшысы Ибн-Вали Орыс хан «Сығанақтағы ордасын Сарайшыққа ауыстырмақшы болды, медресе, ханака, мешіт тағы басқа да халық үшін көп құрылыстар салған» деп жазған.

Салынған кешендер үлкейе бастаған. Бөлмелер саны 40-қа жеткен. Дегенмен өзара бақталастық жылдары басталған соғыс дамуды тежей бастады. Бұл кезеңде үйлер, сарайлар, қоғамдық кешендер бұзылған.

Үшінші кезең XY-XYI ғғ. сәйкес келеді. Осы кезеңде шаһардың орталық бөлігі көлемі жағынан кішірейіп оңтүстік-шығыста Жайықтың Сорочинка деп аталатын саласына қарай жылжыған. Бұл кезеңде тұрғын үйлер көп бөлмелі болып салынған. Бөлмелер көлемі 4х5 метр оларда дәстүрлі тандырдан шығатын кандар қыздыратын, жатуға арналған суфалары бар.

Сарайшықта Сырдария өңіріне тән пештер де кездеседі. Үйлердің көлемі 20х12 метр. Бұл кезеңде Сарайшық Ноғай ордасының астанасы болды. З. Самашев Сарайшық XYI ғасырдың аяғында өзінің бұрынғы құдіретінен айырылып, шағын қонысқа айналды және 1580 жылы орыс казактарының шапқыншылығына ұшырады. Дегенмен ол содан кейін де көп уақыт бойы киелі жер болып қала берді деп тұжырымдайды [8, 25-31 б.].

Сонымен ғалымдар пікірін қорытсақ, Сарайшық қаласы дамуының кезеңдері археологиялық қазба нәтижелерімен үндеседі. Оның қала негізі қаланғанға дейін-ақ Жайық бойында тұрақтаған тайпалардың мекені болғаны да тарихи шындық. Ал қаланың қиратылуы барысын Тоқтамыс пен Әмір Темір арасындағы соғыс нәтижесімен байланыстыру шыңдыққа жанаспайтындай. Өйткені соңғы археологиялық қазба жұмыстары алапат соғыс орындарын айғақтамайды. Бұл арада Шараф ал-дин Әли Йаздидің «Зафар-наме» еңбегіне сүйенген өзбек ғалымдарының пікірі қолдауға тұралық. Олар Әмір Темір әскерінің Жайық өзенінін жоғары жағынан Магнитогорск және Верхнеуральск аралығынан өткен деп есептейді [9, С.404].

Қала 1580 жылы казактармен талқандалған соң да өмір сүрген. Әрине қаланың бұрынғы саяси-экономикалық дамуы келмеске кетті. Өйткені Ноғай ордасының, Қазақ хандығының Еділ–Жайық аралығындағы территориясы Москва патшалығының отарлау аумағына алынды. Жайық бойы казактармен толыға бастады. Ноғайтанушы В. Трепавлов казактардың 1586 жылғы шабуылын сипаттай келе: «налет казаков на улусы в районе разушенного Сарайчика в 1586 г. и сопровождавшие его массовые убийства людей и угон скота. При нападении погибли два духовных иерарха - сеида, и угодила в плен сестра Уруса» деп жазады [10, С.121].

Сарайшық қиратылса да сейіт қожалар тұрақтап қалған. 1617 жылы Сарайшықтың бас сейіті ретінде Ибрагим аталады. Дегенмен ол жерден ноғайлар көше бастаған. 1630 жылы Қанай би аталарының Сарайшықтан салық алып тұрғанын Москва патшасына жаза келе, ол жердегі халықты өзіне бағындыруды сұрайды [11, С.791].

Бұл кезеңде ноғайларға жаңа қауіп шығыстағы қаламақтардан төнді. Ғалымдар пікірінше ноғайлар 1607 жылы алғаш рет Жем бойында қалмақтармен кездесті. Естерек би 1617 жылы орыс патшасына қалмақтардан талқандалғанын хабарлады. Кейін шайқастар жиілей түсті. Түбінде Үлкен Ноғай Ордасы Еділ өзенінің оң жағалауына көшті. Осылайша Сарайшық қирандылары қалмақтарға қалды.

З. Самашевтың тұжырымдары 2018-2023 жылдар аралығындағы қазба жұмыстарымен дәлелдене түседі. Мәселен 2021-2023 жылдар аралығында жүргізілген қазба жұмыстары «Ханның» солтүстік батыс бағытынан жаңадан табылған ғимаратпен толыға түсті. Ғимараттың солтүстіктен оңтүстікке ұзындығы 50 м асады. Оңтүстік шеті әлі қазылмай топырақ астында жатыр. Сонымен қатар ғимараттан шығыс бағытқа созылған іргелі қабырға 6,5 м-ге ғана ашылды. Оның ұзындығы қанша екені анықталмаған. Батыс бағытқа да дәл осындай қабырға 8 м-ге созылып, қазбаның сыртына кетіп тұр. Қазбаның нысанын толық зерттеу үшін болашақта оңтүстік, батыс және шығыс бағыттарда кеңейтіп қазу қажет етіледі. Ғимаратты әзірге Сарайшықтан ашылған ең ұзын нысан деп санауға болады. Қоғамдық ғимараттың қызметі мен маңызы, сәулеттік-жобалық шешімдер, белсенді қызмет уақыты терең зерттеулерді қажет етеді. Әзірге, нумизматикалық деректер Өзбек ханнан бастап Тоқтамыс хан кезіне дейінгі Алтын Орда империясының гүлденуі, құлдырауы дәуірінен хабар береді. Қазба материалдарын сол кезеңнің саяси оқиғаларымен байланыстыра қарау керек. Табылған жәдігерлер: тиындар, кір тасы, керуен қоңыраулары, т.б. саудагерлер, саяхатшылар тоқтаған орын деуге негіз береді.

Дегенмен ғимарат негізі Алтын орда заманда қаланса араға уақыт сала Ноғайлы кезеңіндегі құрылыстармен толықтырылған. Оған ғимараттың №4 бөлмесіндегі – монша дәлел болады. Ол №3 бөлменің оңтүстігінен, №2 бөлменің батыс жағынан анықталды. Көлемі (СО-БШ) 4,5х5,3 м. Монша жанынан екі пеш орны анықталды. Бірі солтүстік қабырға бойына салынған болса, тағы біреуі шығыс қабырға бойынан анықталды. Олардан шыққан кан арналары бөлменің солтүстік-шығыс бұрышына созылған. Шығыс суфада ошақ пеш түріндегі құрылыс, қыш кірпіштерден тігінен дөңгелене салынған. 7 кірпіштен құралған, диаметрі 50 см. Ауыз қуысы батыс бағытқа қараған, ұзындығы 34 см, ені 17 см. Кан арнасының ені 20 см, аралық қабырғасының ені 15 см. Ауыз қуысы алдына қыш кірпіштер төселіп ташнау жасалған, көлемі 1,25х0,95 м (сурет. 40). Ташнау суағарына қызыл түсті үлкен қыш құмыра қойылған. Құмыраның ернеуінің диаметрі 24 см. Құмыра ернеуі үсті ортасына тесік жасалған қыш кірпішпен жабылған. Монша еденіне қыш кірпіш төселген. Бұл монша ноғай-қазақ кезеңіне қатысты, жеке үй-жайлық монша саналады [12].

Батыс қанаттағы №4 бөлме – монша көрінісі (Фото: Ж.Байғалиев)

Қазба барысында 52 ортағасырлық тиындар табылды. Олар Сарай әл-Жәдид, Сарайшық, Сарай, Қажы-Тархан, Самарқанд, Хуаризм (Хорезм) қалаларында соғылып,. Өзбек, Жәнібек, Мурид, Хызр, Қайыр Пулад, Тоқтамыс, Әмір Темірге тиесілі [12]. Табылған ақ түсті гүл бейнесі өрнектелген сырлы кашин ыдыс фрагменті, сырты жасыл сырмен сырланған аптекалық мақсаттағы ыдыс - альбарелло және басқалар қала мәдениетін көрсетеді.

XIY ғасырдағы Сарайшықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын талдауда нумизматикалық материалдар жаңа ақпараттар береді. Сарайшықтан табылған ең ерте тиын – 694 х.ж./1295 жылғы Хорезм дирхемі. Одан кейін, XIII ғасырдың соңындағы Тоқты заманында тибет әріптерімен жазылған Үкекте соғылған тағы бір күміс тиынды айтуға болады. Қолда бар деректерге қарағанда, Сарайшық ақша сарайындағы ең ерте тиын 763 х.ж./1361-1362 жылдар аралығында соғылған Мүрид хандікі, ал ең соңғысы - Тоқтамыстың тиындары.

Бұған дейін «Сарайшық ақша сарайының белсенді жұмыс жасағаны, онда Олжай-Тимур хан 770 х.ж. /1368 жылы, Полад-Қожа мен Ильбак хандар 775 х.ж. /1373-1374/ жылдары өз аттарынан күміс дангтар соға бастағаны...», - жазылған, ал осы уақытқа дейін бұл

эмитенттердің, «Сарайшықта өз ақша сарайының күміс тиындарының әзірге бірде-бір данасы табылмағаны» айтылады [13]. 2023 жылдың археологиялық маусымында №12 қазбадан Олжай-Тимурдың күміс дангы табылды. Бұл Сарайшықта көп жылдар бойы жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде бірінші рет табылып отырған ақша.

Алтынордадағы аласапыран жылдары Сарайшықта Хорезм тиындары көбейді. Дегенмен Сарайшық Сарайдың экономикалық ықпалында қалды.

2022 жылы 7 шілдеде Сарайшық қалашығы орнындағы №1 қазбадан жаңа көмбе табылды. Барлық тиындар XIV ғасырдың күміс дангтары. Көмбенің құрамын зерделесек, оның бір бөлігін (шамамен, едәуір ауқымды бөлігін) ғалым нумизмат П.Н. Петров анықтады. Тиындар жоғарыда аталған ақша сарайларынан басқа Сарай әл-Махрус, Қырым әл-Махрус, Гүлістан қалаларында соғылған. Дегенмен тиындардың басым көпшілігі Сарай әл-Жәдид, одан кейін Гүлістан мен Сарайда соғылған. Дені Жәнібек хан атынан шыққан [14, 266-283 б.].

Ортағасырлық архитектуралық құрылыс дамуын белгілі дәрежеде «Хан моласынан» анықталған «элиталық» көрхана да анықтай түседі. Ескі Сарайшық зиратында орналасқан ноғай дәуірінің отбасылық жерлеу орнымен салыстырғанда бұл нысанның ішкі бөлігіне алебастр жағылған, құрылыс ерекшелігі де жоғары болып табылады. Көрхананың жалпы көлемі 4х4 м-ге тең. Көрхана еденіне қыш кірпіштер төселген. Кірпіштер өлшемі 22х22, 23х23 см. Көрхана қабырғасына алебастр жағылып, сылануы құрылыстың сапалылығын анықтайды. Кірпіш төселген еденнің болуы және қабырғалардың сылануы құрылысшылардың да жоғары деңгейін дәлелдейді. Біздің ойымызша, көрхана күмбезді жабылған.

Біздің ойымызды Сарай-Бату қаласын зерттеумен айналысқан маман Е. Пигарев: «Качество строительных методов и внутренней отделки, архитектура сооружения (его планировка, отличающаяся от обычных склепов типа гурхана) может говорить о высоком статусе погребенного в мавзолее человека. Вероятно, этот мавзолей может являться центральным захоронением на этом участке кладбища. А вокруг него (как вокруг священного места) могли устраиваться погребения более позднего времени. Еще раз повторюсь, строительные и отделочные приемы свидетельствуют о высоком статусе погребенного», кейін «Можно с полной уверенностью говорить о том, что мавзолей построен не ранее середины XV в и относится к постзолотоордынскому периоду» деп сипаттайды [15].

Көрхана сырты арнайы дайындалған сырлы тастармен әшекейленген болуы мүмкін. Олардың бөлшектері қазбада кездеседі, түсі көгілдір келген. Мұның өзі де көрхана құрылысына айырықша мән берілгенін көрсетеді.

Қорыта келгенде, археологиялық қазбалар, олардың материалдары Сарайшықты тануда жаңа ақпараттар береді. Соның ішінде антропологиялық материалдар, оларды зерделеу аса маңызды. Бұл бағытта «Хан моласынан», Қарағайлы қазбасынан алынған материалдар Германия зертханасына жіберілді. Оған қоса антропологиялық материалдар Литва Республикасына Вильнюс қаласындағы лабораторияға да жолданды. Мұның өзі алда үлкен жаңалықтар болатынына сенім ұялатады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша №

AP19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XVI ғғ.)» жобасы аясында жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқтар Ә., Ахметова У., Петров П., Тұраруұлы А., Жұмабаев А. Ортағасырлық Сарайшық: тарихи деректері, археологиясы, нумизматикасы, картографиясы. Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 368 б.
2. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. -208 б.
3. Гильом де рубрук->путешествие в восточные страны... // vostlit.info›Texts/rus3/Rubruk/frametext3.htm. 25.09.2024
4. Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев // Ғыл. Ред. Ж.К. Жұмабаева. –Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. -224 б.
5. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1985. – 245 с.7
6. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 968 с.
7. Зеленеев Ю.А. Золотоордынские города Повольжья: возникновение, время существования и этнокультурная характеристика // История и современность, № 1, март 2010. С.113–122
8. Зиливинская Э.Д. Золотоордынские города Северного Кавказа по данным археологических исследований // Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2010. № 7 (78). Выпуск 14. С.67
9. Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. -320 с.
10. Йазди Шараф ал-Аин Али. ЗАФАР-НАМЕ. Перев. со староузб., предисловие, комментарии, указатели и карта А. Ахмедова. – Ташкент: издательство журнала «SAN'AT»,2008. -486с.
11. Трепавлов В.В. «Орда самовольная» Кочевая империя ногаев XY-XYII вв. / В.В. Трепавлов. -3-е изд., испр. –М: Квадрига, 2015. -224 с.
12. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. -3-е изд., испр. и доп. –М.: Квадрига, 2020. -1040 с.
13. «Қазақстанның батыс өңіріндегі Алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» (Қорытынды есеп). - Сарайшық, 2023. - 198 б.
14. Петров П.Н., Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Клады. Ч. II. // МАИАСП. 2023. №15. - 845-860 с.
15. Мұқтар Ә., Ахметова У., Петров П., Тұраруұлы А., Жұмабаев А. Ортағасырлық Сарайшық: тарихи деректері, археологиясы, нумизматикасы, картографиясы. Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 368 б.
16. Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы «Хан моласы» нысанының археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми есебі. –Сарайшық, 2021.

1, 2 СЕКЦИЯ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ТАРИХНАМАСЫ ПРИЗМАСЫНДА: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ ІЗБАСАРЛАРЫ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖАҢА НӘТИЖЕЛЕРІ.

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР (САРАЙШЫҚ МУЗЕЙ ҚОРЫҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖОЙЫНША)

У.Т. Ахметова - тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессоры, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Атырау қ.

Андатпа. Мақалада Сарайшық музей қорығы жанынан жүргізілген ғылыми жобалар зерттеулері нәтижелері баяндалады. Тақырыбымыздың **мақсаты** ғылыми зерттеулер барысында табылған елді мекендер мен қоныстар, қалалар туралы соны зерттеулермен ғылыми ортаны таныстыру. Осы мақсатта 2021-2024 жылдар аралығындағы зерттеу материалдары мен нәтижелері талқыланады. Жошы Ұлысы тарихын зерттеуде ортағасырлық Сарайшыққа қатысты ғылыми зерттеулері қазіргі тарих және археология ғылымы **үшін өзекті** тақырыптардың бірі.

Негізгі сөздер: Қазақстан тарихы, Жошы Ұлысы, Сарайшық, Жібек жолы, керуен жолдар, керуен сарай, қалалар, далалық барлау экспедициялары, нәтижелер, зерттеулер

Кіріспе. Қазірде қазақ тарихы ғылымында ортағасырлық Жошы Ұлысы тарихы дәуірі жан-жақты саралап зерттеу ісі қолға алынуда. Жошы Ұлысының әлеуметтік-экономикалық дамуына Ұлы Жібек жолы торабында жатқан бірнеше қалалар роль атқарғаны мәлім. Соның бірі Сарайшық қаласы. Қазірде ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында Сарайшық музей қорығы ғылыми қызметкерлері зерттеулер жүргізуде [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақаланы жазудың әдіснамалық негізі тарихи принципке, жүйелілік пен пәнаралық зерттеу әдіс-тәсілдері жүзеге асырылды. Зерттеу материалдарына орындалған ғылыми бағдарлама материалдары пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы жанынан ұсынылған 2021-2023 жылдарға арналған «Қазақстанның батыс өңіріндегі Алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XY ғғ.)» ғылыми бағдарламасы аясында бірнеше бағытта зерттеулер жүргізілді. Соның ішінде ортағасырлық Сарайшық аумағында археологиялық қазба жұмыстары мен далалық экспедициялар қолға алынды. Қалаларды, ескі керуен жолдары мен керуен-сарайларды іздеу, тіркеу және зерттеу барысында үлкен жаңалықтарға қол жеткізілді.

Барлау жұмыстары барысында анықталған Канал, Шойтас, Ащысай-1, Ашысай мекені бойымен керуен жолдары жүрген деп есептелсе, Ащысай II, Бурабай, Көздіқара тұрақтары керуен жолына жақын орналасып, сауда айырбас жасай, сауда керуен жолы Жошы Ұлысы астанасына қарай жылжыған. Жайық жағасындағы Сарайшық қаласынан шыққан керуендер Ащысай, Бақсай, Бұғылөзек өзектері бойындағы тұрақтар арқылы, Жалтыр көлінің солтүстік жағымен жүріп отырып, Қызылүй елді мекені тұсынан Нарын құмына, тұщы сулы құдықтар тізбегіне бағыт алатын болған. Нарын құмының оңтүстігімен жүре отырып Қажы-Тарханға бағыт алса, Нарынды кесіп өтіп Еділ бойындағы Сарай-Бату мен Сарай-Беркеге жол жүреді. Әрі бұл аралықты өте аз уақытта, шамамен 8-12 күнде жүріп өтетіні деректерден белгілі. Сарайшықтан батыс бағытқа шыққан керуен аялдайтын алғашқы мекен **Ащысай мекені** Ащысай өзегі бойында орналасқан. Бұл жерде өте көп мөлшерде қызыл түсті қыш ыдыс сынықтары кездеседі. Қызыл қыш ыдыстар сыртына тік сызықты, ирек сызықты өрнектер салынған. Шығыр ыдыстарының бөліктері кездеседі, шамасы егіншілікпен айналысқан болса

керек. Қызыл қыш ыдыспен қатар, сырлы қыш ыдыстар да қолданылған. Сырлы ыдыстарда көк түс көп қолданылған. Олар кашин балшығынан қалыпталған. Сұр балшықты қалыпты қыш ыдыс сынығы кездесті. Метал, сүйек қалдықтары, бірнеше мыс тиындар табылды. Анықталған мыс тиынның бірі – Өзбек ханның соғылымы. Сарай қаласында 1321-1322 жылдары соғылған. Табылған олжалар қатарында қызыл түсті жүзіктің көзі бар. Диаметрі 1,1 см шық түрінде жасалған. Және бір жәдігер –төлкелі, үшқанатты сармат жебесі табылды. Бұл бойтұмар ретінде пайдаланылған болуы мүмкін. Саман тастан салынған ғимараттар орны анықталды. Қоныстың батыс жағында қазіргі заманғы қыстақ болған. Қоралардың орны мен иесіз қалған тұрғын үй бар. Осы қыстақтың шаруашылығы үшін ауыр техниканың көмегімен қазылған, күрелген шұңқырлар көп кездеседі. Қыш ыдыстар сынықтары қызыл түсті, көзе шарығында жасалған. Сыртына түзу, ирек сызықты өрнектер салынған. Шығыр ыдысының сынығы табылғанына қарағанда, бұл жерде өзектен су шығарып, егін суарумен айналысқан болса керек. Сонымен қатар 17 мыс тиын және жүзіктің көзі, темір қармақ, т.б. көптеген жәдігерлер табылды. Ескерткішке бірнеше шурф салынды. Мәдени қабат ескерткіштің орта тұсында 50 см шамасында екенін анықтады. Бұл жерді адамдар орта ғасырлардан бастап қоныстанған болса керек. 1861 жылы әскери топограф А.Алексеевтің хабарламасында: «Есть еще развалины построек, современные городу Сарайль-Джадиту, на речке Солянке, в 20 верстах от Сарайль-Джадита, по направлению на запад, не обнесенные валом» деген жазба бар. Бұл құландылар Ащысай өзегі бойындағы Ащысай мекені деп есептеуге болады [2, 128 б.]. Бағыты және қашықтығы бойынша сәйкес келетін тарихи ескерткіш осы ғана. Ескерткішке бірнеше шурф салынды. Жұқа мәдени қабат тек ескерткіштің бетінде екені анықталды.

Көздіқара тұрағы. Көздіқара ауылынан оңтүстік-батысқа 0,5 км. Бұғылөзек өзені бойынан мәдени қабаты бұзылған тұрақ орны анықталды. GPS координаты: N 47° 35,588'; E 51° 22,091'. Барлау нәтижесінде қызыл түсті қыш ыдыс сынықтары, мал сүйектері шашылғаны анықталды. Өткен ғасырдың 70-жылдары шөп өсіру мақсатында жасанды көлтабан жасау кезінде тұрақ орны күреліп кеткен. Табылған қыш құмыраның түп жақ бөлігінен ыдыстың көзе доңғалағында жасалғанын байқаймыз. Түбі тегіс, сырты ангобталған. Сонымен бірге тұрақтың солтүстік-шығыс жағында құлап жатырған құлпытас табылды. Құлпытас тұтас құмды ізбестас блогынан жасалған, 1886 жылы қайтыс болған адамға қойылған. Құлпытас онша биік емес, төртбұрышты, жұмырланып аяқталатын баған түрінде. Тегістей бедерлеу және кескіндей қашау техникасымен өңделген. Бетіне эпитафиясы қазақ тілінде араб эпиграфикасымен жазылған. Тік орналасқан 6 рама-картуш ішіне орналасқан.Тұрақ орта ғасырлармен мерзімделеді.

Тасоба қорымы. Таңдай ауылынан оңтүстікке 20 км. N 47º 32,505'; E 51º 13,877' Бұғылөзек өзенінің солтүстік жағалауында ғимарат құландысы бар. Қызыл қыш кірпіштен салынған. Құланды биіктігі - 40 см, диаметрі - 25 м. Оны алғаш 2008 жылы «Атырау облысы тарих және археология орталығы» КМҚК анықтаған. Солтүстікке қарай 130 м-дей жерде бірнеше төбешік түріндегі жерлеу орындары - қорым орналасқан. Тасоба құландысы орта ғасырлармен мерзімделеді.

Жалтыр көлінің солтүстік жағы барланды. 1801 жылы Жайықтың оң бетіне қазақтарды көшірген Бөкей хан Нұралыұлының алғаш қоныстанған жері, үй-жайының орыны, осы жерде жерленген ханның анасы Аққолтықтың зираты бар. GPS координаты: N 47° 27,274'; E 051° 04,384' Бұл жерге мемлекет тарапынан ескерткіш белгі қойылған. Екінші тәулікте керуендер аялдайтын тұс осы маңда болуы тиіс.

Қызылүй қонысы. Исатай ауданы Қызылүй ауылынан солтүстік-шығысқа 500 м жерде құмды дөңде орналасқан. GPS координаты: N 47° 23,362'; E 050° 43,314' Құмды үлкен шағылдың оңтүстік жағына таман орналасқан көлемді ескерткіштің диаметрі шамамен 700 м-дей болады. Осынша аумақта қыш ыдыстар сынықтары, кремний мен кварцит тас жаңқалары, мал сүйектері шашылып жатыр. Ескерткіштің шығыс жағында көлемі 25-30 м аумақтың қалың мәдени қабаты түзілген. Бұл жерден керамика сынықтары жиналды, оның ішінде: қызыл қыш ыдыстың ернеулері, құлақтары, бүйір сынықтары бар. Ыдыстарға түрлі өрнектер салынған. Ернеулері тік және сыртына қайрылған боп келеді, айналдыра кертілген өрнектер жылжыта

отырып шаншу әдісімен салынған. Ыдыс құлақтары нүкте түріндегі өрнектермен сәнделген. Бүйірлерінде сызылған өрнектері бар. Ыдыстар жапсырмалы әдіс бойынша дайындалған, қыштың сапасы жақсы. Сонымен қатар, кремнийден жасалған қырғыш, пышақ, кескіш, ретушті жебе ұштары сияқты шаруашылық бұйымдары кездесті. Олардың басым көпшілігі пластина түріндегі жаңқалар боп келген. Осы құралдарды дайындайтын нуклеус тәрізді бөлшектер де табылды. Қоныстағы жәдігерлерге қарап неолиттен орта ғасырларға дейін адамдар мекендеген деп санауға болады.

Қызылүй қонысынан бастап Нарын құмы аймағы басталады. Бұл аймақта тұщы суы бар құдықтар жеткілікті. Керуендер осы құдықтар тізбегін бойлап сапарлайтын болуы тиіс.

Елді мекенднрді зерттеулер нәтижесінде Ащысай мен Қарағайлы мекендері, Күліш керуен сарай орнының ғылым үшін аса маңызы бар деп айтуымызға болады.

Жалпы 2021-2023 жылдары бағдарлама аясында бұрын анықталмаған алтынордалық 10 тұрақ, 2 мекен, 1 керуен-сарайдың есепке алынуы, Қарағайлы, Ащысай мекендерінде, Күліш керуен-сарайында магниттік зерттеу жұмыстарының жүргізілуі бағдарлама аясында нақты нәтижелерге нәтижелерге қол жеткізілді [3, 88 б.].

Бұл ғылыми зерттеулер 2023-2025 жылдарға арналған «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» атты нысаналы бағдарламаның негізінде одан әрі жалғасын тапқан болатын. Осы жылғы зерттеуде Алтын Орданың қала мәдениеті ескерткіштерін Каспий аумағының қазақстандық бөлігіндегі бұрыннан белгілі ортағасырлық Сарайшық пен жаңадан анықталған қалалар мен қоныстар Ащысай, Қарағайлы тарихи-мәдени мұрасын кешенді зерттеу қолға алынды.

Қарағайлы мекені. Сарайшық ауылынан 20 км қашықтықта, Таңдай ауылынан 15 км жерде орналасқан Ащысай өзегінің қазіргі кезде кеуіп қалған арнасының бойынан, Қарағайлы деп аталатын жерден ірі елді мекен орны анықталды [4, 47 б.]. GPS координаты: N 47° 24,544'; E 51° 29,187'. Ескерткіштің аумағы шамамен 1000x1000 м. Беткі қабаттан мыс тиындар, моншақтар, қызыл, сұр балшықты, сырлы қыш ыдыстар сынықтары көп кездесті. Мал сүйегі мен метал, шыны қалдықтары да көп шашылған. Сәндік бұйым бөлшегі нефриттен өңдеп жасалған сәндік жапсырмалар табылды. Өзбек ханның атынан шығарылған бірнеше пұлдар бұл мекеннің сауда керуен жолында орналасқанына, ақша қатынасы, сауда нарығы болғанына дәлел бола алады.

Шығыр ыдысы сынығы өзектен су шығарумен айналысқанын көрсетеді. 2 қыш ыдыс тұтқасынан оны жасаған шебердің «айқыш» таңбасы анықталды. Сырлы қыш ыдыс сынықтарының ою-өрнегін безендіру «резерв» әдісімен салынғаны байқалады.

Сонымен қатар осы арадан аз мөлшерде тас еңбек құралдары жаңқалары да кездесті. Алғашқы Қарағайлы уақытын XIV-XVI ғасырларды көрсетсек [2,130 б.], ал биылғы археологиялық қазба жасалған қарағайлыдағы мавзолей оның XIII ғасырда қаланғанын айғақтады.

2024 жылғы тамыз-қыркүйек айларында бағдарлама бойынша ортағасырлық Қарағайлы қалашығы ескерткішінде археологиялық зерттеу жұмысы жалғасты. Ескерткіштің батыс жағына қарай дөңгелек пішінді төбешіктер орналасқан. Олардың бірінде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде қыш кірпіш пен саман кірпіштен аралас тұрғызылған ғимарат – мазар ашылды. Мұнда 6 жерленім орналасқан. Мазар екі бөлмелі ғимарат, солтүстік-оңтүстік бағытында салынған. Іргетас бойымен сыртқы өлшемдері: солтүстіктен оңтүстікке 11,45 м және батыс-шығыс бағытында 7,30 м болды. Кесене порталы оңтүстік жағында, ал портал бұрыштары пилястрмен жиектелген. Кіреберіс кіші бөлме - зияратхана көлемі 4,8x2,4 м. Төрге қарай орналасқан үлкен бөлме – көрхананың көлемі 4,8x4,8 м болды. Оның төбесі күмбезді жабылған болса керек. Бұл екі бөлме есік орны бар қабырғамен бөлініп тұр. Қабырғаларының қалыңдығы 1,25 м, сақталған биіктігі 80 см. 8 қатарға дейін кірпіштер қаландысы сақталған, кірпіштер сұрғылт топырақты балшық ерітіндісімен бекітілген. Қабырға сауытты қалау түрінде тұрғызылған: ішкі жағына саман кірпіштер қаланып, сыртқы беттерін қыш кірпішпен қаптап қалаған. Саман кірпіштің де, қыш кірпіштің де көлемдері бірдей: 25x25x5 см. Бөлмелердің едендері де осындай көлемдегі қыш кірпіштермен төселген. Ғимарат

қабырғаларының сыртқы жағынан іргетас бөлігінде екі қатар саман кірпіштен қаланған төсенішпен қапталған. Ол кірпіштер сұр түсті, қалыңдығы 9 см, ұзындығы 37-39 см. Порталда қалыңдығы шамамен 190 см болатын зияратханаға өтетін есік болды. Есік табалдырығының биіктігі 25 см сақталған. Портал қабырғаларының ені шамамен 160 см [4, 50 б.].

Көрхананың орталық бөлігінде 2 жерленім ашылды, ол ер және әйел адамдікі болды. Олардан төмен шығыс жағында жас бала жерленген. Жерлеу шұңқыры үстінде қыш кірпіштерден қабірүсті белгісі қойылған. Олар Батыс Қазақстан өңіріне тән үштас, бестас тәріздес сатылы пирамида пішінінде болғаны байқалады. Қабірүсті белгісінің батыс жақ іргесінде ақшыл саз қабатында қалыңдығы 5 мм-ге жететін көлемі 40х40 см майлы күйе қабаты жатқаны анықталды. Бұл шырақ жағу дәстүрінен қалған із деп топшыладық.

Сонымен қатар, тағы бір ескеретін жай, ескерткіш үстінен ортағасырлық материалдармен бірге тас еңбек құралдары, жаңқалар да кездеседі.

2023 жылы қазан айында Қарағайлы ескерткішіне магниттік түсірілім жасалды. Түсірілім магнитометр-градиентометр Foerster Ferex 4.032 құрылғысымен ескерткіштің 3 учаскесінде жүргізілді. №1 учаске 50-100 м аумақта белгіленіп, 0,5-1 м аралықта кескін бойымен жүріп отыру арқылы учаске түгелдей шолынды. Түсірілім нәтижесінде бұл учаске әр түрлі археологиялық нысандарға бай екені анықталды. Соның бірі №3 үй-жайдың құрылысы қызықты болды. Қазба жүргізуге осы жер таңдап алынды [5].

2024 жылғы тамыз айында аумағы солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа 15 м, оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа 20 м жерге қазба салынды. Қазба бағыты үй-жай қабырғаларымен бағыттас етіп қазыла бастады. Қазба алаңы 5х5 м шаршы секторларға бөлінген. Олар барлығы 12 сектор болды. Солтүстік-оңтүстік бағытында үш қатар шаршыдан, батыс-шығыс бағытында төрт қатар шаршыдан қазылды.

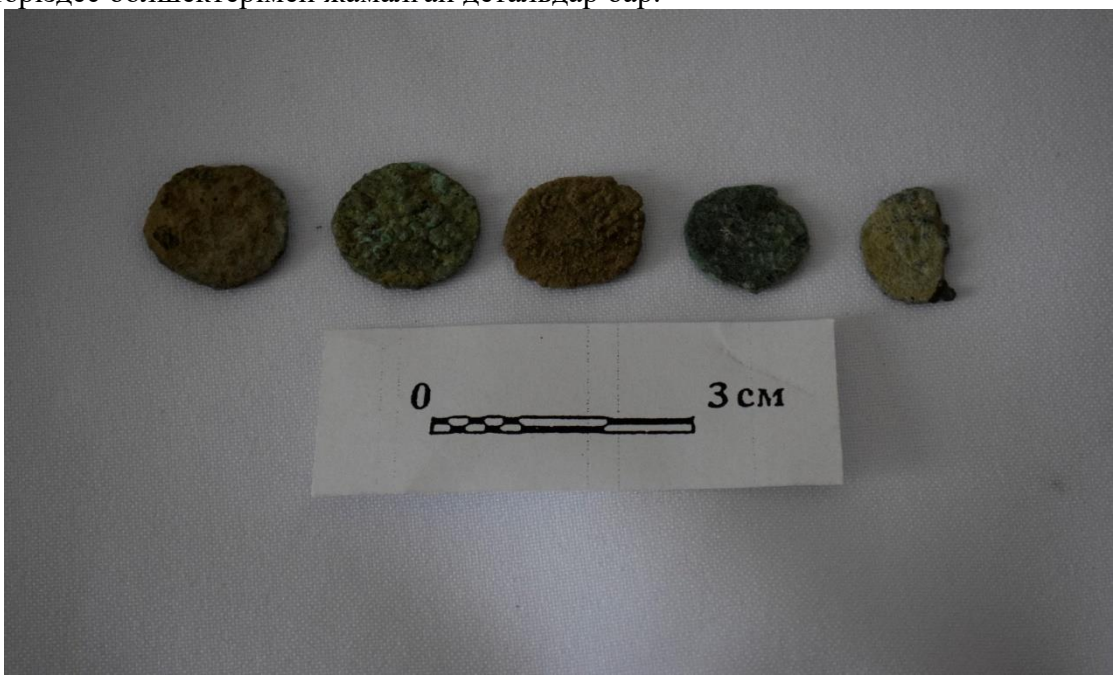
Алғашқы 10 см-дей күрек қабаты алынған соң шикі саман кірпішті қабырға сұлбасы көріне бастады. Одан әрі қазу барысында ғимараттың төрт қабырғасы анықталды. Бұл ғимараттың шығыс жағынан тағы бір іргелес бөлме ашылды. Бөлме қабырғалары кірпішінің құрамы осы жердегі топырақ құрамымен бірдей болғандықтан қабырғалар кірпіштерге тұздардың көп жиналуы арқылы анықталып отырды. Сондықтан да қабырғаларды анықтау кезінде олардың сылағы, беткі қабаты жиі қырылып кетіп тұрды.

Анықталған ғимараттың қабырғалары шикі кірпіштен соғылған. Кірпіштер күлгін түсті, балшық ерітіндісі ашық сары түсті келген. Кірпіш көлемі 40х20х8 см. Ғимарат екі бөлмеден тұрады. Батыс жағында үлкен бөлме және шығыс жағында кіреберіс кіші бөлме бар. Екі бөлмені бөліп тұрған қабырғаның оңтүстік жағында есік болған, есіктің ені 1 м. Кіші кіреберіс бөлмеге сырттан оңтүстік жағынан кірген. Есік орны оңтүстік қабырғаның шығыс шетінде ашылды, оның ені 0,65 м. Кіреберіс бөлме көлемі 2,15х2,5 м болса, төргі үлкен бөлме көлемі 7,5х8 м болды. Қабырғалардың орташа қалыңдығы 0,9-1,2 м шамасында болады. Бұзылулар салдарынан кей жерлері 45 см-ге дейін жіңішкеріп кеткен. Ғимараттың батыс қабырғасының орта бөлігі қалың келген, бұл жерде қабырғаны жартылай сфера түріндегі контрфорспен бекіткен болуы мүмкін. Егер бұл мешіт құрылысы болса, контрфорс ішке қарай шығыңқы михрабтың ролін атқаруы мүмкін деген болжам бар. Бөлме едені жер бетінен 80 см шамасында анықталды. Еден нығыздалып сазбен сыланған. Бөлмелер ішінен ешқандай құрылыс орны табылған жоқ. Заттай жәдігерлерден батыс бұрыштан екінші күрек қабатынан қорғасын бұйым, оңтүстік қабырға бойынан шыны моншақ табылды. Басқа жәдігерлердің бәрі ғимараттан тыс жерден алынды.

Анықталған ғимараттың шығыс жағынан көптеген шаруашылық мақсатта қазылған шұңқырлар ашылды. Шұңқырлардың барлығының қабырғалары тік, түбі тегіс келген. Іші саз топырақпен, қыш ыдыстар сынықтары мен мал сүйектері аралас толтырылған. Сонымен қатар, ірі балық сүйектері, сазан, бекіре тұқымдас балықтар қалдықтары көп. Ағын суда жүретін бекіре балығы сүйектері табылуына қарағанда, ерте кезеңде Ащысай өзегі Жайықтан ағып Каспий теңізіне құйылатын суы мол, ағынды болған болуы мүмкін. Тұрғындар балық аулау кәсібімен айналысқаны белгілі.

Кейбір шұңқырлар түбінде метал өндірісі шлактары, қатты күйген күл қалдығы бар. Олардан шлактармен қатар, сомтемір дайындамалары, қола бөлшектері шықты. Осы жерден метал құюға арналған ыдыс – отбақыр (тигель) табылды. Ыдыс пішіні жарты шар пішінде, биіктігі 3,7 см, диаметрі 5,7 см. Осының бәрі қалашықта метал өндірісі кәсіпшілігімен айналысқанын байқатады. Әзірге қазба аумағынан метал балқыту пештері, ошақ орны табылмады. Дегенмен, болашақта қазбаны кеңейтіп, аталған нысандарды іздестіруді ұсынамыз.

Қазбадан ондаған мыс тиындар табылып, атрибуциясы анықталуда (сурет.1). Өңделген асық сүйектері кездесті. Сонымен қатар, қазбадан шығарылған топырақ арасынан қоладан сәндеп жасалған жапсырма мен тоға табылды. Көп мөлшерде қызыл түсті қыш ыдыстар сынығы шықты. Олардың арасында шығыр ыдысының сынықтары мен құмандардың шүмектері көп кездеседі. Ортасына тесік жасалған қыш ыдыс фрагменттері ұршық үшін дайындалған болса керек. Сырлы қыш ыдыс сынықтары біршама аз кездеседі . Сырлы ыдыс ішінің түбіне гүлді өрнек безендірген. Ақ фонға қою көк, алтын түсті түспен безендірілген ыдыс сынықтары кездесті. Талькохлорит минералынан жасалған ыдыстың 2 фрагменті кездесті. Бұл әдетте Хорезмнен келген бұйым саналады. Талькохлориттен жасалған ыдыста піскен тамақ ерекше дәмді болуымен белгілі болды. Қола бұйымдар бөлшектері арасынан дискі тәріздес бөлшектерімен жамалған детальдар бар.

Сурет 1- Ескерткіш үстінен табылған мыс тиындар

Қорытынды. Қарағайлыда анықталған ғимарат мешіт құрылысы немесе керуеншілер жүгін сақтайтын қойма болуы мүмкін деген болжам бар. Ал, ғимараттан шығысқа қарай метал өңдеумен айналысқан кәсіпшілік болған болса керек. Көп мөлшерде метал шлактары, сомтемірлер, қола, қорғасын бөлшектері, отбақыр ыдысы табылуы осы ойға негіз болады.

Шығыр ыдыстары сынықтары, бекіре, сазан, жайын секілді ірі балықтар сүйектері Ащысай өзегінің суы мол болғанын байқатады.

Нумизматикалық материалдар көбіне керуен жолындағы елді мекендерден табылады. Қарағайлы қалашығы анықталғаннан бері 30-ға жуық тиындар табылды. Бұл ақша қатынасы тұрақты болғанын көрсетеді.

Сырланбаған қыш ыдыстар осы қалашықта жасалған болуы мүмкін. Оларға шеберлер өз таңбаларын салып отырғаны байқалады. Сырлы қыш ыдыстар аз кездескеніне қарағанда, олар керуендер арқылы келген тауарлар болса керек.

Жалпы айтқанда, Қарағайлы қалашығына жүргізілген алғашқы қазба нәтижелері, қалашықтың ортағасырларда керуен жолының Сарай-Бату – Сарайшық маршруты арасындағы

маңызды бекеті болғанын көрсетеді. Сарайшық аймағындағы (оазисіндегі) ірі қалалардың бірі болған деп санауға болады.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізіліп келе жатқан №3 қазба жұмысы нәтижелеріне тоқталсақ, ғимараттың солтүстік шеті анықталды. Ұзын шығыс қабырға №8 бөлменің шетінен үзіліп, ішке кіретін есік орны пайда болды. Ғимарат әр кезеңде жаңартылып, құрылысына өзгерістер енгізіліп отырған. Көлемі, ішкі құрылысына қарағанда жай тұрғын-жай емес, қонақ қабылдау қызметін атқарған қоғамдық ғимарат деген болжам ұсынамыз [4, 78 б.].

Ғимараттың құрылысы 2023 жылы қазба жұмысы оңтүстік бағытта жалғасты. Сонымен №6 қазбадағы археологиялық жұмыстар әлі де жалғасуда. Көп мөлшерде қыш ыдыстар сынықтары мен мал сүйектері табылды. Анықталған нумизматикалық жәдігерлердің бір бөлігі тазаланып, нумизмат маманға жіберілген. Жартылай сақталған сырлы қыш ыдыс табылды (сурет.2).

Сурет 2- Қазбадан табылған сырлы қыш ыдыс

Қазба жұмыстары F2, G2 секторларына кеңейтілді. F1 секторының солтүстік-батыс бұрышынан күйген қызыл кірпіштен қаланған құрылыс орны анықталып, оны толық ашу мақсатында қазба F2 секторына жалғасты. Нәтижесінде төбесі арка тәріздес жабылған құрылыс нысаны ашылды. Құрылыс кірпіштері ақ алебастр балшық ерітіндісімен бекітіліп қаланған. Жұмыстар барысында бұл көрханаға кіретін дромос құрылысы екені анықталды. Ашылған көрханада 12 адам жерленген. Көрханаға дромос арқылы оңтүстік-шығыс жағынан кірген. Көрхана еденіне қыш кірпіштер төселген. Қазбадан анықталған көрхана құрылысы сәулеттік ерекшелікке ие. Оның үсті аркалы күмбезделіп жабылғаны анықталды. Бұл тәсілмен жабылған құрылыс бұрын Сарайшықта кездеспеген. Оны зерттеу қала тарихына жаңа ақпараттар береді деп үміттенеміз [6;63]. Сондай-ақ, қазба аумағындағы цитадель жалы, цитадел ішіндегі тұрғын-жайлар туралы мәліметтер алу маңызды деп есептейміз.

Қорыта келгенде, «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы аясында 2024 жылы Сарайшықта табылған элиталық мазардағы материалдарға антропологиялық зерттеу жұмыстарын антрополог Айкүміс Райсова жүргізді, есебі дайындалуда және ҚР Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері Әли Сералиев Сарайшық ескерткішінде ортофототүсірілім жасауда. Сонымен қатар, Литва Республикасы Вильнюс қаласына Сарайшық, Қарағайлы мекенінен 5 материал «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері

тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы қаражатымен радиокөміртегі әдісімен жасын анықтауға жіберілді. Қорыта келгенде, қазіргі таңда Сарайшық және оның айналасындағы мекендердегі жаңа зерттеулер жолға қойылғанын, алдағы уақытта жалғасын табады деп айта аламыз.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің ЖТН BR 22082480 «Алтынордалық Сарайшық, Ушқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы аясында дайындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ахметова У., Мұқтар Ә., Қасенов М, Тұраруұлы А., Жұмабаев А. Батыс Қазақстандағы Алтынорда қалалары, керуен сарайлар және керуен жолдары (XIII-XYIғғ.) Кітап. –Алматы: «Болат Медиа» мекемесі, 2023.-148б.

2 Батыс Қазақстандағы Алтынорда қалалары, керуен сарайлары мен керуен жолдары (XIII-XYIғғ.) Авторлық монография. – Алматы: «Болат Медиа» мекемесі,2023.-158б.

3 «Қазақстанның батыс өңіріндегі Алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасының жылдық есебі (қорытынды есеп). Ғылыми жетекшісі У.Ахметова – Сарайшық, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2023. -198б.

4 Ахметова У., Мұқтар Ә.Қ., Қасенов М.С., Ерназаров Ж., Имашев Э.Ж., Тұраруұлы А., Жумабаев А.Ж., Байгалиев Ж. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» ғылыми жобаның 2022 жылға арналған жылдық есебі. -Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2022. – 191 б.

5 Пушкарев А.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Магнитная разведка на археологических памятниках в окрестностях средневекового города Сарайшык». -Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2023. – 32 с.

6 «Алтынордалық Сарайшық, Ушқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасының аралық (жарты жылдық) есебі. -Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2024. – 107 б.

ЖАЙЫҚ БОЙЫН ОТАРЛАУҒА ҚАРСЫЛЫҚ: МАХАМБЕТ ПЕН МҰРАТ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

Ахмет Аққали Қабижанұлы– тарих ғылымдарының докторы, профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Жан-жақты ғұлама ғалым Х.Досмұхамедов 1924 жылы Ташкентте жазған «Аламан» атты мақаласында: «Қазақтың орысқа бағынбастан бұрынғы тарихы айнадай болып әлі ашылған жоқ. Сондықтан тарихтың сөзі әдебиетке сәйкес келе ме, келмей ме – күмән нәрсе», - деп жазды [1, 21 б.].

Х.Досмұхамедов еңбектерінде қазақ халқының отаршылдарға қарсы күресін, ел мен жер үшін, әсіресе Еділ-Жайық үшін жан беріп, жан алысқанын терең жеткізе білді. Ол былай деп жазған болатын: «Өткен жүз жарым жылдардағы Кіші жүздің тарихы қанмен жазылғандай деп айтса болады. Бір жағынан, басын қорғап патша хүкіметімен арпалысу, патша хүкіметінің құралы болған орыс-казактарымен жауласу, екінші жағынан, қонысқа таласып естек, қалмақ, түркіпен секілді көршілермен жауласу, үшінші жағынан, өзара ру таластары – Кіші жүздің өткен тарихында кезектесіп келеді де тұрады» [2, 29 б.].

Сонау XVIII ғасырда Кіші жүз ханы Әбілқайырдың: «Жайық өзені кеуіп қалғанша, тіпті ақыр заман келгенше қырғыз (қазақ А.А.) халқы бұл жерден айырылмайды. Өйткені мұндай

жайлы жерді олар еш жерден таппайды» деп жар салып, кезінде патша үкіметіне жіберген хатындағы үзілді-кесілді мәлімдемесі кейінгі жылдары өзінің ақиқатын толық дәлелдеді [3, с. 66]. Өлкеміздегі талай тарихи оқиғалар Ақжайықпен байланысты өрбейді. Алуан-алуан шежірені түбіне тұндырып жатқан Ақжайық Атырау өңірінің мақтанышы құт-берекесі, тіршілік өзегі. Осы жөнінде Асан Қайғы мен Сыпыра жыраудан бері талайлар ән шығарып, күй толғаған. Ақындар өлең арнаған. Махамбет Өтемісұлы хан жасағынан қуғын көріп, тарығып жүргенде: Айналайын Ақжайық,

Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік Ақорда,
Еңкеймей кірер күн қайда?-деп аңсайтын Жайық өзені [4, 66 б.].

Бұны орыс-казактар алып, қазақты ата қонысынан қуып шыққанда Мұрат ақын Мөңкеұлы: Еділді келіп алғаны,

Етекке қолды салғаны,
Жайықты келіп алғаны.
Жағаға қолды салғаны, - деп зар төкті.

Ығылман Шөрекұлының Исатай-Махамбет дастанында:

Түн ортасы болғанда,
Жаманқала аузынан
Қаптаған қолға қарсы өтті
Жаудан қайтар ер ме еді?!
Алды-артында қамаудан
Аман-есен өткізіп,
Сапарын алла жөндеді, - деп жырланады [5, 125 б.]. Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс хан мен патшаның біріккен жасағынан жеңілгеннен кейін, жан сақтап ығысқан олардың шағын тобы 1837 жылдың 13 желтоқсанында осы жаңа қатып жатқан өзеннен ат пен түйелердің аяқтарын буып байлап, мұзға киіз төсеп өткен екен. Кезінде Исатай-Махамбеттің «көпірі жоқ Ақ Жайық, атын жалдап өткен жеріне» (Мұрат Мөңкеұлы) ескерткіш белгі қойылған.

Дауылпаз ақын Махамбеттің өмір жолы халық тарихының соның ішінде орыс отаршылдарымен Жайық үшін жандасқан елеулі кезеңдерімен тығыз байланысты. Оның «Кел, кетелік», «Мінкен ер», «Әй, Махамбет жолдасым», «Істеген ісім кетті далаға», «Күн қайда?», «Жайықтың бойы көк шалғын», «Махамбеттің Баймағанбет сұлтанға айтқан сөзі», «Адыра қалған Нарынның», «Мен Нарыннан кеткенмін» атты өлеңдерінде құтты қоныс болған Жайық өзенінің халқы үшін зор маңызы бар екіндігін өлеңдеріне қосып, ерекше толғап, жыр төккен. Отаршылдармен соғысып жүргенде туған жердің, атамекенінің нышаны ретінде Жайықты жырлауы Махамбеттің жырларының өн бойынан байқауға болатындығы. Мысалы:

Уа, Иса-еке, Иса-еке,
Кел, кетелік, кетелік,
Кетіп бір Жайық өтелік.
Атаның жұрты хазірет
Басына зират ететік, - деп жырына қосты. [4, 35 б.].

Немесе

Істеген ісім кетті далаға,
Қашан өтіп шығам деп,
Қайғырамын мен-дағы,
Жайықтың арғы далаға.
Басқа қысым түскен соң,
Қайырылмастай күн болды
Қатын мен балаға.
Барсаң сәлем айта бар
Ата мен анаға.
Жаудан аман жан қалса,

Қара орман малым садаға [4, 60 б.] – дей келіп,
одан әрі былай деп төкпелейді:

Жайықтың бойы көк шалғын,
Күзерміз де жайлармыз.
Күлісті сынды күреңді
Күдірейтіп күнде байлармыз.
Құдай істі оңдаса,
Ісім жөнге келгенде,
Қамалаған көп дұшпан
Әлі де болса, қойдай қылып айдармыз [4, 69 б.].

Бұл атам заманнан келе жатқан халық үшін жайлы жерді жауға бермеу идеясы болатын. Ол жайлы жер – Жайық болатын. Бұл Махамбеттің арман мұраты еді. Осы сарынды «Махамбеттің Баймағанбет сұлтанға айтқан сөзі» өлеңінен де байқаймыз: Еділді көріп еңсеген,

Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан шұбар біз едік.
Исатайдың барында,
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.
Шабытымыз келгенде,
Ерегескен дұшпанды
Шетінен сүйреп жеп едік.
Баста дәурен тұрғанда,
Біздер-дағы Байеке,
Оза көшіп, кең жайлап,
Еркінннен еркін жатқан ел едік, - деп. Анталаған жау бой көтерсе, ең алдымен жерге көзі түсерін ақын дөп басып жырлады:

Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық
Қиғаш үшін қырылдық,
Тептер үшін тебістік.
Теңдікті, малды бермедік.
Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруға,
Жағасы қорған жай еді-ау.
Жай қоныстан айырлып,
Мен бір қаңғырып жүрген қарашың [4, 94-96 б.б.]. Бұл өлең жолдарынан ұлы даланың тулақтай бөлігі үшін қан төккен қазақ үшін ел мен жер – бір ұғым екендігіне көз жеткіземіз.

Адыра қалған Нарынның
Жайық деген суы бар.
Жағасында жары бар,
Қабағында қары бар [4, 114 б.].
Мен Нарыннан кеткенмін,
Нарынды талақ еткенмін.
Қуатымның барында
Ағыны қатты Жайықты
Тіземмен өткенмін [4, 120 б.]. Ақын атамекенді тастап, үдере көшуін патша өкіметінің отарлау саясатымен байланыстырады.

Ел мен жұрттың тағдыры, өзінің ауыр халі, қайғы мен мұң зарын Жайықпен байланыстырады: Сырлы зерең аяқпен

Бал ұртаған ер едім.

Бір уақыттар болғанда.
Көктей өтіп Жайықты,
Бір қасық ішкен қара су
Жұмасына ас қылдым, [4, 43 б.]. -

«Мінкен ер» өлеңінде:

Мінкен де мінкен, мінкен ер,
Бұ секілді неткен ер?!
Көлденең жатқан Жайықтан
Құралайдың күнінде
Еркек қойдай бөлініп,
Қырқаланып өткен ер, - деп жырлайды [4, 48 б.]. Махамбеттің өлеңдері барша өрлік пен ерлік қуатымен еркіндік пен теңдікті, ерлік рухын дарытып, үміт отын жағып, қуат, күш берді.

Х.Досмұхамедовтың Қазақ жоғары педагогика институтының қазақ тілі кабинетінде оқыған «Қазақ халық әдебиеті» атты баяндамасына назар аударсақ. Жайық, Жем, Ойыл, Еділ үшін болған тарихи оқиғалар мен күрестерге ерекше мән бергенін аңғаруға болады. Ол былай деп жазды: «Қазақ халқының тарихын зерттеуде болжалдық өлеңдердің маңызы зор. Мәселен «Асан Қайғы» толғауларының мына бір үзіндісі қазақ ханы Жәнібектің (XV ғ.) Шу өзені маңына кетіп, «қазақ хандығын құрған соң қайтадан Алтын Ордаға (Сарайға) оралып, Мәскеу хүкіметімен қандай да бір жең ұшымен жалғасқанын меңзейді». Ойын былайша түйіндейді. «Қырында киік жайлаған, суында балық ойнаған» Жемнен, «Ойыл көздің жасы еді» сол Ойылдан елді көшірдің, «Еділ деген қиянға, Еңкейіп келдің тар жерге» деп жырына қосады.

«Мұрат ақынның сөздері» Мұрат ақын туралы қысқаша мағлұмат мақаласын 1923 жылы жазған. Мұрат ақынның өткен шежірені жақсы білетін және халықтың мұңын, елдің зарын айтқан әлеуметшіл ақын екеніне ерекше тоқталады.

Тарихтан белгілі, 1867-1868 жылдары жүргізілген патша үкіметінің сайқал реформасы нәтижесінде қазақ жерлері толығымен алпауыт, аш көз Ресей империясының отарына айналып Жайық өзенінің бойына орыс-казактары мен қарашекпенділері орналасып, Бақсай, Карманово, Топайлы, Зеленый, Кулагино, Гребенщиково, Горы, Калмыково, Антоновка т.б. орыс-казак әскери бекіністері салынып, мұздай қаруланған патша үкіметінің құлақ кесті құлындай болған орыс-казак әскери бөлімдерімен толықтырылды. Осы аталған ірілі-уақыты бекіністер патша үкіметінің Жайық бойын толық отарлауының тірегі мен күш-қуаты болды. Бекіністерге орналасқан отарлаушы орыс-казактар Жайық бойының байлығын еміп, еркін талан-таражға салумен және халықты тонаумен айналысты. Орыс-казактардың жөнсіздігі жөнінде А.К.Гейне былай деп жазды: «Өздерінің тонаушылығы мен зорлық-зомбылығы арқылы олар қырғыздардың (қазақтар А.А.) бойында бүкіл орыс халқына деген өшпенділік орнатты».

Халықтың қуанышы да, қасірет-қайғысы да, ең алдымен, ақынның жүрегін жарып өтетіндігін тарихтың өзі дәлелдеп отыр.

Патша үкіметінің отарлау саясатының мәнін түсінген сұңғыла ақын – Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906 жж.). Қазақ әдебиетінде Мұрат Мөңкеұлының алатын орыны ерекше.

Мұрат – жезтаңдай шешен, әрі жырау, төгілген төкпе ақын. Мұсылманша сауатты, дәуірінің алдыңғы қатарлы азаматы болған. Халқының басына түскен замана ауыртпалықтарын көре де көрсете білген, шынайы азаттықты аңсаған халық ақыны болды. Мұрат Мөңкеұлы қалдырған мұраларға көз салсаң, оның творчествосына кең арналы, сан-салалы ақын тұрғысынан қараймыз да, патша үкіметіне, отарлау саясатына деген ақынның тарихи-саяси көзқарасына терең бойлап бара бермейміз. Оның белгілі бір себептері де бар. Кезінде тарихқа, әдебиет пен өнерге үстемдік еткен коммунистік идеология, солақай саясат жұртшылыққа Мұрат Мөңкеұлы мұраларын идеялық жағынан өте зиянды шығармалар ретінде таныстырып келді.

Ақын шығармаларының басты ерекшеліктерінің бірі – патша үкіметінің отарлау саясатына ашық қарсы шығуы. Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян», «Қазтуған», «Сарыарқа» толғау-дастандарындағы негізгі идея – азаттық идеясы. Мысалы

Ақ борықтай иілген
Кейінгі туған баланың
Ұстайма деп білегін,
Шаяма деп жүрегін
Шашын, мұртын қойдырып,
Ащы суға тойдырып
Бұзама деп іреңін
Адыра қалғыр заманның
Мен жаратпаймын сүреңін.

Мұрат ақын ел жерінен, тәуелсіздігінен айырылып қана қоймай, болашақ үміттен де ада болғалы тұр деп бағалай білген. Міне Мұрат Мөңкеұлы мұраларының маңызы сонда деп білеміз.

Зеңбірігі жер қопарған, от оқты қаруы бар патшаның баскесер шапқыншыларына қарсы тұру, ел қорғау мүмкін болмаған кезде азаттық жыршысы Мұрат Мөңкеұлы өз өлеңдерімен халықтың қайғы-қасіретін, бостандыққа ұмтылатынын шебер көрсете білді. Отарлау саясатының мәнін өлеңдерінде толық ашты, өзінің сол кезеңдегі тарихи оқиғаларға көзқарасын ашық та еркін білдірген бірден-бір ақын екендігін тарихтың өзі дәлелдеп отыр. Мына өлеңдерінде отарлау саясатының бет-пердесін ашып көрсете білгенін нақтылай түседі.

Еділді келіп алғаны
Етеке қолды салғаны.
Жайықты келіп алғаны
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды келіп алғаны
Ойындағысы болғаны.

«Үш қияның» отаршылдыққа түскен елдің азалы түйін-тұжырмы осы немесе

Кәпірлер қала салады...
Ерімді алса елді алар,
Енді алмаған нең қалар
Жайықты алса жанды алар
Жанды алған соң не қалар!

Ол патша үкіметінің 1867-1868 жылдары жүргізген реформасының мәні мен мақсатын айқын түсінгенін жоғарыдағы аталған толғау-поэмаларында дәл тауып, басып айтқан. Ұлан-ғайыр шұрайлы далаға патша үкіметінің ашкөздене тап беруі ақынның ыза-кегін оятып, толғау болып төгілген. Мұраттың өмір сүрген заманынына келетін болсақ Х.Досмұхамедов: «Мұраттың заманы – бостандық үшін «егескен ердің бәрі жер тіреген» заман. Патша хүкіметінің қазаққа құрған саясатының гүрлеп тұрған заманы, қазақтың бұрынғы тұрмысы өзгере бастаған, қазақтың бұрынғы кең қоныстан, сүйкімді әдеттен, еркін салттан айырыла бастаған заман» деп сипаттады [1, 154 б.]. Оның жарқын мысалы ақынның «Үш қиян» толғауының өн бойында тұнып тұр [6, 288 б.]. Мысалы

Еділдің бойы – қанды қиян,
Жайықтың бойы – майлы қиян,
Маңғыстаудың бойы – шаңды қиян,
Адыра қалғыр, Үш қиян!
Үш қиянның ара бойынан
Жеті жұрт кетіп жол салған.
Жеті жұрттың кеткен жер,
Қайырсыз болған неткен жер?
Адыра қалғыр, көк Жайық.
Көпір салып өткен жер.
Адыра қалғыр, көк Жайық,
Садағына сала байланып,

Астана жұртын айналып,
Ерлерім еңсеп келген жер.
Мыңнан-мыңнан жылқы айдап,
Ақтылы қойдың өрген жер.
Шалқыған дәулет мол бітіп,
Қызығын жұртым көрген жер [6, 8-9 б.б.].

* * *

Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Жайық пен Еділден,
Сағыз бенен Жеміңнен.
Тастан көпір салдырып,
Тайсойған мен Қарабау
Мекен еткен жерлерің.
Шалқып жатқан көлдерің.
Елек пенен Жайықтың
Екеуінің арасы,
Бесобаның даласы –
Айсаның ұлы Әнеттің
Дұшпанды қырып алған жер,
Қылыщын қанға малған жер! [6, 13-14 б.б.].

* * *

Еділ-Жайық екі су
Бұл қазақтың жері еді,
Исатай мен Махамбет
Аруақты туған ер еді [6, 18 б.].

Мұрат Мөңкеұлы «Әттең, бір қапы дүние-ай!» өлеңінде Жайықты Жайықбай деген байдың қонысы еді жырлаған:

Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Мынау Жайық деген суыңыз
Жайықбай байдың қонысы еді!, - деп жырына қосты [6, 46 б.].

Ақынның «Үлгілі сөзді сөйлейін» өлеңінде:

Жерді көркем көрсеткен
Төбесі мен обасы.
Көлді көркем көрсеткен
Қамысы мен қоғасы.
Жайықты көркем көрсеткен
Жағалай біткен ағашы [6, 64 б.].

Ал «Қазтуған» жырында:

Ел қияға қонғай ма?
Еділ, Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?!
Еділді алса – елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса – жанды алар,
Жанды алған соң не қалар? [6, 114 б.].

Қазақ үшін Еділ – ел, Жайық – жан, Ойыл – ой қасиетті нышандар. Осы үшеуі бірлік пен күшті және біртұтастықты құрайды. Ақын жырында қастерлі осы үштіктен айырылудың

қайғысы мен қасіретін көрсетті. Екі ақында халықпен бірге туған жер үшін азаттыққа жетудің жолын өз өлең-жырларына арқау етті. Дауылпаз ақын Махамбеттің «Алты сан алаш ат бөліп, Тізгінін берсе қолыма, Заулар едім бір көшке» дейтіні де содан.

Жайық бойын патша хүкіметінің отарлауына байланысты қарсы күресте қолына қару алып, өлең-жырларымен Махамбет атойласа, ал Мұрат ақын жырларымен үн қосты.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық Оралдағы қазақ-орыс қатынастарының спецификасы: идеология мен практиканың өзірі байланысы тарихи аспектіде» гранттық қаржыландыру шеңберінде дайындалды «тіркеу нөмірі: AP 23487682).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Аламан (Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер). – Алматы: «Арыс», 2002. – 234 б.

2 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.

3 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1961. С.739. .

4 Махамбет Ереуіл атқа ер салмай Өлеңдер. Баспаға дайындап, құраст. Қ. Сыдықов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 144 б.

5 Досмұхамедұлы Х. Исатай – Махамбет – Алматы: ССРО Мәдениет қоры Қаз. бөлімі Қазақстан өлкетанушылар қоғамы, 1991. – 256 б.

6 Мөңкеұлы М. Шығармалары: Өлеңдер, жырлар, толғаулар, айтыстар, зерттеулер. Құраст. Бауыржан Омаров. / Мұрат Мөңкеұлы. – Алматы: «Ана тілі», 2013. – 288 бет.

ТОРГОВЛЯ И КУЛЬТУРНЫЕ ОБМЕНЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЕ (XV-XVIII ВВ.)

Сапанов Сайфулла Жумабаевич – доктор исторических наук, профессор НАО Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

Собственно, границы новой истории определены нами также условно, как и периода средневековой истории. Необязательно всю нашу историю сопрягать с европейской, а также с историей Востока. Евразийские степи в такой же мере субъект исторического процесса как Запад и Восток. Более того, в рассматриваемое время, как и раньше, евразийский степной мир не отказывался от миссии структурообразования в силу особого жизненного уклада в мировой системе.

Но реалии евразийской истории в новое время меняются. Особенно это заметно в конце эпохи Золотой Орды. Это последнее мощное имперское образование кочевников является одновременно последней попыткой структурирования евразийской истории. Несмотря на сравнительную слабость этого пассионарного толчка для Европы на Востоке ее влияние ощутимо. Восток в начале нового времени ощущает двойное влияние - со стороны Европы, в виде первых шагов колониальной экспансии, и со стороны Степи, в виде продолжающихся процессов движения кочевых племен. Влияние Европы проявляется в активном колониальном проникновении и налаживании торговых связей. Но, несмотря на это, традиционная структура Востока еще не претерпевает кардинальных изменений и до начала XIX века мы наблюдаем типичные отношения.

Таким образом, период с XV до начала XIX вв. является как бы инерционным, когда продолжали действовать традиционные закономерности, выражающиеся в активном давлении евразийских кочевников на Восток и отчасти на Восточную Европу. Одновременно, начало этого периода совпадает с распадом Золотой Орды, в результате чего на просторах Великой

степи образовался ряд государственных объединений кочевников. Одним из таких новообразований является и Казахское ханство [1] .

Укрепление Казахского ханства создавало благополучную хозяйственную обстановку. Внешние отрицательные факторы были в той или иной степени нейтрализованы.

В конце XVII века Тауке-хан с 20-тысячным войском совершил несколько походов в узбекские владения, опередив сепаратизм отдельных правителей и регионов. С киргизами установились дружественные отношения, в подтверждение того представитель киргизов Тиесби входил в «Жеты жаргы». Каракалпаки вошли в состав казахов на правах вассалов, а небольшие группы этого этноса были переселены в степи Центрального Казахстана: «От Ямышева озера до Яссы города живут кочевые иноземцы, называют де их каракалпаки, а ясак де не платят никому, живут в захре-бетъе, а сказывают они, будто платят ясак казачью владельцу Тауке-хану». Известно также о том, что Тауке-хан во главе большого войска совершил поход и в Поволжье, возможно, для регулирования казахско-башкирских отношений.

Джунгарские вторжения 1717-1718 гг. и 1723-1725 гг. обострили внутренние противоречия и усобицы казахского общества. Многие казахские племена под напором джунгаров вынуждены были покинуть веками насиженные места, что повлекло «неминуемое разорение и гибель... нищета и страдания сделались всеобщими, иные умирали с голоду, другие бросали жен и детей своих» (А. Левшин). Политико-экономические устои казахского общества окончательно были нарушены захватом Семиречья и городов Туркестанского оазиса джунгарами. В поисках новых пастбищ казахские племена направились в глубинные районы Средней Азии, в Поволжье, большинство из них вынуждено были круглогодично находиться в Сары-Арке [2].

Начало XVIII века - время укрепления русского государства на современной территории Казахстана. Оно характеризуется дальнейшим развитием политических связей с казахскими ханствами.

Активность России на начальном этапе диктовалась необходимостью поиска торговых партнеров, стремлением укрепить свои позиции со странами Востока - Индией, Китаем и Среднеазиатскими ханствами. Во-вторых, Россию интересовала возможность быстрого обогащения. Так можно объяснить отправку в Казахстан в поисках «песочного золота» двух неудачных экспедиций (Бухгольца и Бековича-Черкасского в 1715-1717 гг.) [3].

Необходимо также сказать и о том, что Русское государство, наряду с продвижением землепроходцев, купцов, посольств и военных отрядов, приступило к интенсивному строительству на границе с Казахстаном укрепленных линий. Передвижение казахских племен к границам России открыло возможности для усиления контактов на линиях, особенно в этом были активны казахи Младшего и Среднего жузов.

Активное начало русско-казахским отношениям было положено в 20-х гг. XVIII века. Под натиском джунгаров многие племена Младшего жуза под предводительством Абулхаир-хана подошли к Яику и собирались даже переходить на правый берег. Это событие столкнуло их с русскими подданными - башкирами и калмыками. В 1730 г. в сейме представителей родов Младшего жуза было решено послать посольство в Россию с целью урегулирования пограничных споров [4].

Это было уже вторым посольством, первое было безрезультатным, и Абулхаир решается на очень рискованный шаг - просить подданство России. Можно предполагать о причинах, заставивших хана Младшего жуза обратиться к большому и опасному соседу.

События, происходившие в казахской степи, позволяют отметить, что именно в это время все больше возникает благоприятных условий для развития торговых связей между Казахстаном и Россией. Казахские улусы, соприкасаясь в процессе кочевок с российскими населенными пунктами, видели большую экономическую выгоду от развивавшегося торгового обмена. Образовавшиеся политические отношения с Россией благоприятствовали экономическим связям. Уже в конце 40-х г. XVIII века в Оренбурге были построены каменный гостиный двор и меновой дворец со 150 лавками и амбарами, каменная таможня и пакгауз с

весами. А к 1754 году деревянные постройки торговых рядов заменили большими каменными зданиями, предназначавшимися для осенней, зимней и летней торговли с казахами и азиатскими купцами. Подобные здания «для лучшего порядка приезжающих иностранных и российских купцов» были построены в других крепостях (Троицк, Ямышевск, Семипалатинск). Эти города, построенные вначале как крепости, в первой половине XVIII века стали центрами торговли между Россией и Казахстаном. Характерно, что, начиная с 1738 г., намечается тенденция постоянного роста русско-казахской и русско-среднеазиатской торговли [5].

Во второй половине XVIII в. мы видим Казахское ханство с многочисленным населением, претендующим на сюзеренство над кыргызами, каракалпаками, башкирами и Кокандом. После упадка Джунгарии казахи в Великой степи остались без конкурента. С другой стороны, казахи одни противостояли мощным империям, тысячелетие господства кочевых Орд в Великой степи приближалось к концу. Несмотря на столь сильные тиски оседлых соседей до конца XVIII в. казахам удалось отстоять кочевой образ жизни и политическую независимость.

Список использованной литературы:

1.Кляшторный С. Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, 1992.С.81.

2. Франкопан Питер. Шелковый путь / Питер Франкопан: /пер. С анг. В. Ю. Шаршуковой /- Москва: Издательство «Э», 2017. - 11с. - (Путешественники из времени).

3.Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, с. 328.

4.Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964, с. 48.

5. Ирмуханов Б. Б. Прошлое Казахстана в письменных источниках. V в.до.н.- XV в.нэ. (Извлечение из источников). Алматы: «Өлке», 2006.-52 стр.

КАСПИЙ АЙМАҒЫ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТҮРКІЛЕНУ ПРОЦЕСІНІҢ ЕРТЕ КЕЗЕҢІ

Қуаныш Серік Орынғалиұлы – тарих ғылымдарының кандидаты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Досетова Анаргуль Адхамовна
Құлсары қ. №1 жалпы орта білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі, педагогика ғылымдарының магистрі

Резюме

В статье рассматриваются некоторые общие вопросы раннего этапа тюркизации населения прикаспийского региона, прежде всего Северного и Северо-Восточного Прикаспия, который охватывает период с IV по VIII вв. Первые тюркоязычные племена, появившиеся здесь в эпоху Великого переселения народов, затем поочередно сменили другие тюркоязычные племена, и этот процесс был тесно связан с изменением климата. Трассы миграционных процессов, то усиливаясь, то затихая, пронизывали Великую Степь. Отличительной чертой этногенетических процессов в ней была несвязанность с одной территорией, обусловленная высокой степенью подвижности племен, населявших степь. Из-за крайней скудности письменных источников и трудности этнической интерпретации

археологических материалов в статье рассматриваются наиболее общие и ясно очерченные периоды тюркизации населения Северного Прикаспия и Арало-Каспийского региона. Этот сложный и противоречивый процесс закончился с формированием тюркоязычных этнических общностей от Дальнего Востока до Черного моря. Большую роль в этом сыграли крупные этнические общности, такие как, хазары, огузы, печенеги, половцы и др., маршрут которых пролегал через казахстанский Прикаспий.

Resume

In article are considered some general questions of an early stage the Turkization of the population of near-Caspian region, first of all Northern and Northeast Prikaspija who covers the period with IV till VIII centuries. The first Turkis-speaking the tribes which have appeared here during an epoch of Great resettlement of the people, then have serially replaced others Turkis-speaking tribes, and this process has been closely connected with climate change. Lines of migratory processes amplifying calming down, penetrated Great steppe. A distinctive feature of ethnogenetic processes in it was disconnectedness with one territory, caused by high degree of mobility of tribes occupying steppe. Because of extreme scarcity of written sources and difficulty of ethnic interpretation of archaeological materials in article the most general and clearly outlined periods Turkization the population of Northern Prikaspija and the Aralo-Caspian region are considered. This difficult and inconsistent process has ended with formation Turkis-speaking ethnic generality from the Far East to Black sea. The big role in it have played large ethnic a generality, such as hasaru, ogyzu, peshenegi, half-sheep and others which route lay through Kazakhstan Prikaspy.

Каспий аймағы халықтарының түркілену процесі көп зерттелмеген және өте қиын тақырып. Түркі тілінің таралуын көбінесе руна жазбалары бар археологиялық ескерткіштер арқылы анықтайды. Парсы деректері бойынша түркілер парсылардан Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауын тартып алғаны белгілі. Түркіленудің ұзақ дәуіріне қатысты ерте кезеңі туралы алғаш А.Н.Бернштам жазған болатын [1], алайды ол қолдау таппады. Н.А.Баскаков чуваш тіліндегі көне сөздерді болгарлардың, хазарлардың, гуздардың, печенегтердің арғы атасы «батыс ұңдықтардың» ықпалымен түсіндірді [2, С.102-103]. Бұл аймаққа, бірінші кезекте Каспий теңізінің қазақстандық аймағында, түркі тайпаларының келе бастауы «халықтардың ұлы қоныс аударуы» дәуірімен тікелей байланысты. Ол үрдіс қалай жүрді, алғышарттары қандай болды және қандай өзгерістерге әкелді, соған тоқталсақ.

Табиғи ортаның өзгеріп отыруы көшпенділердің шаруашылығын елеулі өзгерістерге ұшыратып, дәстүрлі жайылымның, маусымдық көш жолдарының ауысуы алыс жерлерге қоныс аударуға және жаңа жерлерді жаулап алуға алып келетін. Климаттың өзгеруіне байланысты көшпенділердің шаруашылық мүмкіндіктерін бағалауда көшпенділердің егіншілікпен айналысатын көршілес халықтармен және мемлекеттермен қарым-қатынастары басты көрсеткіш болып табылады. Даланың мезгіл-мезгіл бірде ылғалданып, бірде қуаң тартып, ауытқып отыратын кезеңдері ғасырлар бойына созылады да, екі-үш ұрпақ өмірінде байқала бермейді. Сол себепті ежелгі дүние авторлары табиғат құбылыстарына үстірт қарап, оны сол кездегі тарихи оқиғалармен көп байланыстыра да бермеген.

Л.Н. Гумилев көшпелі халықтардың қоныс аударуының екі түрін келтіреді: қолайлы климат тұсындағы жаулап алу жорықтары және Ұлы Даланың жаңа қоныстарын игеруге бағытталған көшпенділердің ұсақ топтарының миграциясы [3, С.35].

IV ғ. климат өзгеріске ұшырап, «кіші мұздану дәуірі» басталды. Ауа температурасы төмендеп, ұзаққа созылған қатаң қыс айлары келді, көптеген өзен-көлдер кеуіп кетті. Бұл табиғи экологиялық дағдарыс Қазақстан аймағындағы халықтардың орналасуында түбегейлі өзгерістер әкелді. Лобнор көлі алқабының, Тарим бойының құрғақшылыққа ұшырауы жергілікті ұзын тайпаларын далалық аймаққа жылжытып, ол орманды дала шекарасындағы угор тайпаларын қозғалысқа әкелді. Сонымен қатар, Амудария сағаларының және Үзбойдың

суының тартылуы осы жерде мекендеген көптеген халықтардың қоныс аударуына алып келді. Сөйтіп, «халықтардың ұлы қоныс аудару» дәуірі басталды. Шығыстан батысқа қарай жүрген «халықтардың ұлы қоныс аударуы» массагеттерді, көшпенді юечжилерді және осы жердегі басқа да отырықшы халықтарды тарих сахнасынан кетірді. Олардың орнына ғұн-угор тайпалары келе бастады. Жағдай тек VII ғ. соңына қарай бірте-бірте өзгере бастайды. XI ғ. – XIII ғ. басында екінші климаттық оптимум басталды. Қазақ даласында көшпелі мал шаруашылығының гүлдену дәуірі басталды, қимақ, қыпшақ, қаңлы тайпалары тарих сахнасына шықты.

Қазіргі кездегі мәліметтер Ұлы Даладағы түркілену процесінің негізінен екі «этногенетикалық ошағын» анықтайды, олар, солтүстікте – Солтүстік Қазақстан мен Батыс Сібірдің оңтүстік далалық аймағы және оңтүстікте – Жетісу және оған жақын жатқан Сырдарияның орта ағысы мен Ертіс бойы. М.И. Артамонов ғұн-угор одағы кейін Еуропаның көптеген жерлерін жаулап алған ғұн ордасын дүниеге әкелді деп атап көрсетеді [4, С.42]. Ғұндардың Солтүстік Кавказ – Батыс Сібірдің оңтүстік аймағына келуі жергілікті тайпалар өміріне үлкен өзгерістер әкеледі. IV ғ. соңында Солтүстік Кавказдың далалық аймағында ғұндардан соң савирлер, іле-шала болгарлар мен хазарлар пайда болды.

VI ғ. Төменгі Поволжье мен Солтүстік Кавказға хазарлардың келуі түркілермен тікелей байланысты. Хазарлардың қалыптасуын Сырдарияның орта ағысы мен соған жақын аймақтармен байланыстырады. Хазарлардың көршілері кангарлардың түркіленуі (IV ғ. - V ғ. басынан VIII ғ. басына дейін) олардың печенегтер құрамында батысқа қоныс аударуы тұсында болса керек [5, С.295]. Мысалы, V ғ. ортасында Закавказьеде «кангар» этнонимі белгілі болды, демек, олардың бір тобы ғұндардың құрамында немесе олардан кейін, савирлермен бірігіп, батысқа көше бастаса керек. Шамамен, VI ғ. соңында (Бірінші Түркі қағанаты құрылғанға дейін) батысқа қарай ығыстырылған хазарлар мен кангарлардың түркілену процесі аяқталды деп болжауға болады.

В.Ф. Геннинг [6] антропологиялық материалдар негізінде Шығыс Қазақстанды болгарлар қалыптасқан аймақ деп көрсетеді. Бұл жерде олар кейін Түрік қағанатының құрамына кірген Алтайдың угор тайпаларымен тығыз байланыста болса керек [7, С.34]. Болгарлардың шығу тегін теле халқымен да байланыстырады. Жоңғария мен Батыс Моңғолиядан Ертіске қарай көшкен теле тайпалары Юебань иелігін құлатып, жергілікті халықты өз құрамын қосып алады. Ал 540 жылы жужандар теле тайпасын талқандайды да, теле халқы батысқа үдере көшті.

Болгарлар және хазарлар түркілер келгенге дейін шығыстан Еуропаға көшкен тайпалардың соңы болса керек. Л.Н. Гумилевтің айтуы бойынша батысқа келген түркілер аз болғандықтан жергілікті билеушілерге сүйенген. Түркілердің қол астына өткен хазарлар, сөйтіп, түркілердің солтүстік-батыс шекарасында тірегіне айналды.

Әртүрлі тайпалар мен халықтардың көші кезінде олардың бір тобы бұрынғы мекен еткен немесе соған жақын жерлерде қалып отырды да, кейін көшпенділердің басқа саяси бірлестіктерінің құрамына кіріп отырды. Мысалы, VII ғ. соңы – VIII ғ. басында кангарлар печенегтердің құрамына кірсе, кейін «қаңлы» деген атпен Қазақстан территориясында көптеген халықтардың құрамында болды.

Каспий-Арал аймағының түркілену процесі VIII ғ. бұл жерге өз құрамына кангарларды қосып алған печенегтердің келуіне байланысты аяқталса керек. VIII ғ. Түрік қағанаты құлаған соң Сырдарияның төменгі ағысы мен Каспий теңізі аралығында түркі тайпасы печенегтер басшылығымен жергілікті тайпалар одағының басын қосқан бірлестіктер құрылды. Кангарлар бұл бірлестіктерде печенегтермен қатар билеуші топ құрады [5, С.296].

Печенегтер туралы ауқымды әдебиеттер бар, бірақ олардың барлығы дерлік печенегтердің Шығыс Еуропадағы тарихына қатысты. Ал печенегтердің Ұлы Даладағы тарихы Арал теңізі маңындағы далалы аймақтардағы гуздармен, қарлұқтармен және қимақтармен соғысына қатысты. Печенегтер жағында нукарлар мен баджгарлар соғысқан екен. С.Г. Агаджанов осыған байланысты башқұрт халқының аңыздарын еске алады, онда кейбір башқұрт тайпалары бастапқы кезде Сырдарияның алқаптары мен Арал теңізі бойында

мекендеді, ал VIII - IX ғғ. олар Орал тауының оңтүстігіне қарай көшіп келген екен. Оғыз, қарлұқ және қимақтар печенег тайпаларымен көрші болып, Сырдариянның орта ағысы мен Жетісуда, Ертіс бойында және Орталық Қазақстанда мекендеген [8, С.129]. Печенегтердің оғыздармен соғыстары және печенегтердің алғашқы кездегі жеңістері тарихи аңыздарда көрініс тапқан. IX ғ. соңында бұл соғыстардың нәтижесінде печенегтердің бір бөлігі оғыздардың құрамына кірді. Бұл мәліметтер печенегтердің алғашқы бірлестіктерін Солтүстік-Батыс Қазақстан және Арал маңындағы территориялармен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Ибн Руст және Гардизи мәліметтері бойынша IX ғ. печенегтер Арал теңізінің солтүстік-батысын мекендеген. Печенегтер елі 30 күндік жерге созылып жатса керек. Кейін Плано Карпини мен Рубрук печенегтердің бір бөлігін Жайық өзенінің оң жағындағы Шалқар көлінің бойынан кездестірген [9, С.820, 823]. Бұл мәліметтер печенегтер бірлестіктерінің батыс шекарасы Каспий теңізінің солтүстік жағалауы арқылы өткенін дәлелдейді.

Егер VIII ғ. басында Кангюйлардың мұрагерлері – кангарлар Орта Азияда «кенгерестер» деген атпен белгілі болса [10, С.161], кейін бұл этноним туралы мәліметтер кездеспейді. Тек XII ғ. тарихи деректерде қаңлылар туралы айтыла бастайды, ол көптеген зерттеушілердің пікірінше «кангар» этнонимінің түркіше айтылуы [5, С.101]. Осы жерлерді мекендеген халықтардың V-VI ғғ. басталған түркілену процесі печенегтер бірлестіктерінің тұсында болса керек.

Печенег тайпалары одағының кангарлар мекен еткен жерде қалыптасуы және бұл тайпалар одағында кангарлардың басым болуы печенег тайпалары арасындағы кангарлардың айырықша жағдайын сақтап қалды. Кейін дәл осындай жағдайды осы жерде қалыптасқан қыпшақтар одағынан да көреміз. Константин Багрянородный кангарларды печенегтер арасындағы «батыл әрі тектілер» деп бағаласа, Махмұд Қашқаридың айтуы бойынша «қаңлылар – қыпшақтар арасындағы ең мәртебелі адамдар» [5, С.101]. Плано Карпини де, Рубрук та қаңлылардың мекені Жайық өзенінің шығысынан басталып оңтүстік-шығыс бағытта айшылық жолға созылып жатыр деп көрсетеді.

Печенегтердің және қаңлылардың түркімендермен соғысы да Каспий теңізі маңындағы күрделі этникалық процестер туралы мәліметтер береді. Мысалы, қаңлылардың Селжүк хан кеткен соң түркімендерге қарсы жорығы туралы Кононов еңбектерінде кездеседі [11, С.57].

IX ғ. соңы – X ғ. басында Азия құрлығынан ығыстырылған печенегтердің орнын оғыздар басады. С.Г. Агаджанов әл-Идриси еңбектеріне сүйене отырып X ғ. оғыздардың мекендеген территориясын Балхаш көлінен Еділ өзенінің төменгі сағасына дейін деп көрсетеді. Оғыздардың қоныстары Ырғыз, Жайық, Жем, Ойыл бойында, Қаратаудың етегінде, тіпті Испиджабқа дейін созылып жатты. «Оғыздар, әсіресе, Арал теңізі, Солтүстік Каспий маңында және Сырдариянның төменгі ағысы бойында кең таралды» [8, С.72].

Оғыздардың орнын басып Қазақстанның солтүстік-батыс даласына келген қыпшақ бірлестіктерінің шекарасы да осы жерде орналасты. Бартольдтің айтуынша қыпшақтар бірлестігінің орталығы – Сығанақ қаласының маңында болған екен [9, С.236, 392].

Түркілердің батыстағы жорықтары VI ғ. екінші жартысына жатады. 558 ж. олар «бағынғысы келмегендерді алдарына сала қуалап» Еділ жағасына шығады [7, С.35]. Сөйтіп, Азиялық далалы аймақ пен Орта Азияның солтүстік-шығысы түгелдей бір мемлекет құрамына бірігіп, бір ту астына жиналды. VI ғ. соңында түркілерден қашып Еділ өзенінің батысына жеткен хазар тайпалары өз тайпа бірлестігін құра бастады [4, С.114-132]. Кейін Хазар мемлекеті осы жерде Түрік қағанатының мұрагері ретінде тарих сахнасына шықты.

Жаңа жерге қоныс аударған көшпенді тайпалар арасында ыдырау, бөлшектену, сонымен қатар, басқа этникалық топтар құрамына енуі қатар жүріп жатты.

Сөйтіп, Каспий аймағы халықтарының түркілену процесінің ерте кезеңі IV ғ. соңынан басталып, шамамен, VII-VIII ғғ. дейінгі кезеңді қамтиды. VIII ғ. бұл жерлерге печенегтердің келуіне байланысты қазіргі қазақ даласының батысы түгелдей түркіленді деп айтуға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. – Л.: Изд-во ЛГУ им. А.А. Жданова, 1951. – 255 с.

2 Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 242 с.

3 Гумилев Л.Н. История колебания Каспия за 2000 лет (с IV в. до н.э. по XVI в. н.э.). – Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. – М., 1980

4 Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.

5 Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. – М: Изд-во «Восточная литература», 1999. – 360 с.

6 Геннинг В.Ф. Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры (Пьяноборская эпоха III в. до н .э. – II в. н. э.). – М., 1988

7 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.ү

8 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 296 с.

9 Бартольд В.В. Сочинения в 9 тт. / Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Сочинения. Том 1. – М.: Восточная литература, 1963. – 763 с.

10 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: «Наука», 1964. – 214 с.

11 Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 284 с.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

КАРАВАН - САРАЙ ТАСКЕШУ ПЕРИОДА ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Касенов Марат Сейітжанұлы – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Атырауский областной историко - краеведческий музей. г. Атырау

Аннотация. В статье представлены результаты исследования караван - сарая Таскешу за 2023 год. Археологические исследования проводились учреждением коммунального государственного казенного предприятия (КГКП) «Историко - краеведческий музей Атырауской области» управления культуры и документации Атырауской области.

С образованием государства Золотой Орды в середине XIII в. (Нижнее Поволжье и Западный Казахстан) активно осваивались кочевниками различных этнических групп.

Несколько примыкающих друг к другу дорог пересекались в местах пересечения реки, на мелководье, на мостах. К таким местам относится караван-сарай Таскешу на левом берегу с мостом Таскешу, построенным на реке Сагиз.

Во время археологических раскопок с 2008 по 2020 годы обнаружилось 10-е помещение. Раскопки памятника проводились в южной и западной части.

В 2023 году продолжилась работа археологической экспедиции в караван - сарае. Основные раскопки проводились в северной, южной и восточной частях памятника. В караван-сарае были открыты 15 помещений. Нумерация проводилась с севера на юг. Все двери гостиных направлены во двор.

Ключевые слова: Золотая Орда, караванные пути, строительство, караван - сарай, торговля.

Аннотация. Мақалада Таскешу керуен сарайының 2023 жылғы зерттеу нәтижелері көрсетілген. Археологиялық зерттеулерді Атырау облысы мәдениет және құжаттама

басқармасының «Атырау облысының тарихи – өлкетану мұражайы» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны (КМҚК) мекемесі жүргізді.

XIII ғасырдың ортасында Алтын Орда мемлекетінің құрылуымен (Төменгі Еділмен, Батыс Қазақстанды) әртүрлі этникалық топтардың көшпенділері белсенді игерді.

Бір-біріне іргелес бірнеше жолдар өзен арқылы өтетін жерлерде, таяз суларда, көпірлерде қиылысқан. Мұндай жерлерге Сағыз өзеніне салынған Таскешу көпірімен сол жағалаудағы Таскешу керуен сарайы жатады.

2008 - 2020 жылдары археологиялық қазба жұмыстары кезінде 10 - бөлме ашылды. Ескерткішті қазу оңтүстік және батыс бөлігінде жүргізілді.

2023 жылы археологиялық экспедицияның жұмысын керуен - сарайда жалғастырды. Ескерткіштің солтүстік, оңтүстік және шығыс бөлігінде негізгі қазба жұмыстары жүргізілді. Керуен сарайдан 15 бөлме ашылды. Бөлмелер саны солтүстіктен оңтүстікке қарай есептелді. Қонақ бөлмелердің барлық есіктері аулаға бағытталған.

Түйін сөздер: Алтын Орда, керуен жолдары, құрылысы, керуен сарай, сауда.

Abstract. The article presents the results of research on the Taskeshu Caravan Palace in 2023. Archaeological research was carried out by the institution of the state communal enterprise (KGKP) «Atyrau Regional Museum of History and Local Lore» of the Department of Culture and Documentation of Atyrau region.

With the formation of the Golden Horde state in the middle of the XIII century. The (Lower Volga region and Western Kazakhstan) were actively developed by nomads of various ethnic groups.

Several roads adjacent to each other intersected in places passing through the river in shallow water, on bridges. Such places include the Taskeshu Bridge, located on the left bank of the Sagiz River. The Taskeshu caravanserai was built here in the Middle Ages.

From 2008 to 2020, Room 10 was opened during archaeological excavations. Excavations of the monument were carried out in the southern and western parts.

In 2023, the work of the archaeological expedition in the caravanserai continued. The main excavations were carried out in the northern, southern and eastern parts of the monument. 15 rooms have been opened in the caravanserai. Numbering was from north to south. All the doors of the living rooms were facing the courtyard.

Keywords: The Golden Horde, caravan routes, construction, caravanserai, trade.

С образованием в середине XIII века Золотоордынского государства, (Нижнее Поволжье и Западный Казахстан) активно осваиваются номадами различных этнических групп. Одновременно начинают строиться города (Сарай на Ахтубе, Сарай ал-Джедид или Новый Сарай, Бельджамен, Укек, Сарайчик на Яике и др,), поселки, караван-сараи. Расцвет градостроительства в (Поволжье и Степном Казахстане) приходится на периоды правления ханов Узбека и Джанибека и связан с распространением на территории Золотой Орды ислама, политической стабильностью и экономическим подъемом. Торговля в золотоордынских городах велась постоянно, поскольку ханы покровительствовали ей и получали процент с торговых оборотов.

Кроме водных путей были и сухопутные дороги, которые пролегали по необозримым степным и полупустынным пространствам Прикаспия. Причем это была не одна единственная караванная тропа, а несколько дорог, которые располагались, вблизи друг друга, иногда они соединялись, например, в местах перехода через реку по мелководью, т.е. брод. К числу таких мест можно отнести брод Таскешу, расположенный на левом берегу реки Сагыз. В средневековье здесь был построен караван - сарай, который в исторической литературе получил название Таскешу. Это слово в языке тюркских народов (кыпчаков, казахов) означает переход, брод, для охраны которого и был построен караван сарай с толстыми стенами и сторожевыми башнями. [1, с. 5].

Караван-сарай находится на левом берегу реки Сагыз, в 15,8 км. к юго-западу от населенного пункта Кенбай, Кызылкогинского района и в 18,5 км. к юго-востоку от станции

Жамансор. Среди более отдаленных населенных пунктов можно назвать город Кульсары, расположенный в 76,5 км. к юго-востоку от Таскешу. [2, с. 367].

Первые сведения о караван-сарае встречаются в книге Л. Мейера «Казахская степь Оренбургского ведомства». Он пишет: «Множество этих развалин встречается по так называемой ногайской дороге, идущей из Сарайчиковой крепости на Урале, где тоже есть остатки древних зданий по направлению в Хиву или, как прежде говорили, в Ургендж. На этом пути особенно замечательна крепостца Тас-кичу на Сагиз, построенная очевидно с целью обеспечить переправу через эту реку» [3, с.139].

Развалины караван - сарая Таскешу представляют вид почти правильного четырехугольника, общей площадью – 55х55 м. В центре развалин имеется четырехугольный внутренний двор, площадью примерно 15х15 м. Ширина развала стен от внутреннего двора до края завала около 20 м. Северная сторона караван-сарая ниже, чем южная. Караван - сарай с трех сторон окружен рвами: 1) север, северо - запад, 2) запад, юго-запад, 3) восток, северо-восток.

Планомерные раскопки средневекового городища Таскешу начались в 2008 году «Атырауским областным центром истории и археологии» [4].

В 2023 году продолжены археологические раскопки в «Караван-сарае Таскешу». Юго-восточная и северная части были полностью открыты и исследованы. Во время раскопок было открыто и очищено 13 помещений и складов с восточной и северной сторон. Было открыто 2 дополнительных склада, построенных снаружи задней крепости караванного дворца. Были открыты внешние стены и 3 башни. (рис. 1).

Объект представлял собой сохранившуюся конструкцию высотой от 0,5 до 1,3 метров из стен караван-сарая. Имеет в плане квадратную форму с общим размером фундамента основной конструкции 44 х 44 метра. По углам основной конструкции располагаются выступы трехчетвертных угловых цилиндрических колонн - гульдаст диаметром по 3,5 метра. (рис. 2).

По середине стен, исключая южную, располагались полуколонны диаметром по 3 метра. Вход находился посередине южной стены, имел массивные пилоны и айван. Конструкция была сложена из обожженных кирпичей с размерами 30-31 х 30 х 5 см.; 29 х 29 х 5 см; 25 х 26 х 5 см; 30 х 15 х 5 см. (рис. 5).

В айване выкладка пола была сделана в один слой из кирпичей 30 х 30 х 5 см. В помещениях пол делался в виде стяжки полуганча, с толщиной от 3 до 5 см, по цвету схожего с цементом. Проходы в помещения были укреплены кирпичной кладкой полов основном в 1 слой, с добавлением поперечного кирпичного выступа в 30 см у внешнего обреза его, видимо для короба двери. (рис. 6).

По месту раскопок было определено и раскопано несколько ям, вырытых в хозяйственных целях. Среди них преобладают выкопанные для бытовых отходов. Также были обнаружены ямы, вырытые для хранения. Дно складов гладкое, известкованное. При рытье ям были обнаружены различные артефакты. Эти артефакты представляют собой в основном фрагменты керамических сосудов и костей домашнего скота, сайгаков и рыб. Большая часть керамики, найденной при раскопках, представляет собой фрагменты неглазурованной красной керамики. Также было найдено множество фрагментов керамики серого цвета. С другой стороны, черепков крашеной керамики и фрагментов штампованной керамики с орнаментами очень мало (рис. 3).

А видов керамики было найдено множество. Встречаются также фрагменты большого хума, кувшинов разного размера, чигиря и светильника. Среди них часто находят и покрытые ангобой. Караван - сарайская керамика, аналогичная Сарайшикской, встречается преимущественно на золотоордынских поселениях нижнего течения Волги XIV века, в Хорезме [5, с. 307].

Были найдены нумизматические артефакты и другие изделия из металла. Это изделия из железа, меди, бронзы: остатки разбитых чугунных казанов, ручки ложек, различные

украшения и т. д. Назначение некоторых изделий нам доподлинно неизвестно. Помимо этих артефактов были также найдены фрагменты стекла и точила.

Среди артефактов, найденных за пределами места раскопок, были собраны 3 монеты, фрагменты керамики соштампованным орнаментом и глазурованной плитки. (рис. 4).

Монета. Отчеканен в Сарай-эль - Джадиде во времена правления хана Узбека. На одной стороне изображен зверь, смотрящий вправо, с восходящим солнцем за спиной. На следующей стороне надпись в разделенном пополам квадратном кубе, под которым указан год чеканки по хиджре (мусульманскому календарю) [6].

Заключение. Караван - сарай Таскешу имеет особое значение среди караван-сараев Казахстана как единственное сооружение из жженого кирпича. Результаты раскопок, проведенных в караван - сарае Таскешу, позволили нам изучить сооружение, построенное в виде башни с закругленными выступающими углами и с очень прочными стенами, сложенных из стандартного обожженного кирпича.

Найденные артефакты свидетельствуют о том, что караван - сарай был украшен глазурованной плиткой, а размеры сводов свидетельствуют о высоких стенах.

В ходе раскопок были найдены фрагменты многих видов керамических изделий. Среди них есть глазурованная и неглазурованная керамика. Особо отмечаются узоры, нанесенные на керамические изделия, посуду, изготовленную в разных формах, а также разнообразные формы края посуды.

По историческим сведениям, караванщики, которые проходили по Великому Шелковому пути часто пользовались услугами караван-сараев, рассредоточенных на пути к Сарайчику и от него к Ургенчу, где проходила распродажа купцами со всего света разнообразных товаров. Постройка караван-сараев, по-видимому, была выгодным делом, поскольку приносила твердый гарантированный доход, как ханской власти, так и кочевой знати. Они обслуживали интересы торговых караванов, которые нуждались в кратковременном отдыхе после тяжелых, а порой и мучительных переходов по безводным районам Прикаспия. В этом месте степные пространства сменяются полупустыней, которую нередко называют аванпостом азиатских пустынь в Европе. Вначале в местах ночевок стали строить жилища и склады, а затем небольшие мечети и бани. Так постепенно караван-сараи превращались в комплексы, обеспечивающие относительно комфортное путешествие. Так было и в районе р. Сагиз, где караваны переправлялись вброд. По дну реки из жженого кирпича соорудили переправу, которую, очевидно, обслуживал караван - сарай Таскешу.

Стационарные раскопки караван - сарая Таскешу дали возможность проследить динамику развития памятников данного типа на территории Западного Казахстана, а также проследить экономические и культурные связи населения в средневековье.

Список использованной литературы:

1 Касенов М.С. Таскешу. Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2019. -105 бет.
2 Археологическая карта Казахстана. А., 1960. 449 с.
3 Мейер Л. Казахская степь Оренбургского ведомства. Астана: «Алтын кітап», 2007, - 193.
4 Атырау облысының тарихи – археологиялық орталығы есептері, 2008, 2009 жыл.
5 Касенов М.С. Средневековый караван – сарай Таскешу. // Материалы III международная научная конференция «Кадырбаевские чтения – 2012». (14-15 ноября 2012 года). Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2012.
6 Отчет научно - исследовательской работы на тему проведения археологических исследований средневекового караванного сарая Таскешу. Атырау, 2024.

Рис. 1. Караван - сарай Таскешу. Общий вид.

Рис. 2. Северо - восточная башня.

Рис. 3. Узорная керамика.

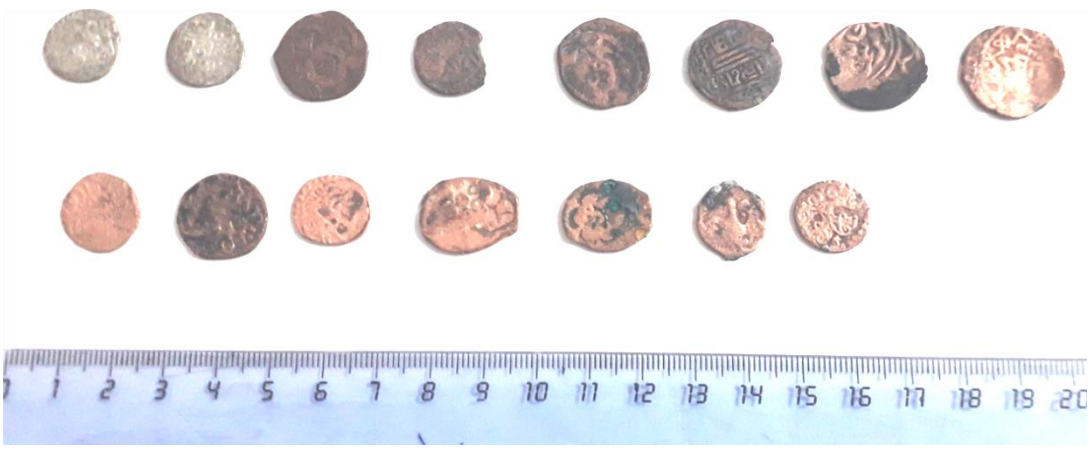

Рис. 4. Монеты золотоордынского времени

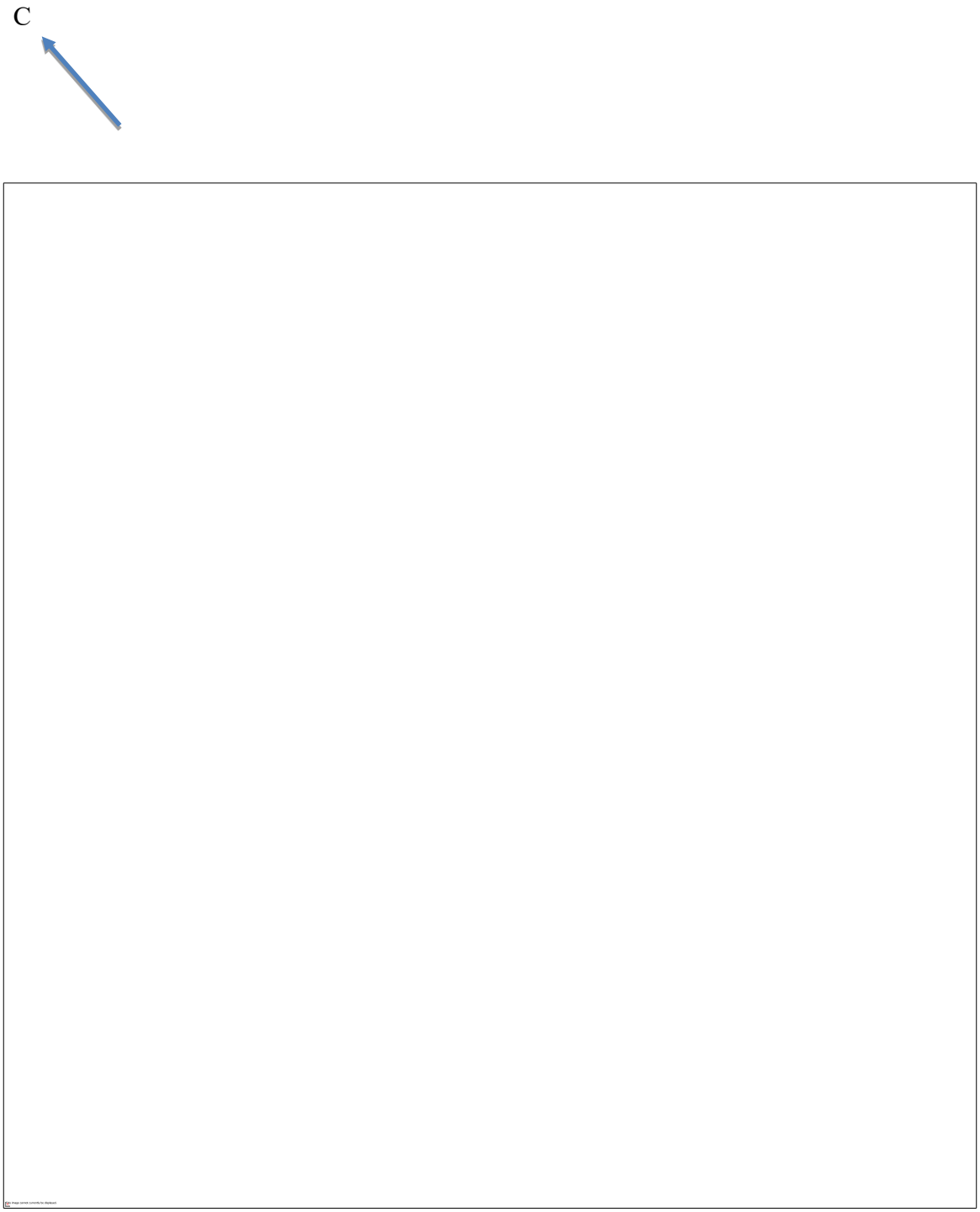

Рис. 5. Проект караван - сарая Таскешу. 2023 г.

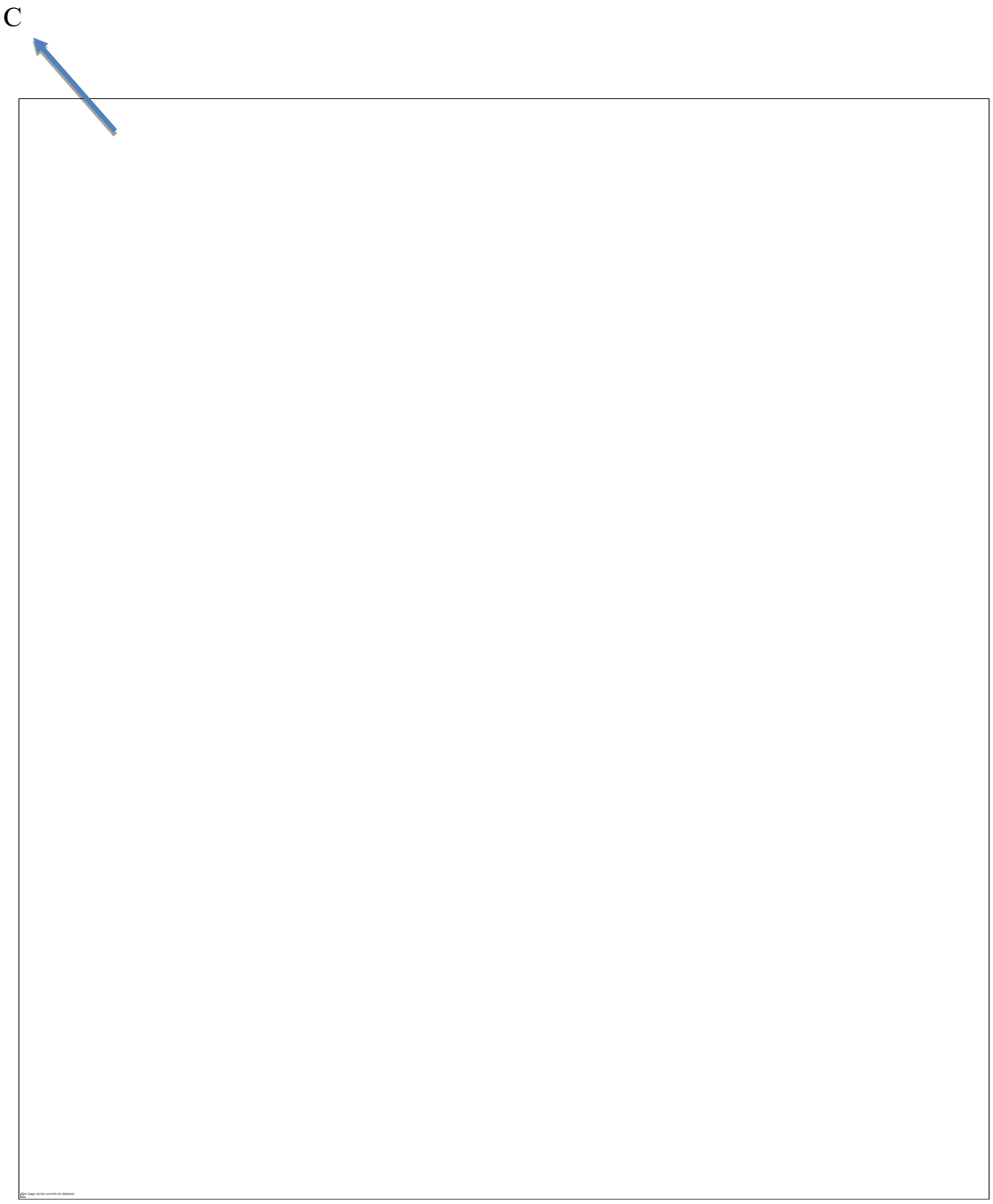

Рис. 6. Проект караван-сарая Таскешу. Северо-восточная сторона. 2023 г.

УДК 902.21

МАГНИТНАЯ РАЗВЕДКА НА ПОСЕЛЕНИЯХ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ВРЕМЕНИ В ОКРЕСТНОСТЯХ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА САРАЙШЫК

Пушкарев А.А. – кандидат исторических наук,
Восточно-Казахстанский историко-краеведческий музей, Научно-археологический отдел в с. Бестерек г. Усть-Каменогорск.

Аннотация

Статья посвящена результатам магнитной разведки на поселениях Қарағайлы мекені, Ащысай тұрағы, расположенных в Махамбетском районе Атыраусской области. Съемка проводилась с использованием магнитометра-градиентометра Foerster Ferex 4.032. Наиболее интересные результаты были получены на Қарағайлы мекені – выявлено несколько фундаментов от строений и другие многочисленные поселенческие объекты. На Ащысай тұрағы также выявлены разнотипные объекты, однако их интерпретация затруднена из-за того, что аномалии не имеют четкой узнаваемой формы, а также большого количества мусора вследствие современного антропогенного воздействия.

Түйін сөздер: магниттік түсірілім, археология, Алтын Орда, Махамбет ауданы, Атырау облысы

Ключевые слова: магнитная разведка, археология, поселение, Золотая Орда, Махамбетский район, Атыраусская область в Казахстане

Keywords: magnetic survey, archaeology, settlement, Golden Horde, Makhambet District, Atyrau Region in Kazakhstan

ВВЕДЕНИЕ

В октябре 2023 г. проведена магнитная съемка на поселениях золотоордынского времени в окрестностях средневекового города Сарайшык: Қарағайлы мекені, Ащысай тұрағы (рис. 1).

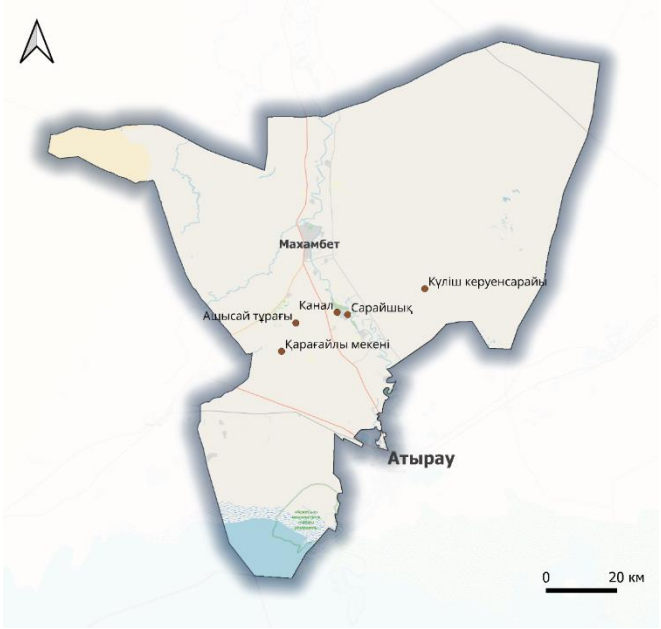

Рис. 1. Карта Махамбетского района с памятниками, где проводилась магнитная съемка

Работы проводились с использованием магнитометра-градиентометра Foerster Ferex 4.032, который предназначен для проведения прецизионной магнитной съемки. Прибор имеет разрешение 0,2 нТ при температурном режиме от -37 °С до +71 °С [1] Благодаря высокой

точности он используются для магниторазведочных исследований в том числе слабо намагниченных археологических объектов.

Магнитная съемка производилась в соответствии с современными теоретическими и практическими разработками [2,3,4,5]. Съемка проводилась по сетке с шагом 1 м между профилями и 0,2 м по профилю, методом равномерного хождения по профилям в одном направлении.

Обработка данных магнитной съемки проводилась в программе Golden Software Surfer [6]. Визуализация карт магнитных аномалий производилось в виде градиента от белого до черного цвета. Отрисовка контуров аномалий, совмещение магнитной съемки, топографических карт и космоснимков поверхности земли осуществлены в программе QGIS [7].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Қарағайлы мекені. Археологический памятник Қарағайлы мекені (поселение Карагайлы) находится в Махамбетском районе Атырауской области в 19,4 км к юго-западу от с. Сарайшық. На современной поверхности поселение Карагайлы фиксируется в виде обширной песчаной насыпи, вытянутой вдоль береговой линии высохшего искусственного канала. Отдельные объекты (здания, дороги и др.) на этой насыпи совершенно не видны. Наличие насыщенного культурного слоя на поселении демонстрируется очень большим количеством артефактов, лежащим на современной поверхности (фрагменты керамических сосудов, металлических изделий, украшений, остатков металлургического производства, костей животных и др.). При этом, детали планиграфии поселения на поверхности совершенно отсутствуют. При аэрофотосъемке и натурном обследовании контуры построек и других объектов не выявлены.

Для выявления внутренней планиграфии памятника проведена магнитная съемка, которая проводилась на трех участках (Рис. 2): 1 – 50×100 м (0,5 Га); 2 – 60×150 м (0,9 Га); 3 – 50×50 м (0,25 Га).

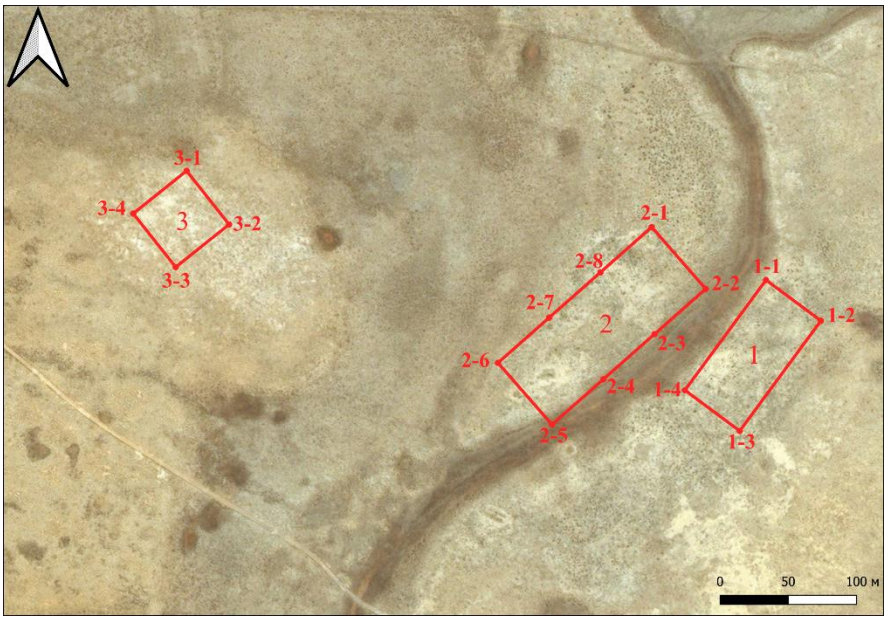

Рис. 2. Космоснимок места расположения поселения Карагайлы, участков магнитной съемки и координатных реперов

1 участок. Размеры участка 50×100 м, площадь 0,5 Га. В результате съемки была получена магнитная карта, насыщенная аномалиями (рис. 3). В результате анализа магнитной карты выявлены группы аномалий, обозначенные в виде 12 разнотипных объектов (рис. 4).

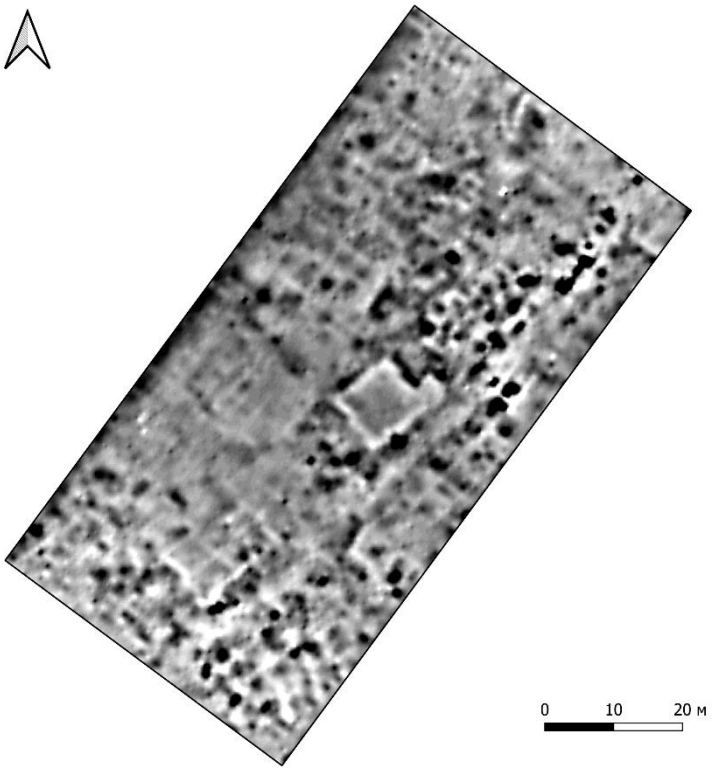

Рис. 3. Поселение Карагайлы. Магнитная карта 1-го участка съемки

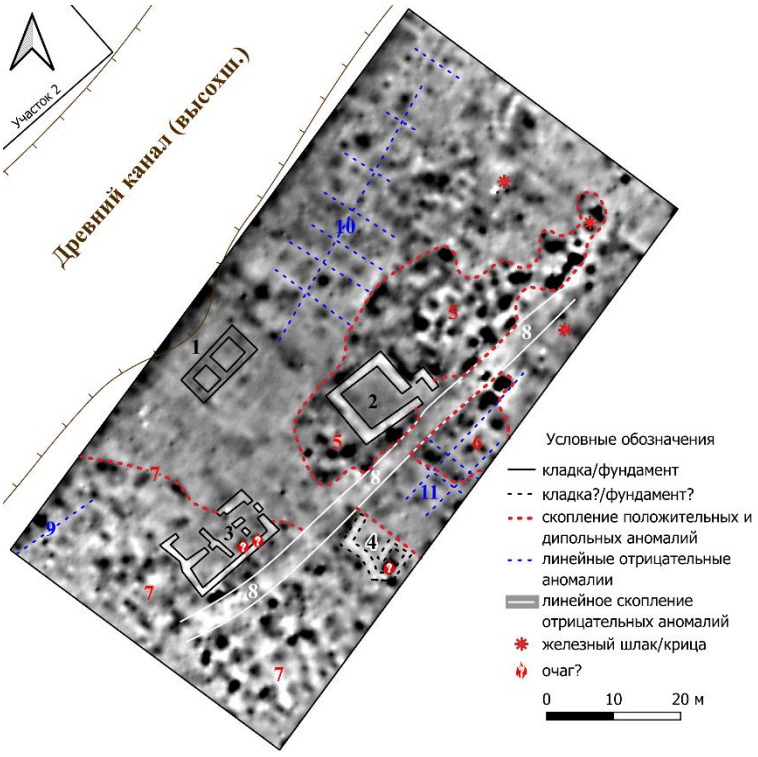

Рис. 4. Поселение Карагайлы. Интерпретационный план 1-го участка съемки

Объект 1 имеет прямоугольную форму и размеры 5×11,2 м. Объект ориентирован по направлению ЮЗ-СВ. Аномалии, обозначающие объект, имеют положительную намагниченность. Это скорее всего указывает на то, что объект сложен из магнитных материалов, вероятнее всего, обожженного кирпича. Объект состоит из двух камер (примерные размеры 3,3×4 и 2,7×3,1 м). С наибольшей вероятностью данный объект является

погребальным комплексом, аналогичным раскопанному здесь же (в 0,5 км западнее) в 2023 г. (рис. 5). Объекты очень близки по многим параметрам: схожие размеры, планиграфия в виде двух камер, материал изготовления стен (обожженный кирпич) и ориентировка – ЮЗ-СВ.

Рис. 5. Поселение Карагайлы. Погребальный комплекс, раскопанный в 2023 г.

Объект 2 представляет собой прямоугольник, имеющий по контуру линии из отрицательных аномалий. Вероятно, это фундамент постройки, сложенный из немагнитных материалов (сырцовый кирпич, ракушечник или др.). Размер фундамента по внешнему контуру стен – 9,8×10,7 м., толщина стен 1,3-1,8 м. Помещение имеет размеры 6,9×7 м, стены, перегородки внутри него не зафиксированы. В восточной части имеется проход в маленькое (2×2,4 м) помещение-прихожую, а из нее уже имеется выход на улицу.

Вокруг объекта 2 находятся значительные по площади скопления положительных аномалий, обозначенные номерами 5 и 6. Особенно выделяется скопление 5, где имеется много дипольных аномалий, свидетельствующих о наличии предметов с большим содержанием железа и/или подверженных термической обработке (термоостаточная намагниченность). Необходимо отметить, что во время визуального осмотра участка съемки в области скопления 5 и рядом с ней на поверхности были обнаружены следы железоделательного производства – шлаки и бракованные крицы (рис. 6). Скопление 5 настолько близко примыкает к объекту 2, что складывается впечатление, что они как-то связаны друг с другом. Скопление 6 также располагается рядом, но «отрезано» от объекта 2 линейной аномалией (возможно, канавой или древней дорогой или улицей).

Рис. 6. Поселение Карагайлы. Отходы железоделательного производства (шлаки, крицы)

На первый взгляд, напрашивается предположение, что объект 2 каким-то образом связан с производством или обработкой железа. С другой стороны, внутри него нет ничего, чтобы свидетельствовало об этом – ни кузнечной печи или горна (яркая положительная аномалия) ни фрагментов железа или отходов производства (яркие дипольные аномалии). Внутри объекта 2 имеется лишь слегка повышенный магнитный фон, характерный для обычного скопления органики в жилой зоне. При более внимательном взгляде на магнитную карту кажется более достоверной версия о том, что сначала образовалось скопление 5, а позднее на нем, а точнее – прорезав его, возвели объект 2.

Объект 3 подпрямоугольной формы также как и предыдущий имеет линейный контур из отрицательных аномалий – остатки фундамента из немагнитных материалов (сырцовый кирпич, ракушечник или др.). Размеры по внешнему контуру стен – 8,2-9,8×14,9 м. Внутри постройки имеются перегородки, разделяющие ее на несколько комнат (3?). Также внутри зафиксированы две интенсивные положительные аномалии, которые могут маркировать теплотехнические объекты (очаги?).

Объект 4 выявлен условно, так как его контур из отрицательных аномалий имеет неопределенную форму. Внутри этого объекта имеется интенсивная положительная аномалия, которая может маркировать теплотехнический объект (очаг?).

Скопление 7 выявлено условно, достоверно фиксируется лишь граница зоны с большим количеством положительных и дипольных аномалий. Необходимо отметить, что объекты 3 и 4 расположены в зоне указанного скопления 7, однако их связь на основе магнитной съемки достоверно установить невозможно.

Важным элементом магнитной карты является объект 8 в виде линейной отрицательной аномалии, длиной около 77 м, шириной 3 м. Примечательно, что этот объект очень наглядно разделяет собой скопления 5 и 6, которые, возможно, когда-то были единым целым. Возможная интерпретация объекта 8 – это древняя канава (арык?, водопровод?), при раскопках которой прорезали более раннее скопление 5-6. В пользу версии о канале говорят и отрицательные значения намагниченности на этом объекте, так как они характерны для ям, канав и т.п. Также возможна интерпретация объекта 8 как улицы или дороги.

В разных частях магнитной карты фиксируются линейные отрицательные аномалии, которые обозначены номерами 9-11. К сожалению, в данный момент их интерпретация затруднена, так как они не формируют структуры, которые можно соотнести с известными

объектами. Также они могут маркировать какие-то современные (в том числе советского времени) деформации.

2 участок. Размеры участка 60×150 м, площадь 0,9 Га. В результате съемки была получена магнитная карта (рис. 7).

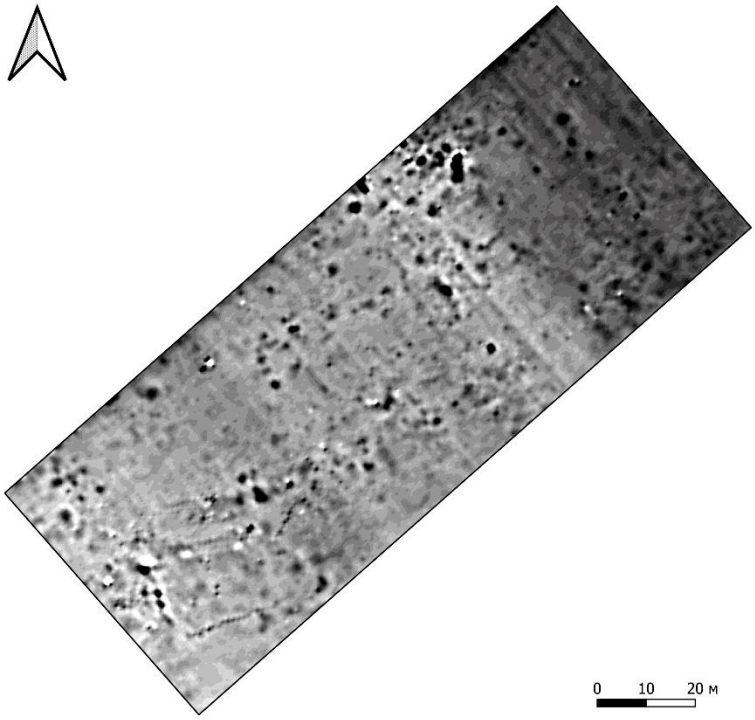

Рис. 7. Поселение Карагайлы. Магнитная карта 2-го участка съемки

В результате анализа магнитной карты выявлены группы аномалий, обозначенные в виде 2 разнотипных объектов (рис. 8).

Объект 1 представляет собой возвышенность, выраженную в современном рельефе. Форма подовальная, вытянутая по направлению запад-восток, размеры 36,8×49 м. В центре объекта фиксируются линейные положительные аномалии, общая конфигурация которых повторяет форму возвышенности, их размер около 16,4×23 м. Возможная интерпретация этих аномалий – фундамент/стена, сложенная из обожженного кирпича. Примечательно, что указанные линейные положительные аномалии находятся в скоплениях отрицательных аномалий, которые, возможно, являются канавой? или рвом?

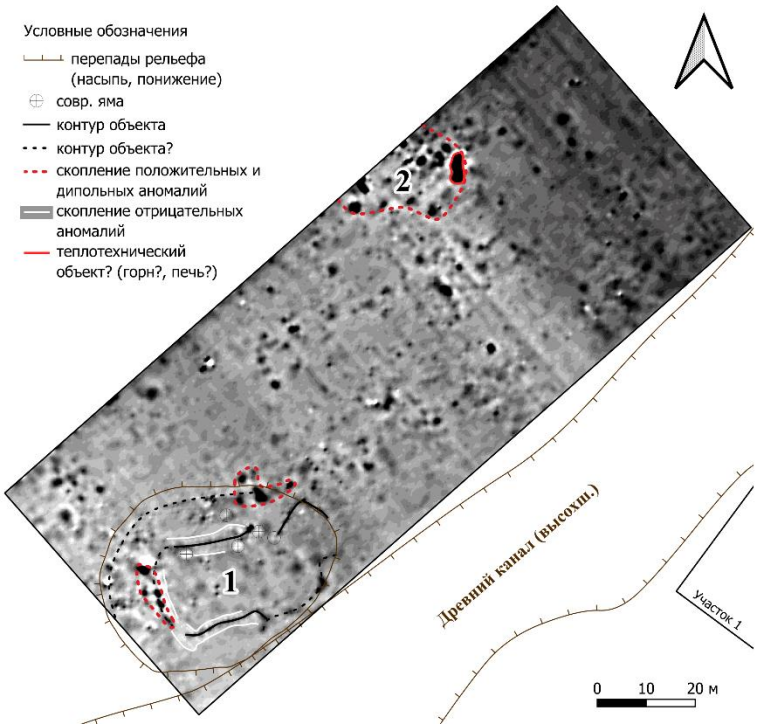

Рис. 8. Поселение Карагайлы. Интерпретационный план 2-го участка съемки

В северной – северо-западной части объекта обозначена линия (пунктир) – это условная граница области скопления аномалий и она практически совпадает с контуром возвышенности. Также в пределах объекта зафиксированы два скопления положительных и дипольных аномалий, которые могут быть остатками теплотехнических объектов и/или фрагментами изделий из железа.

По общей конфигурации аномалий объект 1 похож на крупную постройку, однако более определенная интерпретация затруднена. Очевидно, на месте объекта стоит провести более детальную магнитную съемку с шагом между линиями 0,5 м.

Объект 2 – скопление положительных и дипольных аномалий, где на поверхности были обнаружены металлургические шлаки (возможно, производство меди и/или бронзы?). Также в скоплении выделяется интенсивная положительная аномалия размерами 2,5×6,4 м, которая может быть интерпретирована как теплотехнический объект, вероятно металлургический горн или производственная площадка. Необходимо отметить, что интенсивные положительные аномалии (в особенности маркирующие теплотехнические объекты) на магнитной карте имеют значительно больший размер, чем сам объект в реальности. Важным маркером для интерпретации указанной выше положительной аномалии служит то, что на современной поверхности на этом месте имеется небольшой бугорок.

3 участок. Размеры участка 50×50 м, площадь 0,25 Га. В результате съемки была получена магнитная карта (рис. 8).

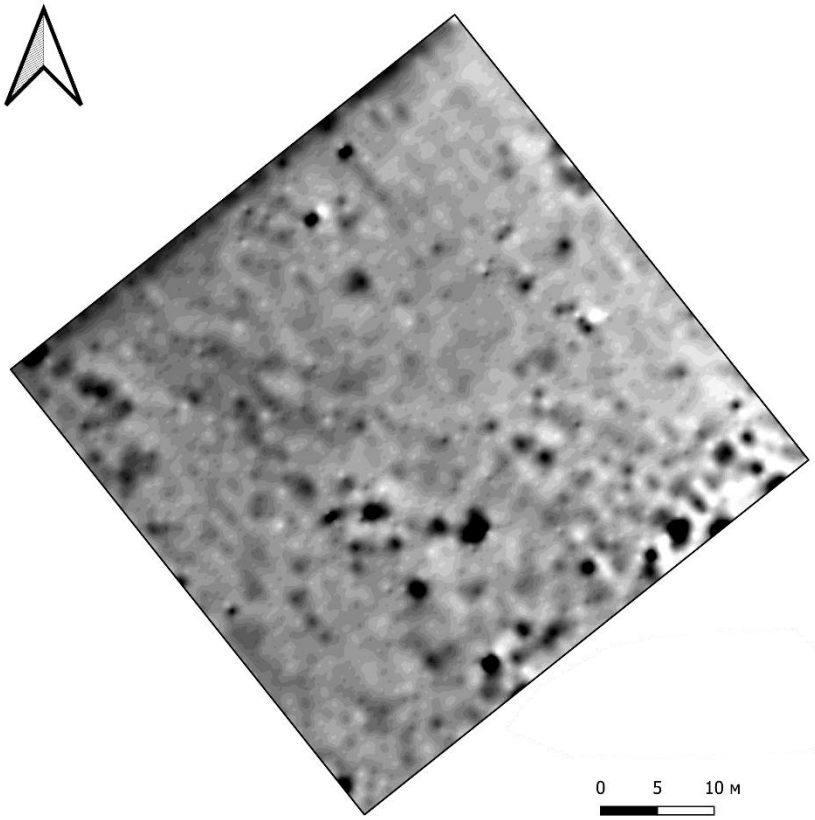

Рис. 8. Поселение Карагайлы. Магнитная карта 3-го участка съемки

В результате анализа магнитной карты выявлена группа положительных и дипольных аномалий (рис. 9). Интерпретация этих аномалий затруднена, так как они не образуют какую-либо узнаваемую по форме структуру.

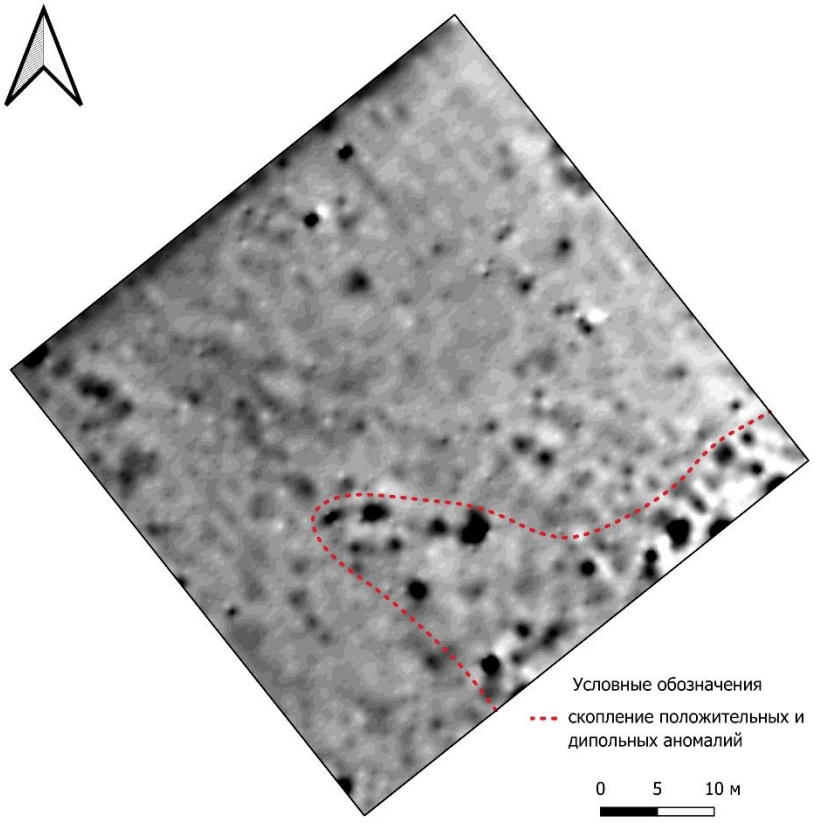

Рис. 9. Поселение Карагайлы. Интерпретационный план 3-го участка съемки

Итоги исследований поселения Карагайлы. В результате проведения магнитной съемки и ее интерпретации были выявлены разнотипные археологические объекты на всех исследуемых участках.

Наиболее насыщенным оказался участок 1, который, очевидно, расположен на одном из центральных частей поселения. На наш взгляд, очень перспективным является расширение зоны магнитной съемки участка 1 как в обеих направлениях вдоль канала, так и от него. При этом, желательно уменьшить шаг съемки до 0,5 м между линиями. Также возможно провести более детальную съемку на самом участке 1, с целью уточнения интерпретации ряда аномалий. Перед проведением раскопок также рекомендуется провести детальную (шаг между линиями 0,5 или 0,25 см) магнитную съемку места раскопа, чтобы получить надежную информацию для сравнения магнитных аномалий и археологических объектов, которые они маркируют.

На участке 2 необходимо провести более детальную съемку на объекте 1, при этом, расширив зону съемки в юго-западном направлении вдоль канала. Также перспективным является расширение зоны съемки в районе объекта 2.

Место расположения участка 3 похоже на периферийную зону поселения, однако при наличии времени и ресурсов возможно расширение зоны съемки в юго-восточном направлении от нее. При этом, шаг съемки между линиями можно оставить прежним – 1 м.

Ащысай тұрағы. Археологический памятник Ащысай тұрағы (стоянка Ащысай) находится в Махамбетском районе Атырауской области в 12,7 км к западу от с. Сарайшық. Координаты в системе WGS1984: 47°28′47.36″ N 51°32′20.87″ E.

Стоянка Ащысай выявлена благодаря наличию на поверхности значительного количества артефактов, в первую очередь, фрагментов керамических сосудов. Археологических объектов, выраженных на современной поверхности не выявлено.

Территория памятника имеет сильное современное антропогенное воздействие: в советское время здесь располагалась ферма: на поверхности имеются ямы, траншеи и насыпи, а также много металлического мусора. Также, на памятнике располагаются две могилы, одна с железной оградой, вторая с каменной насыпью, возможно, другие небольшие всхолмления также маркируют современные могилы.

Для выявления внутренней планиграфии памятника проведена магнитная съемка на участке размерами 50×100 м – 0,5 Га (Рис. 9). В результате была получена магнитная карта, насыщенная аномалиями (рис. 10).

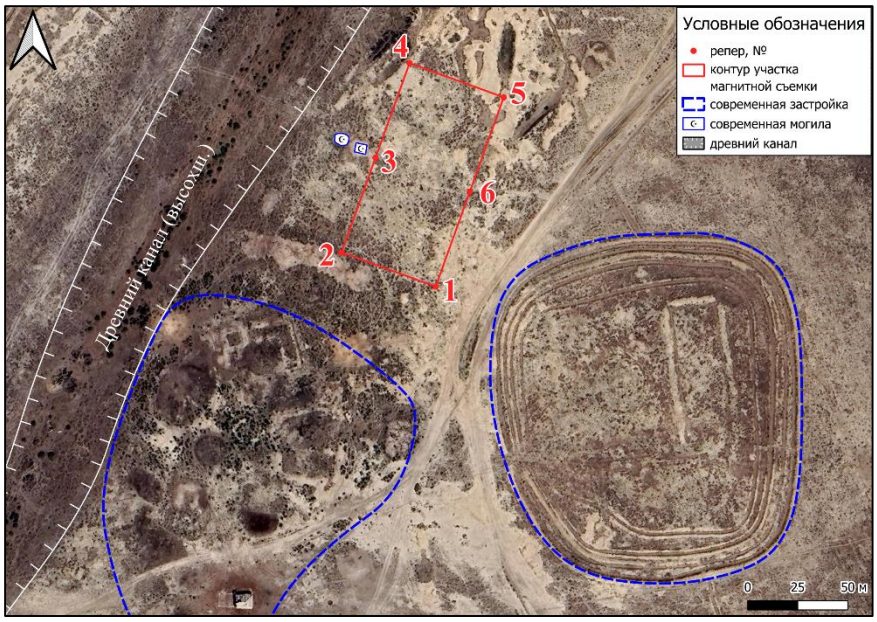

Рис. 9. Космоснимок места расположения стоянки Ащысай, участка магнитной съемки и координатных реперов

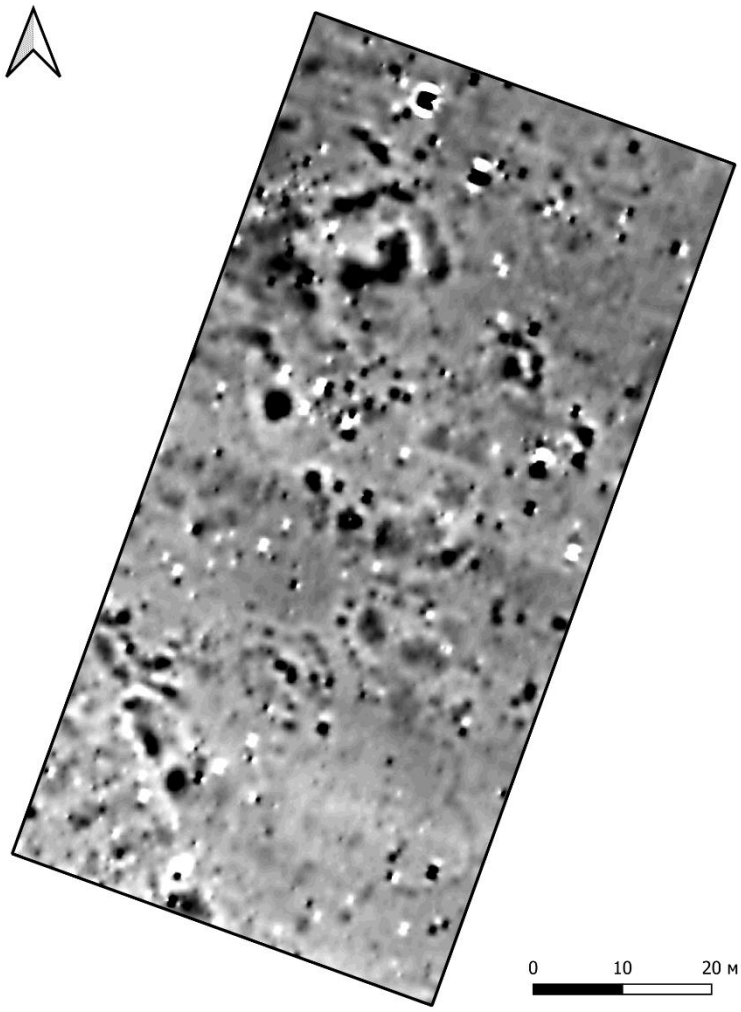

Рис. 10. Стоянка Ащысай. Магнитная карта участка съемки

В результате анализа магнитной карты выявлена группа положительных и дипольных аномалий (рис. 11). Интерпретация большинства аномалий затруднена, так как они не образуют какие-либо узнаваемые по форме структуры. Ситуацию усугубляет наличие большого количество железного мусора, разбросанного как на поверхности (большая часть убрана перед съемкой), так и, очевидно, в почве.

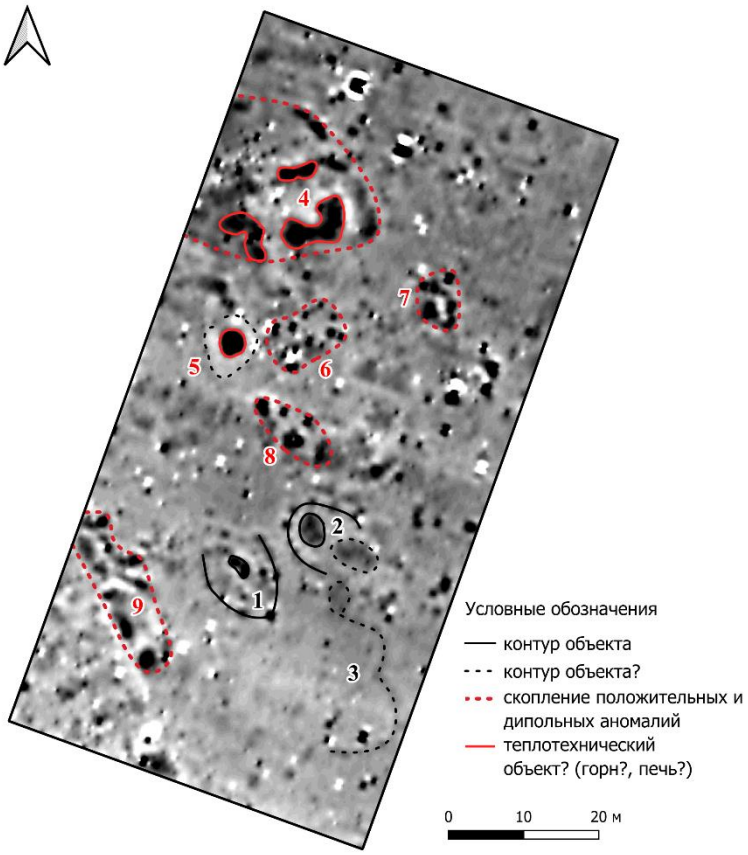

Рис. 11. Стоянка Ащысай. Интерпретационный план

Объекты 1 и 2 схожи между собой. Представляют собой цепочку аномалий, расположенных полуовалом. Размеры: объект 1 – 8×10,6; объект 2 – 8,5×9. В центре у них из них имеется положительная аномалия: объект 1 – 1,6×3,3; объект 2 – 3,3×4,5. На современной поверхности объекты никак не выражены. Интерпретация этих объектов затруднена.

Объект 3 представляет собой линейную положительную аномалию в форме дуг. Общие размеры: 23,1×9,5 м. Интерпретация этого объекта также затруднена.

Объект 4 представляет собой скопление интенсивных положительных и дипольных аномалий. Общие размеры установить невозможно, так как часть объекта уходит за пределы зоны съемки. В скоплении выделяются три интенсивные положительные аномалии, которые, возможно, маркируют теплотехнические объекты (печи?, горны?). В целом, если этот объект имеет археологическое происхождение, он похож на металлургическую площадку.

Объект 5 представляет собой интенсивную положительную аномалию округлой формы (3,5×3,6 м), которая окружена отрицательной аномалией (7×8,4 м). Интерпретация этого объекта также затруднена.

Объекты 6-8 представляют собой скопления положительных и дипольных аномалий. Размеры: объект 6 – 6,6×11; объект 7 – 5,6×8,1; объект 8 – 5,8×12,6; объект 9 – 7,1×23,2. Интерпретация этих объектов также затруднена.

Итоги исследований стоянки Ащысай. В результате проведения магнитной съемки и ее интерпретации были выявлены разнотипные объекты. К сожалению, их интерпретация затруднена из-за того, что аномалии не имеют четкой узнаваемой формы, а также большого количества мусора вследствие современного антропогенного воздействия. Несмотря на это, данные магнитной съемки имеют очень важное значение для дальнейшего исследования стоянки Ащысай. Во-первых, съемка дала исследователям первичные ориентиры о наличии и расположении археологических объектов на территории стоянки. Во-вторых, археологические раскопки указанных объектов могут дать материал для дальнейшего изучения полученной нами магнитной карты и неопределенные аномалии получат свою интерпретацию. В-третьих, на стоянке необходимо продолжить магнитные исследования и расширить зону съемки и,

возможно, на новых участках будут обнаружены объекты, которые помогут в интерпретации уже известных.

Литература
1. Ferex 4.032 Datalogger STD. User manual. Reutlingen, 2008. 164 p.
2. Schmidt A., Linford P., Linford N., David A., Gaffney C. F., Sarris A., Fassbinder J., EAC Guidelines for the use of Geophysics in Archaeology: Questions to Ask and Points to Consider. Europae Archaeologiae Consilium. Namur, 2015. 135 p.
3. Кошелев И.Н. Магнитная разведка археологических памятников. Киев, 2005. 319 с.
4. Журбин И.В. Геофизика в археологии: методы, технологии и результаты применения. Ижевск, 2004. 152 с.
5. Смекалова Т.Н., Восс О., Мельников А.В. Магнитная разведка в археологии. 12 лет применения Оверхаузеровского градиентометра GSM-19WG. СПб., 2007. 74 с.
6. Surfer Ver.27. Windows OS Software. USA, Golden: Golden Software, LLC, 2024. URL: https://www.goldensoftware.com/products/surfer/
7. QGIS Ver. 3.34.9 'Prizren'. Windows OS Software. USA, Boston: Free Software Foundation, Inc., 2024. URL: https://qgis.org/

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ (АЛТЫН ОРДА) ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫНДА

Нығметов Болат Сырымұлы - тарих ғылымдарының кандидаты,
С.Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университетінің қауымдастырылған профессоры, Атырау қаласы

Аңдатпа: Жошы Ұлысы әлемдік тарихта өзінің өшпес ізін қалдырған қуатты мемлекет. Алтын Орданың өркендеуі, дамуы сол дәуірде өмір сүрген халықтардың тұрмыс-тіршілігіне әсер етіп, олардың экономикалық-саяси, мәдени дамуына жағдай туғызды. Ал, оның құлдырауы, ыдырауы көптеген қиыншылықтар туғызды. Билік үшін бақталастық, тартыс көптеген ұлыстардың пайда болуына алып келді. Ұлы Дала тарихында бұл процесстер көптеген елдердің қалыптасуына алып келді.

Түйінді сөздер: Жошы Ұлысы, Алтын Орда, Ұлық Ұлыс, Сарай-Бату, Батый хан, Өзбек хан, Дешті Қыпшақ даласы.

Бастапқыда Жошы ұлысы деген атпен шаңырақ көтерген мемлекет кешікпей-ақ қанатын кеңейтіп, Алтын Орда атанды. Шығысында Балқаш көлі мен Ертіс бойынан бастап, батысында Қара теңіз бен Дунай өзеніне дейінгі өңір Алтын Орданың иелігінде болды. Алтын Орданың астанасы Сарай-Бату (қазіргі Астрахань маңында) болды, кейінірек астана Сарай Беркеге Еділ бойымен (Сарай-Батудан жоғарырақ) көшірілді. «Алтын Орда» ұғымы біртекті емес, бір жағдайда Алтын Орда деп Батый мен оның мирасқоры Беркенің жеке иелігіндегі жерлерді, яғни Төменгі Еділ бойы мен Солтүстік Кавказ, ал енді бір орайда түгелдей Жошы ұлысы айтылады.[1,б.82]. Ақиқатында, Шыңғыс хан құрған держава түрік тайпаларының ғасырлар бойы қалыптастырған саяси құндылықтарына негізделді. Моңғолдың төл шежірелері Шыңғыс ханға аса көңіл бөледі де, оның балалары туралы сараң келеді, оның есесіне қазақтың шежіре-аңыздары Жошы ханға көп көңіл бөледі. Біздің пікірімізше, сол заманды да осы контекстте бағалауымыз керек. Себебі Жошы ханның аз ғұмырында қазақ жерінде Алаш ірге тасына негізделген «Жошы ұлысы» (Ұлық Ұлыс, Алтын Орда) аталатын алып мемлекет дүниеге келді. «Мемлекет билеуші әулетсіз қалыптаспайды, Жошы қазақтың

төре әулетінің негізін салды. Қоғамда ел мен жерге жауап беретін, ұлттың ары мен намысын жоқтайтын, өзі мемлекеттік биіктерден көріне білетін әлеуметтік-саяси элита қалыптаспай халықтың бағы жанбайды. Жошы қазақ халқын бірнеше ғасыр бойы алға сүйреген, биліктің қиындығы мен азабына төзе білген, басын ел үшін бәйгеге тіккен қазақ хандарының даңқты бабасы.»[2,б.71]. Жошыдан туған он жеті ұлдың ең даңқтысы, Батый, одан кейін атақтысы ағасы Орда – ол Сібір хандығының негізін қалады. Ал, інісі Берке Алтын Орда ханы, бесінші ұлы Сибан, он үшінші ұлы Құтлық Темір жай қатардағы аймақ иелері. Тек ұрпақтары олардың атын шығарды. Осы тұста есімі әлемге мәшhүр даңқы шыққан, Жошының бел баласы Батый ханның (1227-1255) батыл қимылдары Алтын Орданың мемлекеттігін біржолата орнықтырып, батысында Венгрия мен Польшаға дейінгі жерді, оңтүстігінде Қапқаздың біраз бөлігін қол астына қаратты. Батый ханнан кейін Берке (1255-1266), Мөңке-Төмір (1266-1280), Туда-Мөңке (1280-1287), Төле-Бұқа (1287-1291), Тоқты (1291-1312), Өзбек (1312-1342), Жәнібек (1342-1357) сияқты хандардың тұсында Алтын Орданың даңқы аспандап, аяқ жетер жердегі елдерді ықтырып отырды. Осы дәуірді ерте Алтын Орда кезеңі деп атаушылармен келісеміз. Найзаның ұшымен, қылыштың жүзімен шаңырақ көтерген Алтын Орданың халқы мейлінше алашабыр еді. Олар ислам, христиан және Тәңірлік дінді ұстанып, ұйғыр жазуын қолданды. Тіпті, Батый ханның ұлдары да кішісі Ұлақшы таза моңғол әдет-ғұрпын ұстанса, ал үлкені Сартақ христиан дінін дәріптеген. Жазу тілі негізінен түркі (шағатай) тілінде жүргізілді. Алтын Орданың астанасы Бату сарайында, Берке сарайында, Үргеніш, Хорезм, Сығанақ сияқты қалаларында ғылыми ізденістер, қол өнері және әдебиет айтарлықтай дамыды. Ғалымдар ілгеріде өткен Фараби, Ибн Сина, Бируни, Сығанақи, Иассауи, Бақырғани сияқты ғұламалардың асыл мұрасына ден қойып, олардың ілімін ілгері дамытса, ақын-жазушылардың ең көрнектілері Рабғузи «Қиссасу-л-әнбия», Әли «Қисса Жүсіп», Сайф Сараи «Гүлстан», Сағди «Бустан», Хорезми «Мұхаббатнама», Хұсам Қатиб «Жұм-жұма», Құтб «Хұсрау-Шырын», «Фархад-Шырын», Сейдахмет «Tah-шшукнама», «Салнама», Дүрбек «Жүсіп-Зылиха» сияқты әдеби мұраларын дүниеге әкелді. Алтын Орда халқының этникалық құрамы әр текті болғандықтан да олардың шаруашылық-мәдени типтері де алуан түрлі болды. Солардың ішінде Дешті Қыпшақ деп аталған далалық өңірін қыпшақ, арғын, қоңырат, керей, уақ, қаңлы, найман сияқты түркі тілдес тайпалар қоныс етіп, олар негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Ақиқатына келгенде, Алтын Орданың билеушілері мен ақ сүйектері арасында өз-ара түсіністік, ынтымақтастық болмады. Әр ұлыс билеушісі өздері қолдаған топтармен ымырласа отыра жеке билікке ұмтылды. Жаулап алынған Польша, Латвия, Қырымдағы итальяндық колониялар үнемі өздерінің азаттығы үшін күрестерін доғарған жоқ. Сол уақыттарда оба ауруының тарауы салдарынан қалалар мен ауылдар бос қалды. Алтын Ордаға бағынышты халықтардың тұрмыс-тіршілігі нашарлады. Хулугулықтармен соғысқан Әзірбайжандықтардың билеушісі ұлы Бердібек Алтын Ордаға қосылуға талпынды. 1359-1379 жылдар аралығында Алтын орданың билігіне Бердібек хан келді. Дей тұрғанмен, сол уақыттардан бастап ұлыста көптеген келіспеушіліктер орын ала бастады. Бердібек ханнан кейін 25 жылда 25 хан ауысқан «дүрбелең дәуір» болды. Алтын Орданың ыдырайтыны айдан-анық еді, өйткені оның ең басты кемшіліктерінің бірі таққа деген таластың шешуші және сорақы принципі қаланды. Оның негізі болған, Шыңғыс ханның өсиеті: «Менің ұрпақтарым өздері жеңген моңғолдардан бөтен жұрттардан алған қатындарынан туған балаларын өз тақтарына мұрагер етпеулері керек. Адам қасиеті ана сүтімен келеді. Мұндай мұрагер әке тағына отырғаннан кейін, ана еліне тартып кетуі мүмкін» - деген. [3,б.8]. Мәселен; Бату ханның төрт ұлы болды. Үлкені Сартақ, Тоқты хан, Аюхан, Ұлақшы. «Таварихи-и-гузида-нй нұрсәт-наме» шежіресі айтқандай, мұсылман дініндегі қыпшақ қауымына жататын - қоңырат, маңғыт руларының қыздарынан тек Сартақ шешесі ғана ойрат бекзадасынан шыққан. Міне, осындай сорақы өсиеті бас ханның талай ұлдарының

мұрагерлік жолмен билікке келуіне жолы жабылып, «қан тазалығы» мұрагерлік бағыты үстемдік алып, аналары өзге тайпадан, жұрттан туылған мұрагерлер шектетілді. Бұған әрине, билікке таласқан Жошының ұрпақтары келіспеді, бақталастық, өз-ара кикілжің, тартыстар орын алды. Осындай жағдай Алтын Орда ұлысында кеңінен тарап, билік үшін бақталастық күшейді. 1335-1380 жылдары Мамай Алтын Орда тарихындағы атақты беклербек, 1361 жылы Батый хан ұрпақтары атынан теңге шығарып, Алтын Орданың Батыс бөлігіне өз билігін орнатты. 1395 жылы Тоқтамыс пен Темір арасындағы соғыс Солтүстік Кавказ өңірінде, Терек маңайында қайта басталды. Тоқтамыс хан Орда Ежен ұлысындағы Маңғыстау әмірі Тайқожаның ұлы. Ол Әмір темірдің көмегімен Алтын Орданың сол қанатын басып алды. 1380 жылдары Тоқтамыс хан Сарай, Қажы-Тархан, төменгі Еділ бойындағы қалаларды басып алды. Осындай дүрбелең дәуірде Мамай мен Тоқтамыс арасында билік үшін тартыс басталады. Осындай ішкі талас-тартыстан әлсіреген Алтын Орда, 1380 жылы Куликово даласында Мамай қолбасшылық еткен әскер Дмитрий Донской бастаған орыс әскерінен жеңіледі. Осы шайқастан кейін Алтын Орда мүлде әлсірейді, бұл әлсіздікті пайдаланған Жошы ханның екінші ұрпағы Тоқтамыс Әмір Темірдің көмегімен Алтын Орданың билігін өз қолына алған, 1382 жылы Тоқтамыс хан билігін нығайту үшін Мәскеуді өртейді, Әмір Темір Тоқтамыстың өзіне жасаған опасыздығы үшін, Алтын Ордаға бірнеше рет шабуыл жасап, өзі әлсіреп тұрған мемлекетті бас көтерместей етіп талқандайды. Әмір Темір Тоқтамысты «қуыршақ хан» ретінде пайдаланғысы келді. Мұндай пиғыл екі ара кикілжіңге, текетіреске әкелді. Тоқтамыс ханның әскерін жеңген Әмір Темір Алтын Орданың астанасы Сарай-Беркені басып алды. Өртке оранған қала тұрғындарының біразы құлдыққа сатылды. Шабуылды үдеткен Әмір Темір қажы Тархан, Қырым және Ресей қалаларын да басып алады. Әмір Темірдің мақсаты қайткенде Алтын Орда мемлекетін әлсірету еді. Ақсақ Темірдің ол ойы орындалды. Тарихта бауырлас болған екі мемлекет осылайша бірін-бірі құлдыратты. 1404 жылы Тоқтамыс хан Түменде қаза болды.

XV ғасырдың ортасында Алтын Орда бірнеше хандықтарға ыдырады. Қырым, Қазан, Астрахан, Ноғай, Сібір, Әбілқайыр хандықтары жеке мемлекеттерге айналды. Жалпы, Алтын Орда ыдырауы туралы әдебиеттерге сүйенгенде, атақты тарихшы, шығыстанушы М.Г. Сафаргалиев: «Орыс жылнамаларында Орта Азия, Сібір, Қырым және Қазандағы жаңа феодалдық бірлестіктердің қалыптасуының оқиғалар барысы толыққанды жазылмаған. Зерттеуші тарапына өте мұқият зерделеуге әсіресе жергілікті (Архангелоградтық, Батыс-Орыс, Қазан және Сібірлік) жалпы орыстық жылнамалар тізбегіне нақты қосымша материалдар беретіндігіне зейін қоюы керек. Бұл тұрғыда «Қазан жылнамасын» жазған автордың еңбегі назар аударарлық, өйткені ол сол дәуірдің тарихи әдебиеттерімен, оқиғалары баяндалған қосымша құжаттармен тереңірек таныс және Қазанды жаулап алғанға дейін сонда тұрған. Ол алғашқылардың бірі болып, Алтын Орданың жаңа бірлестіктерге ыдырауын атап өтті.»[4,с.17-18]. 1480 жылы Алтын Орданың соңғы ханы Ахмет пен орыс әскерлері арасындағы соңғы кездесу болды. Бұл оқиға «Угрода тұру» деген атпен қалды. Себебі, екі ел әскері кездескен мен соғысқан жоқ. Алтын Орданың ыдырап, беделін жоғалтуы орыс мемлекетінің көтерілуіне жағдай жасады. Алтын Орданың ыдырау себептері: Біріншіден, этникалық құрамы әр түрлі халықтар бір мемлекетте тұра алмады. Екіншіден, экономикалық жағынан шаруашылықтың өркендеуі нашар болды. Үшіншіден, билік үшін бақталастық, талас күшейді. Төртіншіден, езілген халықтың азаттық үшін күресі күшейді. «Қорытып айтқанда, езілген халықтардың монғолдарға қарсы үздіксіз күресі, Алтын Ордаға қарағаң елдердің ішкі экономикалық байланысының болмауы, олардың арасындағы қайшылықтар мен феодалдық тартыс Алтын Орданың мемлекет ретінде әбден құлдырап, біржолата құлауына әкелді.» [5,б.51]. Қазақ шежіресінде Алтын Орданың түбіне жеткен зорлық, өтірік, ұрлық дейді. Қай елге осы үшеуі келіп орын тепсе сол елдің бағы байланады деген түсінік бар. XIV ғасырдың

екінші жартысында Алтын Орданың соңғы ханы Шейх Ахмет тұсында тәуелсіз иеліктерге бөлінген кезі еді. Ақ Орда, Хорезм, Еділ бұлғарлары т. б. дербес мемлекеттер пайда болды. Бұлардың барлығы бұрын Алтын Орданың құрамында, кейіннен Алтын Орданың қазақстандық бөлігінде Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы сияқты мемлекеттер билік жүргізген. Бұл дәуірді соңғы (кеш) Алтын Орда кезеңі деуге саяды. «XIV ғасырдың ортасында Алтын Орданың саяси жүйесінде бір топ мемлекеттермен Алтын Орда «мұрагерлері» арасында жарықшақтар пайда болды. Ұлы Алтын Орда мемлекетінде мұрагерлік үшін бақталастық басталып, Дала билігі үшін және Каспийдің солтүстігі және Қара теңіз жолдарына үстемдік жасауға күрес өршіді. Бұл қақтығыстарға Алтын Орданың бір бөлігі болған Ұлы Москва княздығы, Польша-Литва мемлекеті (сахнаның сыртында немесе фондық режимнің соңында) және Осман империясы араласты.»[6,с.23].

Сол кезеңде Мәскеу княздығы әр ұлыстардан билік үшін таласқан тақ мұрагерлерін өздерінің тарапына шебер тарта білді. Оларға әсіресе, татар саяси элиталарына Мәскеу жағынан жер иеліктері берілді. Бұл үшін олар керек кезде, атты әскерлермен қамтамасыз етіп, сол үшін өздері шен-шекпендерге ие болып, дворяндық атақтар алды. Әсіресе, XIV-XV ғасырларда мұндай тарихи фактілер кеңінен орын алды. Біздің пікірімізше мұның себептері: саяси, ұлттық, діни, әскери, жеке және әртүрлі жағдайларға байланысты. Өзбек хан тұсында ислам дінінің қабылдануы, христианның несториандық бағыты, пұтқа табынушылық және басқа діндер ұстанған ордалықтар қудаланып, ал ислам дінін қабылдамаған хандар мен әскери рубасыларын қатаң жазаланды. Ордалықтардың кейбір топтары славяндық ортаға ассимилацияланып, Мәскеу және басқа да княздықтар халқына сіңіп кетті. Көпшілікке мәлім, Русь тарихында бұрынғы Ордалықтар түріктер, кавказдықтар және басқа шығыс халықтары өздерінің, аралас династияларын, белгілі тегілерін (фамилия) қалады. Мысалы: Глинский, Татищев, Строганов, Годунов, Булгаков, Карамазов, Шереметьев, Батурин, Бунин, Аракчеев, Кантемиров, Корсаков, Юсупов, Урусов, Тютчев, Тургенев, Ушаков, Суворов, Кутузов, Минин, Салтыков т.б. мыңдаған тегілерін атауға болады, бұларды ешкім орыс тарихынан өшіре алмайды.[7,с.337].

XIV-XVI ғасырлардағы деректерде Ақ Орда, Моғолстан мемлекеттері, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы дәстүр бойынша, Монғол империясы құрамындағы Шыңғыс ұрпағы иеліктерінің бұрын аталып келгеніндей, ұлыстар деп аталады. Ұлыстар империя шеңберінде билеуші әулет мүшелерінің үлесті иелігі болып саналатын, бірақ «ұлыс» ұғымы сонымен қатар «мемлекет» деген де мағына алды. «Мәселен, Жошы, Шағатай ұлыстары дербес мемлекеттер болды. XIII-XIV ғасырлардағы Дешті Қыпшақтағы Жошы ұрпағының иеліктері «Бату ұлысы», «Берке ұлысы», «Өзбек ұлысы» деп аталды. Ақ Орда да XIV ғасырдың екінші жартысында «Ұрұс хан ұлысы» аталды, Моғолстан мемлекеті де билеуші хан есімімен ұштастырылып: «Тоғылық Темір хан ұлысы», «Қызыр Қожа хан ұлысы» деп аталған. Деректемелерде «Ұлыс-и моғұл» деген этникалық-саяси атау да қолданылды» [8,б.194-195]. Ұлттық немесе таптық көзқарастарды ұстанған қазақ зерттеушілері Алтын Орданың, Қазақстан үшін маңызды Шағатай мен Жошы ұлысының құлау тарихына талдау жасағанда, қазақ зиялылары Алтын Орданың күйреуінің басты себебі Шыңғысхан тұқымдары арасындағы билікке талас екенін бірауыздан дұрыс көрсете алды және және Алтын Орда құлаған соң пайда болған хандықтарды дәлірек анықтауға өзіндік үлес қосты.[9,б.184].

Қорыта келе, Ұлы Дала талай ғасырлар бойы Алтын Орда мемлекетінің мирасқорларының күрестеріне куә болды, талай хандар, хан тағының мұрагерлері билікке таласып, бірін-бірі жойды, жаншыды, бақталастықтың ақыры өзгелердің жемтігіне айналды. Бүгінгі таңда Ұлы дала кеңестігінде тәуелсіз екі мемлекет тарих сахнасына шықты. Бірі - Ресей мемлекеті, ол өз қуатын сол Алтын Орданың құндылықтарынан бастау алып, ұтымды пайдаланып ірі мемлекетке айналды. Екіншісі Тәуелсіз Қазақ Елі, Алтын Орданың негізгі жерінде Ұлы даланың арғы бабалары сақ, қыпшақтан тараған, ежелден адам ата жаралғаннан

бері, осы жерде кіндік қаны тамған, еш жерге қоныс аудармаған, «туған жерге - туын тік» - деген асыл абыздарымыздың өсиетіне берік болған Қазақ халқы, Қазақ Елі еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Артықбаев Ж.О. Жаркешов Е.С. Қазақ мемлекеттілігі: тарихы,саяси және әкімшілік құрылымы, басқару институттары. – Астана.2016. 336 бет.
2.Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Iтом.-Алматы: «Атамұра»,1998.-640бет.
3.Есенберлин.Ш. Алтын Орда. Роман-триология. Алматы:2021.752-б.
4. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды – Саранск, 1960.- 247- с.
5.Хамит Маданов. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. Алматы,1995.256-б.
6.Каппелер,А. Россия – многонациональная империя. Москва, «Прогресс-Традиция»,-2000г.-344 с.
7. М.Хакимов, Айқын тарих. Алматы, 2006. - 508 с.
8.Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Iтом.-Алматы: «Атамұра»,1998.-640бет.
9.Омарбеков Т.,Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 388 б.

Аннотация: Улыс Жошы великое государство, оставившее неизгладимый след в мировой истории. Процветание Золотой Орды отразилось на образе жизни народов, живших в ту эпоху, и дало мощный толчок экономического и культурного развития. Однако его упадок и распад вызвали множество проблем. Борьба за власть привела к появлению разных улусов. В истории великой степи сложившиеся процессы привели к образованию многих стран.

Ключевые слова: Улыс Жошы, Золотая Орда, Улык Улыс, Сарай-Бату, Батый хан, Узбек хан, степь Дешти Кипчак.

Annotation: Ulys Zhoshi is a great state that left an indelible mark on world history. The prosperity of the Golden Horde was reflected in the way of life of the people who lived in that era and gave a powerful impetus to economic and cultural development. However, its decline and collapse caused many problems. The struggle for power led to the emergence of different uluses. In the history of the great steppe, the processes that developed led to the formation of many countries.

Key words: Ulus Jochi, Golden Horde, Ulug Ulus, Sarai Batu, Batu Khan, Uzbek Khan, Steppe of the Kipchaks.

УРБАНИЗАЦИОННЫЕ СВЯЗИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ И ПОСЕЛЕНИИ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ АМУДАРЬИ
(сведения к изучению городов Южного Приаралья)

Октябрь Турганбаевич Доспанов – заведующий отделом археологии Государственного музея искусств им. И. В. Савицкого Республики Каракалпакстан. г.Нукус

Аннотация: Статья представлена в качестве анализа исследования материалов по изучению экономики и хозяйственного развития в средневековом Правобережном Хорезме. Имеющиеся сведения о развитии городской культуры и хозяйства народов Южного Приаралья, к настоящему времени является причиной для дальнейшего продолжения дискуссии об основных градообразующих факторах – это условия для появления сельских

феодальных поселении с усадьбами и замками, и соответственно городов. Имеющиеся в наших руках материалы, позволяют в полной мере дать оценку и сделать сравнительный анализ о строительных приемах сельских поселении и городов в XII- нач. XIII вв. и каковы были эти традиции в период расцвета государства Золотой Орды.

Ключевые слова: Экономика, Правобережный Хорезм, Амударья, Кят, Большой Гульдурсун, Яке Парсан, Джанпык кала, Миздахкан, усадьба, город.

Аннотация: Мақала ортағасырлық Оң жағалау Хорезмінің экономикасы мен экономикалық дамуын зерттеу бойынша материалдарды зерттеуге талдау ретінде ұсынылған. Оңтүстік Арал өңірі халықтарының қала мәдениеті мен шаруашылығының дамуы туралы қолда бар мәліметтер қазіргі уақытта негізгі қала құраушы факторлар туралы талқылауды одан әрі жалғастыруға негіз болып табылады - бұл ауылдық феодалдық қоныстардың пайда болуының шарттары. иеліктер мен сарайлар, сәйкесінше, қалалар. Қолымыздағы материалдар 12 ғасырдағы ауылдық елді мекендер мен қалалардағы құрылыс техникасын толық бағалап, салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді. XIII ғасырлар және Алтын Орда мемлекетінің гүлденген кезіндегі бұл дәстүрлер қандай болды.

Түйінді сөздер: Экономика, Оң жағалау Хорезм, Әмудария, Қят, Үлкен Гүлдүрсун, Яке Парсан, Жанпық қала, Миздахқан, игіліктер, қала.

Annotation: The article can serve as additional material for studying the economy and economic development in the medieval Right-Bank Khorezm. The study and receipt of additional information about the development of the ethnogenesis of the people of the Aral Sea region, by now, provides a basis for further continuation of the discussion about the main city-forming factors - these are the conditions for the emergence of rural feudal settlements with estates and castles, and, accordingly, cities. The materials in our hands, obtained from the results of many years of research, including some information from the Khorezm archaeological expedition, allow us to fully evaluate and make a comparative analysis in the construction methods of rural settlements and cities in the XII-beginning of the XIII centuries and what were these traditions in the heyday of the state of the Golden Horde.

Key words: Economy, Right-bank Khorezm, Amu Darya, Kyat, Big Guldursun, Yakke-Parsan, Dzhanpyk-kala, Mizdahkan, manor, city.

Несмотря на достаточно большое количество материалов, вопрос изучения развития градостроительства, а также экономического подъема средневекового Хорезма все еще остаётся вопросом полемики. Для характеристики городской жизни (округи) в эпоху средневековья на Правобережной части Амударьи, необходимо указать на высокое развитие хозяйственной жизни, как на селе, так и у горожан. Несомненно, городская жизнь имела отличительные особенности от сельских поселении, одним из ведущих занятий было земледелие. Свидетельством этого, повсеместно и в большом количестве обнаруживаемые в культурных слоях и представляемых большой интерес находки в виде косточек садовых культур персиков, урюка, джиды-лох, семечек арбуза, дыни, винограда, коробочек и семян хлопка. В условиях дельты Амударьи с масштабными разветвлениями каналов, оно не могло быть единственным и основным средством существования.

О появлении и развитии орошаемого земледелия в Хорезме еще с древних времен пишет В.Б.Андрианов [3, с. 42). Великий ученый Бируни (973—1048) сообщает о начале «хорезмийской земледельческой культуры» и заселении страны еще за 980 лет до Александра (в 1292 г. до н. э.) и о прибытии «Сиявуша, сына Кайкауса, и воцарении там Кейхусрау и его потомков, который переселился в Хорезм» [29, с. 47]. Говоря об этом, С. П. Толстов указывает на то, что необходимо видеть в них отголоски реальных передвижений ираноязычных земледельцев и скотоводов эпохи бронзы в низовье Амударьи [29, с. 18-19].

Довольно большую роль в средневековом хозяйстве, очевидно, играло и рыболовство. В культурных слоях жилищ как городского, так и сельского значения очень часто встречаются

рыбьи кости и чешуя, а частой находкой и повсеместной является игла для плетения сетей – кочедык. О рыболовстве в Хорезме имеются сведения в трудах арабских географов. Ибн-Русте пишет о местности Халиджан, локализуемой в северной части дельты Амударьи [4, с.78]. «Там ловится рыба, которую вывозят в окрестные места». Аль-Истахри сообщает о низовьях Амударьи: «Джейхун доходит до Хорезмского озера в месте, где живут рыбаки» [9, с.78]. В раннем средневековье в Иране и Хорасане хорезмийцев называли рыбоедами [10, с. 65]. Подобную версию легенды рассказывает известный путешественник X в. ал-Макдиси, упоминая о городе Кас, «где люди, живущие в шалашах, ловят рыбу и питаются ею, там много дров». Называют мясо „Хор" (или „Хвар"), а дрова называют „Разм". И тем самым происходит название Хоразм" (Хваразм). Большинство местных старожилов прибрежья Амударьи до настоящего времени склонны отнести данное название к понятию «рыбоедов». И вероятно, не случайно. Изображение рыбы в средневековых находках являются частыми, среди них на штампованных кувшинах, глазурованной керамике бронзовых браслетах и зеркалах.

Хотя существуют и другие, довольно разносторонние версии к понятию слова «Кас». По словам Якута, «кас на языке населения Хорезма — это стена (хаит) в степи, ничем не окруженная» [20, с. 430] (переводчица С. М. Богданова-Березовская перевела слово «хаит» как «усадьба»). По мнению В. В. Бартольда, «кят» — это пространство в степи, окруженное стеной или валом [4, с. 199]. С. П. Толстов [28, с. 11] перевел данный термин как «стена». Я.Г.Гулямов связывает «кят» с древнеиранским родовым поселением — «жилой оградой» [10, с.45]. К. Э. Захау, В. Гейгер и В. Томашек рассматривали топоним «Хоразм» как «Кормящая, питающая земля», «Плодородная страна» [3, с. 42]. Так или иначе, в каком бы смысле и интерпретации не называлось слово «Кас», оно связано с значением, напоминающим «город», «селение», «плодородие», и тем самым, в любом из представленных вариантах может означать о развитии жизни на описываемой нами территории Приаралья.

Оросительная система Правобережья Амударьи, стабильно поддерживающаяся на протяжении нескольких сотен лет (т.н. «кангюйско-кушанский периоды» в истории страны) состояла из трех мощных оросительных каналов, бравших начало из Амударьи где-то в районе Шурахана и веерообразно расходившихся затем к востоку, где ее хвостовые части ограничивались горной цепью Султануиздага. Это древний Кельтеминар, большой Кырккызский канал и мощная система, известная под названием Гавхорэ. В IX-X вв. из этой системы оросительной сети выпадает на всех протяжениях (от Большого Гульдурсуна) Большой Кырккызский канал, еще функционировавший в V-VIII вв., в период раннего средневековья. Кельтеминар перестал существовать еще раньше. Ирригационная система того времени от Большого Гульдурсуна до Уй-калы на протяжении около 27 км, орошавший Беркуткалинской оазис, являлся продолжением древнего Гульдурсунского канала, в районе которого на карту было нанесено 98 замков и укрепленных усадеб афригидского времени [26, с.75-76].

По существу, в IX-XI вв. остается действующим только Гавхорэ, на котором в XI-начале XIII вв., расцветает обширный богатый оазис с центром в Кават-кале, где находились дворец и вероятно мечеть, и ряд общественных построек [14, с. 12-13]. Более ранний так же достаточно обширный этап этого оазиса совершенно стерт, и судя по большому количеству фрагментов посуды IX-XI вв. на поверхности пахотных угодий датируется эпохой Хорезмшахов. В итоге обследования замков и усадеб V-VIII вв. установлено, что часть из них в IX-XI вв. была приспособлена для обитания. Видимо, это была пограничная линия форпостов, растянувшаяся с юга на север, к отрогам Султануиздага и защищавшая от кочевых племен подступы к столичному рустаку Кята со стороны заброшенных и превратившихся в пустыню земель. Видимо, эти форпосты базировались на колодцах. Некоторые из них продолжали существовать или же вновь устраивались и позднее, в XII –нач. XIII вв. Однако наиболее крупный археологический памятник в этой зоне – древнее городище Большой Гульдурсун, покинутое в первые века н.э., в IX-XI вв. вновь возродилось [12].

Видимо, продолжалась жизнь в Наринджане и Шурахане, стоявшем у истоков крупных каналов Правобережья [10, с. 137-139].

В предмонгольское время, в XII – нач. XIII в. государство Хорезмшахов традиционно продолжал оставаться одним из крупных торговых и экономических центров вдоль Амударьи. И при этом, политика государства была ориентирована на проведение широко масштабной завоевательной политики, что конечно же смогли привезти страну уже к началу XIII века к наибольшему расширению своей территорию от Сырдарьи на севере до Персидского залива на юге, от Азербайджана на западе до Инда на востоке [17, с. 62].

Свидетельствуют о высоком развитии хозяйствования и средневековые источники, сообщающие о процветании в качестве столицы Хорезма Гургандж (Джурджания) и других городов. Они были благоустроенными населенными пунктами и торгово-ремесленными центрами, связанными транзитными торговыми путями с различными центрами Восточной Руси, Кавказа, Мавераннахра и Ближнего Востока [Ал-Казвини Закарийа, Йакут ал-Хамави, Ан-Насафи – см. 6, с. 101–104]. И соответственно, исходя из этого, важную роль в качестве связующего звена в международной торговле по Великому Шелковому пути было отведено Хорезму.

При рассмотрении данных вопросов отчетливо заметно, и вводится мысль о том, что образ бытования населения практически всех оазисов населения имел комплексный вид, при этом, сочетая земледелие, скотоводство, рыболовство, ну и конечно же виды ремесленного хозяйствования. Помимо расположенных в близи к Амударье регионов, стало известно, что в средние века подобные хозяйства были установлены и для обитателей Ток-калы [9, с.78-79], Куюк-калы [21, с.142]. С.П.Толстов считает этот тип свойственен для хозяйств племен, обитавших в Приаралье еще с бронзового века [27, с.142]. О распространении комплексного типа хозяйства до недавнего времени у узбеков и каракалпаков, живших в дельте Амударьи, отмечает и Я.Г.Гулямов [10, с.64]. Основной причиной возникновения и развития такого вида хозяйств явились и способствующие природные условия обитания населения Южного Приаралья. В первую очередь это было связано с тем, что расселение людей в долинах рек аридной зоны находится в прямой зависимости от обводненности той или иной части. И тем самым, существование русел создавало необходимые условия для хозяйственной деятельности человека [31, с.73-109].

О периоде средневековой империи Хорезмшахов, надо сказать, что в это время на арене хозяйственного развития с бурным возрождением ирригационных систем, прерванное в начале XIII в. связанное с монгольским завоеванием, привела в значительной степени к феодально-удельной раздробленности Хорезма в целом. Тем самым, причины связанные с политическими сдвигами, привели к запустению большинства территориальных земель государства Хорезмшахов в XIII—XV вв.

Несмотря на это, конечно же, надо признать, что позже происходят и ряд положительных сдвигов, широко направленные на развитие, начиная с XVI - XVII в., при Абульгази-хане и его преемниках, а также в начале XIX в., при Мухаммед-Рахим-хане, приведшие вновь к обширным оросительным работам в стране. Данная разработка хозяйственного развития в области ирригации в средневековом Хорезме была рассмотрена С. П. Толстовым в 1948 г., а затем и Андриановым [3, с. 10].

Специфика ведения хозяйства была непосредственно связана с ирригационной изменчивостью Амударьи [23, с.15]. Каналы разветвлялись от реки, и чаще всего располагаясь вдали от оросительных систем, это позволяло земледельцам быть привязанными к полям.

В связи с этим, многочисленные исследования показали, что важной составной частью в хозяйственной жизни населения вокруг средневековых городских округов на правобережной части Амударьи - Миздахкана, Джанпык-калы, Большого Гульдурсуна, Кят, Кават-калы, немаловажную роль играло и животноводство. Архитектурные способы строительства и культурные слои указанных памятников в значительной части позволили выявлению свидетельств и значительного количества костей крупного и мелкого рогатого скота. Помимо этого, обнаруженные при раскопках оленьи рога, кабаньи клыки и кости диких животных свидетельствуют также о распространении охоты в хозяйстве, а возможно и торгово-

экономических связей горожан с жителями кочевой степи, и сельских регионов, связанных с животноводческой культурой и традиционной охотой.

Для определения данной культуры уместнее будет дать место отдельному исследованию по изучению ландшафтно-растительного покрова низовьев Амударьи в целях определения истории земледелия и его влияния на ту или иную культуру в различные исторические периоды. Несомненно, то, что расселение людей вдоль каналов и их ответвлении, перемещение русел создавало благоприятные условия для развития хозяйственной деятельности для их обитателей.

О существовании каналов и их использовании в средние века имеются некоторые сведения в письменных источниках. Арабский географ ал-Истахри в своем сочинении 930-933 гг., на основании ранних сведении ал-Балхи, составленных им в 919-920 гг. и ал-Макдиси около 985 г [20, с. 27-28] упоминают о функционировании канала Кердер, относящийся к X веку. В своем упоминании ал-Истахри пишет, что «… у Кардара есть канал, берущий ни же главного города Кята, в 4 фарсахах из четырех мест поблизости друг от друга, они сливаются в канал, подобный Буху и Вадаху, когда они соединяются. Говорят, что русло Джейхуна было в этом месте, и когда вода в Джейхуне убывает, она убывает и в этом канале. В пустыне в фарсахе напротив Кита, на северной стороне – город, называющийся Маздминия, он в 4 фарсахах от Джейхуна» [20, с. 187].

Несмотря на возрождение жизни в отдельных населенных пунктах, все-таки древние оазисы, прекратившие существование на протяжениях III-VIII вв. н.э., всё еще оставались пустынными в отличие от левобережного Хорезма, где земледельческие поселения XII – нач. XIII вв. далеко перешагнули границы «земель древнего орошения» предшествовавших периодов. Вероятно, в данном случае продолжала оказывать воздействие и обстановка в регионе, а также изменение политической ориентации страны.

К этому времени совершенно запустел правобережный Кердер, тогда как на левом берегу расцвели большие городские поселения с мечетями, крепостными стенами и постройками из жженых кирпичей. Культура этих городов, судя по керамике, украшениям и т. п., уже не отличалась от хорезмийской. В их расцвете большую роль, вероятно, сыграла торговля с соседними огузско-кипчакскими племенами помимо других внутренних и международных связей.

Свидетельством оживления торговых отношений правобережного Хорезма с южными районами служит строительство большого караван-сарая на пути из Хорезма в Бухару, развалины которого ныне называются Даш-кала. Вместе с тем, в этом районе два других караван-сарая меньших размеров, Сартараш и Ишан-Рабат, где-то к XII в. или в XIII в. были заброшены [19, с. 112-117]. Видимо, весь объем связей мог теперь выполнять только один, но крупный караван-сарай.

После разорительных походов Чингиз-хана, эта группа караван-сараев уже, похоже, не функционировала. Очевидно, это отражает какую-то перемену в направлениях торговых связей. Тем не менее, уже к середине XIV в. наблюдается новый расцвет Джанпык-калы, ставшей, видимо, значительным речным портом, связанным с международной торговлей. Расширяется городок Наринджан, по-прежнему существуют Кят и Миздахкан. Находки из этих памятников отражают широкие и дальние торговые контакты Чагатаева улуса. Далеко не в таком цветущем виде, как в XII – нач. XIII вв., существует Каваткалинский оазис на Гавхорэ. О том, как мало страна успела оправиться от монгольского нашествия, свидетельствует, по мнению В.В. Бартольда рассказ, Ибн-Батутты который, проезжая из Ургенча в Бухару в 1333 г., не встретил на своем пути ни одного поселения, кроме Кята [16, с. 78-80].

К концу XIV в. на «землях древнего орошения» не осталось ни одного функционировавшего поселения. Была покинута и Джанпык-кала с Миздахканом, и лишь в каком-то виде продолжал существовать Кят, вероятно по причине его близкого расположения к Амударье.

Несомненно, помимо указанных выше занятий у населения городов и сельских поселении, существовали и ремесла. Об этом свидетельствуют раскопанные ремесленные

кварталы керамистов, стекольщиков и камнерезчиков на Миздахкане [18], ремесленные металлоплавильные и стеклодувные кварталы на западной части Джанпык-калы (Р-7, 1987-1989 гг.) были в сплошную покрыты керамическими и стеклянным шлаком [11, с.74], Кават-калы [14, с.125-133], Кызыл-калы [30, с. 91-101].

Целостные экономические сдвиги, в Хорезмском государстве основанные на развитии и упрочении феодального строя в IX-XI вв. дали основу и предпосылки к глобальному расцвету и зарождению крупной империи Хорезмшахов в XII-XIII. В связи с этим, Е.Е.Неразик отмечает: «В Ургенч, многолюдную столицу государства, где пересекались тогда многие важнейшие торговые пути, стекались со всех сторон товары, съезжались купцы, ремесленники, велось большое строительство» [23, с.67].

О широком развитии и строительстве городов Хорезма также указывает источник Ибн-Батутты, в котором вероятно указывая на тюркские народности автор не только имел в виду сочетание различных этносов, проживающих в Хорезме, но и о том, что существуют красивые города: «Хорезм (Ургенч) один из самых больших и красивых городов» [24, с. 308].

Эпоха хорезмшахов, связанная с подъемом политических отношении, не могла не отразиться на экономическом благосостоянии. В результате подобного рода подъема, в обсуждаемом нами Южном Приаралье помимо того, что стали восстанавливать выше упомянутые города, стали появляться в большом количестве укрепленные усадьбы и феодальные замки, сельские поселения вдоль древнего канала зоны Гавхорэ. Некоторые из них застраивались в форме фортификационных сооружении, например, это замки Каваткалинского оазиса [22, с. 54-55; 23, с. 68].

Причиной этому является еще и то, что территория «земель древнего орошения» в Правобережном Хорезме исчисляется примерно в 500 тыс. га – намного меньше, чем в Левобережном Хорезме (1 млн. га). На этой площади, по данным письменных источников находилось 10 городов, в том числе 4 крупных. Согласно археологическим исследованиям, здесь насчитываются не менее четырех населенных пунктов, которые можно было назвать городами [25, с. 165-190].

Необходимыми особенностями в вопросах развития строительного ремесла и жилища в средние века (XII-XIV), по крайней мере в правобережном Хорезме до настоящего времени было в достаточной мере проанализированы приемы строительства и типологические сходства. В этом отношении огромную работу проделала Е.Е.Неразик в своем фундаментальном исследовании «Сельское жилище в Хорезме» [23, с. 224-230]. Однако, не делая попытку интерпретировать ранее высказанную мысль, на основе имеющихся материалов Кават-калы и Джанпык-калы, попытаемся провести сравнение традиционных приемов жилища и их связей в XII-XIV вв. Каковы особенности и различия сельского жилища от городского.

Широкомасштабные исследования в зоне средневекового канала Гавхорэ С.П.Толстовым еще в 1940-е годы [28], и позже в 1970-1980 гг.[23], позволили подробно классифицировать архитектуру и укреплений замков вокруг Каваткалинского оазиса, выявили особенности расселения в оазисе, систематизировали стили и способы материальной культуры (методы строительства, керамика, украшения, нумизматика, стекло, металл и т.п), что явилось в некоторой степени основой для выделения и классификации в периодизации собственной Хорезмшахской культуры XII начала XIII вв. И конечно же, в этом большую роль сыграло и выделение самой Кават-калы в качестве так называемого раннего замка феодалов (I-IV вв.) с его многочисленными крестьянскими усадьбами (XII-XIII вв.). Все это, по всей вероятности, и сыграло роль в становлении огромного хозяйства в уже утвердившейся феодальной формации в Хорезме [22, с.54-61].

С плотностью заселения близ канала, насчитывая более 100 усадеб и многочисленные сельскохозяйственные угодья с «переплетающимися каналами» были заселены от Топрак-калы до Яккепарсанского оазиса.

Говоря о строительных приемах Кават-калы, в первую очередь характерной особенностью является разбросанность отдельно стоящих домов, сосредоточенные вокруг

усадьбы или замка состоящих из нескольких жилищ с примыкающими хозяйственными и подсобными помещениями. Однако размеры и характер интерьера стационарных помещении домов отличаются.

Археологические исследования ранних лет в зоне средневекового канала Гавхорэ дали сведения о том, что именно в правобережье Хорезма, в XII—нач. XIII вв. начала окончательно складывается жилая схема, послужившая образцом для строительства на территории Хорезма, ставшей центром могущественного государства Хорезмшахов. Каваткалинский оазис отличался усовершенствованным для своего времени постройками жилого дома с четко продуманной во всех деталях планировкой, богатыми приемами, порою с каптар-ханой с ее ячеистыми стенами, кладовыми-телеками во втором этаже и своеобразными подъемами наверх. Тем самым раскопки в данном оазисе смогли пополниться многочисленными сведениями и представлениями о планировке хорезмских средневековых феодальных замков.

Отличительным особенностями архитектуры средневековых усадеб являлся расположенный в центре каждого из замков наличие обширного двора с окружающими помещениями по периметру. В систему многочисленных комнат было включено несколько помещений типа каптар-хана, значительно большую площадь занимал второй этаж и, конечно, гораздо шире для внутренней отделки использовались обожженные кирпичи, алебастр и т. д., не говоря уж е о богатой резьбе, покрывавшей фасады внешних стен и башен [22].

Многолетние археологические раскопки на Джанпык кале позволили получить определенную информацию о средневековом градостроительстве Правобережного Хорезма [13].

Несмотря на то, что С.П. Толстов обнаружил следы античной кладки в основании стен, он датировал памятник XII-XIV вв. [27, с.168]. Продолжавшиеся многолетние стационарные раскопы подтвердили датировку, а также позволили определить полную картину средневекового города. Как показывают раскопки Джанпык-калы, скорее всего строительство и было предпринято в эпоху XII-нач. XIII вв. По-видимому, помимо торговых интересов страны (а Кят, как мы помним продолжал в это время оставаться столицей и крупным, прежде всего транзитным пунктом международной торговли), имела еще значение оборонительных интересов страны, так как Джанпык-кала возникает в выгодном в стратегическом отношении месте, и была достаточно плотно застроена. Городище, в плане имея сложную конфигурацию, обусловленную рельефом местности, смогла сохранить значительные площади застроек.

Помимо этого, раскопки позволили определиться со стратиграфией, где отмечено четыре культурных слоев, соответствующих трем хронологических периодам жизни на городище, каждый из которых, за исключением самого раннего, характеризуется археологическим материалом.

К самому важному периоду обживания относятся верхние слои до начала 2 слоя, датируемые XIII-XIV вв, отличающимися хорошей сохранностью архитектурных строений без игнорирования правил строительной техники. Однако порою замечено что направление стен произвольное, в кладке использован весь подручный материал - фрагменты жженного кирпича, необработанные камни, гальки гуваляки, куски пахсы, фрагменты керамики или же античный крупноформатный кирпич – сырец. И вся эта масса встроена в беспорядке. В разрезе хорошо просматривается внешняя сторона одной из таких стен, которая пересекает разрез почти по всей его ширине волнообразной линией и образует закругленный угол.

Начало нижнего 3 го слоя соответствует другой хронологической эпохе XII- нач. XIII вв. Архитектурные строительные остатки, видимые в данном разрезе, немногочисленны – фрагмент стен, сложенный из крупных плоских необработанных камней сланцевой породы, высотой до 50см., в котором отчетливо выражены два уровня полов.

Обсуждая вопрос градостроительства на примере Джанпык-калы считаем обоснованным указать на приемы и методы строительства, в результате исследования которых было прослежено три периода интенсивного обживания. Помещения частично перестраивались и ремонтировались. В строительстве применялись жженные кирпичи размером 28х28х4см, и 25х25х4см положенные на песчаную подсыпку. Культурный слой во

всех раскопках составлял примерно от 0,15 до 0,95м. Кроме того, порою при возведениях стен в помещениях для подкладки и их укрепления основания применяли фрагменты серо глиняной керамики, среди них преобладают ручки кувшинов невысоко поднимающийся нал горловиной. Для стен также широко использовался подручный материал – крупные необработанные камни.

Западная часть городища имеет значительное отличие в системе вскрытых помещений, и четко прослеживается планировка жилого комплекса, внутри которого можно выделить многочисленные компактно расположенных дома, с вымощенными улицами и дворами, а также с центральной канализационной системой. Подобные планировки домов датированы золотоордынскими периодами XIII-XIV вв. [23, с. 95,133,191]. Среди них обращает на себя внимание домашняя баня горожанина (пом.10). Такое сооружение в Хорезме зафиксировано не впервые. Так, в сельских поселениях Кават-калы, Шехрлика [7, с.83,) Куня-Ургенче [8. с.479] были открыты ванные комнаты. Однако, Джанпык-калинская баня по своим размерам и богатству внутреннего убранства превосходит ранее открытые. Несомненно, это остатки квартальной бани, сооруженный для зажиточных слоев городского населения.

Отличительная характеристика бани на Джанпык-кале в раскопе № 2 (пом. XIII), у южной крепостной стены, относящийся к слоям хорезмшахского времени характерна тем что отделена от основного жилого помещения суфообразным выступом. Полностью выложена жженными кирпичами, поставленными на ребро и оборудована резным углубленным ташнау, на котором был найден золотой динар с именем Мухаммеда Хорезмшаха II [15, с.150, рис.1,1]. Рядом с банной комнатой расположена просторное помещение с очагом по центру. Восьмиобразный керамический очаг слегка углублен и его внешнее пространство облицовано резными жженными кирпичами в виде площадки, вокруг которого вероятно клались угли и могли греться обитатели дома. Вокруг мощенной площадки сохранились остатки гладкого деревянного окаймления по его внешнему периметру.

Подобного рода очаги с облицовкой, состоящих из аккуратно сложенных кирпичей, служившие не только для обогрева помещения, но и для приготовления пищи, широко известны среди раскопанных усадеб и домов характерных хорезмшахскому времени на Каваткалинском оазисе [23, с. 80-81, рис.43].

Известно, что очаги-площадки среди хорезмийских построек известны еще начиная с VI-V вв. до н.э. (Кюзели-гыр, Койкрылган-кала); в кушанских и афригидских постройках прямоугольный очаг-площадка занимал середину квадратных помещений жилого и парадного типа. Очаги-площадки имели не только бытовое, но и культовое назначение [27, с. 141-142].

Обнаружено отличительное своеобразие в золотоордынской застройке, где среди жилых помещений обнаруживается небольшая ремесленная комната. В помещениях №11 (4х6м) обнаружена большая печь, диаметром устья – 43см, использованный хум с разбитым дном. Внутри которого находились остатки золы, фрагментов каменных бусин, шлаков стеклянных вкраплений. Стенки печи имеют зеленоватые подтеки. На полу также обнаружены бронзовые и медные украшения, заготовки бронзовых зеркал. Также помещение выделяется большим количеством битой керамики, зольных пятен, угольков, обуглившихся костей, что позволяет определить ее как мастерскую ремесленника, вероятнее всего – ювелира, изготавливающего различные украшения из стеклянной пасты, керамики, бронзы.

Раскопки жилых кварталов западной части показали на наличие изменение форм и назначении очагов. Количество и размеры помещении становятся гораздо большими по сравнению с помещениями у южной крепостной стены, и вероятно поэтому стали служить не только для приготовления пищи, но и для отопления. Практически во всех помещениях домов существуют т.н. сандалы, заменившие земляной очаг. Сандалы с перегородками служили для хранения золы. К сожалению, нам не удалось зафиксировать наличие светодымовых отверстии и их характерность. Однако не исключено их присутствие.

Особо выделяется помещение №23. Пол помещения тщательно выстлан шлифованным камнем и отличается чистотой. В юго-западном углу сохранился обработанный мраморный столб с отшлифованным верхов и рядом же вкопанный в землю небольшой серо-глиняный

хум, внутри которого обнаружено стеклянная лощило - «мореташ». А.Алиакберова локализует его как мастерскую по лощению и обработке тканей, к тому-же, здесь же выявлены остатки тканей и ниток, астрагалы и множество косточек персиков [2, с.130-132].

Безусловно, описываемый квартал является ремесленным, по производству в основном, металлических изделий на Джанпык-кале, свидетельством чему являются находки специальных печей в помещениях для плавки металла, металлические шлаки, крицы с вкраплениями меди. Кроме того, в данном комплексе выплавлялись изделия из стекла. Производилась обработка тальковых изделий и тканей, одежды – лощением.

Время существования квартала определяется медными монетами 1370-1371гг, чеканом Хорезма. Объемы домов и их расположения свидетельствуют о том, что они были предназначены для больших семей. И тем самым, на вскрытой области северо-западной части Джанпык-калы можно наблюдать явное выделение двух комплексов – ремесленного и жилого кварталов.

Несмотря на своеобразие и различия градостроительных приемов Джанпык калы, все же остаются сложности в прослеживании интенсивности обживания западной территории Джанпык-калы в XII-XIV вв., и создают большие трудности в четком разделении прослоек между двумя этими горизонтами. Так как последние горизонты строительства практически были слиты с ранними слоями, и в большей степени оставались разрушенными в эпоху Золотой Орды.

Таким образом, исследования показали, что постепенное изменение условии строительства и ведения хозяйства были вызваны помимо природно-хозяйственных условий еще и общими этническими традициями населения.

Более скрупулезное сравнение застроек культурных слоёв восточной и западной частей Джанпык калы фиксируемых периодами XI-нач. XIII вв. и XIII-XIV вв., всё же прослеживается динамика градостроительства, опиравшаяся на экономическое благосостояние людей. В Золотоордынских слоях отчетливо вырисовывается картина наибольшего спада жизни в городе. Размеры и планировка помещении перестают иметь четкие грани и назначения, отсутствуют изящно выложенные кирпичные кладки, больше используется местный необработанный камень – амфиболит. Ремесленные помещения порою используются внутри жилого квартала и не имеет определенных разграничении.

Однако, несмотря на это, постепенно стала складываться традиционная форма жилища характерная для XII-XIV вв, и которая присуща именно для народов, проживающих на побережье Амударьи. Здесь следует вспомнить О.Г. Большакова, который пишет: «Археологически зафиксировано интенсивное строительство в XI – XII вв. крепостей на границах оазиса и возникновение новых городов. Впрочем, размеры последних очень невелики. Из всех этих городов (Гульдурсун, Кават-кала, Дауда-кала, Джанпык-кала) только Гульдурсун может быть назван городом, остальные – крепости. Городище Шахрлик, отождествляемое с Яны-шехром, занимает 15 га и не имеет укреплений, Ярбекир-кала – крохотный городок (4,8 га) на территории античного поселения» [5, с.176].

Характер расселения крупными компактными поселками, планировка жилищ, подводит нас к мыслям и дают основания полагать, что ирригационная система Хорезма во второй половине XIII в. уже в большей своей части была восстановлена, такие города как Джанпык-кала, Кят, Гульдурсун и Миздахкан продолжают процветать. И в середине XIV в. действительно наблюдается новый расцвет экономической жизни [7, с. 115].

Однако главным образом рассвет экономического состояния приходится лишь на северо-запад страны, из областей, отошедших после монгольского завоевания к улусу Джучи. Конечно же, к этому времени существующие города были в первую очередь привязаны к торговле и практически все из них продолжали развиваться лишь за счет расширения своих границ.

Направления нашего исследования с привлечением археологических материалов, полученных в последние годы, не смотря на определенную скудность сведений, однако содержащие довольное интересные материалы, позволили прийти к выводу о сложном пути

развития экономического состояния, и в связи с этим - и градостроительства в Правобережном Хорезме в эпоху хорезмшахского времени, структура и размеры которой не были стабильны — с периодам и реставрации крупных большесемейных общин и их распадения на меньшие ячейки. Эти колебания во многом объяснялись переменами в политической и социально экономической обстановке в стране [15, с.150-161].

Особняком в этом отношении является то, что вместо бурной, насыщенной внутренними междоусобицами и вторжениями извне эпохи раннего средневековья (VII—VIII вв.) в XII — начале XIII в. наступил период подъема благосостояния населения в стране, сделавшейся центром обширной империи Хорезмшахов. И в связи с появлением новых сведений, перед нами стоит новая задача – определения и трансформации средневекового жилища в более позднее время и его влияние на сложение новой культуры градостроительства народов, обитающих в нижней дельте Амударьи.

Список использованных литературы:

1.Ал-Истахри. Китаб месалик ал мемалик. - МИТТ, т.1, М.-Л., 1939.С.612

2.Алиакберова А.А. Исследования на городище Джанпык кала. // АО, 1984. М. 1985. С.130-132

3.Андрианов В.Б. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития ороршаемого земледелия). Изд. «Наука», М.1969, с.42

4.Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Отдельный оттиск. Спб.,1914. С.174

5.Беленицкий А.М., Бентович И.Б.,Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973, с. 176.

6.Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). М: Наука, 1986. С.101-104

7.Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. - МХЭ, вып.7, М., 1963. С.83

8.Вактурская Н.Н., Воробьева М.Г. Хроника работ Хорезмской экспедиции АН СССР. - ТХАЭЭ т.1. М.,1952. С.652

9.Гудкова А. В. Ток кала, Ташкент: Наука, 1964. С.176

10.Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма. Ташкент: Изд-во Ан УзССР, 1957. С.137

11.Доспанов О.Т. О некоторых результатах раскопок Джанпык калы в 1987-1989 гг. // В сб.: Новые открытия в Приаралье, вып.2. М., 1991, с.74-90

12.Доспанов О.Т. Әйиемги Гүлдирсин қаласы. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1993, с.48

13.Доспанов О.Т. Материальная культура городов Правобережного Хорезма в эпоху средневековья.: автореф. дис. … канд. ист. наук. - Нукус, 1996, с.30

14.Доспанов О.Т. Кават-кала – уникальный памятник Средневековья // История и археология Турана. №1. Самарканд, 2013. С.125-133

15.Доспанов О.Т. Сведения о политическом обустройстве средневекового Хорезма из монетных данных городища Джанпык-кала // История и археология Приаралья. №3. – Нукус, 2022. С.150-161

16.Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествия по Средней Азии. М.: Наука,1988, с.128

17.Искандерова А. Д., Султанова М. Н. Художественная керамика Хорезм шахского периода (XII – начало XIII вв.) // Вестник МИЦАИ. Вып. 32. Смагуловский сборник. Самарканд, 2021. С. 62-76.

18.Кдырниязов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII-XIV вв. Нукус, 1989. С.173

19.Лоховиц В.А. Караван-сараи Верхнего Хорезма // Этнография и археология Средней Азии. М.: Наука,1979. С.112-117.

20.МИТТ. Том I. М.-Л.: Изд-во АН СССР,1939. С.612

21.Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А. Куюк-кала в 1956 г. МХЭ, вып.1. М., 1959, с.142

22.Неразик Е.Е. Савицкий И.В. Манылов Ю.П. Раскопки в зоне средневекового канала Гавхорэ в 1971 г. // ВККФАНУз. Нукус, 1975, №4 (62), с.55-61

23.Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.). Из истории жилища и семьи. Археолого-этнографические очерки. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, — (ТХАЭЭ. Том IX).1976. — 256 с.

24.Серия исторических источников. Золотая Орда в источниках. Том 1. Арабские и персидские сочинения. М. 2003. С. 308

25.Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме. // СА, вып.6.1940. С.165

26.Толстов С.П. Хорезмская экспедиция 1939 г. – КСИИМК, вып.6. 1940. С.75-76

27.Толстов С. П. Древний Хорезм. М., МГУ, 1948, с.11

28.Толстов С. П., 1948а, Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования, М.1948 с,168

29.Толстов С. П. Бируни и его «Памятники минувших поколений», — Абурейхан Бируни (973— 1048), Избранные произведения, I. М.: 1957. С. XVIII—XIX

30.Ходжаниязов Г., Кдырниязов М.Ш. Коллекция поливной посуды из Кызыл калы. // Культура Среднего Востока. Ташкент, 1990. С.91-101

31.Ягодин В.Н. Некоторые вопросы исторической географии Приаральской дельты Амударьи в VII-XIV вв. // В сб. Археология Приаралья, вып. III. Ташкент, 1986. – 138 с.

ӘОЖ 95 (574)

АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТІНІҢ САЯСИ ТАРИХЫ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

Байбулсинова Альфия Сабырғалиқызы- тарих ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті ҚР тарихы кафедрасының меңгерушісі. Орал қ.

Аннотация. Мақалада ортағасырлардағы Қазақстан, Орта Азия және Солтүстік Кавказ аумағын алып жатқан Алтын Орда мемлекетінің құрылуы мен саяси тарихы, дипломатиялық қарым-қатынастары, Алтын Орданың хандары туралы мағлұматтар берілген. Моңғол билеушілері Шыңғыс ханның және оның ұрпақтарының саяси қайраткерлік, қолбасшылық қыры жан-жақты қарастырылған. Сонымен бірге, мақалада Алтын Орда мемлекетінің аумағындағы халықтардың орналасуы, әлеуметтік-әкімшілік жағдайы талданған.

Аннотация. В статье представлены сведения о создании и политической истории государства Золотая Орда занимавших территорию средневекового Казахстана, Средней Азии и Северного Кавказа, дипломатических отношениях, о ханах Золотой Орды. Всесторонне рассматривается политический аспект монгольских правителей Чингисхана и его потомков. А также в статье анализируется социально-административное проблемы народов на территории государства Золотая Орда.

Annotation. The article presents information about the creation and political history of the Golden Horde state that occupied the territory of medieval Kazakhstan, Central Asia and the North Caucasus, diplomatic relations, and the Khans of the Golden Horde. The political aspect of the Mongol rulers of Genghis Khan and his descendants is comprehensively considered. The article also analyzes the socio-administrative problems of peoples in the territory of the Golden Horde state.

Ортағасырлық кезең, оның ішінде моңғолдар билігі дәуірі Қазақстан тарихындағы аса маңызды және қазіргі кезге дейін әлі бір тоқтамға келмеген мәселелердің бірі. Бұл кезең моңғол-татар тайпаларының 1218 жылы қазақ даласын шапқаннан бастап, Қазақ хандығы құрылған 1465-1466 жылғы оқиғаға де інгі екі ғасырдан астам уақытты қамтиды. Бұл –

Орталық Азия халықтары, әсіресе, Қазақстан үшін тарихи оқиғаларға бай аса күнделі кезеңге жатады.

Шыңғыс ханның өлімінен кейін моңғол жаулап алушылықтары тоқтап қалған жоқ. Қайта серпіле түсті. Моңғол шапқыншылығының сұмдығын сол заманның куәгерлері былай деп суреттейді: « ... бұл адамзаттың басына туған ең ірі де, ұлы зілзала болды» (Ибн Әл Асир). Мұсылман және мәсіх авторларының пікірінше, бұл соғыстар «құдайдың қасіреті болды» (Д.Жувейни). «Олар күн батыстан күн шығысқа дейін, айналамыздың бәрі дұшпан» (Асыл аңыз) деп санаған. Ұлы шапқыншылықтар нәтижесінде зор империя құрған Шыңғыс хан өзі басып алған жерлерді 4 ұлына үлес түрінде бөліп берді. Ол кіші ұлы Төлеге –Моңғолияның өз жері және 129 мың адамдық армиясының 101 мыңын қалдырды.

Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыға – Ертістен батысқа қарай және «Қойлық пен Хорезм шекарасынан Сақсын мен Бұлғардың татар аттарының тұяғы тиген жерлерге дейінгі» ұшы-қиырсыз аймақты берді. Сөйтіп, оның иелігі Жетісудің солтүстік бөлігін және Төменгі Еділ бойына дейінгі жерді қоса Шығыс Дешті-Қыпшақты қамтиды. Рашид Ад-Диннің деректеріне сүйенсек, Жошының ордасы Ертісте болған. Кейін Алтын Орданың құрылуына байланысты Жошы ұлысының саяси өмірінің орталығы Төменгі Еділге ауысқан.

Шыңғыстың екінші ұлы – Шағатайға – Оңтүстік Алтайдан Әмударияға дейінгі жерлерді, яғни Шығыс Түркістанды, Жетісу мен Мауеренахрдың денін қамтыған аудандар тиді. Жамал Қарши деректері бойынша, Шағатай иеліктерінің негізгі бөлігін құраған өлке Аларғу елі деп аталды: оның басты қаласы – Алмалық болған. Шағатайдың жазғы ордасы – Іле өзенінің алқабындағы Құяш деген жер болды. Ордасы Жувейни деректері бойынша, түрікше Ұлығ-Иф (Ив) деген атпен, яғни «Үлкен үй», ал нумизматикалық деректер бойынша «Орду Әл-Азам» деген атпен мәлім болған. Шағатай мен оның мирасқорлары иеліктерінің құрамына Балх және Хорасан өлкелері де кірді.

Шыңғыс ханның үшінші ұлы –Үгедейге –Батыс Моңғолиямен ұлысының орталығы орналасқан жоғарғы Ертіс пен Тарбағатай аймағы кірді.

Сонымен, Қазақстан аумағы моңғолдардың үш ұлысы ретінде: Ертістен батысқа қарай – Жошы ұлысы құрамына, оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстан – Шағатай ұлысына, Жетісудің солтүстік бөлігі –Үгедей ұлысына қарады.

Алтын Орданың (Ұлы ұлыс) құрылуы: саяси-әкімшілік құрылысы, этникалық құрамы. 1227 жылы Жошы хан өлгеннен кейін оның ұлысы баласы Батыйдың қолына көшті. Батый хан бірнеше рет батыс елдерге шабуыл жасап, Алтайдан Дунайға дейінгі аймақтың бәрін өзіне қаратады да, бұл жерде Алтын Орда деп аталатын жаңа моңғол мемлекетін құрады. Оның астанасы алғашында Сарай Бату қаласы (Астрахань маңында), кейін одан сәл жоғарырақ-Сарай Берке қаласы болған (қазіргі Ресей Федереациясы Волгоград қаласының маңы).

Моңғол мемлекеттері негізінен тәуелсіз өмір сүрген, бірақта Ұлы моңғол империясының бір құрамдас бөлігі деп саналған.

Б.Я.Владимирцевтің сөзіне қарағанда: «Империяның барлық жерлері жалпы құрылтайда сайланатын «қаан» (қаған, хақан) деп аталған бір билеушіге қараған, ал қалған Шыңғыс мұрагерлері ханзадалар ретінде есептеліп, ұлыстық жер иелену құығын алды. Олардың бәрі ортақ орталық мемлекеттің өзегін құрады».

Ал, XIII ғасырдың 60 жылдары жағдай өзгерді. Осы кезеңде моңғол империясы Алтын Орда, Хулагидтердің Иран мемлекеті және Шағатай мемлекеттері өз алдына дербес өмір сүрді. Олар өз саясатын жүргізу барысында ұлы ханың келісімінде сұрамады. Олардың ішінде Алтын Орда мемлекетін феодалдық монархиялық мемлекет деп қарастырамыз. Мемлекет саяси құрылысы жағынан ұлыстарға бөлінген, өз кезегінде ұлыстар үлестік жерлерге бөлшектенген. Мемлекетте әкімшілік-шенеуніктік басқару жүйесі жұмыс жасады. Олардың ішінде өздері басып алған халықтардың ішінен алдыңғы қатарлы өкілдер де кіргізілген. Елде ханның атынан бүкіл әскери істі беклер-бек басқарған, ал азаматтық істермен уәсәншу мен уәзір айналысқан. Беклер-бек дипломатиялық істермен қатар, сот билігінде өз қолына алған. Уәзір орталық үкіметтің атқарушы өкіметтің басшысы, мемлекетте азаматтық тұрғыдан басқару

ісінде ханың кеңесшісі болды. Мемлекетте салық жинау жүйесі іске қосылған. Салық жинаушылар – даруғалар деп аталса, сонымен қатар, әрі салық жинау, әрі жергілікті халыққа әскери бақылауды жүргізуші – басқақтар деген арнайы адамдар сайланған.

Алтын Орданың билеушілерінің егіншілік және қалалық мәдени аймақтарды басқару жөнінен тәжірибиесі болмады. Сондықтан, Алтын Орда хандары әуел бастан-ақ сауатты және білімді даярлығы бар адамдардан шенеуніктік аппарат құрды. Ол қызметшілердің көбі мұсылмандар (хорезмдіктер, ирандықтар, түркі бұлғарлары, қыпшақтар, қарлұқтар, қаңлылар) немесе буддистерден (ұйғырлар, тибет, қытайлар) тұрды.

Өтемісқажының «Шыңғыснама» шығармасында «Шыңғыс хан баласы Жошыдан туған Батый, Орда-Ежен, Шайбан» деген үш немересіне Алтын босағалы «Ақ Орда», күміс босағалы «Көк Орда», болат босағалы «Боз Орда» тіккізген. Алтын босағалы Ордаға Батыйды кіргізіп, Жошының орнына хан етіп қойған екен» деп жазылған.

Батый хан – Алтын Орданы құрушы моңғол ханы, 1227-1255 жылдары Алтын Орданы басқарған. Мұсылман деректерінде Батый хан зор беделге ие болған, іс жүзінде империяны өзі таққа отырғызған Мөңке ханмен бірге басқарған. Түрік тарихшысы Әбілғазының (XYII ғ.) келтірген мәліметтері бойынша Батый «солтүстік елдеріне» - Шығыс Европаға (1236-1242 жж) жасаған Жеті жылдық жорықтан оралғаннан кейін өзінің інісі Орда-Еженге «Бұл жорықта сен біздің ісіміздің аяқталуына жәрдемдестің, сондықтан он мың отбасынан тұратын халық саған беріледі» -деп Дешті Қыпшақтың ең көп бөлігін, жоғары Ертісті қоса бергені туралы жазылады. Осы уақыттан бастап, Орда Ежен әулетінің билеушілері Алтын Ордаға тәуелді дегені болмаса, олар құрылтай жиналыстарына бармаған, іс жүзінде тәуелсіз өмір сүрген. Батый хан 1256 жылы 48 жасында қайтыс болған. Оның орнына Алтын Орда тағына баласы Сартақ тағайындалады. Алайда ол елді басқарып үлгермейді, ол Қарақорымнан Сарайға келе жатқан жолында 1257 жылы белгісіз себептермен өледі. Оның орнына Батыйдың келесі ұлы Ұлақшы отырғызылады да бірақ олда елді басқарып үлгерместен сол жылы қаза табады.

Берке хан кезіндегі (1257-1266 жж) Алтын Орданың ішкі және сыртқы саясаты. 1257 жылдың аяғында Алтын Орда тағына Берке (1257-1266 жж) отырады. Араб жазушысы Әл-Муфаддал Египет сұлтаны Бейбарыстың Берке сарайына жіберілген елшілерінің жазбаларына қарап ханның портретін береді. Айтуынша, «Бұл кезде Берке хан 56 жаста болатын. Ол сирек сақалды, бет жүзі ақсары, шаштары екі құлағының артына қайрылған, бір құлағында сегізқырлы асыл тасы бар алтын сырға таққан, үстінде жібек кафтан, басында қалпақ және беліне жасыл бұлғар терісіне асыл тастармен әсемделген алтын белбеу, екі аяғында қызыл шегрен тері етік киген» -деп жазады. Берке ханның кезінде Алтын Орда күшейіп, ірі мемлекетке айналады. Сонымен қатар, оның басқару кезінде моңғол мемлекетінде ірі өзгерістер болады. Ал, XIII ғасырдың 60 жылдары жағдай өзгерді. Осы кезеңде моңғол империясы Алтын Орда, Хулагидтердің иран мемлекеті және Шағатай мемлекеттері өз алдына дербес өмір сүрді. Олар өз саясатын жүргізу барысында ұлы ханның келісімінде сұрамады. 1259 жылы Ұлы хан Мөңке өледі де, моңғол империясында дүрбелең басталады. Оған себеп Мөңкенің екі ұлы Құбылай мен Арықбұғаның билік үшін таласы болды. Тартыс нәтижесінде екеуіде өздерін хан деп жариялап, Құбылай солтүстік Қытайды, ал Арықбұға Моңғолия жерін бөліп алады. Бұл жағдай Ұлы хандық билікті әлсіретіп, мұны пайдаланған Үгедей мен Шағатай ұрпақтары Жошы ұрпақтарының қолына өткен Мауеренахр аймақтарын қайтарып алады. Құбылай мен Арықбұғаның арасындағы тартыста Құбылай жеңіске жетіп, ол мемлекеттің орталығын Қарақорымнан Пекинге ауыстырады да, қалаға моңғолша Хан-балық (хан қаласы) деген жаңа атау береді. Алайда, Құбылайға Ханбалықта отырып, моңғол империясын түгел басқару өте қиын болды. Шындығында, елді басқаруға шамасы келмеді. Мұны пайдаланған басқа моңғол ұлыстары жеке тәуелсіз билік орнатты. Алтын Орда да тәуелсіз ұлыс ретінде өмір сүрді. 1266 жылы Кавказға Хулагидтерге жорығы кезінде Тбилиси қаласының маңында Берке хан қаза тауып, оның сүйегін Сарай Батуға әкеліп қояды. Алтын Орда тағына Меңгу Темір (1266-1280 жж) отырады. Меңгу Темір тұсында Алтын Орда Моңғол империясының орталығынан біржола оқшауланып, тұңғыш рет өз атынан теңге соға бастайды. Орта Азия мен Жетісуда Шағатай ұрпақтарының билігін нығайту үшін

ұлы ханға қарсы күресінде Хайдуды қолдайды. Қазақстанның оңтүстік-шығысы үш ірі моңғол ұлыстарының түйіскен орталығына айналды. Жетісу аумағы үшеуінің арасында саяси бөлініске түсті: солтүстік бөлігі Жошы ұлысына, оңтүстігі Шағатай ұлысына қарады, солтүстік-шығыс Жетісу болса Үгедей ұлысының маңызды орталығы болып есептелді. Ұлыс хандарының астаналары Жетісуға орнатылды. Шағатай ұлысына жататын Жетісу аумағында билікке таласқан Шағатай және Үгедей ұрпақтарының арасында үздіксіз соғыстар жүріп жатты. Шыңғыс әулетінің арасындағы мұндай соғыстарда екі жақ та көшпелі феодалдар арасынан жақтас тауып, оларды да күреске тартты. 1251 жылы Үгедей ұлысы жойылды. Жері Мөңке ханның (Шыңғыс ханның кіші ұлы Төленің баласы) жақтастарына таратылып берді. Шағатай ұлысында да билік қолдан-қолға өтті. Әсіресе, Мөңке өлгеннен кейін феодалдар тартысы күшейе түсті. 1260 жылы Арықбұға мен Құбылай екеуі де өздерін Ұлы хан деп жариялады. Үздіксіз шайқастардан жергілікті қалалар мен егіс алқаптары зардап шегіп, тозуға айналды. Рашид ад-Диннің айтуынша, XIII ғасырдың 60-жылдарында «Арықбұғаның тағылық әрекеттерінен Іле алқабында аштық болып, қаншама халық қырылып қалған». 1269 жылы Ұлы ханнан тәуелсіз Хайду мемлекетінің құрылуы жергілікті халықтан шыққан феодал билеушілердің бас көтере бастағанының куәсі еді. Осы жылы Талас бойында шақырылған құрылтайда олар отырықшы-егінші аудандарды құрып кетуден қорғау әрекеттерін жасады. Алайда, Шыңғыс әулетінің арасындағы толассыз талас-тартыс пен Хайдудың ұлы хан армиясымен ұзаққа созылған соғысы құрылтай шешімін жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Хайду ізбасарлары арасында басталған өзара тартыстар XV ғасырдың алғашқы жартысында Жетісудың экономикалық құлдырауының шегіне жеткізді. Махмуд ибн Уәли Хайду ұлдары мен Шағатайдың шөбересі Доба арасындағы қақтығыстар туралы былай деп жазды: «Біздің аталарымыз өзара соғысып жатқан кезде көптеген адамдар жазықсыз қырылды, аудандар қаңырап қалды, иелігіндегі жерлер сағымға айналды, егістік құрап қалды... Қалалар мен құрылыстарда адамдар жылы орнын тастап, кезбе қайыршыға айналды».

Оның билігі кезінде алдыңғылары сияқты Хулагидтермен соғыстар жалғаса береді. Сонымен қатар, 1271 жылы Алтын Орда Константинопольге жорық жасайды. Бұл жорыққа себеп Византия императоры Ласкаристің Хулагидтермен одақтасып, Алтын Орда және Египет мамлюктеріне қарсы шығуы болды. Ласкарис Алтын Орданыңда, мамлюктік Египеттіңде күшейгенін қаламады. Сондықтан, Хулагидтермен одақтасуға мүдделі болған. Хулагидтер мемлекетінің құрылуының қысқаша тарихын айта кететін болсақ, Батый ханның көзі тірісінде Хулагу Кавказ аймақтарына аттандырылып, 1251-1256 жылдары Иран аймағын өзіне қаратады, ал 1258 жылы Араб халифатының орталығы Бағдадты алады. XIII ғасырдың 50 жылдарының соңында Иран елінің аумағында барлық Кавказ өңірін қоса алғанда, қазіргі Әзірбайжан, Армения мен Грузия мемлекеттерінің территориясында Хулағу мемлекеті құрылады. 1263-1264 жылдары алғаш рет Берке хан мен Египет мамлюктерінің әскерлері Хулагу әскерімен соғысып, соңғысының жеңілісімен аяқталады.

Сонымен, 1266-1280 жылдары Меңгу Темір ханның тұсында Алтын Орда империядан бөлініп, дербестікке қол жеткізеді. Жоғарыда айтылғандай, Алтын Орданың 1271 жылғы Константинополге қарсы жорықтарынан кейін Византия императоры Ласкарис жеңіліп келісімге келеді. Бұл келісім Алтын Орданың Жерорта теңізі бойындағы қалалармен сауда қатынасын жақсартқан. Мұндай жағдай Қырым бойына орналасқан түркі тілдес халықтармен байланыстың дамуына жол ашты. Әсіресе, Ноғай сияқты қолбасшылардың беделі көтерілген. Бұл болашақта Қазақстанның батыс өңірінен Ноғай Ордасының құрылуына алып келеді. Кейін Алтын Орданың тағына Туда Меңгу (1280-1287 жж), Төле Бұқа (1287-1291 жж), Тоқты (1292-1312 жж) хандар отырады. Бұл жылдары Алтын Орда біртіндеп күшейе береді.

Өзбек хан (1312-1342 жж) және Жәнібек хан (1342-1357 жж) дәуіріндегі мемлекеттің күшеюі. Өзбек хан Алтын Орданың тағына 1312-1342 жылдары отырған. Алтын Орданың бұл кездегі тарихы ішкі қайшылықтарына қоса, орыс княздіктерімен, Ирандағы Құлағу ханның әулетімен, Ақ Орданың және Хорезм билеушілерімен үздіксіз соғыстарына толы болды. Алтын Орданың XIY ғасырдың алғашқы жартысында әсіресе Өзбек хан (1312-1342 жж) мен оның билігінен кейінгі Жәнібек ханның (1342-1357 жж) тұсында құдіреттілігі арта түсті.

Ханның дара үстемдігі орнап, құрылтай шақыру аяқсыз қалды, билік бір адамның қолына жинақталды. 1312 жылы Өзбек хан исламды Алтын Орданың мемлекеттік діні деп жариялады. Далалық, түркі-моңғолдық мәдениет Еділ бойы (бұлғарлар) және Орта Азия (Хорезм) мұсылмандық, салт-дәстүрлерінің әсерімен исламды қабылдай бастайды. XIY ғасырдың II жартысынан бастап Алтын Ордада орталықтандыруға қарсылық күшейе бастайды. Орданың батыс жағында Еділ бойында, Астраханда, Қырымда, Сарайшықта жергілікті билеушілер күшейіп, Қара теңіз өңірінде Мамай ордасы қалыптасады. Қазақстанның далалық аймақтары мен Түркістан өлкесінде жергілікті билік күшейді. Алтын Орда жеріндегі саяси өзгерістер оның құрамындағы Ақ Орда, Шайбани ұлыстарының дербес бой көтерулеріне мүмкіндік туғызды. XIY ғасырдың екінші жартысында Алтын Орда алауыздықтан әлсірей бастайды. 1357 жылдан 1380 жылға дейін таққа 20-дан астам хандар отырып, бірін-бірі өлтіріп, орнын тартып алып жатты. 1380 жылы Алтын Орданың билеушісі, түменбасы Мамай Дмитрий Донской бастаған орыс әскерінен Куликово даласында тас – талқан боп жеңілді.

Ерзен мен Мүбәрак Хожа хандардың иелігінде болған Ақ Орда XIY ғасырдың II ширегінде Алтын Ордадан бөліне бастайды. 1368 жылы Орыс хан Алтын Орданы біріктіру мақсатында Еділ бойына әскери жорықтар жасады. 1374-75 жылдары Сарай қаласын, Астраханды, Кама бұлғарларын бағындырады. Бірақ Мамайдан ығысып, 1376 жылы Сырдария бойына оралады. 1377 жылы Орыс хан өлгеннен кейін, 1380 жылы Тоқтамыс хан Әмір Темірдің көмегімен Алтын Орданың ханы болып сайланады.

Ғалым С.Толыбеков Тоқтамыс ханның шежіресін былайша тарқатады: «Жошы хан, Тоқай Темір, Менгу Темір, Өзтемір, Сарижакеншік-Тоқұлы, Ходжа, Тайқожа, Тоқтамыс хан (1406 жылы өлген). Тоқтамыс хан – Шыңғыс ханның оныншы атаға келген ұрпағы екен» деп жазады. Орыс хан өзінің билігінің алғашқы кезеңінде өзінің Ақ Ордамен Алтын Орданы біріктіруді көздеген ойын жүзеге асыру үшін қол астындағы игі жақсыларды жинап, құрылтай шақырады. Бірақ Орыс ханның мұндай пиғылына Тайқожа оғлан үзілді-кесілді қарсы шығады. Муин-ад-дин Натанзидің айтуынша Тайқожа оғлан Орыс ханның Алтын Ордаға қарсы аттануға жиналған жорығына келмей қойғаны үшін өлтіреді. Ал әлі кәмелетке толмаған оның ұлы Тоқтамыс хан ордасынан бір-екі рет қашып кетіп, кейіннен қайтып келіп жүреді. Жас болғандықтан да оның мұнысына кешіріммен қарайды.

Әмір Темір өзінің жеке тапсырмасымен жаздырған Низам-ад-дин Шамидің «Жеңістер кітабында» (Зафар наме) өзінің өмірінен қауіптеніп, Орысхан ордасынан Әмір Темірдің сарайына қашып келген Тоқтамыстың тағдыры былай баяндалады: «Тоқтамыш-оғлан келген кезде әмірлер араға жүріп, оны Темірге таныстырды. Оның ұлылығы оған құрмет пен сый-сияпат көрсетуде мүмкін болғанның бәрін жасауға күш салды. Ол сонымен бірге Самарқандқа келді, патшаға лайық тартулармен той өткізді. Оған (Тоқтамышқа) жыне оның серіктеріне ақылға сыймайтын сансыз көп алтындарды, және қымбат әшекей бұйымдарды, малдарды және маталарды, аттарды және өзгіздерді, шатырлармен қостарды , барабандар мен жалауларды, жасақтар мен әскерді бөліп берді. Ол (Әмір Темір) Отырар және Сауран аймақтарын бөліп берді және оны сол жерлерге жөнелтті». Деректердің айтуынша Тоқтамыстың Отырар және Сауран маңында пайда болуына Ақ Орда билеушілерінің немқұрайлы қарай алмасы белгілі еді. Орыс хан бұл кезде Еділ бойында алтын Орданы басқару жорығында болғандықтан, оның орнында баласы Құтлұқ-Бұғы қалған еді. Низам-ад-дин Шамидің айтуынша ол "...біраз уақыттан соң Тоқтамыс оғланға қарсы әскер алып шығып, онымен көп шайқасқан". Бұл жерде айта кететін мәселе, орыс тарихшысы академик Б.Греков: "Құтлұқ-Бұғаға қарсы жас Тоқтамыс аттанды", деп керісінше айтады. Бұл алғашқы шайқас 776 жылы (1374 жылдың 12 маусымы мен 1375 жылдың 2 шілдесі) болған. Жанталасқан ұрыс кезінде Құтлұқ-Бұғаға жебе қадалған және ол осыдан қайтыс болған. Низам-ад-дин Шамидің айтуынша бұл оқиға оның әскерлерін қатты толқытқан және осыдан қаһарланған және кектенген олар Тоқтамысты қуып шыққан". Ұрыста жеңілген Тоқтамыс тағы да Әмір Темірге қайта қашып келді. Әмір Темір болса Тоқтамысқа бұрынғыдан да бетер құрмет көрсетіп, оны тағы да жер қайысқан көп әскермен жасақтап Ақ Ордаға қарсы қайта аттандырады. Бұл жолы Орыс ханның басқа ұлы Тоқтақия хан тұқымдарымен және белгілі әмірлерімен бірігіп, Тоқтамысқа қарсы шықты. Шайқас тағы

да Тоқтамыстың пайдасына шешілмеді. Низам-ад-дин Шами мұнан арғы оқиғаның барысын төмендегідей баяндайды:

“Шайқастан соң ол тағы қашып шықты. Оның алдында өзен (Сырдария) болды. Амалсыздан ол етіктерін лақтырып, осы суға қойып кетті және құтылып кетті. Оның артынан қуып келген Қараншы бахадүр өзеннің жағасына жетіп, жебемен оның қолын жаралады. Ол (Тоқтамыс) жалғыз өзі қорысқа кіріп кетті де жасырынып қалды. Темір оны патшалық ісі үшін ержүрек және батыл деп таныды жән жаудың бетін қайтару керек деп ойлап, оны (Тоқтамысты) тауып келу үшін өзінің туысы Едіге барласты жұмсады. Әмір Едіге осы қорыстың жанынан өтіп бара жатып жылаған дауысты құлағы шалды. Ол Тоқтамысты осындай жағдайда көрді.Сыпайылық ережесін сақтаған Едіге көмек беруге асықты, тиесінше оған қамқорлық жасады және оны Бұқараға Темірге алып келді”. Өзі әлі жас, өмірден көрген түйгені аз Тоқтамысқа бұл жеңілістің аса ауыр тигені сөзсіз.

Тоқтамыстың Сырдария бойындағы жорықтарынан хабар алған Орыс хан Ақ Ордаға оралып екі елшіні – Кепек би маңғытты және Тұлұтжанды Әмір Темірге жібереді. Олар Орыс ханның ұлын өлтіргені үшін Тоқтамысты өздеріне беруін талап етеді. “Егер жауымды маған ұстап бермесе онда соғысатын жерін айтсын” - деген Орыс ханның сәлемін жеткізеді. Әмір Темір бұған: “Қандай да болмасын мемлекеттен баспана іздеп келген адамды жауының қолына ұстап беру заңға қайшы, сондықтан еріксізден соғысуға тура келеді” - деп жауап береді. Осылайша Әмір Темір Орыс ханның елшілерін аттандырып тастап, соғыс қамына кіріседі. Қалың әскерді бастап, Әмір Темір Отырарға келіп тоқтаған кезде, Орыс хан әскері Сығанаққа келіп тоқтайды. Бұл хижра бойынша 777 жылы (1375 жылы 2 маусым – 1376 жылы 20 мамыр аралығы) болатын. Осы мезгілде қар мен жаңбыр араласып жауып, күн тіптен қатты суытып кеткен. Қалтырай тоңған екі жақтың ешқайсылары да орындарынан қозғала алмады.

Низам-ад-дин Шами оқиғаны мұнан ары қарай былай өрбітеді: “Темір Мәліктің күні түні шарап ішуден сауықтан және көңіл көтеруден қолы босамады. Осыған байланысты адамдар одан түңілді және күллі мемелекет пен аймақ Тоқтамысты талап етті. Темір Тоқтамысқа әртүрлі ықылас пен қамқорлық көрсетті жән онымен бірге әмір Тұман-Темірді, әмір Ұрын Темірді, Ғияс-ад-дин тарханды, Бақтықожаны және әмір Банғыны қисапсыз көп әскермен аттандырып салды. Бұйрыққа сәйкес олар аттанды, Сығанаққа келіп жетті де көздеген күні және бақытты сағатта оны сұлтандықтың тағына отырғызды”.

Муин ад дин Натанзи Тоқтамысқа төмендегідей мінездеме береді: “Ол қабілетті, ержүрек, кеңпейілді, әдемі патша болды. Оның әділеттелігі мен жақсы мінез құлқы жалпыға мәлім. Алайда, ол Темір сарайына ықыласты ниет танытпағандықтан да оның осындай жақсы қасиеттері және бағалы мінез құлықтары жоғалды және жойылып кетті”.

Тоқтамыс хан билігі кезеңі (1380-1395 жж) Алтын Орданың ыдырауының басталуы. Жошы ұрпағы Тоқтамыс хан осылайша Әмір Темірді пайдаланып, Алтын Орданың билігін тартып алды. Өз билігін соғыс жеңістерімен бекіте түспек болған ол 1382 жылы Мәскеуді өртеді. Орыс жылнамаларына сенсек, Тоқтамыс бастаған моңғол әскері 24 мың мәскеулікті қырып салған. Мәуеренахр мен Закавказьеге бірнеше рет жорық жасады. Тоқтамыстың күшеюіне және дербес саясат жүргізуіне жол бермеуге тырысқан Әмір Темірмен ара қатынастары нашарлайды. Әмір Темір 1390 жылы Алтын Ордамен әскери-саяси бірлікке ұмтылған Моғолстанға қарсы шапқыншылық жорыққа шығады. Әмір Темір 1391 жылы 200 мың әскермен Отырар-Йасы-Қарашық-Сауран арқылы Ұлытауға жетіп, Жыланшық, Тобыл, Сақмар, Орал өзендерінен өтеді. 1391 жылы Құндышар деген жерде Тоқтамыс хан әскерін тағы жеңді. Кейін Тоқтамыс Алтын Орданың бірқатар аймақтарын уақытша болса да қалпына келтіруге тырысады. Ақ Орданың басым бөлігі Едіге бидің қолдауына сүйенген Темір Құтлықтың иелігінде қалады. 1395 жылы солтүстік Кавказдағы Терек өзенінің аңғарында Тоқтамыс пен Әмір Темір арасында үлкен шайқас болып, Тоқтамыстың әскері үшінші рет ойсырай жеңіледі. Әмір Темір Алтын Орданың астанасы Сарай Берке, Астрахан, Каффа, Азақ қалаларын қиратып, орыс иелігіндегі Ельц қаласына жетеді. Бұл жағдай бүкіл Еуразия кеңістігінде этносаяси ахуалдың, саяси-әскери күштердің ара-салмағының өзгеруіне, оның нәтижесінде орыс княздіктерінің тәуелсіздік алуына әкелді. Әмір Темірдің жойқын

жорықтары Алтын Орданың құлдырауына әкелді. Бұл жорықтардың соңында мемлекет біржола бас көтере алмады. 1502 жылы соңғы билеуші Шейх Ахмед ханның өлімінен кейін, Алтын Орда мемлекеті өмір сүруін тоқтатты. Алтын Орда бірнеше дербес мемлекеттерге бөлініп кетеді. Мысалы: Қырым хандығы (1428-1792 жж), Қазан хандығы (1437-1556 жж), Қасым хандығы (1445-1681 жж), Астрахан хандығы(1466-1557 жж), Сібір (1563-1656 жж), Башқұрт (1656-1738 жж) хандықтары сияқты мемлекеттік құрылымдар пайда болды. Қазақ хандығы да осы кезеңде (1465-66-1731 жж) қалыптасты. Бұл ұлыстардың ішінде ең ірілері XY ғасырдың 30 жылдары Еділ мен Днепрдің аралығындағы құрылған Ақ Орда, 20-60 жылдары бөлініп шыққан Ноғай Ордасы, Сібір, Қазан, Қырым, Астрахань хандықтары.

Ортағасырлардағы федалдық мемлекеттердің саяси құрылысы өзара ұқсас келеді. Олардың ішінде Алтын Орда мемлекетін феодалдық монархиялық мемлекет деп қарастырамыз. Мемлекет саяси құрылысы жағынан ұлыстарға бөлінген, өз кезегінде ұлыстар үлестік жерлерге бөлшектенген. Мемлекетте әкімшілік-шенеуніктік басқару жүйесі жұмыс жасады. Олардың ішінде өздері басып алған халықтардың ішінен алдыңғы қатарлы өкілдер де кіргізілген. Азаматтық басқару билігі түрік әулетінен шыққан «мәлік» деп аталған жергілікті әкімдер арқылы жүзеге асырылған.

Алтын Орданың билеушілерінің егіншілік және қалалық мәдени аймақтарды басқару жөнінен тәжірибиесі болмады. Сондықтан, Алтын Орда хандары әуел бастан-ақ сауатты және білімді даярлығы бар адамдардан шенеуніктік аппарат құрды. Ол қызметшілердің көбі мұсылмандар (хоезмдіктер, ирандықтар, түркі бұлғарлары, қыпшақтар, қарлұқтар, қаңлылар) немесе буддистерден (ұйғырлар, тибет, қытайлар) тұрды.

Пайдаланылған дебиеттер тізімі:

1. Монголькое раннефеодальное государство // в книге: История Монгольской Народной Республики. – Москва, изд. АН СССР, 1954. стр 79-112.
2. Трепавлов В.В. Государственный строй монгольской империи. XIII в. Проблемы исторической преемственности. – М., «Наука», 1993 г. Стр 75-123.
3. Жумаганбетов Т.С. Улус Джучи. Государственная организация и правовые отношения в XIII-XY вв. (Тюрко-кыпчакские политические и правовые традиции в средневековой монгольской государственности). – Алматы: Жеті Жарғы, 2020. -367 с.
4. Сондерс Джон Дж. История монгольских завоеваний. Великая империя кочевников от основания до упадка. /Пер. Л.А. Игоревского. – М.,:ЗАО Центрполиграф, 2020. -287 с.
5. Ахметова У., Мұқтар Ә.Қ., Қасенов М., Тұраруұлы А., Жұмабаев А. Батыс Қазақстандағы Алтынорда қалалары, керуен сарайлары және керуен жолдары (XIII-XYI ғғ.). Монография. – Алматы: «Болат медиа» мекемесі, 2023. -158 б.
6. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (Монография). – Алматы: «Тарих тағылымы», 2010. – 728 б.
7. Жошы хан. Ұлы Дала/Хан Джучи.Великая степь. Ұжымдық еңбек. Жауапты редактор Г.Ж.Табулдин. – Нурсултан: Edition du JIPTO, 2020. -324 б.
8. Алтын Орда: қазақ хандығы (1бөлім). Ред.А.Сәрсенбаев, М.Қойгелдиев, К.Байпақов, Б.Көмеков. – Алматы: «Аруна», 2004. -224 б.
9. Артықбаев Ж.О. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетии. – Санкт-Петербург: «Мажор», 2005. - 320 с.
10. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М-Л.,1950. - 478 с.
11. К.Д,Оссон. От Чингиз хана до Темирлана. – Алматы: «Санат», 1996. – 255 с.
12. Кычанов Е. Жизнь Темучина, думавшего покорить мир: Чингис-хан: личность и эпоха. – Москва: изд.фирмы «Вост. Лит. Шк.-пресс», 1995. – 271 с.

УДК 94 (574)
ҒТАХР: 07.00.03

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Боранбаева Бақтылы Сансызбайқызы– тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Аңдатпа

Ұлы Жібек жолы ежелгі және ортағасырлар дәуірінде Шығысты Батыспен байланыстырып келген көне керуен жолдарының желісі. Мақалада Ұлы Жібек жолының Қазақстан аумағында сауда мәдениетінің дамуына, қалалардың өсіп өркендеуіне тигізген ықпалы Жайық өзені жағасындағы Сарайшық қаласы мысалында баяндалады. Шығыс Дешті-Қыпшақтың көрнекті қалаларының бірі - Сарайшық туралы, көне шаһардың қалыптасу, гүлдену, құлдырау тарихын зерделеу Қазақстанның көне қалалар тарихын зерттеуге қосылған үлес болып табылады. Осы орайда автор Сарайшық қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеген археолог Н.Арзютов, Е.Г.Агеева, Ә.Х. Марғұлан т.б. ғалымдардың еңбектері негізінде өзіндік тұжырымдар жасайды. Сарайшық қаласының мәдени, әкімшілік, сауда орталығы ретінде көркейіп дамуындағы Ұлы Жібек жолының алатын орнын деректік негізде қарастырады.

Түйін сөздер: Сарайшық, Ә,Марғұлан, В.Бартольд, Қытай, Хорезм, Ұлы Жібек жолы, Алтын Орда, Жайық өзені, халықаралық сауда жолы, мәдениет,

Резюме

Автор, делая выводы о роли Великого Шелкового пути в истории развития человечества, дает описание истории знаменитого торгового пути, связывавшего Восток и Запад, на основе исторических материалов, дающих характеристику участку знаменитого караванного пути, проходившему по территории Казахстана. Роль Шелкового пути в развитии торговли и городской культуры раскрывается автором на примере города Сарайчик, который иногда называют малой столицей Золотой Орды. Одна из веток Великого Шелкового пути, проходившая по Северному Прикаспию, сыграла важную роль в развитии этого города и, в целом, в развитии городской культуры в Западном Казахстане.

Ключевые слова: Сарайчик, А,Маргулан, В.Бартольд, Китай, Хорезм, Великий Шелковый путь, Золотая Орда, река Жаик (Урал), международный торговый путь, культура.

Abstract

The Great Silk Road was a network of caravan routes which connected the East and West in the ancient and medieval times. In this article the impact of the Silk Road on the development of trade and the growth of cities in the Kazakh territory has been given as an example of Saraishyk city located on the Zhaiyk river. To examine one of the oldest cities of Desht-I Kipchak, Saraishyk and its emergence, prosperity, rise and fall would be a great contribution to the research of the old cities of Kazakhstan. Therefore, the author makes some statements relying on the works of scholars and archeologists such as N. Arzuytov, E. Ageeva, A. Margulan and others who conducted archeological excavations on Saraishyk city. The role of the Great Silk Road in the prosperity of Saraishyk city as a cultural, administrative and

Key words: Saraishyk, A. Margulan, B. Bartold, China, Khorezm, The Great Silk Road, the Golden Horde, river Zhaiyk, international trade route, culture

Ұлы Жібек жолы б.з.д. II мың жылдай бұрынғы көне замандар мен ортағасырларда Жерорта теңізі мен Қытайдың арасындағы Еуразия құрлығын басып өтетін, әлемнің әр түкпіріне тараған, яғни Шығысты Батыспен байланыстырып келген көне керуен жолдарының желісі. Ұлы Жібек жолы арқылы халықтар мен елдер арасындағы мәдени және сауда байланыстар қалыптасып, әлемдік өркениеттер бір-біріне жақындады, бірін-бірі толықтырып, байыта түсті. Демек, керуен жолы тарихи сол кезеңдерде бүгінгі жаһандану үрдісінің бастауы болған тәрізді. Біздің жыл санауымыздың басында Ұлы Жібек жолының халықаралық сауда жолы ретіндегі маңызы артып, оның гүлденген кезеңі басталады. Қытайдан жібек, Үндістаннан түрлі дәмдік заттар мен асыл тастар, Иранна күміс бұйымдар, византиялық маталар, афрасиабтық қыштан жасалған ыдыстар және басқа да толып жатқан бұйымдар тиеген керуендер Қарақұм мен Қызылқұм арқылы Мерв пен Хорезм оазистерінен Сары Арқа даласын кесіп өтіп, Памир мен Тяньшанды, Алтай мен Қаратаудың асуларынан өтіп, Мургаб, Әмудария, Сырдария және Шу бойымен әрі қарай бет алатын. Сондай-ақ Ұлы Жібек жолы алыстағы Қара теңіз жағалауына Қашқар мен Ферғана аңғары арқылы баратын, ал Y – YI ғасырларда жаңа тармақ пайда болып, сауда керуені Хами арқылы Ыстықкөлді жағалай Талас даласына одан әрі Әмудария мен Жайыққа жететін болған.

Жазба және заттық деректер керуен жолының Қазақстан аймағы арқылы дәлірек айтсақ, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан арқылы өтуі YI –YII ғасырларда мейлінше жандана түскенін көрсетеді. Оны біріншіден, осы кезеңде Хинган жоталарынан бастап Қара теңіз жағалауына дейінгі алып аймақты бағындырған далалық империя қағандарының Орта Азия арқылы өтетін сауда жолдарының қауіпсіздігін өз бақылауына алуы, бұл туралы Қытайдың ұлы саяхатшысы Суань Цзанның: «... Суябтың батысында бірнеше ондаған қалалар бар. Ол қалалардың өз басшылары, билешілері бар. Олар бір-біріне тәуелді болғанымен барлығы Түрік қағандығын бағынышты» [1, 168 б.] деген дерегі дәлел. Екіншіден, түріктердің бай қағандары мен олардың төңірегіндегілердің ірі мөлшердегі тауар тұтынушыларына айналуы, үшіншіден, В.В.Бартольдтың мәліметіне сүйенсек, YII ғасырда Ферғана аңғары арқылы өтетін жолдың өз ара қырқыс салдарынан қауіпті болуы [2, С.31] 6-деп түсіндіріледі. Міне, осындай дәйекті себептерге байланысты YII-XIY ғасырлар аралығында Жібек жолының негізгі бөлігі оңтүстік Қазақстан аймағы арқылы жүргендігін аңғартады. Ендеше сауда жолының Қазақстан аймағы арқылы шығыстан батысқа көктей өтуі қандай қажеттіліктен туды?

Дамыған орта ғасыр кезеңінде жібектің ірі мөлшердегі тұтынушысы – Византия елі болды. Өйткені жібек византиялық сарай ақсүйектерінің қажеті үшін ғана емес, жалдамалы әскерлер жасақтауда да, маңызды валюта рөлін атқарған. Демек, Византиядағы жалдамалы әскер санының көбеюіне мемлекеттік қауіпсіздік мүдде тұрғысынан қараған Иран өз территориясы арқылы батысқа жібек жолының өтуіне барынша кедергі жасап бағады. Сондықтан Жетісудан өте келе Оңтүстік бағытқа бұрылатын сауда жолы енді Сырдария бойымен Арал өңіріне, Маңғыстау арқылы Каспий ойпатына, Солтүстік Кавказға, Кавказ жотасы арқылы Константинопольге бағыт ұстайтын болған [3, 494 б.].

Керуен жолының аты айтып тұрғандай, Қытайдан келетін негізгі тауар жібек болған. Бертін келе жібек өндіру технологиясын өзгелер де меңгеріп, нәтижесінде Шығыс Түрік қалалары мен Соғдының өзінде сапасы жағынан қытайдан кем емес жібек өндірісіне қол жеткізеді. Сөйтіп батысқа бет алған керуендегі жібек тауарының негізгі бөлігі Қытайдан болса, келесі бөлігі түріктер мен соғдылық болды. Осылайша жібек өндірісінің дамуымен бірге оны өткізу де өткір проблемалық іске айналып отырған

Енді мақала тақырыбына қарай ойысып, Ұлы Жібек жолы бойындағы Азияға кірер қақпа іспеттес ортағасырлық Сарайшық қаласының қалыптасу, өркендеу, құлдырау тарихы жөніндегі деректерге жүгіне отырып, ой сабақтасақ. Жалпы қаланың ірге көтеру мезгілі жөнінде зерттеушілер бірыңғай пікірге келе алмаған. Мәселен, Сарайшық қаласы монғол шапқыншылығына дейінгі дәуірде, X-XII ғасырларда өмір сүрген деген пікірді, белгілі археолог С.П.Толстов бұл жерде X-XII ғасырларда Әмудария жағалауларынан келген көпестер «Хорезм колониясының» негізін қалаған [4, 227 б.],- деп түйеді. Ал Сарайшық

қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, нақты зерттеген археолог Н.Арзютов, Е.Г.Агеева, академик Ә.Х. Марғұланның қазба деректер негізіндегі тұжырымы бойынша Сарайшық қаласы Алтын Орда астанасы Бату Сарайы салынған шамада XIII ғасырдың ортасында тұрғызылған [5, 11 б.]. Сонымен қатар бұл айтылған пікірді археолог ғалым К.Байпақов: «Сарайшықтың қала ретінде қалыптасуы Алтын Орданың нығаю кезеңіне сәйкес келеді. ... Оның ақша сарайында құны әр түрлі мыс ақшалар құйылды. Олардың бір бетінде «Сарайшық қаласының құймасы» деген сөз, ал екінші бетінде гүл мен жыртқыш аңның мүмкін арыстанның бейнесі басылған... Қаланың дамуына Сарайшықтың Алтын Ордаға, содан кейін Қазақ хандығына ислам дінін тарату орталығы болуы да әсер етті» [6, С.444],-деп нақтылай түседі.

Ал Сарайшықтың мәдени сауда орталығына айналып, гүлденіп көркеюінің негізін әйгілі ғалымдар В.В. Бартольд пен Ә.Х.Марғұлан – қаланың Ұлы Жібек жолының бойында ірге бекітумен байланыстырады [7, 19 б.].

Демек, Алтын Орда мемлекетінің құрылып күшейген тұсында Ұлы Жібек жолының Солтүстік Каспий тармағы қайта жанданып, Жайық өзені арқылы өтетін сауда керуенінің мейлінше ұлғаюы Сарайшық шаһарының жедел өркендеуіне, мәдени сауда орталығы ретінде келешекте Хан Ордасына айналуына ықпалын тигізген. Жайық өзенін орта ғасырларда батыс европалық көпестер, миссионерлер, елшілер әлденеше рет кесіп өтіп, бұл туралы өз жолжазбаларына түсіріп отырған. Орал арқылы ортағасырлық Сарайшық қаласына әуелі Рим папсы IУ Иннокентийдің елшісі Плано Карпини (1249ж.), ал сәл кейінірек француз елшісі Гильом де Рубрук (1253 ж.) жол тартқан.

Саудагерлер керуенінің Қырымнан Жайық арқылы шығысқа бағыт алатынын Франческо Бальдучи Пегалотти «Сауда тәжірибесі» атты шығармасында жазып қалдырды. Ол Танадан Сарайшыққа баратын жолдың ерекшеліктерін атай отырып, өтімді тауарлар, сондай-ақ жергілікті халықпен айырысуға қолайлы ақша түрлері жайында сипаттап жазады [8,15 б.]. Сондай-ақ өмірінің жиырма сегіз жылын саяхатпен өткізіп, 100 мың шақырымнан астам жол жүрген араб саяхатшысы ибн Баттута XIУ ғасырда Сарайшықта болғаны туралы: «Сарайдан шығып бірнеше күннен соң біз Сарайшық қаласына келдік... Бұл қала Ұлысу деген кең арналы өзеннің жағасында орналасқан. Өзенге Бағдаттағыдай қайықтарды жалғастырып жасаған қалқымалы көпір салынған» [4, 225 б.], - деп баяндайды. Саяхатшы жазбасында айтылғандай Сарайшықты орай ағатын (терістік, шығыс, оңтүстік жақтарын) Жайық өзеніндегі Бату хан салдырған жүзбелі көпір алғашқы кезде батысқа жорық кезінде олжаланған байлықты моңғол жеріндегі Қарақорымға – Шыңғыс хан ордасына жеткізуге пайдаланылса, кейін Алтын Орданың астанасы арқылы өтетін Жібек Жолы керуені осы жүзбелі көпір арқылы шығысқа жол тартқан [5, 11б.].

Ұлы Жібек жолындағы ірі сауда орталықтарының бірі болған Сарайшыққа сауда керуені арқылы Иран және Сириялық оюлармен өрнектелген, шыңылтырмен (эмаль) және алтынмен апталған құмыралар, құтылар, көздің жауын алатын түрлі-түсті әсемделіп, жиектеріне алтын жалатылған шыны ыдыстары, Қытайдың құлпырған жібегі, айнасы мен лакталған ыдыстары, Иранның әсемдік бұйымдары, Парсы кілемдері, Ферғананың асыл тұқымды жылқылары, Араб арғымақтары келетін болған. Сондай-ақ Византия, Рим, Үндістан, Иран, Араб және Еуропа елдерінен сирек кездесетін жоғары сапалы қымбат бұйымдар: жасмин суы, мүскат жаңғағы, женьщен, айдаһардың өті, алмас, янтарь, маржан, піл сүйегі құйма күміспен сом алтын, бағалы аң терілері, соғыс құралдары т.б. әкелініп саудаланатын болған [9.59 б.].

Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары кезінде қарапайым тұрғын кварталдары аршылып алынған. Кварталдар күйдірілген кірпіштен салынған 2-3 бөлмелі үйлерден тұрған. Бөлмелер еден астынан жүргізілген мұржалардың көмегімен жылытылған. Үйлерде азық-түлік: астық, жеміс-жидек қорын сақтайтын қоймалар болған [4, 228 б.].

Осылайша ортағасырлық мәдениеті дамыған шаһар тұрғындары ішіндегі тамақ аса дәмді болады деп ерекше жұмсақ тастан ойылып жасалған Хорезмнің қазандарын ерекше ұнатқан. Қара қыштан құйылып, күн түскенде ою-өрнектері жарқырап тұратын құмғандар,

кеселер мен табақтар молынан саудаға түскен. Хорасаннан және Еділдің төменгі сағасындағы қалалардың діни және пәлсафалық мазмұнда жазу жазылған әртүрлі кеселері Сарайшық халқының күнделікті өмірінде көп пайдаланылған. Шыны, ақық, маржан тастардан оймышталған әшекейлер, жүзіктің көзіне орнатылған гауһарлар Иран мен орта Азиядан әкелінетін, болмаса жергілікті жерде жасалынған. Алтын Орданың басқа қалаларының тұрғындарының сұранысына қажет әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар Сарайшық шеберлерінің қолынан да шыққан. Осындай ыдыстардың біреуі Мәскеу қаласының Қызыл алаңындағы мемлекеттік Тарихи Мұражайға қойылған [5, 24 б.].

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған заттық мұраларға зерттеу жүргізген ғалымдар Сарайшық қаласы өз дәуірінде Шығыс Дешт Қыпшақ даласындағы бірден - бір қол өнер өндірісі орталығы болғандығы туралы пікірге тоқтам жасайды [10, С.112]. Қала қолөнершілері сату үшін құстардың суреттерімен өрнектелген ыдыстар өндірген. Алтын мен күмістен әшекейлер, түрлі-түсті және асыл тастардан көз салынған сырғалар, жүзіктер соққан. Сүйектен тарақ, түйме, қапсырма, күнделікті тұрмысқа қажетті тағы басқа заттар жасаған. Әсіресе, Сарайшықтың көркем керамикасы ерекше көзтартарлық. Көркем керамиканың екінші тобын кашин (саз балшықтың ерекше түрі) бұйымдар түрі құрайды... Көк сырмен салынған суреттер әдетте күрделі өсімдік өрнектерін құрайды. Мұндай керамика XIY ғасырдың аяғында пайда болып, XY ғасыр бойы тұтастай өндіріліп келген [4, 231-233 бб.].

Сарайшық қаласының жергілікті шеберлері алыс елдерден әкелінген тауарларды тұтынып қана қоймай, олардың жасалу құпиясына көңіл аударып, сапалы өнім жасаудың әлемдік озық әдіс-тәсілдерін меңгеру жолында іздене отырып, нәтижесінде өздері де Жібек Жолы саудасы талғамына сәйкес деңгейде тауар өндіруге қол жеткізеді [9, 59 б]. Міне, бұл орайда археолог ғалымдар монғолдар жаулап алған Хорезм, Соғды, Сырдария қалаларындағы қолөнерші шеберлерді Алтын Орда қалаларына әкеліп қоныстандыруы жергілікті қолөнер кәсібінің жоғары деңгейде дамуына ықпалын тигізген [6, С. 445-446],- деп пайымдайды.

Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ортағасырлық қалалар тарихынан қазақ даласындағы көшпелі мен отырықшының, малшы мен диқаншының арасындағы тығыз сауда экономикалық байланысты, яғни, дала мен қала өркениеті қатар үрдіс алып отырғанын анық аңғаруға болады. Осы орайда көрнекті археолог ежелгі Хорезмді зерттеуші С.П. Толстовтың: «Қалалық өркениетті тек жер өңдеудің, отырықшылықтың нәтижесі деп санау үлкен қателік» деген түйінді пікірі орынды деп санаймыз. Ғалым тұжырымына ірі сауда, мәдени-әкімшілік орталық Сарайшық мысал бола алады. Өйткені Шығыс Дешт Қыпшақ даласының Сарайшық маңында мал өнімдерімен ғана күнелтіп отырған тұрғындары шаһарға келген керуенді қабылдап шығарып салғанға дейінгі көрсетілетін мәселен, аспазшы, қасапшы, егінші, малшы, күзетші, жүкші, тазалық сақтаушы, тұрмыстық және мәдени қызмет көрсетуші сияқты сан түрлі қызмет түрлеріне ие болады. Адал мінсіз қызмет көрсету олардың дағдысына айналып, қаланың сән-салтанаты күн сайын артып, сәнді ғимараттар бой түзейді [9, 57 б.].

Деректерге сүйенесек, 1950 жылы 22 қыркүйек күні Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институты ғылыми кеңесінің мәжілісінде Қазақ КСР ҒА корреспондент мүшесі Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Ә.Х. Марғұланның есебі тыңдалады. Кеңесте «Қала халқы жартылай көшпелі өмір сүрді ме? Демек, егіншілер мен қолөнершілер жоғары пайыз болды деп айтқан дұрыс па? деген сауалға Ә.Х. Марғұлан: «Мен жергілікті халықтың ішінде қолөнершілер болды деп есептеймін және оны нақты фактілер арқылы дәлелдеуге болады. Олар жергілікті халықтан 12-13 ғасырларда бөлініп шықты, тұрмыстық заттарды жасады және жоғарыдағы феодалдарға салтанатты бұйымдар жасады, бұлар қала халқының негізгі құрамы еді, сонымен қатар қаланың әкімшілік бөлігі, бұл жерде көпестер де көп болды», – деп жауап береді [11].

Сөйтіп, орта ғасырлар дәуірінде Бату, Берке қалаларынан кейін Сарайшық Алтын Орда астанасына айналып, XY-XYI ғасырларда Ноғай Ордасының, Қазақ хандығының астанасы болғаны белгілі.

Бұл жөнінде қазіргі «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының» директоры белгілі ғалым тарих ғылымдарының докторы Ә.Мұқтар : «Қалай болғанда да,

Қозыбастағы алғашқы Жәнібек пен Керейдің тұрған жері Қазақ хандығының алғашқы астанасы болды деп айта аламыз. Енді осы төңіректен Керей мен Жәнібек Өзбек хандығымен соғыса отырып, Қазақстанның батысына қарай жылжиды. Ал Сарайшықты Қазақ хандығының астанасы еткен Керей ханның баласы Бұрындық хан. Бұл туралы орыс зерттеушісі В.В. Вельяминов-Зерновтың еңбегінде Бұрындық сол жердегі ноғайларды өзіне бағынықырып, Сарайшықты қазақ хандығының астанасы етті деп жазады. Ноғайлы дәуірін мұрағаттан зерттеген екі ғалымды білемін, оның бірі – қазақстандық Амантай Исин деген зерттеуші, екіншісі – ресейлік В.В. Трепавлов. Екеуі де көне аңыз шежірелерімен емес, Мәскеудің көне мұрағатымен жұмыс жасаған ғалымдар. Олар Сарайшықтың астана болғанын дәлелдеді. В.В. Трепавловтың еңбегінде 1471 жылы Бұрындық хан Сарайшықты бағындырып, Қазақ хандығының астанасы етті деген дерек бар» [12, 32 б.], – деген тұжырым жасайды.

Сонымен бірде гүлдену, бірде құлдырауды басынан өткерген Сарайшық қаласының XYI ғасырдың II жартысынан бастап одан әрі әлсіреуіне орыс патшалығының экспансиялық саясатының күшеюі және Дешт Қыпшақ аймақтарындағы геосаяси ахуалдың ушығымен қатар, ежелден мәдениет ошағына айналаған Ұлы Жібек жолының маңызын жоғалтуы әсер етеді. Ақыр аяғында, тоқырай бастаған Сарайшық қаласының ғасырларға созылған даңқы казак-орыс қарақшыларының тонаушылық әрекеттеріне негіз болып, шаһарды біржолата тұралатуға ұшыратады [7, 22 б.].

Сарайшық қаласының талқандалуы жөнінде Ә.Марғұланның зерттеу еңбектеріне қарағанда, 1586 жылы Дон казактары гүлденген бай қала Сарайшыққа тұтқиылдан шабуыл жасап қиратады, халқын қырады... ең соңында қала маңындағы адамдар жерленген молаларды (пантеонды) қазып тонайды [12].

Сарайшық қаласында қазақ хандығының пантеоны болды деген пікірді жоғарыда айтылған тарихшы ғалым Ә.Мұқтар: «Бүгінде Жошы ұлысы – Алтын Орданың тарихындағы шешімін таппаған мәселенің бірі Сарайшықтағы пантеон және ондағы ел билеген тұлғалар тарихы болып отыр. Сарайшық пантеоны 1475 жылғы венециялық монах Фра Мауроның картасында Жайықтың оң жағалауына салынған. Италиялық картограф оны күмбезбен белгілеп, «Билеушілер қабірстаны» деп көрсетеді. Фра Мауро картасындағы деректі XVIII ғасырдағы П.И.Рычков, П.С.Паллас XIX ғасырдағы А.И. Левшин, 1861 жылы топограф А.С.Алексеевтің еңбектері кеңірек тарқатады. Оларды саралап, Сарайшықта алғашқы кешенді археологиялық қазба жүргізген саратовтық археолог Н.Арзютов болды» [13], – деп нақтылайды.

Сондай-ақ ол: «Бұл қазақ хандарының аталары жатқан пантеон. Мұнда Алтын орданың хандары мен Қазақ хандығының аталары жатыр. Біз бұл туралы Шынияз ақынның «Сарайшықта бар дейді, жеті ханның моласы» деген жыр жолдарынан білеміз. Қазір Сарайшыққа келсеңіз, жеті ханның моласы дейді де, төрт хан мен үш ноғайлы билеріне қойылған құлыптастарды көрсетеді. Ноғайлының билері ешқашан хан болған жоқ. Тарихшы Әбілғазы баһадүрдің шежіресіндегі Алтын Орданы билеген Мөңке Темір, Тоқтағу және әз Жәнібек Сарайшықта дамылдап жатыр. Бұл шежіре 1600 жылдың ортасында дүниеге келген, сондықтан шежірешінің қателесуі мүмкін емес. Бұған қосымша Әбілғазы Қасым хан Сарайшықта жерленді деп жазады. Басқа да түрлі деректерде Сарайшықта Алтын Орданың ханы Тоқтамыс ханның басы жатыр дейді. Оны өлтірілгеннен кейін басын көрсету үшін осы Сарайшыққа алып келген. Енді бұдан басқа мұнда Жәнібек ханның баласы, Алтын Орданың тағы бір ханы Бердібек хан жатыр деген де дерек бар. Сонымен қатар Ақ Орданың ханы, қазақ хандарының атасы Барақ хан да осында жерленгендей. Мұнда жерленген жетінші хан, ол Қасым хан. Әнес Сарай бұл жерде Қасым ханның баласы Мамаш хан өлтірілген екен деп айтты. Бұл сегізінші хан. Сондықтан бұл деректер нақтыланып, дәлелдену үшін, зерттеу жұмыстары әлі де жүргізілуі керек. Мұнда тікелей Жошы ханның ұрпақтары, қазақ хандығының аталары жатыр» [14],– деп ой түйіндейді.

Бүгінгі күні Сарайшық Жайық өзенінің сағасынан 60 шақырым жоғары, Жайық өзенінің оң жағалауы мен оның Сарайчинск сағасының арасында орналасқан. Қалашықтың жартысын Сарайшық ауылы басып жатыр. Жыл сайын Жайық өзені оң жағасын шайып, қала

бөліктерін жарқабақтармен бірге суға алып кетуде. Сөйтіп, бір кездері Бақшасарай, Қазан, Қажы-Тархан (Астрахан) сияқты қалалармен тең тұрған аса үлкен қаланың жұрнағы қалды деп айтуға болады. Көне қала орнының жанынан 1999 жылы ел зиялыларының қолдауымен «Хан Ордасы – Сарайшық» мемориалдық кешені бой көтеріп, биіктігі 17 метр шамасында кесене тұрғызылған. 2018 жылғы ҚР Үкіметінің қаулысына сәйкес, бүгінде Сарайшық мемлекеттік мекеме саналады.

Демек, өз дәуірінде Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық бүгінде тәуелсіз Қазақ елінде көпшіліктің қызығушылығын туғызды. Осы орайда, Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Назарбаев туған елдің қадір-қасиетін насихаттаудың маңыздылығын «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды» [15],- деген еді.

Түйіндеп айтқанда, халқымыздың ел болып ұйысуына дем берген, сол дәуірдегі болмысымыздың сан қырлы көріністерін бойына жиып, тұтастай төрт дәуірді басынан кешіп, тарихымызда өшпестей із қалдырған Сарайшық қаласының тарихын дәріптеу бүгінгі ұрпақ міндеттерінің бірі деп санаймыз. Өйткені өткенімізді бағалап, құрметтеу, насихаттау халқымыздың әлемдік деңгейіне қызмет ету болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – Москва: Соч. 2 т. 1963. – С. 104.
2 Мұқаметханұлы Н. Қазақ тарихының өзекті мәселелері. Монографиялық зерттеу. – Павлодар: «Brand Print», 2010 – 311 б.
3 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін (бес томдық) Т. 1. – Алматы: Атамұра. 2010. – 541б.
4 К.Байпақов Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы: «Аруна Ltd», 2005. – 316 б.
5 Тасмағамбетов И. Самашев З. Сарайшық. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 б.
6 К.М.Байпаков, Д.А.Воякин Выдающиеся археологические памятники Казахстана . – Алматы: 2014. – 504 с., ил.
7 Мұстафин Ж. Сарайшық қаласының тарихы мен тағдыры. Тарих ғыл.кан. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған Автореферaты. Орал. 2004. – 32 б.
8 Байпақов К.М., Танабаева С.И., Сдыков М.Н. Батыс Қазақстанның археологиялық қазыналары. – Алматы: Credo. 2001. – 160 с.
9 Ғизатов Ж. Сарайшық-Астана қала – Ақтөбе: «А-Полиграпфия» ЖШС, 2004. -192 б.
10 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата. 1951. – 292 с.
11 Өтениязов С. Сарайшық // Ана тілі, 2019. 6 маусым.
12 Мұқтар Ә. Диярова Ж. Сарайшық музей қорығы. Монография. – Алматы: Арыс. 2019. – 192 б.
13 Мұқтар Ә. Ұлық Ұлыс тарихындағы Сарайшық // Егемен Қазақстан 2020. 5 мамыр.

14 Мұқтар Ә. Сарайшықта бар дейді, тоғыз ханның моласы: Сарайшық – қазақ хандарының аталары жатқан пантеон // Қазақ әдебиеті, 2018. 16 қараша.
15 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – №70. – 12 сәуір. – Б. 1-2. 4.

САРАЙШЫҚТАҒЫ №2 ҚАЗБАДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖҰМЫСТАР

Айбек Тұраруұлы – бас инспектор, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК, Атырау қ.

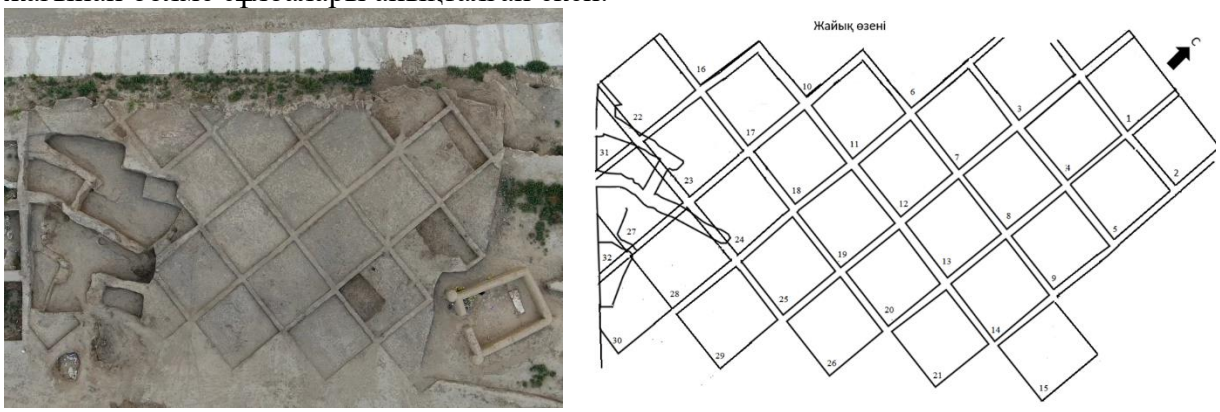
Аннотация. В настоящей статье рассказывается о археологической работе, проведенный в 2023 году на месте средневекового города Сарайшык в раскопе №2. В ходе раскопок была открыта часть городской улицы, а вдоль улицы расположились дома. Конечные итоги раскопки оказали большое влияние на определение плананировки города. Результаты археологических исследований могут стать уникальным источником, способным ответить на многие вопросы Сарайшыка.

Ключевые слова: Улус Джучи, Сарайшык, онгон, улица, комнаты.

2023 жылғы тамыз-қыркүйек айларында ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында №2 қазбада археологиялық жұмыстар жүргізілді. Бұл жұмыстар «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XVI ғғ.)» ғылыми жобасы аясында Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі арқылы қаржыландырылды. Жобаның жетекшісі – т.ғ.д. Әбілсейіт Мұқтар.

Қазба жүргізу үшін ортағасырлық Сарайшық қаласындағы №1 және №2 қазба аралығындағы бос алаң таңдап алынды. №2 қазба орнының оңтүстік бөлігі зерттеу алаңы ішіне кіргендіктен қазба орнына №2 қазба атауы берілді. Қазба алаңы 5х5 м өлшемдегі 32 шаршы - секторларға бөлінді. Археологиялық зерттеу жұмысын жүргізу үшін топырақ қазуға Сарайшық ауылының тұрғындары жұмысқа тартылды. Қазба алаңынан шыққан бос топырақ ескерткіш аумағынан тыс жерге шығарылды.

Қазбаның оңтүстік-батыс шетінде 2017 жылы қазба басталып, кейіннен жалғастырылмай қалған. Онда шығыс бағытқа созылған саман кірпішті қабырға ашылып, екі жағынан бөлме сұлбалары анықталған екен.

Қазба орны және секторлар сызбасы

Зерттеу жұмысының мақсаты қала орнында археологиялық қазба жұмыстарын жалғастыра отырып жаңа нысандарды анықтау, зерттеп-зерделеу болып табылады.

Қалалар қазбасын жүргізуде қалыптасқан эмпирикалық әдісті қолдана отырып қазба алаңын шаршылы-қабатты ашу, әр күрек қабатын мұқият тазалап, кездескен нысандарды белгілеп, тіркеп отыру әдістемесі қолданылды.

Алғашқы күрек қабатында паста моншақ, мыс тиын сияқты жәдігерлер мен қыш ыдыс сынықтары, мал сүйектері табылып отырды.

Екінші күрек қабаты қазбаның солтүстік-шығыс бөлігінде тік бұрышты келген қыш кірпішті құрылыс орнын анықтады. Әрі қарай қазу барысында бұл құрылыстың солтүстік және батыс қабырғасы толық, шығыс қабырғасы жартылай сақталғаны анықталды. Ал, оңтүстік қабырғасы мүлде жоқ болды. Солтүстік қабырғаның ұзындығы 2,3 м, батыс қабырғаның ұзындығы 2,5 м. Қабырғалары бүтін және жарты кірпіштерден қаланған. Бүтін кірпіштің көлемі 25х25х5 см. 4 қатарға дейін сақталған. Жоғарғы қатары шикі саман кірпіштерден өрілген. Қаландының сыртқы жағы тегіс келген, ішкі жағы тегіс емес. Біздің ойымызша, бұл көрхананың құрылысы болуы мүмкін.

Сондай-ақ осы құрылыстан батысқа қарай адам жерленген орын анықталды. Жерленген адам сүйегі орналасқан шұңқырдың ұзындығы 1,45 м, ені 45 см, шұңқыр тереңдігі 10 см болды. Тазалау жұмыстары арқылы адамның бас сүйегі солтүстікке қарап жерленгені белгілі болды. Сүйектердің сақталуы нашар. Бас сүйек және жанбас сүйектері толықтай сынып кеткен. Кеуде қуысы бірқалыпты ашық. Төс сүйегі омыртқа жотасы үстінде орналасқан. Омыртқа жотасы бірқалыпты түзу келген. Оң қолы кеудесінің жанына тік созылған. Сол қолы шынтаққа дейін тік созылып, шынтақтан бүгілген. Білегі белінің тұсына, алақаны оң бүйіріне қарай қойылған. Оң жақ жамбас сүйегі аяқ жағына қарай қозғалған. Мүрденің жамбастан төмен қарай бөлігі, яғни аяқ сүйектері жоқ боп шықты. Оң қолының алақан сүйектері де жоқ.

Келесі күрек қабатында 4 сектордың оңтүстік-шығыс бұрышы маңынан ірі малдың бел омыртқасы ішіне салынған екі дана онгон табылды. Жұқа мыс қаңылтырдан қиып адам бейнесінде жасалған мүсінше ұрыптық бұйым саналады. Бейнелердің жыныстық ерекшеліктері көрсетілгендіктен, олар әйел және ер адамның бейнелері екені белгілі болды. Онгон табылған жерге жақын 8 секторда 2 жерленім орналасқан. Оның бірінде бала жерленген болса, екіншісі сүйектері толық емес ересек адамның қаңқасы. Сәби қаңқасы жер бетінен 70 см тереңдікте, қыш кірпіштерден салынған шағын лақаттан табылды. Лақаттың үсті тігінен орналасқан 10 қатар қызғылт және сарғыш түсті қыш кірпіштермен жабылған. Кірпіш көлемі 23х23х5 см. Лақат 8 сектордың шығыс жиегінен 90 см, батыс жиектен 2,95 м, оңтүстіктен 33 см, солтүстіктен 3,67 м қашықтықта орналасқан. Лақаттың қабырғалары да 3 қатар қыш кірпіштерден қаланған. Лақат тереңдігі 20 см, ішкі өлшемі 48х90 см. Лақаттың түбіне 2-3 жасар баланы шалқасынан жатқызып жерлеген. Оның басы солтүстік-батыс жағына қаратып қойылған, аяқтары оңтүстік-шығысқа созылған. Қолдары кеудесінің екі жанына қойылған. Сүйектердің сақталуы нашар. Қаңқаның сол қолының білегі тұсынан көк және сары түсті паста моншақтары табылды. Жерлеген кезде моншақтар баланың сол қолының білегінде тағулы болған.

Екінші жерленім осы сектордың солтүстік жиегі бойынан табылды. Сүйектер жатқан шұңқырдың көлемі 100х80 см, тереңдігі 10 см. Антропологиялық тәртібі сақталмаған ересек адамның бас сүйегі мен жауырыны, қолының сүйектері анықталды. Олардың қасында орташа көлемді қыш ыдыстың түбі мен жақ сүйек, бас сүйектің бөлігі жатыр. Тоқпан жіліктің ұзындығы 33 см. Кәрі жіліктің ұзындығы 27 см. Бұл сүйектерді басқа жерді қазғанда тауып, әлдекімдер осы жерге қайта көмген болуы мүмкін.

Қазбадағы тағы бір жерленім, 17 сектордан жердің беткі деңгейінен 1,3 м тереңдіктен шықты. Сектордың оңтүстік-шығыс бұрышы маңынан, ашылып жатқан бөлменің шығыс қабырғасы бойынан жерлеу шұңқыры анықталды. Шұңқыр көлемі 58х103 см. Сүйекті оң жақ қырымен жерге жайғастырған. Басы оңтүстік жағында, ал жүзі шығысқа қараған. Аяғы және қолдары бауырына жиналған. Шамамен 20 жастағы әйел адамның қаңқасы деп болжалды. Сүйектер өлшемі: тоқпан жілік ұзындығы 20 см, кәрі жілік ұзындығы 16 см, ортан жілік ұзындығы 30 см, асықты жілік ұзындығы 24 см.

Қазбадағы жерлеулер

Қазбадан табылған онгондар мен сәби моншақтары

Қазбаның жоғарғы қабатынан 3 шаруашылық шұңқыры анықталды. №1 шұңқыр 14 сектордың солтүстік-батыс жағынан анықталды. Диаметрі 80 см, тереңдігі 50 см. Түбі тегіс, қабырғалары тік келген. Шұңқырда 10 см қалыңдықтағы қызғылт-қоңыр түсті көң қабаты бар екені байқалды. Шұңқыр сектордың батыс кескінінен 60 см, солтүстіктен 1,25 м, оңтүстіктен 3,30 м, шығыстан 2,70 м қашықтықта орналасқан. Тазалау барысында ішінен ұсақ керамика сынықтары мен мал сүйектері кездесті.

№2 шұңқыр 15 сектордың солтүстік-батысында орналасқан. Диаметрі 1,10 м, тереңдігі 55 см. Түбі біркелкі тегіс. Қабырғасы тік келген. Батыс бағытқа қарай ұзындығы 60 см, ені 24 см арна шыққан. Іші күл-қоқысқа толы болды.

№3 шұңқыр 18 сектордан анықталды. Сектордың оңтүстік-батысында орналасқан. Шұңқыр диаметрі 95 см, тереңдігі 80 см. Түбі біркелкі тегіс, қабырғасы тік келген. Шұңқырдан күл, күйе іздері байқалады. Қыш ыдыс сынықтары мен мал сүйектері, күл аралас топырақпен толған. Шұңқыр сектордың батыс жиегінен 45 см, солтүстіктен 3,05 м, оңтүстіктен 60 см, шығыс жиектен 3 м қашықтықта орналасқан.

Қазба орнынан ашылған шаруашылық шұңқырлары

Қазбаның батыс бөлігінен қала көшесі анықталды. Көшенің ені 4 м. Көшенің батыс бөлігін Жайық өзені арнасы бұзып кеткен. Өзен жарқабағынан басталатын көше қазба алаңында 40 м-дей ұзындықта ашылды. Көше табанының топырағы көкшіл сұр түсті, күл аралас, қатты тапталған. Көшенің екі жағымен қала үйлерінің ұзын қабырғалары созылып жатыр. Бұл үйлердің бөлмелерін көшенің екі жағына, солтүстік және оңтүстік бөліктерге бөліп сипаттадық. Көшенің солтүстік жағында 4 бөлменің сұлбасы анықталды. Ал, көшенің оңтүстік жағында 5 бөлме ашылып, олар №1 қазбада ашылған тұрғын-жайларға жалғасып жатыр.

Көше мен көше бойындағы үйлер бөлмелері

Солтүстік бөліктегі бөлмелер көшені бойлаған негізгі ұзын қабырға бойына салынған. Негізгі қабырға 17 м-ге созылған. Бөлмелерді батыстан шығысқа қарай белгілеп сипаттадық.

№1 бөлме пішіні үшбұрышты боп келген. Оңтүстік негізгі қабырғасы мен шығыс қабырғасы тік бұрыш жасағанда, солтүстік-батыс жағынан бір қабырғамен шектелген. Солтүстік-батыс қабырға оңтүстік қабырғаға тақалған да, шығыс қабырғамен арасы қосылмаған, ішке кіретін ені 75 см қуыс қалдырылған. Қабырғалар шикі кірпіштен қаланған. Бөлме пішініне қарағанда бұл дуал ретінде қаланған қабырға немесе зат қоятын қосалқы бөлме болуы да мүмкін. Бөлменің оңтүстік қабырғасының ұзындығы 3,9 м, ені 90 см, қабырға биіктігі 40 см. Шығыс қабырғасының ұзындығы 2,4 м, ені 85 см, ал биіктігі 75 см болады. Диагональ орналасқан солтүстік-батыс қабырғаның ұзындығы 4 м, ені 45 см, ал биіктігі 45 см болды. Бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышынан солтүстік-батыс қабырғаға дейінгі ара қашықтық 1,75 м болды.

Бұл бөлменің шығыс жағында №2 бөлме орналасқан. Көлемі (СО-БШ) 4,6х4,8 м. Бөлме қабырғалары ішкі жағынан ақ бормен сыланған. Оңтүстік және шығыс қабырғалардың биіктігі 1 м асады, ені 80 см. Бөлменің тек солтүстік-батыс бұрышы бұзылған. Солтүстік қабырға 2,4 м, батыс қабырға 2,9 м ұзындыққа сақталған. Есігін осы жерде батыс қабырғаның солтүстік жағында болған деп болжадық. Батыс, оңтүстік және шығыс қабырға бойына биіктігі 20 см суфа салынған. Батыс суфаның ені 65 см, оңтүстік суфа ені 80 см, шығыс суфа ені 1,9 м. Тандыр пеш пен кан жүйесі оңтүстік қабырға бойындағы суфада орналасқан. Тандырдың қабырғасы бұзылған, диаметрі шамамен 45 см. Ішкі жағынан 40 см тереңдікке дейін күл, күйе қалдықтары кездеседі. Ауыз қуысы солтүстікке қараған. Тандырдан шыққан кан арналары бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышында қабырға ішіне ойылып салынған диаметрі 12 см болатын мұржаға жалғасады. Кан арналарының ені 18 см, аралық қабырғасының ені 18 см. Батыс қабырғаның оңтүстік шетінде бұрыштан 25 см жерде қабырға ішіне қуыс (ниша)

ойылған. Қуыстың биіктігі 55 см, ені 55 см, қабырға ішіне тереңдігі 65 см. Бөлме ортасындағы еденнің көлемі 2х3,4 м. Сазбен сыланып, нығыздалған.

№3 бөлме №2 бөлменің шығысында орналасқан, әрі ішкі құрылыстары алдыңғы бөлмелерден 50-70 см-дей биік қабаттан ашылды. Көлемі (СО-БШ) 4,6х3 м. Бөлменің солтүстік қабырғасы түгелге жуық бұзылған. Оңтүстік-шығыс бұрышта да бұзылулар бар. Батыс, шығыс және оңтүстік қабырғалары сақталған. Оңтүстік қабырға 5 кірпіш қатарында сақталған, биіктігі 35 см, ені 70 см. Кірпіштің көлемі 44х21х6,5 см болды. Батыс қабырғаның биіктігі 35 см, ені 80 см. Шығыс қабырғаның биіктігі 18 см, ені 1 м. Батыс және солтүстік қабырғалардың бойына суфа салынған, биіктігі 35-25 см аралығында. Батыс суфаның ені 90 см, ішіне тандыр пеш пен кан жүйесі жүргізілген. Тандыр суфаның орта тұсына салынған, диаметрі 60 см. Тандыр қабырғасы тек оңтүстік жағында сақталған, биіктігі 30 см. Екі арналы кан тандырдан солтүстік бағытқа шығады. Кан арналары тандырдан 70 см-ге дейін анықталды. Әрі қарай бөлме қабырғалары канмен бірге бұзылған. Тандырдан оңтүстікке 75 см жерде суфа ішіне ұзындығы 50 см, ені 20 см жіңішке қабырға көлденең қаланған. Бұл қабырғадан тандырға дейінгі аралықтағы суфа іші күлмен толтырылған. Осы жіңішке қабырғадан бөлменің оңтүстік қабырғасына дейін суфа іші саз топырақпен, шикі кірпіш сынықтарымен толтырылған. Солтүстік суфа ені 1,1-1,2 м шамасында болған деп болжаймыз. Батыс суфадан шығыс қабырғаға дейін, солтүстік суфадан оңтүстік қабырғаға дейін еден болған, көлемі 2,15х3,4 м. Бөлме есігі шығыс қабырғада болған деп есептеледі, бірақ орны анықталған жоқ.

№4 бөлме №3 бөлменің шығысында орналасқан. Оңтүстік және солтүстік қабырғалары сақталмаған. Шығыс қабырғасы солтүстік бағытқа созылып жатыр, ұзындығы 4 м, ені 80 см, биіктігі 50 см-дей. Кірпіш өлшемі 22х5 см. Сондай-ақ қабырға бойымен суфа салынып, онда тандыр пеш пен кан орнатылған. Тандырдың диаметрі 60 см. Қабырғасының биіктігі 27 см. Кан солтүстікке созылған, арналар ені 15 және 20 см, аралық қабырғаның ені 20 см. Шығыс қабырғадан №3 бөлменің шығыс қабырғасына дейінгі қашықтық 3 м.

Көшенің солтүстік бөлігіндегі бөлмелер

Көшенің оңтүстік жағында ашылған бөлмелер оңтүстікке қарай үш қатар боп орналасқан. Көше бойында 3 бөлме орны ашылса, 2 бөлме олардың оңтүстік жағында, тағы бір бөлме бөлігі одан әрі орналасқан.

№1 бөлме қазбаның оңтүстік-батыс шетінде анықталды. Батыс қабырғасы анықталмай қазба шетіне тірелген. Көлемі (СО – БШ) 2,3х5,3 м. Қабырғаларының ені 80 см, биіктігі 90 см. Бөлменің ортасынан кан арналары анықталды, солтүстік-оңтүстік бағытта созылған. Кан арнасының ұзындығы 2 м. Бұл бөлме бастапқыда екі шағын бөлме болған болуы мүмкін. Ортасындағы бөлмеаралық қабырға бұзылып, соны бойлай салынған суфа мен тандыр пеш, кан арналары бөлме ортасынан анықталып отыр. Бөлмені қазу барысында құс бейнесі салынған сырлы қыш ыдыстың түбі табылды. Көгілдір түспен сырланып, қара түспен ою-өрнектер салынған.

№2 бөлме №1 бөлменің шығыс жағында орналасқан. Бөлменің батыс және оңтүстік қабырғалары ғана жақсы сақталған. Солтүстік қабырғасының 2 м ұзындықтағы сұлбасы ғана сақталған. Шығыс қабырғасы анықталмады. Бөлме көлемі (СО – БШ) 1,8х6,1 м. Қабырғалар биіктігі 1,5 м, ені 90 см. Бұл бөлменің де жарты бөлігі бұзылғандықтан, 2 немесе 3 шағын бөлмелерден тұрған болуы мүмкін.

№3 бөлме №2 бөлменің оңтүстік қабырғасынан әрі қарай орналасқан. Көлемі (СО – БШ) 3х7,9 м. Қабырға ені 90 см, биіктігі 1,5 м. Бөлменің тек солтүстік және батыс қабырғасы сақталған. Шығыс қабырға 3 м ұзындықта ашылды. Солтүстік қабырға бойында тандыр және кан арнасы салынған суфа орналасқан. Тандыр пеш диаметрі 50 см, қабырғасының сақталған биіктігі 37 см. Тандырдың ауыз қуысы батыс бағытқа қараған. Кан арналары тандырдан шығысқа 2 м ұзындыққа созылған, арналардың ені 20 см, аралық қабырға ені 20 см. Кан арнасы біткен жерде солтүстік қабырғаға ойылып мұржа салынған. Мұржа іші төртбұрыш пішінді, 12х12 см. Ішін топырақ, күйеден тазалау барысында темір қол орақ табылды. Сабы сақталмаған, сабында сақталған қалдықтарға қарағанда сүйектен өңделген сабы болған болса керек.

Бөлменің батыс қабырғасы үстінен төрт бұрыш пішінде 2 қыш кірпіштер төселген орын анықталды. Көлемдері 50х50 см. Екеуінің арақашықтығы 35 см. Кірпіштердің өлшемі 27х27х5 см. Батыс қабырғадан әрі қарай №1 қазбада тағы басқа бөлме жалғасады.

№4 бөлменің бөлігі №3 бөлменің оңтүстігінде ашылды. Бөлменің қазбада ашылған көлемі солтүстік қабырға бойында 2,2 м, шығыс қабырға бойында 4 м ұзындықта ашылды. Бөлменің қалған бөлігі №1 қазбада орналасқан. Бөлме қабырғасы биіктігі 70 см, ені 60 см. Бөлме ортасында құрылыс орны бар.

№5 бөлме қабырғалары толық сақталмаған. Шығыс қабырғасы және оңтүстік-батыс бұрышы ғана сақталған. Шығыс және батыс қабырғалары арасы 4 м, қабырғаның қалыңдығы 70 см. Бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышында пештің қыш мұржасы сақталған. Мұржа биіктігі 50 см, диаметрі 15 см. Шығыс қабырғаның сақталған бөлігінің ұзындығы 2,6 м, биіктігі 70 см, қабырға ені 50 см. Бөлменің оңтүстік жағы күл, күйе қабатынан тұрады, бұл жерде өрт болып қабырғаны жойған болса керек.

Көшенің оңтүстік бөлігіндегі бөлмелер

2023 жылғы №2 қазбадағы жұмыстары арнайы археологиялық зерттеу әдістеріне сәйкес жүргізілді. Қазба жұмыстары нысандардың құрылымдық ерекшеліктерін ескере отырып, зерттеу алаңын толық ашу принципімен жүргізілді. Қазба барысында сырлы және сырланбаған қыш ыдыстардың көптеген фрагменттері табылды. Түрлі жәдігерлер: метал, шыны, сүйек бұйымдар және нумизматикалық материалдар жиналды. Оларды тіркеу, археологиялық құжаттау жұмыстары жасалды.

Қазба жұмысын қорытындылай келе, қала көшесінің бір бөлігінің ашылуы Сарайшық зерттеулеріне жаңа серпін береді деп сенеміз. Бөлмелердің едені әр түрлі тереңдікте ашылды. Қазбада анықталған адам жерлеулері бұрынғы жерлеулерге ұқсамайды. Онгон жәдігерінің табылуы, жерлеу түрлері, т.б. жағдайлар қаланың кейінгі кезеңінде бұл жерде бөлек этникалық, діни топ жерленімдері болған секілді деп ойлаймыз. Қазбаның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі қалың күл қабаты зерделеуді қажет етеді. Үлкен өрт бірталай аймақтағы нысандарды жойған болса керек. Қазбаның солтүстік бөлігінде бес күрек қабатына дейін ешқандай құрылыс орны табылмады.

Келесі маусымда қазба орны одан әрі кеңейтіліп, №1 қазбамен қосылады. Сондықтан қазбадағы жаңа зерттеулер жақсы нәтижелер береді деп үміттенеміз.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № AP19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XVI ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XVI ғғ.)» ғылыми жобасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. Сарайшық, 2023 ж. – 50 б.

2. Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)» I-II том. Атырау. 2017.

УДК 94(574)(043.3)

ЭКОЖҮЙЕНІҢ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ДАМУЫНА ЫҚПАЛЫ

Сеғуатов Даулет - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 7М01601 Тарих тобының 1 курс магистранты

Аңдатпа: Бұл мақалада Алтын Орда тарихындағы табиғи, климаттық және экологиялық факторлар қарастырылады. Бұл факторлардың Алтын Орда саясатына, экономикасына және т.б. ықпалы көрсетіледі. Жошы Ұлысы өмір сүрген күннен бастап қоршаған ортаға өте тәуелді болып шықты. Жошы Ұлысының ірі әскери-саяси бірлестік және дүниежүзілік шаруашылық жүйесінің маңызды элементі ретінде өмір сүруі Төменгі Еділ бойындағы дала биомасының бастапқы пішінді қалпына келтірудегі рекреациялық мүмкіндіктеріне тікелей байланысты деген ұстанымға сүйенілді.

Кілт сөздер: Алтын Орда, климат, саясат, экология, Каспий теңізі, биомасса.

Ключевые слова: Золотая Орда, климат, политика, экология, Каспиское море, биомасса.

Keywords: Golden Horde, climate, politics, ecology, Caspian Sea, biomass.

Экологиялық жағдай адамның аймақтың экологиясына белсенді әсерінен де, климаттың өзгеруі нәтижесінде де нашарлауы мүмкін. Қолайлы табиғи-климаттық кезеңде Орда билеушілерінің экономикалық саясаты Жошы Ұлысының Қара теңіз-Каспий аймағының тез арада дүние орталығына айналуына мүмкіндік берді. 1320 жылы Каспий, Азов және Арал теңіздерінің деңгейінің күрт өзгеруі басталды, ол сейсмикалық белсенділіктің күшеюімен және климаттық тұрақсыздықтың басталуымен бірге Алтын Ордадағы апатты зардаптардың детонаторына айналды. Соңғы кезге дейін эпидемиялық («Қара өлім»), демографиялық (жаппай ашаршылық) және әскери-саяси субъектілер ретінде іс жүзінде қарастырылды. Зерттеудің жаңалығы климатология, эпидемиология және герменевтика саласындағы жаңа жетістіктер аясында айқындалады. Орда хандарының барлық бастапқы орталықтандыру билігіне қарамастан, Жошы ұлысы жерлерін біртұтас мемлекеттік жүйеге біріктіру процесі шамамен 70-80 жылға созылды. Зерттеушілер бұл процестің ұзақтығын түсіндірудің бірнеше себебін келтіреді. Ең маңыздыларының бірі – табиғи-климаттық жағдайлардың тұрақсыздығы. Алтын Орда зерттеушілері (Гумилев, Алексин және Кульпин) солтүстік ендіктің 48° пен 52-ші аралығындағы белдеуде орналасқан Дешті Қыпшақ жерлері үнемі температуралық өзгерістерге ұшырайтын деген қорытындыға келді [1, 129 б.]. Сонымен қатар, дала үшін ең үлкен проблемалардың бірі ылғалдың тұрақсыз жоғалуы болды. Біркелкі емес жауын-шашынның шамамен 80% жаз айларында болды. Осыдан кейін ұзақ құрғақ кезең болуы мүмкін. Барлық осы табиғи-климаттық ерекшеліктер аз ағаштары бар ерекше ландшафттың қалыптасуына және соның салдары ретінде ерекше маусымдық шаруашылықтың қалыптасуына ықпал етті. Оның жұмыс істеуі шығыста Бурятиядан, батыста Венгрияға дейін созылған тар жолақта ғана мүмкін болды. Ғылыми түрде Еуразияның Ұлы климаттық осі деп аталған бұл аймақ солтүстіктегі қоңыржай климаты бар неғұрлым отырықшы аймақтарды оңтүстіктегі континенттік климаты бар көшпелі аудандардан бөліп тұратын жел бөлшегі қызметін атқарды [2, 136 б.]. Айта кету керек, оңтүстік аймақтар климаттың өзгеруіне және қолда бар су ресурстарының болуына әлдеқайда тәуелді [3, 33-35 б.].

Жергілікті табиғи-климаттық жағдайлардың тағы бір ерекшелігі, Каспий теңізі деңгейінің ауытқуының Еділ, Ахтуба, Жайық, Құма өзендері аңғарларының жайылмаларының кең ауқымды ландшафттық қайта құрылымдалуындағы өзгерістерге, далалар мен өзендерге айтарлықтай әсер етуі болып табылады[4, 103 б.]. Л.Н. Гумилев далалық ылғал ырғақтары туралы концепциясы бойынша, Еділдің төменгі ағысында егіншілікті енгізу Каспий мен Арал теңізінің су бетінің атмосферадағы ылғалдың айналымын қамтамасыз ету қабілетіне тікелей байланысты болды. Бұл өз кезегінде, аймақ ландшафтарының жағдайының азық-түлік құндылығына, ең құнарлы таулы жерлердің су басу деңгейіне және жер асты суларының тұздануына тікелей әсер етті. Каспий теңізі деңгейінің небәрі 1 м-ге төмендеуі екі-үш онжылдықта құм массаларының 500-1000 км² аумақта күрт ілгерілеуіне ықпал етті және деңгейі 1 м көтерілген кезде өсімдіктердің күрт өзгеруі орын алды. Жаңа және ескі биоэкологиялық жүйенің негізгі айырмашылықтары: жайылымға жарамдылығының төмендігі, сирек шөп жамылғысы, топырақтың тұздылығына көбірек тәуелділігі және тұзды теңіз суының тұнба бөлшектерімен мезгіл-мезгіл келіп түсуі[5, 90 б.]. Табиғи-климаттық жағдайларға шектен тыс тәуелділіктен басқа, Жошы ұлысы дамуының тағы бір спецификалық ерекшелігі ішкі саяси мәдениеті мен экономикалық қатынастарының даму деңгейі әртүрлі территориялардың бір саяси-экономикалық жүйенің ішінде қатар өмір сүруі болды. Сонымен, егер Қырым, Болгар, Орыс және Хорезм жерінде саяси және экономикалық даму деңгейі айтарлықтай жоғары болса, қалған бағынышты жерлер үшін ол айтарлықтай төмен болды және оларда мемлекеттік құрылымдардың өмір сүруінің қысқа кезеңімен шектелді. Бұл ретте Жошы Ұлысының бүкіл шекарасында саяси орталықтан айтарлықтай адам және қаржы ресурстарын тартып алған қақтығыс аймақтарының болуы жағдайды қиындата түсті. Нәтижесінде, табиғи-климаттық жағдайлардың нашарлауымен бұл шеткері мен саяси орталық арасындағы байланыстың жоғалуына, соның салдарынан Дешті Қыпшақтың өзінде орталықтан тепкіш күштердің артуына әкелуі мүмкін. Алтын Орда қалаларының дамуының ерекшелігі, зерттеушілер бұл қоныстардың географиялық орналасуы деп есептейді. Қолжетімді су ресурстарының болуына және кеме жүзу мүмкіндігіне тәуелділік Алтын Орда билеушілеріне жаңа қалалар құруды тікелей талап етті. Сондықтан жаңадан пайда болған қалалардың барлығы кеме жүретін үлкен өзендердің жағасында пайда болуы кездейсоқ емес еді. Бірыңғай қала құрылысы жоспары болғаны белгісіз. Бірақ жаңа қоныстардың Ұлы Жібек жолына қарай бастапқы бағдарлануы және бұл қалаларда қорғаныс құрылыстарының болмауы, Жошы Ұлысының билеушілеріне сауданың қауіпсіз және тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді [2, б. 136].

Жошы Ұлысының астанасы құрылысының басталуы негізінен, Каспий теңізі деңгейінің Дүниежүзілік мұхит деңгейіне қатысты - 32-30 м-ге орнатылуымен тұспа-тұс келді. Бұл ретте зерттеуші А.Ю. Артюхин XIII ғасырдың екінші жартысында, далаларда салыстырмалы түрде қолайлы климат орнықты деп есептейді[6, 317 б.]. Төменгі Еділ бойында, Солтүстік Кавказда және Қара теңіз даласында кең жапырақты ормандардың жеткілікті кең таралуы осының дәлелі. Бұған көптеген орман жануарлары мен құстарының сүйектері, күл және көптеген қайың қабығының қалдықтары, ағаш заттар, орамдар мен төбелер табылған. Алайда бұлар негізінен су жолдарының бойында, су айрықтарының беткейлері мен сайлардың бойында орналасқан жыра немесе жайылма ормандар болғанын айта кеткен жөн. Мұндай ормандардағы өсімдік жамылғысы әдетте сапасыз және көлемі аз болады. Орда орталықтарының маңында үлкен ормандардың болуы қалалардың құрылысын жеделдетіп қана қоймай, сонымен бірге бұрынғылардың жұмысын үлкен ағаш қорларына тәуелді етті. Алайда Дешті Қыпшақ даласы үшін белгіленген климаттық оптимум және Беркеден бастап хандардың мақсатты қала құрылысы саясаты, Орда қалаларының экономикасының күрт өсуіне тікелей ықпал етті. Бұл ретте Орда қалаларының дүниежүзілік шаруашылық жүйесіне түпкілікті қосылуы дәл осы кезеңде болғанын айта кеткен жөн. Соңғысының арқауы, көптеген тарихшылардың пікірінше, Орда қалаларын (Сарай, Астрахан, Сарайшық, Үргеніш) Азияның ірі сауда қалаларымен (Отырар, Алмалық, Қашқар, Ханбалық) байланыстырған Ұлы Жібек

жолы болып саналады. Дәл осы трансконтиненттік жүйе тауар ағынын жоғары деңгейде ұстауға мүмкіндік берді.

XIII ғасырдан - XIV ғасырға дейін, бір ғасырда Каспий теңізінің деңгейі күрт өзгерді, теңіз суы 6 м көтеріледі. Сақсын аймағының халқы игерілген аумақты тастап кетуге мәжбүр, оның басым бөлігі су тасқыны аймағында. Бұл кезең моңғолдардың Төменгі Еділге келуімен және осында астана орталығы Жошы Ұлысының құрылуымен де байланысты. XIV ғасыр 20-жылдары су деңгейі 2 м биіктікке дейін төмендейді, XIV ғасырдың 60-жылдары қайтадан көтеріле бастайды. Осылайша, Хазар және Сақсын дәуірінде адам игерген аумақтың көп бөлігі су астында қалып, белсенді шаруашылық қызметке жарамсыз болып шықты. Сақсын өлкесіндегі елді мекендердің көпшілігі өмір сүруін тоқтатқанға ұқсайды. Бұрынғы Сақсын өлкесінің солтүстік бөлігінде орналасқан олардың бір бөлігі Алтын Орда дәуірінде қайта жанданып, өмір сүруін жалғастырды. Алтын Орда дәуірінде атыраудың батысында, солтүстігінде және шығысында орналасқан жерлер игеріле бастады, дәл осы кезеңде Еділ-Ахтуба жайылымы игерілді, онда көптеген Алтын Орда қалалары мен елді мекендері пайда болды. Бақытымызға орай, бұл кезең, XIV ғасырдың 20-60 жылдары Өзбек пен Жәнібек хандар тұсында келді, бұл Алтын Орданың экономикалық және мәдени дамуының шыңы ретінде сипатталады[7, 181-196 б.].

Орда қалаларына XIV ғасырдың басында елеулі өзгерістер енгізілді. Біріншіден, орталық Жошы билігінің өздерінің сауданың тұрақты дамуына мүдделі болуы осы кезеңде еуропалық және шығыс тауарларын ауыстырып тию саудасымен толығымен байланысты Орда шаруашылығының тұтас бір саласының қалыптасуына тікелей ықпал етті. Бұл саланың маңызды элементтері, Алтын Орданың зерттеушісі Г.Федоров-Давыдовтың пікірінше, татар тіліне аудармашылардың тұтас корпусынан, ат және түйе жүргізушілерінен тұратын сауда жолдарын басқарудың қатаң орталықтандырылған жүйесі болды[3, 80 б.]. Орда шаруашылығының табысты болуының белгілі бір кепілі 1311 жылы Тоқта хан кезінде жүргізілген ақша реформасымен байланысты болғанын айта кеткен жөн. Соңғысының нәтижесінде Сарай дирхамының ресми бағамы монетадағы бағалы металдардың (алтын, күміс және мыс) нарықтық бағасына толығымен тәуелді болды. Жошы ұлысының ақша жүйесіне осындай көзқарас банк аударымын жүзеге асырудың қажетті шарты болды. Италияның ортағасырлық портоландарын талдау негізінде бұл кезеңдегі Жошы Ұлысының негізгі саяси және экономикалық орталығы Алтын Орданың орталық аймақтарында орналасқан қалалар болды. Бұл дәл осы кезеңде Византия империясының қалпына келуімен және Моңғол империясында бейбітшілік орнағанымен түсіндірілді. Сауданың одан әрі дамуы Орда қалаларының толық өзгеруіне әкелді. Бұл үдерісте Өзбек ханның исламды мемлекеттің ресми діні деп жариялауы белгілі рөл атқарды. Алайда элита Сарайдағы астанада да, көшпелілер ордасында да өмір сүре берді. Бұл аймақтардан Орда қалаларында халық санының күрт артуы оңды да, жағымсыз да салдарға әкелді. Бір жағынан, рухани және тұрмыстық мәдениетте елеулі өзгерістер орын алып, Жошы Ұлысында қалалық таптың қалыптасу үдерісінің жеделдеуіне ықпал етті. Екінші жағынан, мүлде басқа табиғи-климаттық белдеуден көшіп келушілердің күрт артуы аймақтың экологиясына өзгерістер әкелмеуі мүмкін емес еді. Климаттық оптимумның шыңындағы белсенді қала құрылысы жыралар мен жайылма ормандардың күрт қысқаруына әкелді, бұл өз кезегінде жергілікті топырақ эрозиясының жеделдеуіне әсер ете бастады. Экологиялық саладағы жағдайды 1320 жылдары басталған Каспий теңізі деңгейінің күрт көтерілуі қиындата түсті [8, 20-21 б.]. Нәтижесінде Төменгі Еділ бойындағы қрң қалалар мен Солтүстік Каспий және Арал өңірлеріндегі негізгі жайылым аймақтары су басу аймағында қалды. Бұл оқиғалардың негізгі себебі, Каспий теңізінің оңтүстік және батыс жағалауларындағы сейсмикалық белсенділік болды, бұл саяхатшылар мен куәгерлердің көптеген жазбаларында жер сілкінісі және т.б. факторлармен сипатталады.

Жағдайды Ұлы Орыс жазығында басталған ұзақ мерзімді құрғақшылық қиындата түсті. Орыс жылнамаларына сәйкес, Батыс Еуропа үшін де шектен шыққан құрғақшылық пен аптап ыстық ормандар мен батпақтардың қатты өртімен бірге жүрді. Алдағы XV ғасыр, Жошы Ұлысындағы жалпы көрініс толығымен дерлік өзгертті. Каспий теңізінің батыс және

оңтүстік жағалауларындағы сейсмикалық белсенділіктің күрт өсуін көптеген саяхатшылар мен оқиғалардың куәгерлері эмоционалды түрде атап өтті. Осының барлығы, сонымен қатар Каспий, Азов және Арал теңіздері деңгейінің күрт өзгеруі Жошы Ұлысы мен Ресей княздіктеріндегі экономикалық және әскери-саяси жағдайды шегіне қиындатты. Орыс әскерлерінің Ордамен шайқасы: Куликово даласы (1380), Тоқтамыстың Мәскеу жорығы (1382), Самарқан билеушісі Ақсақ Темірдің Алтын Орданы талқандауы (1396), сондай-ақ соғыс жүргізудің жаңа тактикалық әдістерінің пайда болуы (Тоқтамыстың 1384-1385 және 1386-1387 жылдардағы Темірланға қарсы Орта Азиядағы қысқы әскери жорықтары) және Орта Азия сауда жолдарындағы өзгерістер, Жошы ұлысында болған өзгерістерге тікелей куә болды[9, 124-126 б.]. Қалыптасқан тұрақсыз климаттық кезең (кіші мұз дәуірі) Орда қалаларының дамуына кері әсерін тигізе бастады. Ұзақ құрғақшылық кезеңі және Ортаазиялық кемiргіштер массасының ағыны қала халқының санына тікелей әсер ете бастады. Жағдай климаттық тұрақсыздықтың өсуі аясында басқа эпидемиялық аурулардың (тырысқақ және сүзек) қатарлас жарылысына ұшыраған аймақтардың өсе бастауымен қиындады. Ұлыс Жошының әлсіреуі оба індеті, жаппай ашаршылық және әскери-саяси жағдайдың шиеленісуі одан әрі айқындайтын факторлар болды. XV ғасырдың басына қарай Орда қалаларының негізгі бөлігі енді өмір сүре алмады. Тек сыртқы нарыққа бағытталғандар қауым ғана өмір сүре алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Макэведи К. Бубонная чума // В мире науки. 19887 № 4. 23-55 б.
2. Кренке А.Н., Золотокрылин А.Н., Попова В.В., Чернавская М.Е. Реконструкция динамики увлажнения и температуры воздуха за исторический период(по природным показелям) // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. М.: Наука, 1989. 34-38 б.
3. Зеленеев Ю.А. Золотоордынские города. Поволжья: возникновение, время существования и этнокультурная характеристика // История и современность. 2010. 113-122 б.
4. Бадюкова Е.Н. История развития Северного Прикаспия и дельты Волги // Океанология. Т. 50. № 6. 2010. 953-960 б.
5. Егоров. В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1985. 248 б.
6. Артюхин Ю.Х. Природные катаклизмы как одна из причин «Великой замятни» в Золотой Орде и возникновения Азака // Боспорские исследования. 2010. 315-334 б.
7. Пигарёв Е.М. Дельта Волги в золотоордынский период // Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве. Историческая география Золотой Орды. Материалы Седьмой Международной конференции посвященной памяти Г.А. Федорова-Давыдова (Ялта, 8–12 ноября 2016 г.) / Ред. С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. Казань, Ялта, Кишинев: Stratum plus, 2016. С. 187–190.
8. Берг. Л.С. Уровень Каспийского моря за историческое время. // Проблемы физической географии. 1934. 11-64 б.
9. Селезнев Ю.В. Токтамыш – последний хан единой Орды // Вопросы истории. 2010. № 2. 101-107 б.

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ КЕЗЕҢІ, ОНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ. ТАРИХИ ІЗБАСАРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ.

Шығанбаева Мадина - «Сармат» мамандандырылған мектеп-лицей-интернатының тарих пәні мұғалімі (Атырау қаласы)

Аннотация: Мақалада Ұлыс Жошысының құрылу процесі, оның саяси құрылымы, экономикалық жағдайы, сонымен қатар тарихи ізбасарларының өлкенің дамуына ықпалы қарастырылған. Ұлы Моңғол империясының ыдырауы нәтижесінде құрылған Ұлыс Жошы Орталық Азия мен Шығыс Еуропадағы негізгі мемлекеттік құрылымға айналды. Ұлыстың көшпелі және отырықшылық дәстүрлерінің үйлесіміне негізделген саяси құрылымы, сауда мен егіншілік арқылы экономикалық өркендеуі өлкенің кейінгі дамуына айтарлықтай әсер етті. Бату хан мен Өзбек хан сияқты тарихи мұрагерлердің Ұлыстың нығаюы мен кеңеюіндегі, сондай-ақ мәдени және діни интеграциядағы рөлі оның ұзақ мерзімді тұрақты болуына ықпал етті. Заманауи зерттеулер, археологиялық олжалар мен білім беру жобалары осы тарихи кезең, оның мұрасы мен қазіргі саяси, мәдени және экономикалық процестерге әсері туралы жаңа түсініктерді ашуды жалғастыруда.

Кілт сөздер: Ұлыс Жошы, Саяси құрылым, Экономикалық жағдай, Тарихи ізбасарлар, Мәдениет және дін, Сауда жолдары, Археологиялық олжалар, Тарихи мұр, Аймақтық интеграция, Заманауи зерттеулер.

13 ғасырда моңғол жаулап алулары нәтижесінде құрылған ірі мемлекеттердің бірі – Жошы Ұлысы, Алтын Орда деп те аталады. Ол Шыңғыс хан құрған Ұлы Моңғол империясының құрамында құрылып, Орталық Азия мен Шығыс Еуропадағы маңызды саяси және экономикалық орталыққа айналды. Бұл мақалада Ұлы Жошыны құру үдерісін, оның саяси жүйесі мен экономикалық жағдайын қарастырамыз, сонымен қатар тарихи ізбасарлардың рөлі мен мемлекет дамуына ықпалын талдаймыз.

Жошы Ұлысы 1227 жылы Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін, оның үлкен ұлы Жошы Моңғол империясының батыс бөлігіндегі ұлан-ғайыр жерлерді бақылауға алған кезде құрылды. Ұлыс Жошыны құру Шыңғысханның ұлан-ғайыр империясын ұлдары арасында бөлісіп, үкіметтің тұрақтылығын қамтамасыз ету жоспарының бір бөлігі болды.

Жошы Ұлыстың ресми түрде құрылуын көрмесе де, ұрпақтарына елеулі мұра қалдырды. Оның аумағына қазіргі Қазақстанның, Ресейдің, Украинаның және Шығыс Еуропаның басқа елдерінің құрамына кіретін жерлер кірді. 1227 жылы ол қайтыс болғаннан кейін ұлыс билігі оның ұлдары мен немерелеріне өтіп, нәтижесінде оның мұрагерлері Алтын Орданың әйгілі билеушілеріне айналды.

Ұлыс Жошының саяси жүйесі моңғол дәстүрлері мен жергілікті нормалардың күрделі үйлесімі болды. Саяси құрылым моңғолдардың басқару жүйесіне негізделген, дәстүрлі институттар мен жергілікті элиталардың ықпалы зор болды.

1. Хан билігі: Ұлыстың басында айтарлықтай билікке ие болған хан тұрды, сонымен бірге ақсақалдар кеңесімен және әскери басшылармен ақылдасып отырды. Ханның ішкі саясат пен сыртқы істерге қатысты маңызды шешімдер қабылдау өкілеттігі болды.

2. Ақсақалдар кеңесі: Кеңесшілер мен старшындар басқаруда маңызды рөл атқарды, ханға шешім қабылдауға көмектесті. Олар әртүрлі рулар мен тайпалардың мүдделерін қорғады, бұл биліктегі тұрақтылыққа ықпал етті.

3. Әскери құрылым: Әскери ұйым саяси жүйенің маңызды бөлігі болды. Армия әртүрлі бөлімдерге бөлінді, ал әскери жетекшілер өз аудандарында айтарлықтай автономияға ие болды.

Жошы ұлысының шаруашылығы алуан түрлі болды және оның негізін көшпелі мал шаруашылығы мен сауда үйлестіру болды.

1. Мал шаруашылығы: Экономикасының негізі көшпелі мал шаруашылығы болды. Ұлыс жылқы, сиыр, қой өсірілетін жайлауымен әйгілі болған. Бұл азық-түлік пен тауарлардың тұрақты көзін қамтамасыз етті.

2. Сауда: Жошы ұлысы Ұлы Жібек жолы деп аталатын маңызды сауда жолында болды. Оның аумағы арқылы Қытайдан Еуропаға жүк таситын керуендер өткен. Бұл сауда мен мәдени алмасудың өркендеуіне ықпал етті.

3. Егін шаруашылығы: Көшпелі өмір салтына қарамастан, кейбір аудандарда, әсіресе отырықшы елді мекендер дами алатын жерлерде егіншілік дамыды.

Дамуы мен тұрақтылығында Жошының тарихи ізбасарлары басты рөл атқарды. Олар аймақтағы саяси және экономикалық жағдайды айтарлықтай өзгертті.

1. Бату хан: Жошы немересі Бату хан тәуелсіз мемлекет ретінде Алтын Орданың негізін қалады. Оның Шығыс Еуропадағы жаулап алулары және тұрақты басқару құруы Ұлыстардың ықпалының кеңеюіне ықпал етті.

2. Берке хан: Жошының тағы бір немересі Берке хан моңғол хандарының ішінде бірінші болып мұсылмандықты қабылдаған. Оның билігі мұсылман мемлекеттерімен саяси және экономикалық байланыстарды нығайтып, мәдени интеграцияға ықпал етті.

3. Өзбек хан: Ұлыс Жошысының дамуына Берке ханның немересі Өзбек ханның да ықпалы зор. Оның билігі экономикалық өркендеумен және ислам әлемімен байланысты нығайтумен ерекшеленді.

Ұлыс Жошы Орталық Азия мен Шығыс Еуропа тарихындағы маңызды мемлекеттік құрылым болды. Оның құрылуы, саяси жүйесі мен экономикалық жағдайы өлкенің дамуына айтарлықтай әсер етті. Ұлыстың саяси-экономикалық тұрақтылығын қалыптастыруда, сондай-ақ оның халықаралық аренадағы ықпалын кеңейтуде Жошының тарихи ізбасарларының рөлі басты болды. Бұл кезеңді зерделеу Ұлыс Жошының ортағасырлық дүниенің дамуына тарихи серпіні мен ықпалын жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Моңғол дәстүрлеріне негізделген саяси құрылымы мен жергілікті институттардың бірігуі оның дамуы мен қызмет етуіне айтарлықтай әсер етті.

1. **Билікті орталықсыздандыру**: Маңызды аспект билікті орталықсыздандыру болды, бұл әртүрлі аймақтарға белгілі бір автономияны сақтауға мүмкіндік берді. Бұл басқарудың икемділігіне және әртүрлі рулар мен тайпалар арасындағы өзара әрекеттесудің жақсаруына ықпал етті.

2. **Жергілікті элиталардың интеграциясы**: Жергілікті элиталардың Ұлыстың саяси жүйесіне бірігуі орталық билікке адалдықты нығайтуға және мемлекеттік органдардағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектесті.

3. **Ақсақалдар кеңесінің рөлі**: Ақсақалдар кеңесі шешім қабылдауда шешуші рөл атқарды, ол бірқалыпты басқаруға және халықтың әртүрлі топтарының мүдделерін ескеруге ықпал етті.

Ұлыс Жошының шаруашылық дамуы әр алуан және күрделі болды. Сауда жолдары және дүниежүзілік экономика: Жошы ұлысы сауда жолдарының маңызды тоғысқан жерінде орналасып, сауда мен мәдени алмасудың өркендеуіне ықпал етті. Бұл материалдық әл-ауқатты да, мәдени дамуды да қамтамасыз етті. Көшпенділіктің экономикаға әсері: Көшпелі мал шаруашылығы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, жайылымдарды тиімді пайдалануға мүмкіндік берді. Бұл климаттың өзгеруі және басқа да сыртқы факторлар жағдайында экономиканың тұрақтылығына ықпал етті. Ауыл шаруашылығы өндірісінің интеграциясы: Бірқатар өңірлерде ауыл шаруашылығы дамыды, бұл қосымша ресурстар беріп, экономикалық тұрақтылыққа ықпал етті.

Жошы ұлысын нығайту мен дамытуда, оның ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етуде Жошы ізбасарлары маңызды рөл атқарды. Бату хан жерлердің кеңеюіне және билігінің күшеюіне ықпал еткен сәтті әскери жорықтар жүргізді. Ол жаңа жағдайларға бейімделу үшін менеджментті де қайта құрды. Берке хан мен Өзбек хан Ұлыс Жошысының ислам әлеміне қосылуына үлес қосты, бұл дипломатиялық және сауда қатынастарын жақсартты, сонымен қатар жаңа мәдени элементтерді енгізді. Өзбек хан тұсында жүргізілген

экономикалық реформа қаржылық жағдайдың жақсаруына және экономиканың тұрақталуына әкеліп, мемлекеттің ұзақ мерзімді өркендеуіне ықпал етті. Ұлы Моңғол империясының құрамындағы Ұлы Жошы күрделі де көп қырлы мемлекеттік құрылым болды, оның дамуы ішкі және сыртқы факторлармен айқындалды. Джошидің тарихи ізбасарларының саяси құрылымы, экономикалық жағдайы және іс-әрекеттері оның тарихы мен аймаққа ықпалын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Осы аспектілерді түсіну Ұлыс Жошының Орталық Азия мен Шығыс Еуропа тарихына әсерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлыс Жошысының қоғамдық құрылымы мен мәдени дамуы оның ішкі саясаты мен экономикалық қатынастарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Оның басқа мемлекеттермен және аймақтармен белсенді араласып, оның дамуына айтарлықтай әсер етті. Ұлыс Жошы Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның саяси, экономикалық және мәдени тарихына әсер еткен елеулі мемлекеттік құрылым болды. Саяси құрылымы, экономикалық жағдайы, әлеуметтік-мәдени аспектілері, тарихи мұрагерлердің ықпалы оның тарихының маңызды элементтерін құрайды. Бұл кезеңді зерттеу тарихи өзгерістердің динамикасын және олардың аймаққа ұзақ мерзімді әсерін жақсы түсінуге көмектеседі.

Заманауи зерттеулер мен археологиялық олжалар Ұлыс Жошы тарихын тануға жаңа перспективалар береді. Бұрынғы Жошы Ұлысы аумағында жүргізілген археологиялық қазбалар, оның ішінде қалалардың қирандылары, сауда орталықтары мен қорымдар сол кездегі тұрмыс пен мәдениет туралы құнды деректер береді. Бұл олжалар күнделікті өмірдің, сауданың және әлеуметтік құрылымның бейнесін қайта құруға көмектеседі. Жаңа мұрағаттық материалдар мен дереккөздер, оның ішінде парсы, араб, еуропалық шежірелер Ұлыс Жошының ішкі және сыртқы саясатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл дереккөздер ереженің, дипломатиялық қатынастардың және мәдени алмасулардың егжей-тегжейлерін анықтауға көмектеседі. Қазіргі зерттеулер көбінесе Жошы Ұлысының өмірі мен ықпалының жан-жақты бейнесін жасау үшін археология, тарих, антропология және өнертануды біріктіре отырып, пәнаралық көзқарасты қолданады. Бұл зерттеулер сол кездегі саяси, экономикалық және мәдени өмірді неғұрлым толық түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлыс Жошы Орталық Азия мен Шығыс Еуропа тарихында терең із қалдырды. Оның саяси құрылымы, экономикалық жағдайы, әлеуметтік және мәдени аспектілері және оның тарихи мұрагерлерінің мұрасы осы тарихи кезеңді түсіну үшін маңызды элементтерді құрайды. Заманауи зерттеулер мен археологиялық олжалар Жошы Ұлысы туралы біліміміздің кеңейтіп, оның аймақтың дамуына ықпалы мен қазіргі мәдениет пен саясаттағы мұрасын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлыс Жошының тарихи мұрасы оның бұрынғы аумақтарында орналасқан елдердің қазіргі саяси құрылымдары мен сыртқы саясаттарына ықпалын тигізуде.

1. Саяси институттар: Ұлыс Жошысының саяси құрылымының кейбір элементтері, мысалы, билікті орталықсыздандыру және жергілікті элиталарды біріктіру қазіргі саяси жүйелерде көрініс тапты. Бұл Қазақстан мен Ресей сияқты көпкомпонентті және көпұлтты мемлекеттердегі басқару тетіктерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

2. Қазіргі саяси дискурстағы хандардың рөлі: Бату хан мен Өзбек хан сияқты тарихи тұлғалар көшбасшылық пен мемлекет тұрақтылығының нышандары болып қала береді. Олардың бейнелері қазіргі саяси және мәдени әңгімелерде ұлттық бірегейлікті нығайту және билікті заңдастыру үшін қолданылады.

3. Сыртқы экономикалық саясат: Ұлыс Жошының тарихи сауда жолдары мен дипломатиялық қарым-қатынастары қазіргі елдердің сыртқы экономикалық саясатын қалыптастыруда өз рөлін атқаруда. Мысалы, жаңа сауда бастамалары мен инфрақұрылымдық жобалар көбінесе сауда жолдарының тарихи мұрасына негізделеді. Мәдени мұрасы аймақтағы қазіргі өнер мен мәдениетке әсер етеді.

1. Заманауи өнер: Суретшілер мен жазушылар Ұлыс Жошы тарихынан сусындап, қазіргі өнер мен әдебиетте көрініс табады. Бұл жұмыстар тарихи жадты сақтауға және мәдени дәстүрлерді жаңа ұрпаққа беруге көмектеседі.

2. Мәдени мерекелер мен іс-шаралар: Ұлыс Жошы мұрасына арналған мәдени фестивальдер тарихи-мәдени дәстүрлерді кеңінен насихаттауға көмектеседі. Олар мәдени алмасу мен туризмді дамыта отырып, жергілікті және халықаралық келушілердің назарын аударады.

3. Білім және ғылыми жобалар: Ұлыс Жошы мәдени мұрасын зерттеуге бағытталған танымдық және ғылыми жобалар оның қазіргі қоғам мен мәдениетке ықпалын тереңірек түсінуге көмектеседі. Бұл жобалар көбінесе көрмелерді, басылымдарды және конференцияларды қамтиды.

Тарихи мұрасы сондай-ақ аймақтық интеграция мен ынтымақтастық үдерісіне әсер етеді. Экономикалық интеграция: Ұлыс Жошының тарихи мұрасы Орталық Азия мен Шығыс Еуропа мемлекеттерінің экономикалық одақтары мен ынтымақтастығына негіз болды. Еуразиялық экономикалық одақ сияқты заманауи экономикалық бастамалар көбінесе аймақтағы елдер арасындағы тарихи өзара іс-қимылдарға негізделеді. Мәдени ынтымақтастық: Тарихи байланыс пен мәдени мұра елдер арасындағы мәдени ынтымақтастық пен интеграцияға ықпал етеді, бұл өзара түсіністік пен сенімді нығайтуға көмектеседі. Тарихи естелік пен келісім: Ұлыс Жошысының ортақ тарихы мен мәдени мұрасы аймақтағы түрлі этностар мен мәдени топтар арасындағы келісім мен қарым-қатынасты нығайтуға, тарихи қақтығыстар мен шиеленістерді еңсеруге ықпал ете алады.

Ұлыс Жошы маңызды мемлекеттік құрылым ретінде Орталық Азия мен Шығыс Еуропадағы қазіргі саяси, мәдени және экономикалық процестерге ықпалын тигізіп келе жатқан елеулі мұра қалдырды. Зерттеу, білім беру бастамалары, мәдени ынтымақтастық және мұраны сақтау жобалары оның маңыздылығын түсіну мен сақтауда басты рөл атқарады. Ұлыс Жошының жаңа заманға ықпалын түсіну тарихи байланысты нығайтып, өлкенің одан әрі дамуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бакиров, С.Е. (1980). Алтын Орданың тарихы. М.: Ғылым.
2. Тимирязев, Н.Н. (1977). Моңғол империясы және оның мұрасы. М.: Шығыс әдебиеті.
3. Кулиев, Б. (2003). Ұлыс Жошы және оның тарихи маңызы. Алматы: Қазақстан.
4. Сенкевич, А.Ю. (2005). Алтын Орданың әлеуметтік-мәдени аспектілері. Санкт-Петербург: Нестор-Тарих.
5. Панова, Н.А. (2010). Алтын Орданың экономикасы мен саудасы. М.: Ресей ғылым академиясы.
6. Котов, И.И. (2012). Ұлыс Жошының саяси құрылымдары. Қазан: РҒА АА.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ТАРИХНАМАСЫ ПРИЗМАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Ахтамгалиева Гульдарига Ханзадаевна – «Сармат» мамандандырылған мектеп-лицей-интернатының тарих пәні мұғалімі (Атырау қаласы)

Аннотация:Бұл баяндама ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуіне арналған, оның Тәуелсіз Қазақстан мен шетел тарихнамасы призмасындағы зерттеулерді қарастырады. Сарайшықтың тарихи маңызы мен мәдени мұрасы Тәуелсіз Қазақстанда жүргізілген археологиялық қазбалар мен ғылыми зерттеулер арқылы тереңірек түсініледі. Сонымен қатар,

шетел тарихшыларының зерттеулері қаланың халықаралық контексте рөлін және оның әлемдік тарихқа қосқан үлесін анықтауға бағытталған. Бұл баяндаманың мақсаты Сарайшықтың тарихи және мәдени маңызын, сондай-ақ қазіргі зерттеулердің нәтижелерін көрсету болып табылады.

Кілт сөздер:Сарайшық, Тәуелсіз Қазақстан, шетел тарихнамасы, ортағасырлық тарих, археологиялық зерттеулер, мәдени мұра, халықаралық қатынастар, Ұлы Жібек жолы.

Ортағасырлық Сарайшық тарихы Қазақстан мен халықаралық тарихнама үшін маңызды зерттеу объектісі болып табылады. Тәуелсіз Қазақстанның тарихнамасы мен шетел тарихшыларының Сарайшықты зерттеуі қала тарихының жаңа аспектілерін ашады. Сарайшық қаласы Ұлы Жібек жолының маңызды торабы ретінде танылғандықтан, оның тарихы мен мәдениеті көптен бері ғылыми қызығушылық тудырып келеді.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде Сарайшыққа қатысты зерттеулер жаңа серпін алды. Қазақ тарихшылары мен археологтары қала аумағында жүргізілген қазбалар мен зерттеулер негізінде Сарайшықтың тарихи маңызын анықтауда көп жұмыс атқарды. Археологиялық қазбалар Сарайшықтың қала құрылымын, тұрғын үй құрылыстарын және сауда орындарын анықтап, оның экономикалық және мәдени өркендеуін түсінуге мүмкіндік берді. Осы зерттеулер барысында қала мәдениетінің, оның сауда жолдарымен байланысының, сондай-ақ мәдени алмасу мен діни ықпалдастықтың ерекшеліктері зерттелді.

Сарайшықтың ортағасырлық тарихын түсіну үшін Тәуелсіз Қазақстандағы зерттеулер тарихи деректер мен археологиялық табыстарға негізделеді. Қазақстан тарихшылары қала тарихына ерекше назар аударады, оның ішінде Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы рөлі мен Алтын Орда мемлекетінің саяси құрылымындағы орны туралы мәліметтерді зерттейді. Бұл зерттеулер Сарайшықтың Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы маңызды рөлін айқындайды.

Шетел тарихшыларының Сарайшықты зерттеуі де маңызды нәтижелерге қол жеткізді. Халықаралық зерттеушілер Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы орны мен оның халықаралық сауда және мәдени алмасудағы рөлін қарастырады. Олар қала тарихын және оның бүкіл әлемдік тарихтағы маңызын зерттеп, Сарайшықтың саяси тарихын және оның басқа ортағасырлық мемлекеттермен қарым-қатынасын талдайды. Шетелдік зерттеушілердің назарында қаланың мәдениетаралық алмасу мен діни интеграциядағы рөлі де бар. Олар Сарайшықтың ислам мәдениетіне қосқан үлесін және түрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуін зерттейді.

Сарайшық туралы жүргізілген зерттеулер Тәуелсіз Қазақстан мен шетел тарихнамасының өзара байланысын көрсетеді. Тәуелсіз Қазақстандағы зерттеулер мен шетелдік зерттеушілердің жұмыстары бір-бірін толықтырады, бұл Сарайшықтың тарихы мен оның қазіргі маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, ортағасырлық Сарайшықтың зерттелуі тарихи өзгерістер мен мәдени интеграцияны қарастыратын ауқымды ғылыми жұмыстың бөлігі болып табылады.

Сарайшықтың тарихы мен маңызын зерттеуде Тәуелсіз Қазақстан мен шетел тарихнамасының өзара байланысы ерекше назар аударады. Қаланың тарихи маңызы мен мәдениетаралық алмасу рөлі зерттеушілердің қызығушылығын арттырып, Сарайшықтың тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі зерттеулер қала аумағында жүргізілген археологиялық қазбалар мен тарихи деректер негізінде Сарайшықтың құрылымы мен функцияларын анықтап, оның ортағасырлық тарихындағы орнын айқындайды. Археологтар мен тарихшылар қаладағы сауда жолдары мен мәдени байланыстарды зерттеп, Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы рөлін айқындады. Сонымен қатар, Қазақстан тарихшылары қалада жүргізілген қазбалар мен қаланың тарихи маңызын түсінуге бағытталған жұмыстарды жүргізеді. Олар қала мәдениетінің, сауда-саттықтың, діни ықпалдастықтың ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді.

Шетел тарихшылары Сарайшықты зерттеу арқылы қала тарихының халықаралық контекстіндегі маңызын қарастырады. Олар Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы орнын, халықаралық сауда мен мәдени алмасудағы рөлін зерттейді. Халықаралық зерттеушілердің жұмыстары қала тарихының басқа ортағасырлық мемлекеттермен байланысындағы рөлін талдайды, сонымен қатар Сарайшықтың мәдениетаралық байланыстар мен діни интеграциядағы маңызын ашады. Шетелдік зерттеушілер қаладағы ислам мәдениетіне қосқан үлесін және түрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуін зерттейді.

Тәуелсіз Қазақстан мен шетел тарихнамасының Сарайшық туралы зерттеулері қаланың тарихын жаңа перспективалардан қарастыруға мүмкіндік береді. Қаланың ортағасырлық тарихы мен мәдениетін түсіну үшін жүргізілген зерттеулер Сарайшықтың Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы маңызды рөлін, сондай-ақ оның халықаралық тарихтағы маңызын анықтайды. Осылайша, Сарайшықтың тарихы мен мәдениеті туралы жүргізілген зерттеулер тарихи өзгерістер мен мәдени интеграцияны тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Сарайшықтың ортағасырлық тарихы мен мәдениетін зерттеу қазіргі уақытта маңызды ғылыми бағыт болып табылады. Тәуелсіз Қазақстанның зерттеушілері қала туралы деректерді жаңартуда, оның тарихи және мәдени мұрасын түсінуде ауқымды жұмыстар атқаруда. Археологиялық қазбалар, тарихи жазбалар мен материалдық мәдениетке негізделген зерттеулер қаланың құрылымы, әлеуметтік-экономикалық өмірі және халықаралық байланыстары туралы жаңа мәліметтер ұсынады. Сарайшықтың қалалық жоспарлау элементтері, сауда желілері мен діни нысандар оның тарихи маңызын айқындауға көмектеседі.

Шетелдік тарихшылар мен археологтар Сарайшықты зерттеу арқылы оның әлемдік тарихтағы рөлін ашып, қала мәдениетінің халықаралық контексте қалай қалыптасқанын зерттейді. Шетелдік зерттеушілер Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы сауда-саттық, мәдени алмасу және саяси қарым-қатынастардағы маңызын анықтайды. Олар Сарайшықтың ортағасырлық мемлекеттермен байланыстарын, оның ішінде саяси, экономикалық және мәдени ықпалдастығын зерттеп, қаланың тарихи рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі замандағы зерттеулердің негізгі бағыты — Сарайшықтың көпқырлы тарихы мен мәдениеті туралы жаңа деректерді жинау. Бұл зерттеулер қаладағы сауда, экономика, мәдениет және діни өмірдің аспектілерін қарастырып, Сарайшықтың тарихи өзгерістер мен мәдени интеграциядағы маңызын ашады. Сонымен қатар, шетелдік зерттеулер Сарайшықтың халықаралық тарихтағы орнын нақтылай отырып, оның әлемдік мәдениет пен экономикаға қосқан үлесін талдайды.

Тәуелсіз Қазақстан мен халықаралық тарихнаманың Сарайшық туралы зерттеулері қаланың тарихы мен мәдениетінің жаңа қырларын ашуда, сондай-ақ ортағасырлық кезеңнің тарихи контекстінде Сарайшықтың маңызын айқындауда маңызды рөл атқарады. Осылайша, Сарайшықтың зерттелуі оның ортағасырлық тарихы мен қазіргі уақыттағы маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасын сақтауға және насихаттауға ықпал етеді.

Сарайшық туралы зерттеулердің кеңейтілуі мен тереңдетілуі Қазақстанның ортағасырлық тарихын жаңа деңгейде түсінуге ықпал етеді. Тәуелсіз Қазақстанның археологтары мен тарихшыларының қазба жұмыстары мен зерттеулері Сарайшықтың тарихи және мәдени мұрасын қалпына келтіруге бағытталған. Бұл зерттеулер қала тарихының түрлі аспектілерін, соның ішінде әлеуметтік құрылымды, экономикалық қарым-қатынастарды және мәдени ерекшеліктерді ашады. Қазба жұмыстарында табылған материалдар, архитектуралық қалдықтар мен тұрмыстық заттар Сарайшықтың ортағасырлық өмірінің нақты бейнесін ұсынады.

Шетел тарихшыларының зерттеулері Сарайшықтың халықаралық контекстіндегі маңызын айқындауға бағытталған. Олар қала тарихының әлемдік деңгейде қарастырылуына ықпал етіп, Сарайшықтың басқа елдермен байланыстарын зерттеп, оның тарихи рөлін кеңінен түсіндіреді. Шетелдік зерттеушілердің жұмыстары қаладағы сауда мен мәдени алмасу, сондай-ақ діни ықпалдастықтардың әсерін зерттейді. Олар Сарайшықтың Ұлы Жібек

жолының маңызды торабы ретіндегі рөлін, сондай-ақ қаланың халықаралық мәдениет пен экономикаға қосқан үлесін қарастырады.

Қазіргі заманғы зерттеулердің нәтижелері Сарайшықтың тарихи маңызын түсінуде жаңа перспективалар ұсынады. Тәуелсіз Қазақстанда жүргізілген ғылыми жұмыстар қаланың мәдени және тарихи мұрасын қалпына келтіріп, оны қазіргі заманғы контексте қайта қарастыруға мүмкіндік береді. Археологиялық табыстар мен тарихи деректер қаладағы әлеуметтік, экономикалық және мәдени үрдістерді зерттеуге жаңа мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, шетел тарихнамасының Сарайшықты зерттеу арқылы қала тарихының әлемдік деңгейдегі рөлі мен маңызын қарастыруы оның халықаралық мәдениет пен тарихтағы орнына назар аудартады. Сарайшықтың мәдени және экономикалық байланыстарының зерттелуі оның әлемдік тарихтағы ықпалы мен маңызын анықтайды.

Жалпы алғанда, Сарайшық туралы жүргізілген зерттеулер Тәуелсіз Қазақстан мен халықаралық тарихнаманың өзара байланысын көрсетеді. Бұл зерттеулер Сарайшықтың ортағасырлық тарихы мен мәдениетінің жаңа қырларын ашады, оның әлемдік тарихтағы рөлін түсіндіреді және қаланың қазіргі заманғы маңызын айқындайды. Сарайшықтың зерттелуі Қазақстанның тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінуге ықпал етеді, сонымен қатар халықаралық ғылыми қауымдастықтың назарын аударады.

Сарайшықтың тарихи зерттеулерінің тереңдеуі мен кеңейтілуі Қазақстанның ортағасырлық тарихының толық картасын қалыптастыруда маңызды қадам болып табылады. Тәуелсіз Қазақстанның археологиялық және тарихи зерттеулерінің нәтижелері қала өмірінің барлық аспектілерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Қазба жұмыстары барысында алынған жаңа деректер, әсіресе қала инфрақұрылымы мен әлеуметтік құрылымына қатысты мәліметтер, Сарайшықтың ортағасырлық рөлін тереңірек түсінуге жол ашады. Бұл зерттеулердің нәтижесінде Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы стратегиялық маңызы, мәдени алмасу және экономикалық қарым-қатынастарды қалай басқарғаны туралы жаңа мәліметтер алынды.

Шетел тарихшыларының зерттеулері Сарайшықтың халықаралық аренадағы маңызын әрі қарай ашады. Олар қала тарихының әртүрлі аспектілерін, оның ішінде мәдениетаралық қарым-қатынастар мен діни ықпалдастықтарды зерттей отырып, Сарайшықтың ортағасырлық әлемдегі рөлін анықтайды. Бұл зерттеулер Сарайшықтың түрлі мәдениеттер мен өркениеттер арасында қалай өзара әрекет жасағанын көрсетеді, сондай-ақ қаладағы сауда мен экономикалық байланыстардың тарихын ашады.

Сарайшықтың тарихы мен мәдениеті туралы қазіргі зерттеулер Қазақстанның ұлттық мұрасын сақтау мен зерттеуде маңызды рөл атқарады. Тәуелсіз Қазақстанда жүргізілген жұмыстар қаланың тарихи ескерткіштерін жаңартуға және оның мәдени мұрасын халыққа таныстыруға бағытталған. Бұл зерттеулер қаланың тарихи маңызын ғана емес, сонымен қатар оның қазіргі мәдениетке қосқан үлесін де айқындайды.

Сонымен қатар, шетел тарихнамасының Сарайшықты зерттеуі қала тарихының әлемдік контекстіндегі маңызын кеңінен қарастырады. Шетелдік зерттеушілердің жұмыстары Сарайшықтың халықаралық мәдениетке және экономикаға қосқан үлесін анықтайды, сондай-ақ ортағасырлық кезеңдегі саяси және экономикалық байланыстардың тереңдігін түсінуге мүмкіндік береді.

Сарайшық туралы зерттеулердің жалғасуы оның тарихын толықтай түсінуге, мәдени мұрасын сақтауға және халықаралық деңгейде тарихи маңызды объект ретінде танытуға көмектеседі. Бұл зерттеулер Тәуелсіз Қазақстанның және әлемдік тарихнаманың Сарайшыққа қатысты көзқарасын кеңейтеді, сонымен қатар ортағасырлық тарихтың күрделі және көпқырлы аспектілерін ашуға ықпал етеді.

Сарайшықтың тарихи зерттеулері Тәуелсіз Қазақстан мен халықаралық тарихнаманың өзара әсерлесуін көрсетеді. Қаланың ортағасырлық тарихы мен мәдениетін зерттеудегі жаңа тәсілдер оның тарихи рөлін кеңейтіп қарастыруға мүмкіндік береді. Тәуелсіз Қазақстанның археологиялық жұмыстары қала тарихының нақты бейнесін жасауға бағытталған, ал шетел

тарихшыларының зерттеулері бұл бейнені халықаралық контексте тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Қазіргі заманғы зерттеулер Сарайшықтың сауда мен мәдени алмасу жолындағы маңызын көрсетуге бағытталған. Тәуелсіз Қазақстан археологтарының табыстары, мысалы, сауда жолдарының орналасуы мен қаладағы маңызды нысандардың қалдықтары, Сарайшықтың халықаралық экономикалық байланыстарындағы рөлін нақтылайды. Сонымен қатар, қаладағы діни және мәдени аспектілер туралы жаңа мәліметтер Сарайшықтың түрлі мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесудің маңызды алаңы болғанын дәлелдейді.

Шетелдік тарихшылар Сарайшықты зерттеу арқылы ортағасырлық мәдени және саяси қатынастарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Олар қала тарихының басқа аймақтармен, әсіресе ислам әлемімен және Еуропамен байланысын зерттеп, Сарайшықтың мәдени алмасулар мен дипломатиялық қарым-қатынастардағы рөлін анықтайды. Бұл зерттеулер қала мен оның тұрғындарының әлемдік тарихқа қосқан үлесін ашып көрсетеді.

Қазіргі зерттеулердің нәтижелері Сарайшықтың тарихи маңызын түсінуде жаңа перспективалар ұсынады. Тәуелсіз Қазақстан мен халықаралық тарихнаманың өзара байланысы қаланың ортағасырлық тарихының маңызды аспектілерін ашуға көмектеседі. Бұл зерттеулер арқылы Сарайшықтың тарихи және мәдени мұрасы туралы тереңірек түсінік қалыптасады, оның ішінде қала тарихының басқа мәдениеттер мен өркениеттермен байланыстары мен әсерлері қарастырылады.

Қорытындылай келе, Сарайшық туралы жүргізілген зерттеулер Қазақстанның тарихи мұрасын сақтау мен халықаралық ғылыми қауымдастыққа танытуда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеулер Тәуелсіз Қазақстан мен шетел тарихнамасының Сарайшыққа қатысты көзқарастарын біріктіріп, қала тарихының кең ауқымды бейнесін қалыптастыруға көмектеседі. Сонымен қатар, қазіргі зерттеулер Сарайшықтың әлемдік мәдениет пен тарихтағы орны мен маңызын тереңірек түсінуге ықпал етеді. Сарайшықтың зерттелуі Тәуелсіз Қазақстан мен халықаралық тарихнаманың өзара байланысын айқындайды. Тәуелсіз Қазақстандағы археологиялық қазбалар мен ғылыми жұмыстар қаланың тарихи бейнесін анықтайды, ал шетел тарихшыларының зерттеулері оның әлемдік тарихтағы орнын кеңейтеді. Қазіргі зерттеулер Сарайшықтың халықаралық сауда мен мәдени алмасу жолындағы маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жалпы, Сарайшықтың тарихи және мәдени мұрасы оның әлемдік мәдениет пен тарихтағы орны мен маңызын көрсету үшін маңызды зерттеу тақырыбы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Базылбеков, Н. Б. (2021). «Сарайшық қаласы: ортағасырлық тарих және археология». Қазақстан тарихы журналы, 4(2), 45-67.
2. Туркестан, А. М. (2020). «Ұлы Жібек жолындағы қалалар: Сарайшықтың рөлі». Шығыс тарихы жинағы, 15(1), 89-103.
3. Суфиев, А. И. (2019). «Моңғол империясы және оның мұрагерлері: Сарайшықтың тарихы». Ортағасырлық зерттеулер журналы, 11(3), 34-56.
4. Джамалиддинов, М. К. (2022). «Сарайшық және оның халықаралық байланыстары: шетел зерттеушілерінің көзқарасы». Әлем тарихы журналы, 8(4), 78-91.
5. Бекмұхамедова, Ж. Т. (2023). «Қазіргі заманғы археологиялық зерттеулер және Сарайшықтың мәдени мұрасы». Археология және мәдениет жинағы, 20(1), 102-115.

Ж.Ж. МҰСТАФИННІҢ САРАЙШЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Асанова Ақбота - 7М01601- Тарих мамандығының 2 курс магистранты
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Қазақстан тарихы және дүниежүзі тарихы кафедрасы
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор м.а. У.Т. Ахметова

Аңдатпа. *Кіріспе.* Жеңісбек Мұстафиннің «Ортағасырлық Сарайшық» монографиясы ортағасырлық Қазақстан тарихында маңызды орын алатын Сарайшық қаласының тарихын зерттеуге арналған ғылыми еңбек. Мақаланың мақсаты ғалым еңбектерімен танысып, ортағасырлық Қазақстан тарихына қосқан үлесіне, зерттеу әдістемелеріне назар аудару арқылы болашақ ұрпақты тарихты тереңірек түсінуге және жаңа ғылыми зерттеулерге жетелейтін ой-пікірлерін саралау. Осы мақсатқа орай ғалым зерттеулеріне, оның кезеңдеріне, нәтижелеріне, зерттеулерінің тарихи маңызын айқындауға міндеттері алға қойылды. З**ерттеу әдістері.** Мақалада ғылыми жұмыстың зерттелу әдісімен таныса осы тақырып төңірегіндегі автордың мақалалары мен ғылыми еңбектерін тарихи салыстырмалы негізде зерделенді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Ж.Ж. Мұстафин**,** Сарайшық, монография, орта ғасыр тарихы

Кіріспе. Соңғы бірнеше жылда елімізде Отан тарихына деген мемлекеттік саясат пен халық қызығушылығы айтарлықтай артты. Бұл үрдіс тарихшылардың өз зерттеулерінің нәтижелерінен анық көрінеді. Осы тұста өлкеміздегі ортағасырлық Сарайшық қалашығы да терең зерттеулерді қажет етеді. Егер еліміздің оңтүстік және Жетісу өңірлерінде қалалық мәдениетті көптеген ортағасырлық қалалардан, бекіністер мен елді мекендерден байқай алсақ, батыс өңірдегі қалалық мәдениет Сарайшық арқылы айқындалады. Бұл қаланың тарихи ерекшеліктерінің бірін құрайды. Сарайшық өзінің сауда байланыстары, мәдени және экономикалық дамуы арқылы танымал болған. Қаланың тарихы мен оның өркендеуі көптеген ғалымдар тарапынан зерттеліп, қаланың ежелгі тарихын ашуға бағытталған ғылыми еңбектердің көзі болды.

XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында Сарайшық туралы орыс тарихшысы П.П. Румянцев алғашқы деректерді жазып, қаланың орнын анықтау бойынша еңбектер жасады. Оның зерттеулері негізінде Сарайшықтың орны туралы ғылыми пікірлер қалыптаса бастады. Кеңестік кезеңде қаланың тарихы мен археологиясы кеңірек зерттеле бастады. А.Х. Марғұлан Қазақстанның археологиялық мұраларын зерттегенде, Сарайшыққа да ерекше назар аударды. Ол қаланың орналасуы, оның тарихи рөлі туралы алғашқы мәліметтерді ұсынды. Археологиялық қазба жұмыстары жүргізіле бастады, бұл зерттеулер қаланың ортағасырлық кезеңдегі маңызын ашуға септігін тигізді. В.П. Юдин – Сарайшық қаласын тереңірек зерттеген ғалымдардың бірі. Ол Орта Азияның тарихи географиясы мен Алтын Орда кезеңін зерттеумен айналысты. Юдиннің зерттеулері арқылы Сарайшықтың сауда жолдарына қатысқаны және оның Алтын Орда империясындағы маңызды орталық болғаны анықталды. Ортағасырлық Сарайшықты зерттеуге өз үлесін қосқан тарихшы, В.П. Юдиннің шәкірті Ж. Ж. Мұстафин қаланың мәдениеті мен экономикалық дамуы жайлы еңбек жазып, Отан тарихының зерттелуіне өз үлесін қосты. Ғалым өлкеміздің алғашқылардың бірі болып Сарайшықты зерттеп, Қазақ тарихы журналына «Сарайшық ашық мұражай» атты мақаласын жариялады. Мұстафиннің Сарайшық қаласына байланысты жазылған еңбектерінде қаланың зерттелу мәселелері, тарихи, деректік, археологиялық зерттеу нәтижелері талданып, ортағасырлық қаланы қорғау мәселесін көтерген ойларын ғылыми ортаға бөліскен болатын [1;75].

Жеңісбек Жұпболұлы Мұстафин - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде үздіксіз бірнеше жыл студенттерге білім беріп, ғылыми-зерттеу жұмыстарына жетекшілік етіп, қызмет етті. Ол 1948 жылы 12 мамырда Атырау қаласында дүниеге келген. 1966 жылы Махамбет ауданының Фурманов атындағы орта мектебін бітіріп, 1972 жылы С.М. Киров атындағы Мемлекеттік университетінің тарих факультетін тәмамдады. Осы жылдан бастап Х.Досмұхамедов атындағы Атырау

университетінде оқытушы, аға оқытушы және декан болып бірнеше жылдар қызмет етті. Жеңісбек Мұстафин көптеген жылдар бойы университетте студенттерге тарих пен археология саласынан дәріс оқып,. Ол болашақ тарихшыларды оқытып, өз білімін тәжірибемен ұштастыра отырып, оларға археологиялық әдістер мен зерттеулерді практикалық тұрғыдан меңгертті. Мұстафиннің сабақтары студенттер үшін теориялық білім ғана емес, нақты археологиялық жұмыстарды үйренуге мүмкіндік беретін практикалық бағытта жүргізілді. Студенттер Жеңісбек Мұстафиннің басшылығымен археологиялық қазба жұмыстарына қатысып, тарихи орындарды зерттеу дағдыларын меңгерді. Бұл олардың тарих пен археологияға деген қызығушылығын арттырып, зерттеу жұмыстарында тәжірибе жинақтауына жол ашты. Ол студенттерді археология мен тарих саласында дайындап, олардың ғылыми жұмыстарын қолдап отырды. Мұстафин студенттер мен магистранттардың ғылыми жұмыстарын басқарумен айналысып, оларды тарихи құжаттарды зерттеуге, археологиялық деректерді талдауға және ғылыми мақалалар жазуға үйретті. Мұстафиннің ғылыми-ұстаздық еңбегі нәтижесінде ол Қазақстанның білім беру саласында да үлкен жетістіктерге жетті. 1998 жылы «ҚР білім беру ісінің үздігі» және 2013 жылы «Жоғарғы оқу орнының құрметті қызметкері» атақтарын алды. Бұл марапаттар оның тек ғалым ретінде ғана емес, сонымен қатар ұстаз ретінде де үлгілі қызмет атқарғанын көрсетеді.

Жеңісбек Жұпболұлы Отанымыздың тарихи-мәдени мұраларының қорғаушысы ретінде де танылды. Ол 1968 жылдан бері Сарайшық қалашығын зерттеумен айналысып келеді. Ортағасырлық Сарайшық қаласының тарихи маңызын насихаттап, олардың сақталуына үлес қосты. Оның зерттеулері мен еңбектері тек ғылыми ортада ғана емес, мәдениет саласында да үлкен рөл атқарды. 2004 жылы «Сарайшық қаласының тарихы мен тағдыры» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады. Ғылыми жұмысқа тарих ғылымдарының докторы, профессор Хисмет Табылдиев жетекшілік жасады. Бірнеше жылдық зерттеу нәтижесі 2015 жылы «Ортағасырлық Сарайшық» атты монографиясының жарық көруіне негіз болды.

Ғалым еңбегін саралаған тарихшы Л. Бердіғожин Жеңісбек Жұпболұлының зерттеулеріне жоғары баға беріп, 1968 жылдан зерттеу тақырыбы болған Сарайшықтың тарихы жаңа қырынан зерделенетініне және болашақ ұрпаққа ұлтжандылық тәрбие беруде ерекше мәнге ие болатынына сенім білдірген болатын [2; 7].

Жеңісбек Жұпболұлының «Ортағасырлық Сарайшық» монографиясы – бірнеше жылдық зерттеулерінің бірі болып табылады. Сарайшық қалашығының тарихын зерттей отыра, ол қаланың ортағасырлық Қазақстандағы рөлі мен маңызын ашып көрсеткен. Сарайшық — Алтын Орда мен Қазақ хандығы кезеңдерінде маңызды сауда және саяси орталық болған қала, сондықтан оны зерттеу қазақ халқының тарихи дамуы үшін маңызды. Ол бұл еңбегінде үш негізгі тарихи кезеңдеріне: қаланың пайда болуынан бастап, оның гүлденуі мен құлдырауына дейінгі кезеңдеріне назар аударған. Әрбір кезеңді тарихи деректермен байланыстыра отырып, ол қаланың экономикалық, саяси және мәдени рөлін зерттейді. Ортағасырлық саяхатшылар мен тарихшылардың деректерімен жұмыс істеу арқылы Ж.Мұстафин оқырманға тарихи процестерді хронологиялық тұрғыдан түсінуге көмектеседі. Зерттеулерінде Алтын Орданың әскери-стратегиялық қаһарының жарты әлемге жайылуына-оның сыртқы саясатының батыл жүргізілуі мен орта ғасыр хандардың мемлекетті нығайту жолындағы көреген бағыттарының оң әсері айқын байқалғанын жазады. Сонымен бірге зерттеуші Сарайшық шаһарының өсіп-өркендеуіне - Ұлы Жібек жолының бойына орналасып, оған жан-жақты қызмет жасау болғандығын, шаһарда сан алуан қол өнерлерінің дамуы да табиғи жағдайлар әсерінен болғандығымен түсіндіреді. Бұған бүкіл Алтын Орда мемлекетін билеген хандар да, алыс-жақын сырт елдердің саясаттары да әсер еткені даусыз. Әсіресе, сауда саясаттарының ықпалдары ерекше болғанын баса жазады.

Еңбекте әсіресе XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда және Сарайшық қаласы арқылы Қарақорымға сапар шеккен европалық саяхатшылар естеліктерін талдаған. Еңбекте ғалым ортағасырлық Сарайшық қаласының даму тарихын «Сарайшық-Алтын Орда қолөнер өндірісінің орталығы», «Сарайшық орталығы және құрлықаралық жалғастырушы рөлі»,

«Сарайшық-Алтын Орданың сыртқы саясатында» деген төрт тараушадан тұратын тарауында Сарайшықтың орта ғасырдағы қолөнер өндірісінің ең бір дамыған, озық үлгілерін тарихқа енгізген Алтын Орданың өндірісті қаласы екенін айта келіп, дәлеледемекке археологиялық қазба жұмыстарына жүргізген ғалым-археологтардың зерттеу еңбектеріне және Сарайшықтан табылған заттық жәдігерлерге тоқталады. Мысалы, 1937 жылы Н.Арзютов Сарайшыққа археологтардың экспедициясын бастап барып, қазба жұмыстарын жүргізеді. Бірақ, экспедиция уақыты шектеулі болғандықтан, Сарайшық қаласының маңызды ескерткішін түгелдей зерттеуге мүмкіндігі болмайды. Сондықтан да, Н.Арзютов қаланың орнын траншей-жыра ретінде қазады. Сөйтіп, ірі шаһардың орнынан небәрі 13 (он үш) траншей-жыра қазуға ғана мүмкіндігі келеді. Бұл қазба жұмыстары кезінде көптеген Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін өте бағалы жәдігерлер табылған. Мысалы, қыштан жасалынған сан түрлі көлемдегі ыдыстар, құмыралар, олардың түрлі сынықтары, шыны-фарфордан жасалынған алуан түрлі ыдыстардың сынықтары, кола пышақ-қанжарлар, айналар, ақшалар, темір шегелер, қармақтар, мыстан жасалынған әртүрлі шағын ыдыстар, білезіктер, сырғалар сияқты әсемдік бұйымдар да табылғаны туралы айтады.

Келесі «Сарайшық орталығы және құрлық аралық жалғастырушы рөлі» тараушасында XIII-XV ғасырлар аралығында Сарайшық қаласы сауда орталығы ретінде зор рөл атқарғанын осы өңір арқылы сапар шеккен саяхатшы, елшілер, ғұлама тарихшылар мен археологтардың еңбектерін қорыта жазған болатын. Сарайшықтың маңызды сауда орталығына айналуына бірде-бір себепші болған жағдай оның Европа мен Азияны жалғастырған керуен жолының үстінде орналасуы еді. Бұл туралы көптеген авторлардың бұлтарыссыз мәліметтері мен тұжырымдары сақталған. Мұстафин соны басшылыққа ала отырып, «Сарайшық Каспий теңізі бассейніндегі ірі қаланың бірі бола тұра, ол - Европа мен Азияны жалғастыратын негізгі сауда-керуен жолының бойында орналасқан. Сондықтан да Сарайшық қаласы аса зор транзиттік рөл атқарған», - деп атап көрсетеді [3; 11-12]

Соңғы «Сарайшық-Алтын Орданың сыртқы саясатында» бөлімшесінде қаланың негізгі қазынасы халық төлейтін баж салығынан үнемі толығып тұратын айтады. Дегенмен де бұл өте өте мардымсыз болғандықтан, Алтын Орда экономикасында біріншіден, шығыс пен батысты байланыстырушы «Жібек жолының» мән-маңызы ерекше болды. Екіншіден, Алтын Орда хандары орыс жерлері арқылы жүргізілетін Польша, Литвамен сауданы жоғары бағалады. Үшіншіден, Византия арқылы Мысыр, Аравия және Генуямен жүргізілетін сауда да ерекше болатын. Төртіншіден, Орталық Азия арқылы Парсы тағы басқалармен сауда байланыстары. Аттары аталмаған аймақтарда орта ғасырларда соғылған алтын, күміс ақшалар археологиялық қазбалар барысында көптеп табылуы айғақ. Екінші кезең — Қазақ хандығы кезіндегі - Сарайшық бөлімі. XIII-XIV ғасырлар, бұл Алтын Орда дәуіріндегі Сарайшықтың гүлдену кезеңі. Қала саяси және экономикалық орталыққа айналып, Алтын Орда хандарының резиденциясы болды. Қалада сауда, мәдениет және білім беру өркендеп, стратегиялық маңызы артты. Бұл бөлім «Сарайшық-қазақ хандығының астанасы», «Сарайшық шаһарының күйреу себептері» деген екі тараушадан тұрады.

«Сарайшық-қазақ хандығының астанасы» тарауында Сарайшық шаһарын Қазақ хандығының астанасы етуінің сол дәуірлік сырларының бірі - Қазақ хандығы құрылуының бастапқы ауыр кезінде Бұрындық ханның Шығыс Дешті Қыпшақтағы түрлі тайпалардың күнделікті тұрмыстық байланыстары ертеден орныққан Сарайшықты бағындыруы және астана деп ту тігуі, жергілікті тұрғындардың мәртебесін арттыруымен қатар, қыпшақ-маңғыт тайпаларының Қазақ хандығына бағыныштылығы мен берілгендігін нығайтып, өз еліне деген ұлтжандылық рухының қалыптасуына пәрменді ықпалы болғандығы туралы баяндайды. Мысалы, Шығыс Дешті Қыпшақта XV ғасырдың соңғы ширегі мен XVI ғасырда қыпшақ этникалық қауымдастығына біріккен 24 ірі тайпалардың қауымдастығы негізінде айтарлықтай әскери-стратегиялық күш жинақталғандығы. Бұрындық ханның Сарайшықты астана етуінін алысты болжаған ел болашағы үшін аса маңызды көрегендік саясат жасағанына көзіміз жетеді,-дейді автор. Ал, екінші бөлімше астана болып гүлдеп тұрған орталықтың қалай күйрегенін бірнеше автордың түсіндірмелерін басшылыққа ала отыра баяндайды. Сарайшық

қаласының күйреу себептеріне мына факторларды баса айтады: саяси тұрақсыздық, әскери шабуылдар мен экономикалық-экологиялық факторларды алға тартады.

«Сарайшықтың бүгіні мен болашағы» деп аталатын үшінші тарауы үш тараушадан - «Хан Ордалы Сарайшық- ұлттық тарихтың ашық мұражайы», «Қала орна мен жәдігерлерді қорғау», «Тарихи орынның тәрбиелік-туризмдік маңызы» деп атаған. Бұл тарауда бүкіл Дешті Қыпшаққа мәрттігімен, қайырымдылығымен танылған көне қала Сарайшықтың қазіргі таңдағы зиялы қауымның еңбегімен ашық аспан астындағы музейіне айналып, халқымыздың өткен тарихының терең мән-мағынасына, өткен тарихымен қайыра танысуға мүмкіндік алғанын баяндайды.

«Уақыт өнерге өктемдік жүргізе алмайды» деген сөз бекер емес. Сарайшық топырағында орта ғасырлық ғұлама тарихшылар Әл-Бирзали, Ибн-Арабшах және Қадырғали би Қосымұлы жазған жазбалар арқылы небір қаһарлы хандар мен маңызды саяси тұлғалардың ғұмыры мен қызметі мәңгі сақталғаны белгілі. Ашық музейдің ерекше архитектуралық ескерткіші – сегіз қырлы күмбез, осы қаладан мәңгілік мекен тапқан хандар мен саяси тұлғаларға арналып тұрғызылғаны туралы, сонымен қатар «Сарайшық - мемориалдық кешені» іске қосылғаннан бергі жылдарда тарихи, киелі орынға облыс тұрғындары, әсіресе, оқушылар мен студент-жастар және жалпы Атырау тұрғындары барып, ұлттық тарихымыздың куәлі көріністерін көзбен көріп, шексіз тәлім-тәрбие алуды әдетке айналдырды. Осылайша, орта ғасыр дәуірлерінің шежірелі орталығы - Сарайшық қаласының тарихи мәні алыс-жақын шетелдік қонақтар үшін де Атырау өңіріндегі бірден-бір киелі мәдени орын ретіндегі маңызын арттыра түсуде деп ойын қорытқан ғалым.

Зерттеуші пайымдауынша Шығыс Дешті-Қыпшақтың көрнекті қалаларының бірі - Сарайшық тарихы туралы - Кеңес дәуіріне дейін зерттеу үшін жабық тақырыптардың бірі болып, тек қана, қысқа мәлімдемелер түрінде төмендегі авторлардың мақалалары баспа беттерінен жарық көрді. Мысалы, П.И. Рычковтың, П.И. Небольсиннің, Н. Лоскутовтың және А.Н. Самойловичтің еңбектерін атап өтеді. Кейін кеңестік дәуірде Сарайшық қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, нақты зерттеген археологтар: Н. Арзютов, А.Х. Марғұлан, Г.И. Пацевичтер мен Е.И. Агеевалар және тәуелсіздік дәуірінде бет бұра бастаған ұлттық тарихымыз археолог З.С. Самашев бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының түбегейлі зерттей бастауының маңызы айрықша болғанын атап өтеді. Өйткені, Қазақстан тарихында Сарайшық қаласының алатын орны ерекше. Себебі, XIII-XIV ғасырларда Қазақстан аумағында өмір сүрген бірден-бір даңқты мемлекет Алтын Орда мен Ақ Орда болса, Сарайшық шаһары Алтын Орданың көз тартқан көркем де, бай өзіндік мәні мен бейнесі бар. Өте маңызды экономикалық, мәдени-идеологиялық орталықтарының бірі болатын.

Ғалым Сарайшықтың бұл тарихи рөлі Қазақ хандығы тұсында да жалғасып, тіпті алғашқы Астаналық мәртебелі дәрежесін иеленгенінің өзі талай ұлттық құндылықтарымыздың бірегейі екендігіне айғақ болатынын дәлелмен жазған.

Сарайшық қаласының тарихы ортағасырлық Қазақстан тарихының күні бүгінге дейін арнайы түрде зерттелмеген қомақты бөлегі болғандықтан да, зерттеу жұмысын жазу барысында орта ғасырлық Қазақстан тарихын зерттеген және тақырыбымызға тікелей, жанама қатысы бар көптеген белгілі тарихшылардың еңбектерін ғылыми айналымға қосқанын атап өтеді. Атасақ, Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты еңбегі құндылығын, автор бұл бағытта ұзақ жылдар ғылыми ізденіп, жаңа пайымдаулар жасағандығымен назар аударарлық деп атап өтеді [3; 17-18].

Автор Шығыс Дешті Қыпшақтың ірі елді мекендерінің ішінде Сарайшықтың мән-маңызының айырықша екендігін орта ғасыр кезеңдеріндегі тарихи шығармаларын, шығыс пен батыс жиһангерлерінің, сан қилы діни насихатшыларының және саудагерлердің естелік-күнделіктерін, қала қирандыларына назар аударған XVIII-XX ғасырлардағы орыс тарихшылары мен түрлі діни, әскери және азаматтық қызметкерлер мәлімдемелерін, кеңес заманында ежелгі, орта ғасырлардың тарихи орындарына қазба жұмыстарын жүргізген археологтардың зерттеулерін де орынды пайдалана отырып қала тарихын жазу және Отандық

тарих ғылымындағы кенжелеп қалған тарихымызды толықтыру деп жауапкершілікпен қараған.

Мұстафин ортағасырлық қаланы зерттеу барысында ұйымдастырылған қазба жұмыстарында қаланың қорғаныс жүйелері, тұрғын үйлер, моншалар және сауда орындары сынды бірқатар маңызды нысандар табылғанын атап өтеді. Бұл қаланың құрылысы мен мәдениеті туралы маңызды мәліметтерді ашты. Экспедициялар барысында табылған жәдігерлер, оның ішінде керамика, тиындар, қару-жарақтар және тұрмыстық заттар, сол кездегі сауда-саттықтың кеңінен дамығанын және қаланың халықаралық байланыстары болғанын дәлелдейді. Ғалымның Сарайшық тарихына қатысты ғылыми еңбектері Қазақстанның ортағасырлық тарихын, оның ішінде Сарайшықтың саяси және экономикалық рөлін жан-жақты зерттеуге бағытталған. Мұстафин Сарайшықтың Алтын Орда мен Ноғай Ордасы дәуіріндегі маңыздылығын талдап, оның Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі орнын анықтап берді. Еңбектері қалашықтың қазақ хандарының резиденциясы болғанын және бұл жердің саяси орталық ретінде рөл атқарғанын дәлелдейді.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған жәдігерлерді және тарихи мәліметтерді жариялау арқылы Мұстафин Сарайшықтың маңыздылығын халыққа жеткізді. Ол қаланың Қазақстан тарихындағы рөлі туралы дәрістер оқып, ғылыми конференцияларда баяндама жасады. Сарайшық қалашығын зерттеу нәтижесінде табылған жәдігерлер мен археологиялық мәліметтерге сүйене отырып, Сарайшық музейі құрылды. Жеңісбек Мұстафиннің бұл музейді ұйымдастыруға және оны дамытуға қосқан үлесі зор болды [4; 53]. Археологиялық зерттеулер тек өткенді тану ғана емес, сонымен қатар тарихи мұраларды сақтау жолындағы маңызды қадам болды. Мұстафиннің бастамасымен жүргізілген жұмыстар Сарайшық қалашығын болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған. Ғалымның еңбектері Қазақстанның археологиялық және тарихи ғылымында ерекше орын алады.

Қорыта айтқанда, Жеңісбек Жұпболұлы Мұстафиннің зерттеулері Қазақстан тарихын, әсіресе ортағасырлық кезеңін, жаңаша қарастырып, зерттеуде маңызды рөл атқарды. Оның «Кіші жүздің мәмілегерлік тарихы» және «Ортағасырлық Сарайшық» атты монографиялары ғылыми қауымдастықта жоғары бағаланып, қазақ тарихи ғылымына елеулі үлес қосты.

«Ортағасырлық Сарайшық» монографиясы қалашықтың саяси, мәдени және экономикалық өмірін суреттеу арқылы Сарайшықтың Алтын Орда мен Қазақ хандығы дәуіріндегі маңыздылығы ашылған.

Қазақстанның ортағасырлық тарихын зерттеуде ғалымның бұл еңбегі құнды еңбек ретінде тарихшылар мен оқырмандар арасында үлкен мәнге ие. Ғалымның зерттеу әдісі тарихи деректерге негізделіп, ғылыми дәлелдемелерімен берілген Ж.Ж. Мұстафиннің еңбегі көне Сарайшықтың тарихи маңызын жаңғыртып, Отан тарихының дамуына үлес қосқан тарихи еңбек және жастарды өлке тарихымен таныстырып, тәрбиелеуде маңызды ролі бар еңбек деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Мұстафин Ж. Сарайшық ашық мұражай // «Қазақ тарихы», 2001, №4,75-б.
2 Бердіғожин Л. Тәлімі мол тұлға//«Атырау», 2018, 2 сәуір. 7-б
3 Мұстафин Ж.Ж. Ортағасырлық Сарайшық. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. -270б.
4 Мұқтар Ә., Диярова Ж. \\ Сарайшық музей-қорығы тарихы (1963–2019 жж.). Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. -192б.

3 СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КЕШЕНДЕР, ОЛАРДЫ САҚТАУ, ҚОРҒАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАНЫМАЛ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ ТУРИСТІК МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ – ЕСКЕРТКІШТЕР ОРЫНДАРЫ

Исмағұлов Ұзақбай Шәукерұлы- тарих ғылымдарының докторы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры
Исмагулова Д.М. – тарих магистрі

2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жалпыұлттық қасиетті мекендер ұғымының маңыздылығы атап өтілген болатын. Президент өз сөзінде: «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейліктің басты элементтерінің бірі», – дей келе, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты жобаның қолға алынатындығы туралы айтқан еді.

Қазіргі президентіміз осы жылы Үкімет пен Парламенттің туризмді дамыту мәселесіне баса назар аударуы тиіс екендігі жөнінде пікір айтқаны белгілі. Олай болса ұлттық болмысымызды айшықтай түсетін тарихи-мәдени ескерткіштерімізді қалпына келтіріп, реттеп – жүйелеп, насихаттауда тарихи туризмді дамыту қажеттігі айтпаса да түсінікті. Осы жағынан алып пайымдар болсақ бүгінгі республикалық ғылыми – тәжірибелік конференцияның орны ерекше болмақ.

Ақтөбе облысында да тарихи ескерткіштерді қорғау, қалпына келтіру, жергілікті, республика тұрғындары және шетел қонақтары арасында кеңінен насихаттау жұмыстары қарқынды жүргізілуде және жүргізіліп келе жатыр.

Облыстық тарихи-мәдени мұраны зерттеу, қалпына келтіру және қорғау орталығының директоры Фархад Досмұратовтың айтуынша қорғауға алынған тарихи ескерткіштер саны 900 таяу. Айта кетер жайт, өткен ғасырдың 80-ші жылдары облыста қорғауға алынған ескерткіш екеу-ақ болған. Сонымен қатар 1,5 мыңдай ескерткіштің тізімі жасалып қойған.

Туристік бағытқа байланысты мәліметтер бойынша облыста 18 туристік маршрут бар. Былтыр өңірімізге 186 мыңнан адам келген. Оның 162 мыңы ішкі туристер болса, қалғаны шетел азаматтары болған.

Ақтөбе облысы бойынша «Қазақстанның киелі жерлері географиясына» республикалық деңгейде енгізілген 10 нысан бар.

Солардың кейбіреулері жайында ақпараттық – танымдық мәлімет ұсынғалы отырмыз.

Абат-Байтақ кесенесі

2007 жылға дейінгі қалпы

Қазіргі қалпы

Абат-Байтақ кесенесі XIV-XV ғасырлардағы сәулет ескерткіші болып табылады, Ақтөбе облысы Қобды ауданы Бескөп аулынан шығысқа қарай он екі шақырым жерінде орналасқан. Бұл Алтын Орда кезіндегі бірегей құрылыс болып саналады. Сәулет стилі жағынан оған теңдес құрылыс Қазақстанда жоқ. Осындай бетше босағалық-шатырлық үлгісіндегі ескерткіштер тек Ресейдегі Челябинск облысында, Башкирияда бар.

Аңыз бойынша, Абат-Байтақ қазақтың атақты XV ғасырдағы қиялшыл философы Асан Қайғының ұлы Абат батырдың қаза тапқан жерінде салынған.

Алғаш рет Абат-Байтақ кесенесін XVIII ғасырдың аяғында ресейлік ғалым П. И. Рычков зерттеген. Бірегей кесененің толық сипаттамасын XX ғасырдың басында француз ғалымы, Орынбор мұрағат комиссиясының мүшесі И. А. Кастанье берген, ал XX ғасырдың 50-70 жылдары атақты зерттеуші Малбағар Мендіқұлов кесененің қыпшақ хандықтары Хорезммен тығыз байланысты болған кезінде Алтын Орданың пайда болу уақытына 13 ғасырдың басына жатқызады.

1979-1980 жылдары діни сәулет маманы Серік Ажығалиев басқарған Қазақ КСР Мәденит министрлігінің «Қазреставрация» экспедициясы оны республикалық маңызындағы қорғалынатын ескерткіштер тізімдемесіне кіргізді.

2007 жылы зерттеу және қайта қалпына келтіру жұмыстары сәтті аяқталды. Қазіргі кезде Абат-Байтақ кесенесі облыстағы тұрғындар мен көптеген қонақтардың қажылық жасайтын жері болып табылады.

Қобыланды батыр мемориалдық кешені

Бұрынғы орны

Қазіргі қалпы

Қазақтың «Қобыланды батыр» жырына, сондай-ақ Жиренқопа жеріндегі Қобыланды батыр кесенесіне де қатысты деректер кеңестік заманға дейінгі зерттеулерден-ақ табылады. Мысалы, Әлихан Бөкейханның «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» атты көлемді мақаласы «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 126-129 сандарында жарық көрген, т.б. Ал кесене туралы деректерді Орынбор ғылыми архив комиссиясының мүшесі болған Жозеф-Антуан Кастанье өзінің «Древности киргизских степей и Оренбургского края» атты еңбегінде жазып қалдырған. Француз Кастанье 1899 жылдан бастап кеңес өкіметі орнағанға дейінгі аралықта Ресейде өмір сүріп, қазақ жерінің ескерткіштері туралы мағлұматтар жинады. Қобыланды батыр кесенесі туралы дерегінде ол мұндағы кірпіштердің Абат-Байтақ кесенесінің кірпіштерімен бірдей екенін жазады.

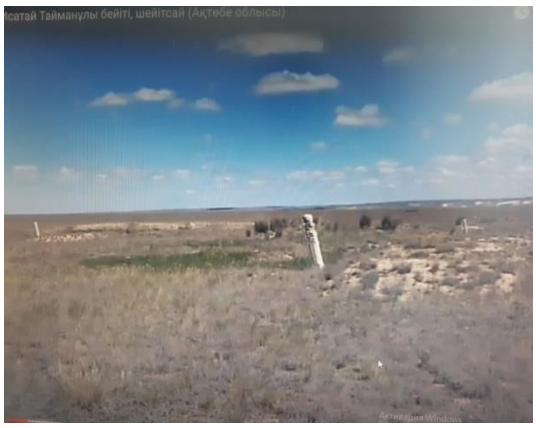
Алайда ол ғимарат біздің заманымызға жетпеген. Қобыланды батырдың осы жерде жерленгендігі туралы халық жадында бірнеше ғасырдан бері сақталып келе жатқан мәліметтер бар. Дегенмен қағаз бетінде нақты деректер жоқ. Ол туралы 1906 жылы Қобда — Елек бойын зерттеу кезінде орыс ғалымы В.В. Карлсон өзінің Орынбор басшылығына жазып кеткен есебінде былай деген: « Илецкая Защита қорғанынан Ойыл бағытында жолда 40 шақырымдай жерде, Қобда өзеніне Ешкіқарған өзені құяр тұста Қобыланды батырдың мазары бар екен. Бірақ ол құлап қалыпты, орнында үйінділер ғана қалған».

Жалпы, жырдың кейіпкерлеріне, ондағы оқиғалардың қай тарихи кезеңге жататынына, жер атауларына қатысты түрлі пікірлер, кей тұста пікірталастар әлі де жалғасып жатыр. Жырдағы оқиғалар оғыз-қыпшақ дәуірі, одан кейінгі Жошы Ұлысы мен Ноғайлы кезеңі, берідегі Қазақ хандығының құрылар тұсы секілді жаугершілік замандармен байланыстырылады. Тоқтамыс ханның (1342-1406 жж.) әскербасыларының, сондай-ақ Шайбан әулетінен шыққан Әбілқайыр ханның (1412-1468 жж.) әскербасыларының арасында да Қобыланды есімді тарихи тұлға болған.

Жер аттарына байланысты түрлі пікірлер бар.Жырда кездесетін көптеген жер атауларының Ақтөбе топырағында қазірге дейін сақталып келгені де белгілі. Кезінде ұлы жазушы Мұхтар Әуезов те Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін жолдың бойында Қобыланды аталатын бекет бар екенін, сол жердің қазақтары Қобыланды туралы көнеден қалған аңыз-әңгімені, соның ішінде бейітінің де осында екенін айтатынын жазған.

2007 жылы Қобыланды батыр кесенесінің қайта тұрғызылды.

Исатай Тайманұлы кесенесі

Бұрынғы орны

Қазіргі қалпы

Ескерткіштің түрі: Киелі нысан

Ескерткіштің мерзімі: 2014 жыл

Орналасқан жері: Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Қиыл ауылынан 9 км оңтүстік-оңтүстік-шығыста,Шейітсай жері

Ішкі Ордадағы көтерілістің тарихын алғашқы зерттеушілер (А.Рязанов, М.Вяткин, А.Шахматов) олар үкімет әскерімен болған соңғы шайқас туралы жазады.

Исатайтануда қазақ тіліндегі алғашқы басылым (1924, 1925 жж.) Алаштың ардагері, ғалым Халел Досмұхамедұлының тарихи естеліктерін де айтуға болады. Исатайдың соңғы шайқасы туралы негізгі құжат – полковник Геккенің баяндамасында (13.07.1838 ж.): қысқаша да анық жеткізілген. Исатайдың мүрдесін іздеуді белгілі антрополг Н.Шаяхметов 1968 жылы бастайды. Исатай батыр туралы ғалымдар мен зерттеушілер көптеген еңбектер жазды.

Кесене ішінде Исатай Таймануұлы мен оның ұлы Оспанның өмір сүрген жылдары мен Исатай батырдың бейнесі салынған. Махамбет ақынның

Арыстан туған Исатай,
Дегеніне жете алмай,
Арманда өтіп кетті деп,
Қиналсаңыз біздерге,
Мың сан рахмет сіздерге!»
деген шумақ өлеңі қашалып жазылған.

2021 жылы Шейітсай қорымындағы батыр кесенесі кешенге айналды. Исатайдың сенімді серіктері, жанындағы қамқоршы қаруластары саналатын 8 батырдың есімін арнайы тақтаға жаздырып, Ақбұлақ шайқасында шейіт болған сарбаздардың рухына арналған пано дайындалды.

Исатай Таймануұлы мен ұлы Оспанға арналған 8 қырлы кесененің бұрыштарына Жақия Исатайұлы, Қожахмет Өтемісұлы, Қабыланбай Қалдыбайұлы, Құдайберген Елемесұлы, Тінәлі Тайсойғанұлы, Сарт Еділұлы, Уса Төлегенұлы, Үбі Усаұлына ескерткіш-белгілерді орнатты.

Әбілқайыр хан жерленген «Хан моласы» қорымы

Бұрынғы орны

Қазіргі қалпы

Мемориалдық кешен

Шыңғыс ханның баласы Жошының 13- ші ұлы Өсекеден тараған ұрпағы Қажы сұлтанның баласы.

Жауға шапқандағы жаужүректілігімен, қайтпас батырлығымен көзге түскен Әбілқ айыр кіші жүз хандығының тағына мұрагерлік жолмен емес өз беделдігімен жеткен. Кейін келе, 35 жылдан аса уақыт бойы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде,

Әбілқайырдың жатқан қабірі табылып, ғылыми дәлелденді. Осыған орай, 2015 жылдың 2 қазанында Әбілқайыр ханның кесенесі, кешені, мемориалдық музейі салтаннатты түрде ашылды.

Осы Хан моласы аталған үлкен қорымда 1000-нан аса қорым бар. Солардың арасында Әбілқайыр ханмен бірге қаза болған бір топ нөкерлері де бар. Әбілқайыр хан қаза болған жер кейін халықтың айтуымен «Хан моласы» қорымы

аталды. Кешенде орналасқан үш стелла үш жүзді білдіреді. Биіктігі 25 метр. Бірінші стеллада ұлы жүздің 19 таңбасы, орта жүздің 18 таңбасы және кіші жүздің 25 таңбасы бейнеленген. Мазардың биіктігі 15 метр, диаметрі 8,5 метр болады. Кіреберістегі маңдайшасының биіктігі 5,5 метр. Есігі құбылаға қаратып салынды, 8 қырлы. Әр бөліктің астыңғы жағында «Әбілқайыр хан» деген жазу бар және Ұлы Даланы жайлаған барлық қазақ руларының таңбалары салынған. Оны сақтап қалу үшін кесене диаметрі ұлғайтылып, сегіз қырлы етіп салыныпты. Құрылыс жұмыстарына Маңғыстаудан әкелінген ағылай тасы пайдаланылған. Бұл тастың қасиеті күнге мүжілмейді, керісінше, берік бола түседі.

Қазіргі таңда, Толыбай ауылында Әбілқайыр ханның атына берілген музей өз жұмысын атқарады. «Хан моласы» қорымы 2017 жылы «*Қазақстанның киелі* жерлерінің географиясы» жобасына енді.

Досжан ишан мемориалдық кешені

Бұрынғы орны

Қазіргі қалпы

Ескерткіштің түрі: Киелі объекті

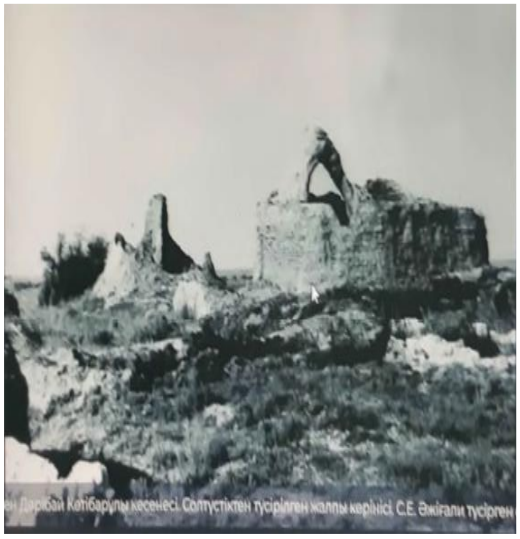
Ескерткіштің мерзімі: XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы

Орналасқан жері: Ақтөбе облысы, Темір ауданы, Шұбаркұдық ауылынаң оңтүстік-шығыс шетінен оңтүстік-батысқа қарай 2 шақырым 700 метр, Шиелі өзені өтетін темір жол көпірінен оңтүстік -батысқа қарай 1 шақырым. Мемориалдық кешен 2023 жылы ашылды.

1815-1896 жылдары өмір сүрген Кіші жүз пірі, мешіттер салып бала оқытқан, халықты имандылыққа уағыздаған, отырықшылыққа үйреткен Досжан хазірет туралы Әбубәкір Кердерінің «Қазағым» деген жинағындағы өлең жолдарынан, Сәбит Салқынұлының «Досжан хазірет» кітабында Досжан шариғат жолынан мүдіріссіз өтіп, Олдан есімді шайхтың ықыласына ілігіп, шәкірт тәрбиелеуге рұқсат хат «иршад» алған деп жазады.

Ол көптеген мешіттердің бой түзеуіне мұрындық болды, оның тікелей басшылығымен салынған Доңызтаулық Қарашыңдағы Қайнар мешітінің, Ойыл аңғарындағы Ишан ата мешіттерінің маңызы зор. Досжан ишан Меккеге Нұрфайыс ишан және Жұмағали ишанмен (кей дерек бойынша 1874 жылы Құнанбай тобымен) бірге қажылық сапарға барған. Досжан Құран Кәрімді, Мұқтасарды жатқа оқып, Меккеден 17 жасында жас хазірет деген атпен елге оралады. Досжан ишан Меккеге үш рет барып, Абайдың әкесі Құнанбаймен танысып, екеуі бірлесіп Тәкие-қонақ үй салдырған. Аталған қонақ үй Досжан ишан атына жазылады.

Есет-Дәрібай кесенесі

Бұрынғы қалпы

Қазіргі қалпы

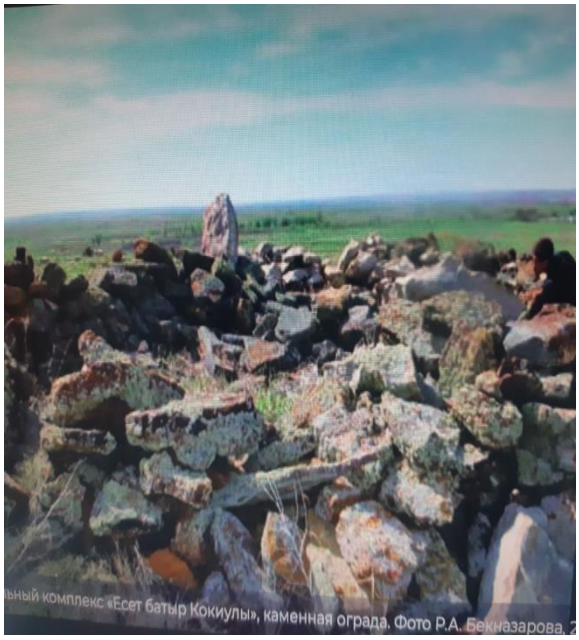
1993 ж. Ескерткіш Шалқар қаласынан 72 км оңтүстік, оңтүстік-батыста, Ақтөбе облысының Байқадам ауылынан (Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы) 10 км батыс, оңтүстік-батыста , Шолақжиде деп аталатын жерде, Ұлы Борсыққұм құмдарының орталық бөлігінде орналасқан.

Ескерткіш XIX ғ. екінші жартысында салынған шекті руының әйгілі батыры Есет Көтібаруының отбасылық бейіті болып табылады. XIX ғ. соңында мұнда Есет Көтібаруы мен оның інісі Дәрібай жерленіп, өзіндік ерекшелігі бар кесенелер салынған. Содан бері Есет-Дәрібай бейіті деп аталып кеткен. 1990 ж.ж. басында ескі кесенелердің орнына жаңа мемориалдық кешен бой көтереді.

Есет пен Дәрібай Көтібаруы кесенесі алғаш рет 1944 ж. Қазақ КСР-і Архитектура істері басқармасының Ақтөбе бөлімшесінің бастамасымен (Т.К. Басеновтың жетекшілігімен) зерттеліп, оны қайта қалпына келтіру жұмыстарының жобасы жасалғанымен (авторлары: Т. Басенов, Г. Кан, С. Угрюмов), өкінішке орай ол жүзеге аспайды. 1979 ж. «Қазқайтажаңғырту» Республикалық арнаулы ғылыми-реставрациялық өндірістік шеберханасы (жетекшісі С. Әжіғали) зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Мемориалдық кешен қазақ халқының ұлтазаттық қозғалысы тарихында көрнекті тұлға қызметімен байланысты тарих және мәдениет ескерткіші ретінде ерекше маңыздылығын сақтап келеді. Есет-Дәрібай бейіті бұрыннан Шалқар және жақын аудандар тұрғындары арасында белгілі болғандықтан, мәдени туризм, тәуап ету мен Аралдың солтүстік маңының «киелі орындарының географиясындағы» нысан ретінде өзекті болып табылады.

Есет батыр Көкіұлының мемориалдық кешені

Бұрынғы орны

Қазіргі қалпы

Ақтөбе қаласынан 35 км оңтүстік-шығыс Бестамақ а. жанында биік төбенің ұшар басында орналасқан.

Есет тамы 1750 ж. салынған, уақыт озғасын жер болып кеткен. Екінші рет 1979 ж. жергілікті тұрғындар батырдың әруағын сыйлап, биіктігі 1,7 м, ені 3 м, ұзындығы 5 м етіп ақ кірпіштен салған. Алайда сол кездегі әміршіл-билеп төстеу жүйесі бұны діни нанымға табынушылық, қоғамға жат құбылыс деп жаңа салынған ескерткішті құлаттырады. Үшінші рет 1992 жылы халық қаражатына Маңғыстау ұлутасы мен мәрмәр пайдаланылып, қазақтың киіз үйі бейнесіндей көрнекті зәулім кесене орнатылды.

Ол туралы тарихи деректер Орынбор облыстық мемлекеттік архивінде, Санкт-Петербург Орталық мемлекеттік тарих архивінде (ЦГИА), Москва орталық мемлекеттік әскери тарих архивінде (ЦГВИА), Алматыдағы ҚР ОМА және Ташкент орталық мемлекеттік архивінде сақталған. Патшалық Ресейдің елші-офицерлері Тевкелевтің күнделіктерінде, Неплюевтің жазбаларында есімі аталады. XVIII-XIX ғғ. қазақ-орыс, қазақ-жоңғар және қазақ-қалмақ қатынастарын зерттеуге арналған жазбаларда Әбілқайыр хан, Табын Бөкенбай батыр, Шақшақ Жәнібек батыр, Тайлақ батырлармен қатар айтылады. Аталған кезеңге қатысты зерттеу еңбектерін жазған А.И. Левшин, В.Н. Витевский, И.И. Крафт, Н.Г. Аполова, Е.Б. Бекмаханов, Ж. Қасымбеков, И.В. Ерофеева өз шығармаларында Тама Есет батыр тұлғасына арнайы тоқталып өтеді. Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесінде батырдың өте беделді тұлға болғандығы анық байқалады.

Қорыта келгенде тарихи мәнді ескерткіштерімізді қалпына келтіріп, жан – жақты насихаттау ел тұрғындарын өткен тарихымыздың қалтарыстарын барынша кең дәрежеде түсінуге тартар болса, шетел азаматтары үшін қазақ деген халықтың тарихы тереңде екендігі, өзіндік саяси, әлеуметтік – экономикалық және мәдени – рухани ерекшеліктері бар әлем тарихында айырықша орынға ие ұлт екендігі жайында мағұлматтар берері сөзсіз.

ИСЛАМ ДІНІ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ

Мұстафин Жеңісбек Жұпболұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК аға ғылыми қызметкер

Ислам дінінің біздің өлкемізге келуі, орнығуы туралы ортағасырлардың аса маңызды дерек көздерінде түрліше айтылады. Мысалы: «Шыңғыснаме» авторы Өтеміс қажы: «Дешті аймағы Берке ханға бағынғанда кәпірлер көп еді… бірақ оларды хан Берке сан жолдар мен тәсілдер және күштер арқылы, әуелі інісі Тоқай Темірді мұсылмандыққа көндіріп, бірте-бірте тұтастай елін қамтуға тырысты» [1].

Бұл уақиғалар жөнінде Әбілғазы Баһадүр хан өзгешерек жазады, яғни: «Құдай Тағала бір күні Берке ханның көңіліне мұсылманның ұрығын (түсінде) сеуіп, өз дінінің бас әурешілдіке екенін білдіріп, Сарайшық бекет-қаласына барды, онда Бұхара қаласынан келіп жатырған керуен бар екен, Берке хан керуеннен түрі өзгешерек екі адамды аулаққа шығарып, ұзақ әңгімелесті, олардан Ислам діні туралы сұрастырып, оның шарттары мен тарихын білді», дейді [2].

Дегенмен, Ислам дінінің Дешті Қыпшаққа кең таралып, ресми орныгуы – Алтын Орданың алаңсыз, ықпық билеген Өзбек ханның тұсында: 1312-1342 жылдар аралығында көптеген ортағасырлар тарихын зерттеген тарихшылар мойындайды.

Жалпы, Алтын Орда қалаларының тарихтарын екі ірі топқа айыруға болады, 1-не моңғолдарға дейінгі және кейінгі, яғни: біріншісіне Батудан бастап Жәнібек ханға дейінгі аралық жатқызылса, екіншісіне Өзбек ханнан бермен қарайғы аймақты билеген кезеңдер жатады. Бұл тұжырым, біздің ұлан-байтақ даламызды ортағасырларда әрлі-берлі түрлі мақсаттармен шолып-кесіп өткен Плано Карпини, Вильгельм Рубрук, Ибн Баттуталардың пікірлері мен жазбаларына сүйеніп айтып отрымыз. 1246-1247 жылдары П.Карпини ешбір қала-елді мекендердің жоғын айтса, В.Рубрук Сарай Бату мен басқа да бекіністердің тез жетіліп келе жатырғандығын таңдана жазады.

Әбілғазы Баһадүр хан жоғарыда аты аталған тарихи аса құнды еңбегінде – Алтын Ордада жарты әлемге белгілі хандық құрып, Сарайшық шаһарын гүлдендіріп, айырықша қайраткерлік білікті еңбектерін арнаған және сонда мәңгіге топырақ бұйырған Шыңғыс қаған ұрпақтары туралы тарихи деректер қалдырған. «Беркеден кейін таққа отырған Мәңгі Темір ханды пасық Туда Мөңке өлтірді, одан Тоқтағу кек алып, ата-бабаларының және ағаларының дәстүрлерін жалғастырып, көп жұрттарды бағындырып ат үстінде өзі де мерт болып, сол Сарайшықта жерленді» дейді [3].

Тоқтағу хан өлген соң таққа Өзбек отырды. Жаңа хан ата-бабаларының дәстүр жолдарымен басқарып, әркімнің мәртебе және еңбегіне қарай құрметтеп, шын мәнісінде бүгінгі еліміздегі мемлекеттік-саяси реформа-өзгерістер жүргізді.

Ал, бұл Алтын Орданың абырой-даңқын бүкіл Еуразия аймақтарына жайды. Ел халқының дәулеттерін арттырды. Орданың ұлыстарын исламға бағындырып, имандылықты берік ұстанып өмірден озды. Таққа абыройлы хан Өзбектің ұлы Жәнібек отырды.

Жәнібек хан аса көреген, білімді, ибалы және ақылды болатын, сондықтан Алтын Ордаға өз елдерінде әділдік, ислам идеологиясына сай демократия, яғни әділеттік көре алмаған әлемнің әртүрлі түпкірлерінен Орта Азия, Әзірбайжан, тіпті жер түбі саналатын Арабия, тағы басқа аймақтардан қашқындар паналады. Мысалы, Қазы-Мұхиетдин деген адам Сарайшыққа келіп, Ислам шарттарынан сөз сөйлеп, дәрістер оқып жүрді.

Аса сыйлы, халық әулие ретінде пір тұтынған Әз-Жәнібекте жалған дүниеде мәңгі тұра алмай ахиретке аттанды. Тақты ұлы Бердібек иеленді. Бірақ, өзінің жеке ұстамы төмендігінен көп отыра алмады. Әз-Жәнібек, Сайын хан деген дәріптеулермен Сарайшыққа жерленді.

Халыққа жағымсыз Бердібек екі жыл ғана отырып, ажал тапты. Сондықтанда халық арасында «Нар мойын Бердібекте кесілді» тарихи естелік сөз қалғанды.

Бұдан кейін Алтын Орда тағын Жошы әулеттерінің бүліктері басталды [4,29 б.]

Монғол тарихының белгілі зерттеушісі А.П. Григорьев Өзбек ханның билігі жылдарындағы (кейбір деректерде әртүрлі) Дешті-Қыпшақта қалалар мен елді-мекендердің жиілене түсуі отырықшылықтың да көпшілікпен қатар жүзеге асырыла бастағандығын айтады. Әрине, бұл жағдай тікелей әсер ететін проблемалар қатарында аймаққа сөз жоқ, исламдық идеологияның нәтижесінде болғанын ешкім жоққа шығара қоймас.

Осылайша, Алтын Орда кезінде-ақ Дешті-Қыпшақтың далалық өңірінде орналасқан Сарайшық қаласы сияқты ірі сауда, қолөнер орталықтарының рөлдері де нығая түсті. Қала көркейіп, мешіт-медресселер салынып, көз тарта бастады. Бұған Ибн Баттута ерекше назар аударып, құрметпен сүйсінген «Сейіт ата» сияқты дін насихаттаушысының орналасуы да әсер еткені байқалады.

Бұл мәселелер «Әл-Фараби» танушы энциклопедиялық ғалым-теолог, арабист академик А. Машановтың назарын аударып, Ол «Өзбек хан – көшпелілік өмірді отырықшылыққа ауыстыруға болмайды – делінген Шыңғыс қағанның «жарғысын» бұзып, отырықшылыққа бет бұрды. Бұл бастама еді», - дейді [5, 32 б.].

Бұған Дешті-Қыпшақта ежелден көшпелілік атадан балаға мирас қылып келе жатырған тайпа-рулардың тұрмыстық, мәдени-рухани мүдделіліктері де әсер еткен болар деп ойлаймыз...

Ибн Баттута атаған «Сейіт» туралы дуалы ауыз тарихшы Бейімбет Бәйектіұлы Ермұханов – Сейіт баба ортағасырлық ғұлама Ұлықбектің тарихи шығармасында орын алғанын айтады [6, 34 б.]

Бұл деректе: «Өзбек ханды Исламға сендірген Яссауи шахтары – Садр Ата, Сейіт Ата, Батыр Ата және Ұзын Халық Ата қожалар деп айтылады. Бұл қожалар Ахмет Яссауидің шәкірті Сүлеймен Бақырғанидан білім алған.» [7, 47 б.].

Осы Өтеміс қажының жоғарыда аталған еңбегінде аттары аталған шейхтардың Өзбек ханды ислам дініне сендіріп, бас идіруі баяндалады. Онда ханның төрт әулиелерге ықыласымен берілуі білдіріледі, яғни: Әулиелер хан шатырының сыртына намаз уақытына сай намаз оқи бастайды. Өзбек хан бұл сәтте ордасында уәзір, батырлары мен түрлі дін иелерімен дастархан басында алаңсыз тамақтанып отыр еді. Дастарханда: бал-шырын шараптар, түрлі сусындар сиқырмен тостағандар мен кеселерге өзі құйылып, әркімнің дәрежесіне орай өзі баратын, кей хандардың келулеріне сай сиқыр жүрмейді. Мұның себебі хан сұрағанда шатырдағы дін иелері, шатыр сыртына ислам кей ханға келуі мүмкін дейді. Өзбек хан жасауылға алып келуді бұйырады. Жасауыл түсі, киімі бөлек төрт кісіні алып келеді. Сонда, хан сендер неғып жүрген адамсыздар дегенде? Олар Алланың әмірі бойынша сізді исламға кіргізуге келдік дейді. Сонда Өзбек хан: Мен қай дін тура, дұрыс болса, соны ұстаймын, - дейді де, шарт қоятынын жариялап – екі кең «тандыр» пештерін қыздырып, оларға екі дін өкілдерін отырғызып, сырттарынан арбалап, сексеуіл-жыңғыл қиқыртып, өртетеді. Осы оттан аман шыққанның діні – тура дін – деп, таратынын жариялайды. Ислам шейхтарынан Баба Тұқлас Садр ата үстіне сауыт киіп, тандырға түскен еді. Екіншісіне – бұрынғы дін өкілі түскен еді. Бұрын дін өкілі – бірден күйіп кетеді де, Түкті Тұқлас Баба аман-есен шығып, ертерек аяқтаған жоқ едім – дейді. Сауыты қып-қызыл болып, балқуға шақ тұр екен, ал шейх денесі түк болмағандай! Мұны көрген хан халқымен Ислам дінінің хақтығын өз көздерімен көріп, зор сеніммен мұсылмандықты қабылдайды.

Ал, Ибн Убайдулла Хорезми бұл уақиғаларды өзгеше хабарлайды, яғни Зеңгі Ата Сайіт Атамен түкті Баба Тұқлас Садр Атаға – Дешті Қыпшақ пен оның ірі қалаларының бірі – Сарайшықты Ислам дініне кіргізуді бұйырады. Олар мұнда Өзбек ханды Мұса (Иса) пайғамбар іліміне ендірген сиқыршылардың құпияларын ашып, олардың діні тек сиқырға сүйенетінін көрсетіп, дәлелдеп хақ дінді насихаттап, түсіндіріп, Сейіт ата Өзбек ханды исламға кіргізеді, - дейді.

Алтын Ордаға ислам дінін орнықтырған хан Өзбек екені басқа да дерек көздерінде кездеседі. Бұл деректердің барлығына ортақтық шейхтардың аттарының еш өзгеріссіз қайталануы және мемлекетте зор ? иеленіп, ірі қызметтерді атқаруы. Мысалы: Шейх Бадр Ата – Өзбек ханның Бас қадилығына (қазылығы) тағайындалған. Немересі Едіге би Алтын Орда мемлекетінде бас уәзір билігін атқарғаны – ортағасыр тарихшыларына белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ибн Баттута. СМИЗО, т.1,. СПб., 1884.
2. Әблғазы Бahадүр. Түрік шежіресі. А., 2006.
3. Әблғазы Бahадүр. Түрік шежіресі. А., 2006.
4. Әблғазы Бahадүр. Түрік шежіресі. А., 2006.
5. Ақан (Ақжан) Машани. Әл-Фараби және Абай. А., 1994
6. Б.Б. Ермұханов «Атамекен» газеті. 2000, VIII.
7. Өтеміс қажы. Шыңғыс – наме. А, 1992.

ҒТАМР 03.01.21
ӘОЖ 908

ЗАМАНАУИ ЭТНОДИЗАЙН НЕГІЗІНДЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМДАРЫ МЕН МОТИВТЕРІН ЖАҢҒЫРТУ

Д.Ұ. Хамидуллина, Ғ.М. Әлжанов, Д.Т.Куандыков, Е.Б. Насипуллаев
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада ортағасырлық Сарайшық қаласында археологиялық қазба жұмысы нәтижесінде табылған керамика өнеріне ерекше назар аудара отырып, этнодизайнның қазақ мәдениетіндегі рөліне жан-жақты талдау жасалған. Автор "этнодизайн" терминіне этимологиялық зерттеу жүргізіп, Сарайшықтан керамикалық артефактілерден табылған көркем мотивтерге егжей-тегжейлі стилистикалық талдау жасады. Зерттеудің негізгі аспектісі ортағасырлық керамикалық үлгілер мен заманауи керамикалық бұйымдар арасындағы салыстырмалы талдауды қамтиды. Бұл салыстыру қазақстандық керамика өнерінің қазіргі жаһандану дәуірінде қарқынды дамып келе жатқанын, оның мәдени ерекшелігін сақтай отырып, әлемдік тенденцияларға сәтті ілесіп келе жатқанын көрсетеді.

Автор Сарайшық керамикасынан табылған көркем мотивтерді терең ғылыми зерттеудің айтарлықтай практикалық салдары бар екенін алға тартады. Ол тарихи техниканы заманауи эстетикамен ұштастыра отырып, заманауи керамикалық дизайн саласында жаңа мүмкіндіктер ашады. Зерттеулер этнодизайнның қазақ мәдениеті мен өнерінде ерекше орын алатынын көрсетеді. Ол өзінің тарихи маңыздылығын сақтап қана қоймай, әлемдік аренада өз орнын тапты. Зерттеуде этнодизайнның қазақ мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі ретіндегі құндылығы және оның қазіргі заманғы өнер әлеміне сәтті бейімделуі атап

көрсетілген. Қорытындылай келе, мақалада этнодизайнның тарихи тамырларына, оның қазіргі жағдайына және қазақ мәдениетіндегі әлеуетті болашағына жан-жақты шолу жасалып, оның ұлттық және халықаралық маңызы көрсетілген.

Негізгі сөздер: Сарайшық, археологиялық қазба, этнодизайн, этнос, дизайн, қыш құмыралар, пішін, ою-өрнекті мотивтер, дәстүр, инновация.

Аннотация: В статье представлен комплексный анализ роли этнодизайна в казахской культуре, особое внимание уделено керамическому искусству средневекового города Сарайшык. Автор провел этимологическое исследование термина "этнодизайн" и выполнил подробный стилистический анализ художественных мотивов, встречающихся в керамических артефактах из Сарайшыка. Ключевым аспектом исследования является сравнительный анализ средневековых образцов керамики и современных керамических изделий. Сравнение показало, что казахское керамическое искусство переживает бурное развитие в эпоху глобализации, успешно следуя за мировыми тенденциями и сохраняя при этом свою культурную самобытность.

Автор утверждает, что глубокое научное исследование художественных мотивов, встречающихся в керамике Сарайшыка, имеет важное практическое значение. Оно открывает новые возможности в области современного керамического дизайна, соединяя исторические техники с современной эстетикой. Исследование показывает, что этнодизайн занимает особое место в казахской культуре и искусстве. Он не только сохранил свое историческое значение, но и нашел свою нишу на мировой арене. Исследование подчеркивает ценность этнодизайна как важнейшего компонента казахского культурного наследия и его успешную адаптацию к современному миру искусства. В заключение в статье подробно рассматриваются исторические корни этнодизайна, его современное состояние и потенциальное будущее в казахской культуре, подчеркивается его значение как на национальном, так и на международном уровне.

Ключевые слова: Сарайшык, этнодизайн, этнос, дизайн, керамика, форма, орнаментальные мотивы, традиции, инновации.

Annotation: The article presents a comprehensive analysis of ethnodesign's role in Kazakh culture, with a particular focus on ceramic art from the medieval city of Sarayshyk. The author conducted an etymological study of the term "ethnodesign" and performed a detailed stylistic analysis of the artistic motifs found in ceramic artifacts from Sarayshyk. A key aspect of the research involves a comparative analysis between medieval ceramic samples and contemporary ceramic products. This comparison reveals that Kazakh ceramic art is experiencing rapid development in the current era of globalization, successfully keeping pace with global trends while maintaining its cultural identity.

The author argues that an in-depth scientific study of the artistic motifs found in Sarayshyk's ceramics has significant practical implications. It opens up new possibilities in the field of modern ceramic design, bridging historical techniques with contemporary aesthetics. The research demonstrates that ethnodesign holds a special place in Kazakh culture and art. It has not only preserved its historical importance but has also found its niche on the global stage. The study emphasizes the value of ethnodesign as a crucial component of Kazakh cultural heritage and its successful adaptation to the modern art world. In conclusion, the article provides a thorough examination of ethnodesign's historical roots, its current state, and its potential future in Kazakh culture, highlighting its significance both nationally and internationally.

Keywords: Saraishyk, ethnodesign, ethnos, design, ceramics, form, ornamental motifs, traditions, innovations.

Кіріспе: Мақаланың мақсаты - заманауи көркем өнерді жасаушы шебердің интеллекті мен ұлттық өнердің белсенді өзара әрекеттесу процесінде пайда болатын күрделі синтетикалық өнер ретінде «этнодизайн» ұғымын өзектендіру. Бүгінгі күні этнодизайнға деген

қызығушылық және оны дамыту дәстүрлі өнерді экзотикалы деп қарамау керісінше оны заманауи өнерге ұлттық ерекшелік беру, қазақ өнері қазақша болуы керек деген концептуалды идеяны алға тартады. Көркем шығармашылықта генетикалық кодты жаңғырту оның өзінің менталдылығы. Біздің ұлттық дизайннан, көркем туындылардан, қол өнерінің барлық саласынан осы үрдісті айқын көреміз. Бұл үрдіс Қазақстанның көне қалалардан табылған түрлі қол өнері бұйымдары, әсіресе бүгінгі күнге дейін бүлінбестен жеткен қыш бұйымдар бүгінгі заманауи өнерде этнодизайн бағытына жол ашты.

«Этнодизайн» ұғымы бүгінгі қоғамда жиі қолданыста. «Этнодизайн» ұғымы екі сөзден тұрады: «этнос» және «дизайн». «Этнос» (грек тілінен – тайпа, халық) – белгілі бір аумақта ұзақ уақыт бірге тұрудың нәтижесінде біріккен адамдар тобы. Бұл топ біртұтас тілмен, жалпы мәдениетпен және өзін-өзі танумен сипатталады. «Этнос» ұғымының қазіргі түсіндірмесі - бұл әлеуметтік тұтастығы бар және мінез-құлықтың өзіндік жеке стереотипі бар тарихи қалыптасқан адамдар тобы. «Этнос» ұғымына тұжырымдама берген тарихшы, географ және этнолог Л. Гумилев осы анықтама арқылы этнодизайнның мәнін ашады. Этнос-белгілі бір ландшафтта табиғи түрде қалыптасқан, өзіндік мінез-құлық стереотипі бар, қуаты бар жүйе (құрылым) ретінде өмір сүретін адамдар ұжымы. Ол өзін барлық өзі сияқты басқа ұжымдармен салыстырады [1, 124 б.]. Ғалым, С. М. Широкогоров «этносты» адамзаттың жекелеген топтарының өмір сүруінің негізгі формасы ретінде анықтайды және анықтаушы белгілер ретінде «тілдің, әдет-ғұрыптардың, өмір салты мен шығу тегінің бірлігін» қарастырды.

Design ағылшын тілінен аударғанда-жобалау, сызу, сурет салу, жоспар деген мағыналарды білдіреді. Бұл өнеркәсіптік өнімдер мен тауарлардың эстетикалық (көркемдік) сипаттамаларын жобалау, сондай-ақ осы істердің түпкілікті нәтижесі. Кең мағынада дизайн тек көркемдік құрылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар өндірістің әлеуметтік-техникалық, технологиялық мәселелерін, тұтынушылық сұраныстарын, адамдардың сыртқы және ішкі қасиеттерін ұтымды үйлестіру арқылы объективті ортадағы өмірді қанағаттандыруға қатысуы керек деп саналады.

«Этнодизайн» сөз тіркесі заманауи дизайнның көркемдік-эстетикалық, этникалық, конструктивті және технологиялық компонентін қамтиды. «Этнодизайн» сөзі екі сөздің – «этникалық» және «дизайн» тіркесі арқылы қалыптасады.

Зерттеу материалдары мен әдістері:

Осы мақаланың аясында зерттеулер мен мұражай материалдары жинақталып оларға сараптама жасау барысында эмпирикалық әдіснама және Сарайшық қаласының қалыптасу кезеңдеріне тарихы және салыстырмалы-тарихи және сипаттамалық әдістер пайдаланды. Сарайшық қаласында археологиялық қазба нәтижесінде табылған қыш құмыраларға марфологиялық классификациялық талдаулар және олардың ою-өрнектер мотифтерінің көркемдік ерекшеліктеріне өнертанушылық, стилистикалық, сондай-ақ өрнектердің семантикалық мазмұнына семиотикалық талдаулар жасалды.

Нәтижелер мен оларды талқылау: Этнодизайн, Л. Корницкаяның пікірінше, «бұл белгілі бір этникалық мәдениеттің дәстүрлі элементтерін қолдана отырып, материалдық ортаның заманауи формаларын құратын жобалық қызмет. Этникалық дизайн белгілі бір этномәдениеттің семантикалық және эстетикалық сипаттамаларына сәйкес келеді, белгілі бір халықтың дәстүрлеріне тән ұлттық талғамды қолданады» [2, 96 б.]. Өз кезегінде Станислав Мигал «этникалық дизайнды» қазіргі өмірдің технократизміне балама ретінде пайда болған, халық мәдениетінің өзіндік ерекшелігін сақтауға деген ұмтылыстан туындаған көркемдік ағым ретінде түсіндіреді.

Сонымен, «этнодизайн» - бұл ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, форма мен декордың көп қырлы тұжырымдамасы. Этнодизайн рухани, мәдени, көркемдік, жобалық, техникалық және этноұлттық ерекшеліктерді үйлесімді түрде біріктіреді. Ол дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнер мен заманауи өнеркәсіптік технологияларды біріктіретін тұлғаның рухани әлеуетінің қайнар көзі.

Дизайнның бұл түрі интерьер дизайнында, киім мен аксессуарларда, зергерлік өнерде, кәде сыйларда және тұрмыстық бұйымдарда кең таралған. Этнодизайн құралдары дизайн мен

пластикалық өнерге ортақ бейнелеу, яғни этникалық сәйкестендіру тұрғысынан қаралатын экспрессивті құралдар болып табылады: түсі, пропорциясы, құрылымы, пішіні, нүктесі, көлемі, кеңістігі және т.б.. Бұл элементтер белгілі бір ұлтқа тән композицияның тарихи қалыптасқан принциптері негізінде біріктіріледі: қозғалыс пен ырғақ, симметрия мен асимметрия, тепе-теңдік пен динамика және т.б.. Өнердің типтік шешімдерінің үйлесімділігі (түсте, пропорцияда) этнодизайнның негізгі ерекшелігі болып табылады.

Этнодизайн XX ғасырдың қоғамдық өмірінің мәдени құбылысына айналды және бүгінгі күні өзектілігін жоғалтпайды, керісінше даму үстінде. Этнодизайн-бұл тұлғаның көп қырлы интеллектісі мен этникалық ортаның белсенді өзара әрекеттесу процесінде пайда болатын күрделі синтетикалық білім.

Этнодизайн, А. Бровченконың пікірінше, «бұл ұлттық мәдениеттің элементтерін, атап айтқанда сәндік-қолданбалы өнерді (формалар, ою-өрнектер, колористика, дәстүрлі техника және т .б.) заманауи өнеркәсіптік бұйымдарға айналдыру» [3, 19 б.]. Жоғарыдағы ғалымдардың пікірін қорытатын болсақ, этнодизайнның негізі ұлттық өнердің мотивтері: пішіндер, өрнектер, ұлттық реңктер және т.б. өнердің заманауи өнермен ұлттық сәндік қолданбалы өнердің жаңаша трасформацияланған түрі.

Этномәдени мотивтер негізінде жасалған дизайн немесе этнодизайн-бүгінде әлемдік тренд болып отыр. Этнодизайн арқылы біз этномәдени мотивтердің стилизациясын қолдана отырып жасалған дизайн өнімін түсінеміз. Бүгінгі жаһандану процесінде дизайнер жергілікті дизайнның мәселелерін шешкен кезде әлеуметтік жауапкершілікті есте ұстау, мәдениетаралық өзара әрекетті сақтау және дамыту мәселесін шешуі өте маңызды. Дизайнның географиялық кеңістігі өте ауқымды және сонымен қатар оның әсер ету шекаралары, объективті-кеңістіктік ортасын қалыптастыру деңгейінің кеңдігі оның аксиологиялық, дүниетанымдық функциясының тереңдіте түседі. «Дизайнердің жауапкершілігі - ол жасаған орта субъектердің санасына, дүниетанымына әсер етеді. Тапсырыс беруші қойған міндеттер дизайнер үшін жалғыз нұсқаулық емес, өйткені дизайн кең контексте мәдениеттің бір бөлігі болып табылады және жалпы адамзаттық нормалар мен құндылықтарды қалыптастырады» [4, 146-бет].

Қазақстан өнерінде этнодизайнның дамуы, археологиялық қазбалардан табылған көне дәуірдің қол өнері шеберлерінің қолынан шыққан түрлі бұйымдардың көркемдік шеберлігіне, жасалу технологиясына және олардың пішіні мен мазмұнының мәнін ашуға деген қызығушылықтар, оларды жаңаша интерпретациялауға деген ынтаны арттырып келеді.

Бүгінгі күнге дейін Қазақстан аумағынан бірнеше көне қалалардың орындары, жерлеу қорымдары табылған. Өзінің бай мәдени мұрасын паш еткен орта ғасырлық қалалардың бірі – Сарайшық. Археологиялық қазба жұмыстары орта ғысырлық Сарайшық қаласының тарихта болғанын дәлелдеді. Археолог З. Самашевтың басшылығымен 1989-2008 жылдар аралығында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде XIII-XVI ғасырларда мәдениеті дамыған қала Сарайшықтың тарихын XIII ғасырдан да әріректегі Ноғай хандығының астанасы болған деп топшылайды. Жайықтың суы бірнеше рет шайып кеткен көне қаланы зертеу де қиындықтар тудырған. Дегенмен, Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдар қол өнері бұйымдарының атқаратын қызметі мен көркемдік құндылығын ашу және ондағы қыш бұйымдардың пішіні мен ою-өрнекті мотивтердің заманауи этнодизайнға әсерінің мол екені айқын. Бүгінде Қазақстан аумағынан табылған көне мәдени жәдігерлер қол өнері шеберлерін де, суретшілердің де қызығушылығын арттыруда. Олады заманауи ой елегінен өткізіп көркемдік мотивтерін заманауи өнерде интерпретациялау, ұлттық көркем өнеріміздің жаңаша дамуына бағыт берері де айқын.

Өнер үнемі өткеннен шабыт алып, рухани азық беретінін өнер тарихынан белгілі. Мысалы итальяндық ренессанс көне грекиялық мәдениеттің жаңғыруынан туды, неміс ренессансы ұлттық дәстүрлерді дамытты. Ал, өнертанушылар 60-70 жылдардағы қазақ өнерін ұлттық қолтаңбаның жаңғыруы кезеңі деп атаған және қазақ өнерінің қайнар көзі де ұлттық өнерден нәр алады деген ортақ тұжырымға келген. Тарихқа қайта қайырыла оралу оны жаңаша заманауи саралап дамутуға әсер етеді. Кеңестік дәуірде қазақ дәстүрлі өнері қатты сынға ұшырап, дәстүрден қол үзілді. Суретшілер мен қолөнері шеберлерінде пішіні ұлттық, мазмұны

соцреалистік түрлі бұйымдар, сахналық костюмдердің көрініс тапқаны мәлім. Осылардың салдарынан ұлттық дәстүрлі өнеріміз терең мазмұны мен көркемділігін жоғалтып кич бұйымдар қаптады. Ою-өрнектер өз контекстінен жұлынды. Дегенмен соңғы кездері ұлттық өнер заманауи дизайда, дәлірек айтсақ этнодизайнда жаңаша түлеп дамуда. Қайта жаңғырту мақсатында кейбір көне бұйымдардың сол қалпында көшірмелері жасалып жатса, кейбір суретшілер оларды жаңаша интерпретациялап оларға заманауи мазмұн беруде.

Алдымен Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдарды сараптап алайық. Сарайшықтан табылған қыш бұйымдардың көп бөлігі Атырау қаласындағы тарихи өлкетану музейінде сақтаулы.

XIII-XVI ғасырлар қазақ жеріне ислам мәдениетінің әбден орныққан кезеңдері. Бұл кезең көне түркілік дүниетаным мен ислам мәдениетінің тоғысқан дәуірі. XIII-XVI ғасырлардаға Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдарда көне қазақы өрнектермен қатар араб һарпімен жазылған қыш құмыралардағы арабескаға ұқсас өрнектерді де кездестіреміз. «VII –XII ғасырларда ислам дінінің енуімен байланысты араб алфабиті қолданыла бастайды. Араб жазуы түркі қоғамына руна және ұйғыр жазуларын ығыстырумен тарайды» [5, 85 б.] - деген тарихшы Ә. Хасенов. Сарайшықтан табылған қыш бұйымдарда қазақтың көне өрнектерінің нақыштары, оюлар, сюжетті суреттер көптеп кездеседі және араб һәрпімен безендірілген құмыралар да бар. Қыш құмыраларға түсірілген өрнектер қазақ тарихы мен мәдениетінің айғағы екені рас.

Саз балшықты күйдіру жолымен алынатын керамика – өте көне материал. Саз балшықтан тұрғызылған көне қалалар адамдарды жаудан қорғады және одан көптеген тұрмыстық бұйымдар, музыкалық аспаптар, ойыншықтар, алқалар мен бойтұмарлар және т.б. жасаған. «Керамика» сөзінің шығу төркіні гректің «керамея» дегеннен шығады. Термин ретінде грек тілінен енгенмен, саз балшықтан күйдіріліп жасалатын керамикалық бұйымдар барлық жерде дерлік кездеседі. Саз балшықтан құрылыстар тұрғызған сонымен қатар түрлі бұйымдар жасауда пайдаланған. Біртіндеп оның технологиясы күрделеніп, қолданыс аясы мен көркемділігі арта түскен.

Археологтар Сарайшықтан табылған қыш бұйымдарға жасаған сипаттамалар мен талдаулардың нәтижесінде қыш бұйымдардың жасалу технологиясына қарай сырланбаған қызыл балшықты және сырланған қыш бұйымдар деп екі топқа бөледі.

Бұйымдар «көзе дөңгелегінде» орындалатын болған, ал дайын болған бұйымдарды жіп немесе пышақпен қиып алатын болған. Бұйымдар барлығы дерлік ангобталған, яғни түрлі реңді ангобтар (бояу) жағылған. Қызыл балшықтан жасалған ыдыстарды сызып-батырып түсірілген оюлар көбірек кездеседі, ал штамп басып салынғандары азырақ кездеседі делінген [6].

Сырланбаған қызыл балшықты бұйымдардың пошымы мен қолданыс аясы өте кең. Қыш құмыралардың пошымына қарай бірнеше түрлері бар: үлкен, кіші, ұзын, қысқа, сопақша, дөңгеленген, шар тәрізді тағысын тағы. Сонымен қатар аттарына қарай олардың тұрмыстық атқаратын қызметі де әртүрлі болып келеді. Айталық, қазан, қыш құмыралар, мескейлер, түрлі құтылар, тарелкалар мен табақтар, амфара вазалар, хұмдардың кіші-үлкен түрлері, тиын сауыттар, шырақтар, сфераконустар мен тіпті балалардың ойыншықтары да кездеседі.

Сарайшықтан табылған қыш бұйымдардың бір түрі – «қаражылтырақ» ыдыстар. Сонымен қатар бөліктерден құрастырып қалыпта басып шығаратын тәсілде орындалалған «штампөрнекті» ыдыстар сыртқы жағы тұтастай толған бедерлі өрнегімен ерекшелінеді. Жалпы ыдыстардың бетіне түсірілетін өрнек – түрлі-түсті, графикалық және бедерлі (мүсінге ұқсас) болып келеді. «штампөрнекті» ыдыстар мүсінге ұқсас, бедерлі өрнектелген түріне жатады. Бұл ыдыстар бір түсті болғанымен бедерлі өрнектерімен ерекшеленеді. Ыдыстың сыртын толық дерлік жүргізілген өрнектердің композициялық ерекшелігі – өрнектер ыдыстың сыртқы бөліктерін бірнеше жолақты бөліктерге бөлініп жасалады.

Қазіргі Қазақстанның керемика өнеріндегі дәстүрлер мен инновациялар қазақ халқының дәстүрлі керамика өнерінің көркемдік шешімімен терең байланыста дамуда. Керамиканың өндірісте қарқынды дамымағанымен, жергілікті суретшілер, қол өнершілер

жеке тапсырыстар алып және осы көне керемиканың технологиялары мен көркемдік шешімдерін жаңғыртуда. Сонымен қатар керемиканың мүмкіндігі өте жоғары, олардын жасалған кермикалық композициялар, абстрактілі пішіндерде орындалған көркем шығармашылық бұйымдар мен кәде сыйлар осы бағыттағы көркем өнерді дамытуда. Х. Г. Гадамер, дәстүрдің өзін тарих бойында өзгермейтін өткен мен қазіргі арасындағы диалог ретінде түсіндіреді [7].

Суретшілер мен қолөнершілер дәстүрлі мұраға жүгініп, түрлі көркемөнердің заңдарынан, декоративтілік принциптерінен сабақ алады.

Осылайша, «керамиканы біртұтас немесе әртүрлі ережелер бойынша керамика жасаған белгілі бір орындаушылардың өнімі ретінде зерттеу» [8, 56 б.] оны технологиялық процестің барлық кезеңдері өзара байланысты жүйелер ретінде елді мекендердің археологиялық кешендерінде туылған функционалды-өндірістік кешен аясында қарастырады: шикізатты дайындау, модельдеу әдістері және қалыптау, ою-өрнек әдістері, күйдіру ортасы мен температурасы, қолдануға дайындық.

Сарайшықтан табылған қыш бұйымдарға салынған өрнектер исламға дейінгі зооморфты және стилизацияланған өсімдікті өрнектермен өрнектелген. Бідің көргеніміздей сәндік және бейнелі өрнектердің салалары қатар өмір сүрді және олар жалпы сәндік стиль аясында өзара әрекеттесті. Өнертанушы Л.И. Ремпель орта ғасырлық ою-өрнектің негізінде жасырын зооморфизм проблемасын Орта Азияның ертедегі ислам өнері сызықтық құрылыс (геометрия) және өсімдік ою-өрнегі арқылы символдық бейнелердің көрінісімен сипатталатындығымен түсіндірді. Олар діни тыйымға байланысты бейнелі бейнелеу мүмкін болмаған кезде де көмекке келеді деген [9, 365 б.].

Өрнек қолданбалы-сәндік өнерді безендірудің негізгі тәсілі болып табылады. Сарайшықтан табылған қыш бұйымдардың өрнектерінде рельефті, графикалы және түрлі қанық түстерге боялған ритмді қайталанып тұратын геометриялық элементтерден және өсімдіктер мен құстардың мотивтері жиі кездеседі. Өрнектер көркем рәсімделген қыш бұйымдардың пішінімен, оның функциясымен үйлесімділік тапқан. « ... ою-өрнек өздігінен көркем шығармадан тәуелсіз өмір сүре алмайды және бар бола да алмайды» [10, 90 б.]. Ырғақтық және геометриялық тәртіп олардың негізгі ерекшелігі болып табылады. Өрнекті мотивтер дұрыс геометриялық пішінге ие, ал олардың орналасуы қатаң ырғақ пен симметрия заңдылығына бағынған.

Керамиканың ою-өрнектерін және оның композициялық құрылымдарын, элементтері мен мотивтердің ою-өрнектерін құрайтын техникасы мен технологияларын зерттеу - этномәдени қайта құру контекстінде де және жалпы сәндік-қолданбалы өнердің даму заңдылықтарын зерттеуде де маңызды. Қандай да бір белгілі этникалық топта және мәдени ортада дәйекті түрде қайталанып отыратын дәл осы ою-өрнек - бұйымның бейнесін толық қалыптастырады. Оның қанықтылығы мен мұқият орындалуына сәйкес ою-өрнек заттық-кеңістіктік ортадағы өнімнің орнын және сәйкесінше әлеуметтік иерархия жүйесіндегі мәртебесін анықтайды. Архаикалық қоғамдарда ою өрнектің қандай да бір түрі негізгі элементке айналады белгілі бір адамдар тобын «айқындайтын», оның топтық (этникалық) сәйкестігін білдіретін көркемдік стиль [11, 76 б.].

Сарайшықтан табылған қыш бұйымдардың бай мұрасы бүгінгі қол өнері шеберлерін өзінің пошымының, өрнектерінің сан алуын түрлерімен, технологиясымен қызықтырып, заманауи этнодизайнның дамуына шабыт береді. Дегенмен этнодизайн дәстүрлі мұраны жаңаша жаңғырту және оны өндірістен шығарып, коллекциялық экземпляр болудан көрі бұқара халықтың тұтынуына ұсыну. Осы тұрғыдан қарасытратын болсақ, Сарайшықтан табылған қыш бұйымдар өз деңгейінде насихатталып жатқан жоқ бүгінде. Оның көшірмелері оқу орнының, жекелегін суретшілердің көшірмелер жасауымен шектеліп отыр. Ұлттық өнеріміздің нақышын бұзбастан қайта жаңғыртуда атқарылатын жұмыстар көп. Айталық, этнодизайн стиліндегі демалыс орындары, мейрамханалар, кафелер бүгінгі күні трендте. Осы бағытта көне қыш бұйымдардың бай мұрасын шығарып халыққа насихаттау, оның күнделікті тұрмысқа да енуіне әсер етері анық.

Қорытынды:

Сарайшықтан табылған қыш құмыралардың пошымдары мен олардың бетіне түсірілген өрнектерінің жасалу технологиясы мен өрнектелуі сан алуан. Дегенмен олардың композициялық құрылымына қарай былай бөліп қарауға болады:

- Өрнектің элементтері мен мотивтері иерархиялық байланыста;
- Композиция симметрияның белгілі бір принциптеріне сәйкес құралады;
- Өрнектер аралас эклектикалы стильде де кездеседі;
- Түстері қанық, ашық және бедерлі өрнектерде біріңғай бұйымның түсімен түстес болып келеді.

Сарайшықтан табылған бұйымдар өрнекке бай онда бедерлі, штампты, бояумен жүргізілген өрнек түрлері кең тараған. Бүгінгі күні сол бай мұраның кейбірі ғана көшірме ретінде орындалуда.

Сарайшықтан табылған қыш құмыраларға сараптаулар жасау арқылы тарихи-географиялық аумақтардың байланысын көреміз. Бұл көне бұйымдардың тарихи, көркемдік құндылығы жоғары. Қазақ ұлттық өнеріне заманауи реңк беруде де оның маңызы жоғары. Әлемдік өнердің дамуына көз жүгіртер болсақ, олар барлық салада, айталық мода, дизайнның түр түрінде көркемшығармашылықтың барлығында дерлік өткен дәуірлердегі ұлттық өнерді интерпретациялау бүгінгі заманауи өнерге ұлттық реңк береді. Өнердің өткені мен заманауи жалғасы өзін ұлттық болмыспен бірегейлендіреді. Идентификациялану жаһандық дәуірдің ең басты өзекті мәселесі. Сондықтан ортағасырлық Сарайшық қаласының көне қыш құмыраларын қайта жаңғырту өзекті мәселенің бірі болмақ.

Этнодизайн - көне өнерді заманауи технологиялық мүмкіндіктерді пайдаланып, қайта өңдеп шығару. Олай болса, бүгінгі сарайшықтан табылған өнер мұраларының ауқымын оқу бағдарламасы деңгейінен кеңейтіп, өнеркәсіптік деңгейге көтеруді қажет етеді. Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдардың пошымынан, ондағы өрнектерден ұлттық екекше көркемділікті көреміз. Симметриялы, ассиметриялы композицияларды түрлі зооморфты, өсімдіктік стилді, арап һәрпі мотивтерінде орындалған өрнектер жіті зерттеуге мұқтаж. Сонымен қатар жасалу технологиясы мен бедерлеу технологиясында да ерекшеліктер бар. Сәнді–қолданбалы өнер мен заманауи өнекәсіпті біріктіріп ұлттық этнодизайнды дамытуда ұлттық өнеріміздің сонылық қолтаңбамен дамуына қосар үлесі зор.

*Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің **ішкі гранттық қаржыландыру** жобасы **(0124РКИ0179)** аясында дайындалған.*

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли, М.: Айрис-пресс, 2004. 557 с.
2 Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / П.П.Чубинський - Киев: Редакция общеобразовательных газет, 2004. - 128 с
3 Бровченко А. Формирование профессиональной компетентности по основам этнодизайна у будущих учителей трудового обучения: Автореф. дис.... пед. наук: спец. 13.00.02 - теория и методика трудового обучения / АЛ.Бровченко. Киев, 2011. - 21 с.
4 Долгих, М. Н. Дизайн в культуре сетевого общества: интерактивная природа и виртуальная жизнь / М. Н. Долгих. – Томск : Изд-во Том. Ун-та, 2016. – 200 с.
5 Хасенов, Ә. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы (көне заманнан XIV-ға дейін) Ә.Хасенов. 1бөлім : – Алматы :1987. – 238 бет
6 Сарайшық жәдігерлері. Құрастырушылар: Б.Әбдешов, О. С. Ағынбаева., Ж.Байғалиев., - Алматы: «Арыс» баспасы, 2021.- 96 бет.
7 Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем./Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988.-704 с
8 Кожин П.М. значение керамики в изучении древних этнокультурных процессов // керамика как исторический источник. Новосибирск: Наука, 1989. С 54-70.

9 Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1961. 606 с.
10 Каган М.С. «О прикладном искусстве» // Л.: «Художник РСФСР». 1961. 160 с
11 Палагута И.В. Орнаменты керамики Триполья–Кукутени: некоторые наблюдения над способами построения композиции // Camera Praehistorica, №1 (4), 2020. С. 76–92
12 Тасмагамбетов Т., Самашев З. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.
13 Самашев З., Кузнецецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. – Алматы, 2008. – 264 б.
14 Шахатов Қ.// Сарайшық мемориалдық кешені. Атырау. 1 маусым, 1999 ж. – 4 бет

Авторлар туралы ақпарат:

Динара Хамидуллина – PhD, қауымд.профессор м.а., «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

Ғаділбек Әлжанов - өнертану ғылымдарының магистрі, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail:alzhanov82@gmail.com

Даурен Куандыков – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 1 курс магистранты «Қазақстан және дүниежүзі тарихы»

E-mail: dauren3228q@gmail.com

Еркебұлан Насипуллаев - Х. Досмұхамедов Атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail:erko_9292@bk.ru

ӘОЖ: 903.15

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҚОЛӨНЕР ТУЫНДЫЛАРЫНДА ЗООМОРФТЫҚ СЮЖЕТТЕРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Молдашева Самал Казихановна
«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ
аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі
Samal_moldasheva@mail.ru

Аңдатпа.Көшпенділердің қолөнер туындыларында көркем мәтін "тілін" жеткізудің ең кең тараған түрі зооморфты мифология. Жер шарындағы басқа аймақтардың бірде бір мәдениетінде зооморфтық тақырыбы Онтүстік Сібір мен Қазақстан көшпенділерінің мәдениетіндегідей дамыған жоқ деп айтуға болады. Аталмыш стилі ежелгі әлем өнерінде, тұтас алғанда ерте көшпенділер мекендеген аумақта қалыптасты. Ол көшпенділердің ұжымдық шығармашылығының өнімі. Мақалада қолөнер туындыларында зооморфтық өрнектердің мән мағынасы кеңінен баяндалады.

Түйін сөздер: зооморфизм, көшпенділер, мәдениет, қолөнер туындылары, аңдық стилі, мүйізді элементтер, ою-өрнек

Аннотация. В прикладном искусстве кочевников самым распространённым способом передачи художественного «языка» является зооморфная мифология. Можно сказать, что ни

одна культура в других частях мира не развила зооморфные темы так, как это сделано в культуре кочевников Южной Сибири и Казахстана. Этот стиль сформировался в древнем искусстве, в целом на территории, заселённой ранними кочевниками. Это продукт коллективного творчества кочевников. В статье подробно рассматривается значение и смысл зооморфных узоров в прикладном искусстве.

В статье подробно рассмотрен вопрос зооморфной символики и ее значение в произведениях прикладного искусства кочевников. В искусстве кочевников зооморфная тема занимает особое место, и ее развитие значительно отличается от других культур. Это можно объяснить тем, что кочевники Южной Сибири и Казахстана имели тесную связь с природой.

Ключевые слова: зооморфизм, кочевники, культура, прикладное искусство, стиль «анимализм», роговые элементы, узоры

Abstract. In the applied arts of the nomads, the most widespread way of conveying artistic expression is through zoomorphic mythology. It can be said that no other culture in different regions of the world has developed zoomorphic themes as extensively as in the culture of the nomads of Southern Siberia and Kazakhstan. This style emerged in ancient art, specifically in the areas inhabited by early nomads. It is a product of the collective creativity of these nomads. The article provides a comprehensive exploration of the meaning and significance of zoomorphic patterns in applied art.

Keywords: zoomorphism, nomads, culture, applied art, "animal" style, horn elements, patterns

Қазақ ою – өрнектерінің ішіндегі ең көп кездесетін түрі зооморфтық бейнелер, зоморофтық оюлар. Ертедегі көшпенділердің тіршілік қайнары мен шаруашылығы аңшылық пен мал шаруашылығы болғандықтан, олардың дүниетанымы осы кәсіптермен тікелей қатысты болды. Дала көшпелілердің тасқа бедерлеген ру-тайпалардың таңбасы, адам, жылқы, сиыр, бұғы, керуен, ағаш, өсімдік, құстардың суреттері үлкен шеберлік пен табандылықтың және жоғары деңгейдегі талғампаздығын көрсетеді. Көшпелілер зооморфтық сюжеттерді қолөнер туындыларында бейнелеуде жануардың айрықша ерекшелігіне мән берген [1, 76 б.].

Көшпелі мәдениетте зооморфтық сюжеттердің бейнеленуі негізінен тотемдік сенімдермен, жануарларға деген табынушылықпен және олардың қасиеттерін адам өміріне енгізу арқылы түсіндіріледі. Мысалы, арқар, бүркіт, қасқыр сияқты жануарлардың образдары күш, ерлік, жылдамдық және ақыл-ой сияқты қасиеттерді білдіретін символикалық мәнге ие.

Көшпенділер алып келген зооморфтық стилі уақыт өте келе адамзат жасаған қолөнер бұйымдарында сипат алып, көркем мәдениет қалыптастырды. Археолог ғалым Әлкей Марғұлан зооморфтық ою өрнектер туралы өз еңбегінде: «тұрмыс тіршілігі негізінен мал шаруашылығы болғандықтан қазақ ою-өрнегінің негізгілері жануарлар бейнесі, малдың тұяғы, мүйізі, құстардың қанаты, іздері ұғымдарымен тығыз байланысты» деген. Сондықтан арқар, киік, қасқыр, ат, түйе, бүркіт сияқты аң құстар, жануарлар бейнесі ою-өрнектерде көп кездеседі [1, 85 б.].

Аңдық стилінің дамуы адамдардың әртүрлі жануарлардан шыққандығы туралы түсініктермен байланысты. Адам өз тегін табиғатпен байланыстырып, өздерін соның бөлшегі деп есептеді. Әрбір ру тайпалардың шыққан тегі бұғы, қасқыр, арқар, жолбарыс, дала бүркіті т.б. аңдар болып есептеліп, аң бейнелері бар заттарды қасиетті тұмар санаған. Сондықтан да аң стилі далалық мәдениетте кең тарап, зооморфизм көркемөнердің қалыптасуына негіз болды. Б.з.д. III-II ғасырларда аңдық стиль полихром стиліне ауысып, қолөнер туындыларында қолданылу тәсілі жүзеге ауысты.

Зооморфтар немесе жануарлардың, өсімдіктердің және геометриялық фигуралардың стилдендірілген бейнелері көшпелілердің мәдениеті мен болмысының маңызды аспектісі бола отырып, олардың ою-өрнектерінде басты рөл атқарады. Бұл өрнектер тек тұрмыстық заттар мен киімдерді безендіріп қана қоймай, сонымен қатар халықтың тарихын, наным-сенімі мен құндылықтарын жеткізетін тілдің бір түрі болып табылады.

Зооморфтық сюжеттерді бейнелеуде көшпелі халықтар ерекше көркемдік техникалар мен стилдерді қолданылған. Қолөнер бұйымдары, соның ішінде металдан жасалған заттар, теріге ою, ағашқа оймыштау және тасқа ойылған суреттер зооморфтық образдарды биік талғаммен бейнеледі.

Зооморфты өрнектерді бірнеше түрге бөлуге болады:

Геральдикалық бейнелер – көбінесе айбарлы және батыл жануарлар, мысалы, арыстан, бүркіт, немесе айдаһар бейнеленеді. Мұндай бейнелер қолөнерде өнерде күш-қуат пен биліктің символы ретінде қарастырылады.

Орнаменталды өрнектер – бұл стильде жануарлардың элементтері геометриялық өрнектерге айналып, жалпы композицияға үйлесімді түрде енгізіледі. Мысалы, қазақ халқының киіз үйіндегі, кілемдеріндегі және ыдыс-аяқтарындағы өрнектер.

Тотемдік бейнелер – халықтың рухани құндылықтарын көрсететін жануарлар бейнесі. Бұл бейнелер халықтың наным-сенімдерімен, діни дәстүрлерімен тығыз байланысты [2].

Зооморфизнің басты компоненті б.з.б. 6-4 ғасырларда қалыптасып, Сібірдің, Қазақстанның, Орта Азияның және оңтүстік Европаның тайпалары арасында тараған аң стилінің тақырыбы аңдарды, хайуандарды және аңыздағы зооморфтық ғажайыптарды бейнелеу болды. Мазмұны жағынан мифологиялық, түрі жағынан реалистік аң стилі өнері сәндік сипатта қолданылды. Бейнелеу әдістерінің көбі қазандар мен құрбандық ыдыстарды, семсер, қанжар, қорамсақ, айбалта, жүген, айна секілді заттарды, киімді, тулардың сабын әшекейлеу үшін пайдаланды.

Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Миялы қорғандарына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген кезде табылған метал қазан дәлел болады. Қола дәуіріне жататын қазанның құлағы жануар бейнесінде бейнеленіп, оймышталған. Қазылған сармат көмбеден алтын зергерлік бұйымдар мен қару-жарақ, тұрмыстық заттар да алынды. Бұл жәдігерлер біздің дәуірімізге дейінгі екі мың жыл бұрынғы кезеңге сәйкес келеді екен.

Көшпелілер зооморфтық сюжеттерді қолөнер туындыларында бейнелеуде жануардың айрықша ерекшелігіне мән берген. Жыртқыш аңның тұяқты жануарларды қинап жатқан сәттегі көріністер көшпенділер өнеріндегі ең ерекше орынға ие. Осындай сюжеттер жануарлар табиғатындағы тепе – теңдікті, яғни жыртқыш аңның тамақ табуы мен тұяқты жануардың өмір сүру үшін күрестен тұратынын сипаттап береді. Көшпелі халықтардан бұндай көріністері қорымдарда, қорғандарда кездеседі.

Арқар образы Жетісу, Алтай сақтарының өнерінде көп кездеседі және бейнелеу жүйесі талаптарына сәйкес келеді. Ол жылдық сақиналары реалистік суреттердегідей айқын сызылған графикалы бас детальдарымен, күрделі композициялық құрылымдарда, жазық, ою-өрнектік нұсқаларында бейнеленген. Жануарлардың (арқар, тауешкі) көбіне шабу немесе секіру сәті бейнеленеді. Шауып бара жатқан кезде аяқтарын алшақ тастаған секіруге дайындалу кезінде аяқтарын бірге жинаған [1, 87 б.].

Алматы облысы Есік қорғанынан табылған сақ «Алтын Адам» бас киімінің ең ұшында арқардың тұтас құйылған мүсіншесі орналасқан. Арқар басы көтеріңкі, аса сақтықпен қозғалып келе жатқан күйде бейнеленген. Шебер ағаштан әуелі жануар денесінің көлемін ойып, содан кейін пішіннің барлық бөліктерін жұқа алтын пластинамен қаптаған. Күн құдайы ретінде арқар оразының проекциялары көптеген халықтардың мәдениетінде кездеседі. Мысыр өнеріндегі муфлондар, грек мифологиясындағы алтын жүнді қой. Бірақ көшпенді халықтың мәдениеті бұл жануарды ерекше қастерлейді және ол басқа мәдениеттен келуі мүмкін емес, себебі бұл көшпенділер шаруашылық жүйесінде өсірілетін үй жануарларының ең маңызды түрлерінің бірі.

Көшпенділер өнерінде арқар образымен бірге тауешкі, маралдың образдары кең танымал болды. Жабайы табиғаттың бұл өкілдері аңшылық нысандары ретінде қабылданған. Жетісуды мекендеген ерте көшпенділердің мифологиясында тау ешкінің образы бұл құдіреттілген жануардың мекені, қарлы таулардың шыңдарына адам жанын

тасымалдаушының образымен байланысты қарастырылады. Бұғы, тауешкі Евразия халықтарының мифологиясы бойынша еркін кіре алатын құдайлардың мекені деп ойлаған.

Тау ешкілердің бейнесінде көбіне олардың жұп-айналы конфигурациялары, сондай-ақ дене бөліктерінен тұратын композициялар кездеседі: бір тұғыр-негізге жиналған бастар. Сақ "алтын адамы" бас киімінің маңдай бөлігінің әшекейінде марал мүйізді қанатты аттың бейнесін ерекше атап кетуге болады. Әртүрлі жануарлар пішінінің мұндай бірігуі, әлемдік көркемөнер тәжірибесінде жақсы танымал. Олар жануардың бір түрінен екіншісін жасап, материяның бір пішінінен басқасына өте алатын мифологиялық кейіпкерлерге байланысты. Мұндай метаморфоздар ежелгі адамдардың түсінігінде кездеседі. Себебі, қоршаған әлем адам үшін құпиялар мен жұмбақтарға ғана толы болып қойған жоқ, сонымен қатар адамның көзіне көрінбейтін, кез-келген кейіпке ене алатын шындықтың әлемі де болды. Олардың күші мен құпия энергиясы адам өміріне тікелей әсерін тигізді. Және жоғарғы әлемнің өкілдері кез-келген істі жүзеге асыра алатын аса күшті қабілетке ие болды. Дегенмен, бұл жерде марал мүйізді қанатты ат емес, қанатты ешкінің (өлгендердің жанын тасымалдаушы) бейнесі жайлы мәліметтер бар. Мұнда қандай сюжет суреттелген болсын, сақ бозбаласының бас киімінде тек жоғарғы әлем пантеоны кейіпкерлерінің бейнелері ғана берілген, яғни, бұлардың барлығы аспан әлемінің өкілдері [3, 23 б.].

Бұғы - жолаушыларға жол көрсететін, бақыт пен молшылықтың белгісі есептелген. Сол себепті де ежелгі шеберлер алтыннан жасалатын бұйымдарына бұғының бейнесін әшекейлеген. Бұғыны қастер тұту бүгінгі күнге дейін қазақтар мен қырғыздар ұғымында әлі де сақталып келеді. Олардың қолөнерінде де «бұғымүйіз» және «қошқармүйіз» ою-өрнектерінің негізгі мотивтерінің бірі саналып, жиі бейнеленетіні сондықтан [3, 8 б.].

Көшпелілер үшін қашан да ат қастерлі жануар болғанының бізге мәлім. «Ат ер қанаты» деп босқа қастерлемеген, ерте көшпелілер көсемін жерлегенде мініс көлігімен бірге жерлеген. Жерлегенде де атты салтанатты әбзелдерімен ауыздықталып, жүгенделіп, арулап көмген. Ат маскаларының төбесіндегі жануар мүйізі сәндік жабуларының нышанды элементтерінің бірі болып табылады. Маскадағы таутекенің мүйізі іспеттес ағаш мүсіндерінің мағынасы тереңде. Таутекенің бейнесі жоғарғы көсемнің атының сәндік жабу – әбзелдерінің басқа элементтерімен өзара байланысты. Бұны жерленген адамның таңдаулылығы туралы идеямен де байланыстыруға келеді. Таутеке – биік таулардың шыңын мекендейтін жануар, кеңістіктің ерекше сферасында, тек таңдаулылардың қолы жететін жерде тірлік жасайды, яғни көсемнің атрибуты ретінде пайымдалған.

Түрлі аймақтардағы ежелгі көшпелілердің мәдениетіндегі ерекше, ортақ дүниелері, діни ұстанымдары зерттеулерде зооморфтық бейнелердегі ұқсастықтарды көрсетеді. Соның ішінде Алтайдың ежелгі көшпелілерінің (Пазырық мәдениеті) сюжеттік жануар бейнесі. Мысалы, жылқының төбесіне бұғы мен таутекенің мүйізі тағылса, бетіне бетперде жапқан, ал тоқымына жыртқыш аңдардың тұяқты жануарларды жұлмалап жатқаны бейнеленген көріністер берілсе, әбзелдерінде ағаштан жасалған, алтын жалатылған салпыншақтары болды. Киімдері мен жылқы әбзелдерінің қандай түсті болғаны да сақталынған. Пазырық жерлеуін зерттеуде ежелгі Алтай көшпелілерінің бас киімінің түрін қалыпқа келтірді. Олардын бас киімдері әдетте жануарлардың мүсіндерімен әшекейленетін, соның ішінде бас киімнің жоғарғы бөлігінде бұғының, құстың, таутеке-жылқының бейнелері болатын. Алтай көшпелілерінің мәдениетінде бұғы және таутеке мүйізі бар жылқы бейнелерін көп қолдану көбінесе ерлердің сарбаздардың, аңшылардың бас киімдеріне тән екені атап өтілген. Сонымен қатар, құс пен жылқы бейнесінің Көкпен, Күнмен байланысы жөнінде ежелгі бейнелеу өнерінің сансыз ескерткіштері сыр шертеді. Ежелгі адамдар ортасында қанатты пырақ бейнесіндегі Күн жайлы жылқылар немесе құстар жегілген ашвиндар күймесі туралы түсініктер болғаны белгілі. Аспан пырағымен байланысты нанымдарды зерттеушілер ежелгі және орта ғасырлық Орта Азияда кең таралған деп есептейді [4].

Көшпенділердің қолөнер бұйымдарындағы аңдық стилде аңдар мен құстар, қошқар, ат, бұғы, қасқыр, бүркіт және т.с.с. бейнелері тұтастай бейнеленген, ал кейінірек олардың бастары суреттелген. Мысалы, сүйектен жасалған ат әбзелдері бүркіттің басы тәрізді, ағаштан

жасалған кейбір әшекей белгілер қасқырдың, қошқардың басы тәрізді бейнеленген. Аңдар тұлғасының осылай дене мүшелеріне алмасып бейнеленуі ою-өрнек түрлерінің дамуына себепші болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтың ортасында аң стилі өнерінде ою-өрнектік сипатқа өту тенденциясы байқалып, заттық пішіндерді бейнелеуде ою-өрнектің зооморфты мотивтерінің қалыптасуына әсерін тигізді. Халқымыздың тұрмыста қолданған ою-өрнектері олардың көне көшпелі кезеңдерден қалыптасқан дүниетанымынан туған, ешкімге де ұқсамайтын көркемөнер туындысы деуге болады. Көптеген зерттеушілер ежелгі ою-өрнектердің астарында халқымыздың табиғаттан алған әсерін дәлме-дәл түсіруге ұмтылған ұмтылысы жатқанын айтады. Зооморфтық ою-өрнектер туралы Ә.Марғұлан «тұрмыс-тіршілігі негізінен мал шаруашылығы болғандықтан қазақ ою-өрнегінің негізгілері жануарлар бейнесі, малдың тұяғы, мүйізі, құстардың қанаты, іздері ұғымдарымен тығыз байланысты» деген. Сондықтан болар, арқар, киік, қасқыр, ат, түйе, бүркіт сияқты аң-құстар, жануарлар бейнесі ою-өрнектерде жиі кездеседі [5].

Зооморфтық өрнектердің ішіндегі ең кең тарағаны мүйіздерді бейнелеу еді. Мүйіз элементтері «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «маралмүйіз», «еркешмүйіз», «қошқармүйіз» т.б. түрлерге бөлінеді. «Мүйіз» ою-өрнек кейде ұсақ, кейде ірі болып келеді. Ұсақ түрлері ағаш, сүйек, мүйіз сияқты нәзік қолөнер саласында қолданады. Ірі түрлері сырмақ, текемет, алаша, кілем, сәулет өнерінде сан түрлі мәнерде қолданылады [6].

Көшпелілердің ою-өрнектеріндегі зооморфтар халықтың дүниетанымы мен наным-сенімдерін көрсететін терең символдық мәнге ие. Жылқылар, бүркіттер, қасқырлар және басқалар сияқты жануарлардың суреттері күшті, еркіндікті, даналықты немесе тіпті зұлым рухтардан қорғауды бейнелей алады. Мұндай өрнектер көшпелілердің салт-санасының, рәсімдерінің, күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналады.

Зооморфтар немесе жануарлардың, өсімдіктердің және геометриялық фигуралардың стилдендірілген бейнелері көшпелілердің мәдениеті мен болмысының маңызды аспектісі бола отырып, олардың ою-өрнектерінде басты рөл атқарды. Бұл өрнектер тек тұрмыстық заттар мен киімдерді безендіріп қана қоймайды, сонымен қатар халықтың тарихын, наным-сенімі мен құндылықтарын жеткізетін тілдің бір түрі болып табылды [7].

Зооморфты ою-өрнектер де ұрпақтан-ұрпаққа білім мен дәстүрді жалғастыратын мәдени мұраның маңызды элементі болып табылады. Бірегей өрнектер бір руды екінші рудан ажырата алады, сонымен қатар халықтың тарихын, аңыз-әңгімелерін жеткізетін символикалық мәнге ие болды. Сонымен қатар, көшпенділердің ою-өрнектеріндегі зооморфтар табиғатпен үйлесімділік пен оның адам өміріне әсерін көрсетеді.

Қазақ даласын мекендеген көшпенділердің аң стилі өнері күш, қуат культі мен табиғаттағы рөлдердің алдын ала анықталғандығы жайлы философияны көрсетеді. Көркем мәдениетте жануарлар мен өсімдіктердің шынайы әлемінің бейнелері, космогониялық түсініктер тоғысты. Әлеммен оның барлық проекцияларының бірлігі композицияның бинарлы, геральдикалық, айналы құрылымдарында көрініс табады. Барлық қоршаған жануарлар әлемі, балық пен қос мекенділерден бастап, тауешкілер мен мысық тұқымдас жыртқыштарға дейін аң стилі өнерінде көрініс бейнеленді. Олай болса, көшпелілердің ою-өрнектеріндегі зооморфтық стилі тек сәндік элементтер ғана емес, көшпелі халықтардың рухани әлемі мен мәдениетін танудың кілті, сонымен қатар олардың табиғатпен, салт-дәстүрмен терең байланысының дәлелі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ өнерінің тарихы. – 3 том.- Алматы, «Өнер», 2007. – 76 б.
2. Сақтардың мәдениеті мен өнері https://www.zharar.ru/kz/bilim/referat/24942-abstract.html
3. Асанова С., Птицина А. Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнері тарихы: Оқулық.

2- басылым. – Астана: Фолиант, 2011. - 23 б.
4. Аманжолов Қ. Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. 1-ші кітап. – Алматы. 1996.
5. Сақ мәдениетіндегі полиморфтық бейнелер https://stud.kz/referat/show/96524#&gid=1&pid=39
6. Ұлы дала көшпенділерінің дүниетанымы қазақ ұлттық ою – өрнектерінде айшықтануы https://moluch.ru/archive/356/79731/
7. Зооморфтық ою – өрнектер https://el.kz/zoomorfty-_oyu-rnekter_23386/ https://m.vk.com/wall-88222541_115
8. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. 200 б.

АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ТАРИХИ МӘДЕНИ МҰРАНЫ ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Куандыков Даурен Туребекович – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің тарих мамандығының магистранты

Аннотация Бұл жұмыста Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу және сақтау мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасы, Алтын Орда дәуіріндегі ескерткіштер және Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының қызметі мен жетістіктері аспектілері сараланады. Зерттеу барысында анықталған деректерге сүйене отырып, аймақтың тарихи және мәдени маңыздылығы дәлелденді. Сарайшық қалашығы және басқа да тарихи ескерткіштердің зерттелуі Алтын Орда кезеңінің Қазақстан тарихындағы маңызды орнын анықтайды. Зерттеу нәтижелері тарихи-мәдени мұраларды сақтау және зерттеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жалғастырудың маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу материалдары Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын сақтау және насихаттау саласындағы практикалық қолдануға да бағытталған.

Кілт сөздер: Атырау облысы, тарихи-мәдени мұра, Алтын Орда, Сарайшық, археологиялық зерттеулер, тарихи ескерткіштер, мәдениет, зерттеу орталығы, Қазақстан тарихы.

Кіріспе Ұлы Дала өңіріндегі Алтын Орда дәуірінің тарихи-мәдени мұрасы ерекше зерттеуді қажет ететін маңызды тақырыптардың бірі болып табылады. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасы, оның ішінде Алтын Орда кезеңіндегі ескерткіштерді зерттеу мәселесі бүгінгі таңда өзектілігін жоғалтпаған, керісінше, жаңа заманауи ғылыми парадигмалар мен технологиялардың енгізілуіне байланысты жаңа серпін алып отыр. Бұл тақырыпты зерттеудің маңыздылығы, ең алдымен, оның Қазақстанның ұлттық тарихы мен мәдениетіндегі орнына және халықаралық деңгейдегі тарихи-мәдени мұраларды сақтау мен зерттеу үдерісіндегі рөліне тікелей байланысты. Қазіргі заманғы ғылыми қоғамдастықта Алтын Орда мұраларының маңыздылығы мойындалып, олардың мәдени-тарихи контексте қайта зерттелуі мен қайта бағалануы қажеттілігі анықталған.

Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасы және Алтын Орда кезеңіндегі ескерткіштерді зерттеу мәселесі төңірегіндегі әдебиеттер мен дереккөздер кең ауқымды болып табылады.

Атырау облысындағы негізгі алтынордалық ескерткіштер ортағасырлық қалалар Ақтөбе-Лаэти, Сарайшық және Таскешу керуен сарайы екені белгілі. Міне осы ескеркіштер мекеменің зерттеу аумағына айналған.

Атырау облысындағы ең маңызды алтынордалық тарихи ескерткіш – Сарайшық қалашығы. Сарайшық – Алтын Орда дәуірінің ірі қалаларының бірі, XIII-XVI ғасырлар аралығында гүлденген экономикалық, мәдени және саяси орталық болған. Бұл қала Еуропа

мен Азия арасындағы сауда жолдарының маңызды торабы ретінде қызмет атқарған. Сарайшықтың археологиялық зерттеулері оның бай мәдени мұрасын ашып, қаланың даму тарихын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді [1].

Сарайшық қаласы тек қана сауда орталығы емес, сондай-ақ, Алтын Орда мемлекетінің саяси және әкімшілік орталығы ретінде де маңызды рөл атқарған. Қаланың аумағында әртүрлі мәдени және діни құрылыстардың қалдықтары табылған, олардың арасында мешіттер, кесенелер, сондай-ақ, тұрмыстық және қоғамдық ғимараттар бар. Бұл құрылыстар Алтын Орда дәуіріндегі сәулет өнерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ, сол кездегі халықтың мәдениеті мен діни нанымдарын көрсетеді.

Сарайшық қаласының тарихы мен мәдени мұрасы туралы мәліметтер негізінен археологиялық қазбалар мен жазба деректерден алынған.

1937 жылы Батыс Қазақстан қоғамы бөлімшесі Қазақстанды зерттеуге арнайы археологиялық экспедиция ұйымдастырды, басшысы Н. К. Арзютов болды. Өкінішке орай, археологиялық зерттеулердің бүкіл сызбалары мен табылған олжалары жоғалған, тек қысқа ғана мақала есебі жарық көрді. 1950 жылдары қалада қазба жұмыстарын Ә. Х. Марғұлан жүргізді, қазбадан алынған мәліметтер Археология институтында сақтаулы. 1950-1953 жылдары Сарайшық қаласындағы археологиялық қазбаларға Е. И. Агеева, Т. П. Сенигова қатысты, Е. И. Агеева Сарайшық қыш ыдыстарын зерттеп, олардың сипаттамасын жасады. 1909 жылы Сарайшық қаласынан табылған құмырадағы жазуды, 1947 жылы К. К. Юдахин оқып, оның Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» рубаяттары екенін анықтады. 1980-1995 жылдары қала тарихын зерттеуге жергілікті өлкетанушы-тарихшылар да өз үлестерін қосты, өлкетанушылар М. Намазғалиев, Х. Табылдиев, Ө. Әлімгерей, Ж. Гизатов қала тарихы туралы мақалалар мен кітаптар жариялады. 1996–2008 жж. аралығында З. Самашевтің жетекшілік етуімен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарайшық қаласына кең көлемде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу кезінде Алтын Орда дәуіріне қатысты бай мұралар ашылды.

Ә. Мұхтардың "Археолог З. Самашевтің ортағасырлық Сарайшықты зерттеуге қосқан үлесі" атты мақаласында З. Самашевтің Сарайшық қаласын зерттеудегі аса маңызды еңбектері ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданған. Мақалада ғалымның 1989-2018 жылдар аралығындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері мен оның Сарайшықтың тарихи-мәдени мұрасын сақтап қалуға қосқан зор үлесі айқын көрсетілген. Ә. Мұхтардың еңбегі зерттеушінің осы саладағы табандылығы мен ғылыми жетістіктерін кеңінен саралап, Сарайшық қаласын зерттеудің тарихи маңызын айқындап көрсеткен [2].

Сонымен қатар, М.С. Қасеновтың «Сарайшы қаласының тарихы» атты еңбегінде Сарайшық қаласының қалыптасу тарихы, оның Алтын Орда дәуіріндегі рөлі және қаланың құлдырау кезеңі туралы толық мәліметтер берілген. М. Қасеновтың еңбегі Сарайшық қаласының Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасындағы орнын анықтауға, оның қазіргі заманғы Қазақстан тарихындағы маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді [3, б. 28]. Бұл еңбекте сондай-ақ, қаланың археологиялық қазбалары барысында табылған мәдени жәдігерлер туралы да егжей-тегжейлі ақпарат берілген.

2015 жылы жарық көрген «Сарайчик – наследие предков. Источники по истории городища Сарайчик» атты ғылыми еңбекте Ж.К.Жұмабаева мен М.К.Кипиев Сарайшықтың тарихын жан-жақты талдап, қаланың мәдени және тарихи маңыздылығын көрсететін деректерді жинақтап шығарған. Бұл еңбекте Сарайшық қаласының тарихи ескерткіштерінің сипаттамалары, археологиялық қазбалар нәтижелері және қаланың ортағасырлық Қазақстан тарихындағы орны туралы мәліметтер келтірілген [4].

АГУ профессоры Жеңісбек Мұстафин өзінің монографиясында ортағасырлық Сарайшық қаласының қалыптасуы, өркендеуі, дамуы және құлдырауы туралы зерттеу жүргізген. Бұл еңбекте Сарайшық тарихының оғыздар мен қыпшақтар дәуірінен бастау алатынын және қазақ халқының орта ғасырлық тарихында маңызды орын алғанын айқындайды. Сарайшықтың байырғы тарихын зерттей отырып, профессор оның көне заманнан бастап, шамамен 1300 жылдық кезеңде өркендеу және құлдырау секілді бірнеше

маңызды кезеңдерден өткенін көрсетеді. VIII ғасырдан бастау алған тарихи жол халықтың мәдени және тарихи мұрасында өшпестей із қалдырғанын дәлелдейді [5].

2021 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласында Ахметова Ұ.Т. жетекшілігімен жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары Сарайшықтың Ұлы Жібек жолындағы маңызды рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Зерттеу барысында Алтын Орда кезеңіне жататын ғимараттардың бөлмелері мен ұзын дәліздері анықталған. Қазба жұмыстары кезінде Өзбек хан мен Жәнібек ханның тиындары табылған, бұл құрылыс кезеңін XIV ғасырдың орта тұсымен мерзімдеуге мүмкіндік береді. Археологиялық олжалар негізінен қыш ыдыстар сынықтары мен жануарлар сүйектерінен тұрады, бұл қаланың үлкен мәдени-саяси орталық болғанын көрсетеді. [6].

Ал, соңғы кездерде Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің, «Сарайшық» музей-қорығының археологтары қала орнына археологиялық зерттеулерді жүргізіп келеді. Ә. Мұқтар «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры қызметінде Сарайшық тарихын зерттеу мен сақтау ісіне маңызды үлес қосты. Мысалы, 2018-2020 жылдары «Қазақ Хандығы құрылымындағы билер, батырлар, тархандар, жасауылдар, қожалар институттары: олардың қызметі және жойылуы (XV-XIX ғ.)» тақырыбындағы зерттеулері Алтын Орда мемлекеттік құрылымының дамуы мен оның кейінгі кезеңдеріндегі қазақ қоғамындағы билік құрылымдарының сабақтастығын зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеулерде қазақ хандығындағы билер, батырлар, тархандар, жасауылдар және қожалар институттарының рөлі, олардың қоғамдағы орны мен қызметі, сондай-ақ олардың уақыт өте келе қалай жойылғандығы жан-жақты қарастырылады. Алтын Орда мемлекетінің саяси-әкімшілік құрылымынан бастау алған бұл институттар Қазақ хандығының құрылымында маңызды рөл атқарғаны көрсетіледі [7]. Ғалымның кейін «Сарайшық музей-қорығы тарихы (1963–2019 жж.)» атты монографиясы жарық көрді. Бұл еңбекте Сарайшық қаласының тарихы, археологиялық зерттеулердің нәтижелері, қаланың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуындағы рөлі, оның Алтын Орда және Қазақ хандығы кезеңдеріндегі маңызы жан-жақты қарастырылған. Монографияда Сарайшықтың ортағасырлық қала ретінде қалыптасуынан бастап, оның мәдени мұраларын сақтау және қорғау жұмыстарына дейінгі кезең қамтылған. Зерттеу барысында археологтар мен тарихшылардың жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелері, тарихи деректер, қаланың көне карталары мен құжаттары, сондай-ақ музей-қорықтың құрылғанынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі қызметі туралы маңызды мәліметтер келтірілген. Бұл еңбекте сондай-ақ Сарайшықтың Қазақстан тарихындағы орны мен оның аймақтық және халықаралық сауда жолдары үшін маңызы да кеңінен талданады [8].

Жалпы алғанда, Атырау облысының тарихи және мәдени мұрасы тек қана Сарайшық қаласымен шектелмейді. Бұл аймақта ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі көптеген тарихи және мәдени ескерткіштер орналасқан. Олардың қатарында тас дәуіріндегі петроглифтер, сақ дәуірінің қорғандары, ортағасырлық бекіністер мен мешіттер бар. Атырау облысының тарихи мұрасы Қазақстанның жалпы мәдени және тарихи контекстінде ерекше орын алады және оның сақталуы мен зерттелуі Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтуға ықпал етеді.

Атырау облысындағы тарихи-мәдени мұралардың сақталуы мен зерттелуі қазіргі заманғы ғылыми және мәдени бағдарламалар аясында жүзеге асырылуда. Бұл жұмыстардың мақсаты – аймақтың тарихи және мәдени құндылықтарын зерттеу, оларды сақтау және келешек ұрпаққа жеткізу. Сарайшық сияқты маңызды тарихи орындардың зерттелуі Қазақстанның ұлттық тарихы мен мәдениетінің жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Ақтөбе-Лаэти қалашығы да ортағасырлар заманында маңызды рөл атқарды. Археологиялық зерттеулерге сәйкес, бұл қалашық XIII-XIV ғасырларда өмір сүрген және Алтын Орда дәуірінде маңызды сауда және қолөнер орталығы болған.

Ақтөбе-Лаэти қалашығы 1950 жылдардың басында атақты геолог-мұнайшы С. Қарымсақов өлкетанушы В. Афанасьевке көрсеткен. Бұл жаңалық Қазақстанның археологиялық ғылымындағы маңызды оқиға болды. Зерттеу жұмыстары 1960 жылдары КСРО Ғылым академиясының Археология және этнография институты ұйымдастырған Еділ-Орал экспедициясы арқылы жүзеге асырылды. Бұл жұмысты археолог Л. Галкин басқарды.

Археологтардың еңбегінің нәтижесінде қаланың құрылымы мен мәдениеті туралы құнды мәліметтер жиналды.

Атауын Академик А. Марғұлан XIV ғасырдағы итальяндық саудагер-саяхатшының картасынан бұл қаланы тауып, оны Лаэти деп атаған. Бұл атау қазіргі Ақтөбе қалашығына байланысты қолданылады. 1979 жылғы қазба жұмыстарының нәтижесінде сақиналар, моншақтар, тұмарлар, білезіктер, өңделген сүйектер және керамикалық ыдыстар сияқты артефактілер табылды. 1993 жылғы қазба жұмыстары кезінде көптеген қола монеталар анықталған, бұл қалашықтың сауда қатынастарының кең ауқымдылығын көрсетеді.

2017 жылы Қаланың мәдени қабаттары қайта зерттеліп, тұрғын үйлердің жоспарлары, су құбырларының қалдықтары, керамикалық ыдыстар және түрлі зергерлік бұйымдар табылды. Табылған материалдар бұл қаланың тұрғындарының балық аулау және мал шаруашылығымен айналысқанын дәлелдейді. Ақтөбе-Лаэти қалашығы Алтын Орда кезеңіндегі маңызды сауда орталықтарының бірі болғандықтан, Қазақстанның ортағасырлық тарихын зерттеуде ерекше орын алады. Қалашықтан табылған артефактілер сол дәуірдегі өмір салтын, сауда қатынастарын және қолөнердің дамуын айқындайды. Бұл ескерткіштің зерттелуі Қазақстан тарихының маңызды аспектілерін ашуға мүмкіндік береді, сонымен бірге мәдени мұраны сақтауға үлкен үлес қосады [9].

Алтын Орда мемлекеті сауда-саттықты жандандырып, Еділ бойында көптеген ірі қалалар пайда болды. Үргеніштен бастау алып, Үстірт арқылы Сарайшыққа, одан әрі Еділ бойына бағытталатын сауда жолы кең қолданысқа ие болды. Осы жол бойында керуен-сарайлар салынып, саудагерлердің тынығу орнына айналды.

Қазақстан аумағындағы Таскешу керуен-сарайы ең ауқымды зерттеулер жүргізілген орындардың бірі болып табылады.

1950 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жетекшісі С.П. Толстов Таскешу керуен-сарайына барлау жұмыстарын жүргізіп, оның сипаттамасын берді. Керуен-сарайдың күйдірілген кірпіштен қаланғаны, өлшемдері 42х45 м, ішкі ауласы мен қазқатар орналасқан бөлмелерден тұратыны анықталды. 1950 жылы Батыс Қазақстандық археологиялық экспедициясының зерттеушілері Е.И. Агеева, Т.Н. Сенигова, З.И. Пацевич керуен-сарайдың құрылысын шаршы тәріздес төмпешік ретінде сипаттап, оның өлшемдерін анықтады. Төмпешік кірпіш сынықтарымен көмілген бөлмелердің іздерін анықтады, ал шұңғымалар балшық алынған орындар болуы мүмкін деп болжанды.

2008-2009 жылдары Таскешу керуен-сарайында алғашқы жоспарлы қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстарының нәтижелері бойынша керуен-сарайдың күйдірілген кірпіштен салынғаны анықталды. 2010 жылы басталған қазба жұмыстары барысында керуен-сарайдың толық жобасы мен құрылыс ерекшеліктері анықталды. Керуен-сарай 55х55 м өлшемді, бұрыштарында мұнаралары бар төртбұрыш тәріздес құрылыс екені анықталды. 2012 жылғы қазба жұмыстары барысында екі бөлме және сарайға кірер қақпа ашылды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде керамикалық ыдыстар, тиындар, сүйектен жасалған құралдар табылды. 2021 жылы лицензия негізінде Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы қызметкерлері жергілікті маңызы бар тарихи-мәдени ескерткіш – «Тас Кешу» керуен-сарайына археологиялық зерттеулер жүргізді [10].

Қазіргі уақытта Атырау облысындағы Алтын Орда дәуіріндегі ескерткіштерді зерттеу мен сақтау жұмыстары жалғасуда. Бұл жұмыстардың мақсаты – аймақтың тарихи және мәдени құндылықтарын сақтау, оларды келешек ұрпаққа жеткізу.

Жалпы алғанда, Алтын Орда дәуіріндегі Атырау облысындағы ескерткіштер Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасында ерекше орын алады. Бұл ескерткіштер аймақтың тарихы мен мәдениетінің дамуына ықпал еткен маңызды факторлар болып табылады. Олардың зерттелуі мен сақталуы Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтуда және тарихи сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы Қазақстанның бай тарихи-мәдени мұраларын зерттеу және сақтау саласында маңызды рөл атқарады. Бұл орталықтың қызметі, әсіресе, Алтын Орда кезеңіндегі тарихи-мәдени мұраларды зерттеуге бағытталған.

Орталықтың жұмысы археологиялық зерттеулер жүргізу, тарихи ескерткіштерді қалпына келтіру және олардың ғылыми-зерттеу қызметіне арнаулы әдістемелерді қолдану арқылы Алтын Орда мұраларын сақтауға және насихаттауға арналған кешенді бағдарламаларды іске асыруды қамтиды.

Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының жетістіктерінің бірі – Алтын Орда кезеңінің тарихи-мәдени мұраларын зерттеу бойынша көптеген ғылыми еңбектерді жарыққа шығаруы. Бұл еңбектерде археологиялық зерттеулердің нәтижелері, тарихи деректердің талдауы және Алтын Орда дәуіріндегі мәдени-тарихи үрдістердің сипаттамалары берілген. Сонымен қатар, орталықтың қызметі Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын сақтау және насихаттау бойынша көптеген жобалардың іске асырылуымен де ерекшеленеді [11].

Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының Алтын Орда мұраларын зерттеу саласындағы қызметі мен жетістіктері Қазақстанның тарихи және мәдени мұраларын сақтау және насихаттау ісінде ерекше орын алады. Бұл орталықтың жұмысы тарихи ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз етуге, олардың ғылыми тұрғыдан зерттелуін күшейтуге, сондай-ақ, Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтуға бағытталған. Орталықтың қызметі тек қана археологиялық зерттеулермен шектелмей, тарихи мұраларды қалпына келтіру, сақтау және оларды насихаттау бойынша кешенді шараларды жүзеге асыруға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1, 2 томдар. А., 1997. 542-бет., А., 1998. 640-бет.
2. Мұқтар, Ә. Қ. "Археолог З. Самашевтің ортағасырлық Сарайшықты зерттеуге қосқан үлесі." *Мәдени мұра*, № 4 (99), 2022, Астана. https://madenimura-journal.kz/index.php/main/article/view/275/119
3. Қасенов М.С. Сарайшық қаласыны тарихы.- Атырау: Х.Досмхамедов атындаы АМУ баспасы, 2007.-80б.+10 б.фотосуреттер.
4. Сарайчик – наследие предков. Источники по истории городища Сарайчик/ Сост. Ж.К.Жумабаева, М.К.Кипиев // Науч.ред. Ж.К.Жумабаева. – Атырау: Агатай, 2015. – 224 с.
5. Мұстафин Женісбек Жұпболұлы. «Ортағасырлық Сарайшық». Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015жыл. 177-бет. ISBN 978-601-262-186-0
6. Ахметова Ұ.Т., Тұраруұлы А., Жұмабаев А. 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Қазақстан археологиясы. 2022. № 2 (16). 111-120-бб. DOI: 10.52967/akz2022.2.16.111.120
7. Қазақ Хандығы құрылымындағы билер, батырлар, қожалар, жасауылдар, аталықтар және тархандар институты : монография / Ә. Мұқтар, Ұ. Ахметова, Н. Атығаев [ж.б.]. – Алматы : Арыс, 2020. – 248 б.
8. Мұқтар Ә., Диярова Ж. «Сарайшық музей-қорығы тарихы (1963–2019 жж.)». Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. – 192 б.
9. Л.Л. Галкин., М.С.Касенов., В.К.Афанасьев. Средневековое городище Актобе - Лаэти (XIII-XV вв.). -Атырау: Типография АГУ им. Х.Досмухамедова, 2013.-59 стр+41 стр.фото рисунки. ISBN 978-601 - 262-070-2
10. Құдабай Қ. Археология ғылыми зерттеу бөлімінің Мақат ауданына қарасты Таскешу керуен сарайына 2012 жылы 23 шілде 16 тамыз аралығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қысқаша есебі / Қ. Құдабай, М. Қасенов // Атырау облыстық Мәдениет басқармасы; КМҚК «Атырау облыстық тарихи-өлкетану мұражайы». – Атырау. 2012
11. Центр исследования историко-культурного наследия Атырауской области/книга-альбом-Атырау: издательство "Ағатай", 2022. — 152 С.

RESEARCH OF THE HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE OF THE CENTER FOR THE STUDY OF HISTORICAL CULTURAL HERITAGE OF ATYRAU REGION.

Abstract This work examines the issues related to the study and preservation of the historical and cultural heritage of the Atyrau region. The project focuses on three main aspects: the historical and cultural heritage of the Atyrau region, monuments from the Golden Horde era, and the activities and achievements of the Atyrau Regional Center for the Study of Historical and Cultural Heritage. Based on the data identified during the research, the historical and cultural significance of the region was substantiated. The study of the Saraychik settlement and other historical monuments demonstrates the importance of the Golden Horde period in the history of Kazakhstan. The project results highlight the importance of continuing research work on the preservation and study of historical and cultural heritage. Furthermore, the research materials are also aimed at practical applications in the field of preservation and promotion of Kazakhstan's historical and cultural heritage.

Keywords: Atyrau region, historical and cultural heritage, Golden Horde, Saraychik, archaeological research, historical monuments, culture, research center, history of Kazakhstan.

САРАЙШЫҚТАН ТАБЫЛҒАН ХОРЕЗМ ТИПТЕС СЫРЛАНҒАН ҚЫШ БҰЙЫМДАР ӨРНЕКТЕРІ

Диярова Жанар Кабдулкакимовна-магистр,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК директор орынбасары, Атырау қ.

Аңдатпа: Мақалада әр түрлі кезеңдегі археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған сырланған қыш бұйымдардың түр-сипаттарына белгі беріледі. Қаланың мәдени қабаттарынан табылған бұйымдар сан алуандығы Сарайшықтың Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ірі сауда орталықтарының бірі болғандығын дәлеледейді. Сарайшықтың қыш бұйымдары кешенінде мемлекет дамуының әрқилы кезеңіне сәйкес қолөнер өндірісінің өзіндік ерекшеліктері бар екендігін көрсетеді. Салыстыру арқылы мұндағы қыш бұйым өндірісіне транзиттік керуендер арқылы келіп отырған ыдыстар мен тасымал бұйымдарының ықпалы болғандығын байқауға болады және басқа қалалармен, соның ішінде Хорезм қаласымен сауда-саттық байлыныс, мәдени байланыс жиі болғандығын көруге болады.

Түйінді сөздер: Сарайшық, керамика, ою-өрнек, Хорезм, қыш.

Алтын Орданың мәдени орталығы, Ноғай және Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық қаласы Еуропа мен Азияның мәдениетін тоғыстырған Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, сауда және ортағасырда мәдениеттің дамуында басты рөл атқарды.

Ортағасырлық Сарайшық қаласында әлемді тәнті еткен сәулетті сарайлардың, мешіт, медресе, озық құрылыс үлгілерінің болғандығы мәлім. Сондай-ақ, ортағасырлық Сарайшық қаласында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылған қыштан жасалған сырланған бұйымдардағы әсем ою-өрнектер қала мәдениетінің жоғары өреге көтеріліп, ғылым мен қолөнердің дамығандығын көрсетеді.

Ортағасырлық Сарайшық қаласына іргелі археологиялық зерттеулер кеңестік заманда басталады. Оның жетекшісі археолог Н.К. Арзютов болып, 1937 жылы Сарайшықта қазба жұмыстарын жүргізеді. Сарайшыққа жасалған келесі ресми археологиялық экспедицияны Ә.Х.Марғұлан басқарды. 1950 жылы жүргізген зерттеуде, Ә.Марғұлан «Қазба жұмыстарын жүргіздік. Жұмыстар қаланың солтүстік-батысындағы Жайық өзені жар қабағынан басталды.

Нәтижесінде мол керамика мен тұрмыстық материалдар табылып, Сарайшықтың қолөнершілер аумағы анықталды» деп көрсетеді [1].

Сарайшықта табылған сырланған қыш ыдыстарының басым бөлігі хорезм типтес ыдыстар. Бұл хорезм типтес ыдыстардың Сарайшықта кеңінен таралуы Ұлы Жібек жолымен байланыстыруға болады. Алтын Орда кезеңінде қыш ыдыстардың жасалатын орны Хорезм болды. Хорезмдік қыш ыдыстар Алтын Орданың барлық қалаларына дейін таралып отырды. Кеңінен таралған соң, Сарайшықтада хорезм типтес ыдыстар жасалына басталды.

Бұл жөнінде Ә. Марғұлан баяндамасына тарихшы А.Н.Бернштам: «Я склоняюсь к хорезмийскому происхождению Сарайчика. Необходимо продолжение раскопок»,- десе, С.С. Черников: С.П. Толстовтың Сарайшық- Хорезм колониясы деп келтіргенін, Ә.Х. Марғұлан Сарайшықтағы көне қабат печенегтерге тиесілі екенін, осы арада шындықты білу үшін Сарайшықта қазба жұмыстарын жалғастыру керектігін алға тартады [2].

С.П.Толстов «Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1949–1953 гг.» еңбегінде Сарайшық қаласына жүргізілген зерттеу жұмыстары туралы: «Қазір «Сарайшық» атауы түпнұсқа емес деп болжауға негіз бар екенін; бұл елді мекен ортағасырлық Саксин қаласына сәйкес келетінін және Сарайшық қаласы XI ғасырда, немесе X ғасырда салынды деп топшылады. Қала төменгі Еділ бойындағы жолда орналасқан Жайық өзені жағасындағы Хорезм мемлекетінің отары болуы мүмкін. Осылайша, төменгі және орта Еділ бойындағы ерте ортағасырлық тарихи оқиғалардағы Хорезм мемлекетінің алатын рөлі туралы өткен жылдардағы зерттеу материалдары жаңа деректермен расталды» деп көрсетеді [3, б.14-15]. Осы экспедиция мүшесі М.А. Орловтың «Средневековая караванная дорога из Хорезма к Поволжью» атты мақаласында Сарайшықтың біз білетін Хорезм ескерткіштерінің көпшілігінен айырмашылығы, мұнда үйлердің немесе көшелердің нақты орналасу іздерін байқау мүмкін емес екендігін атап өтеді. Сарайшық керамикасының алуан түрлілігі туралы жазады: «Обилие фрагментов всевозможных керамических изделий дает богатый материал для определения эпохи существования городище. Прежде всего бросается в глаза абсолютное сходство поливной керамики Сарайчика с керамикой хорошо известного нам памяятника кануна Монгольского нашествия и времени Золотой Орды -Шемахакала в района Куня-Ургенча. Сходство керамики настолько велико, что фрагменты некоторых сосудов невозможно отличить от аналогичных сосудов из Шемаха-кала. Этот тип керамики, именуемый обычно монгольским, связывает Сарайчик как с Золотоордынскими Сараями с одной стороны, так и с Куня-Ургенчем. Производство керамики этого типа, широко распространенное в Хорезме, видимо, по своему происхождению связано с ним» [4, б.83-84].

Музей-қорық қорындағы хорезм типтес ыдыстардың сырланған керамиканы ою-өрнектері бойынша 4 түрге бөлуге болады: өсімдік бейнесі, геометриялық, эпиграфиялық және зооморфты. Ою-өрнекпен қатар, кейбір ыдыстар рельефті қосымша өрнектелген. Рельеф көбінесе декордың негізгі элементтерінің бірі ретінде жүреді. Ол нүкте түрінде, немесе өсімдік мотивтері мен геометриялық өрнектермен үйлеседі. Тостағандар мен құмыралардың жиектері көбінесе XIII-XIV ғасырлардағы Хорезм керамикасының ою-өрнегімен көк түсті нүктелермен безендірілген. Сарайшықтағы тостағандарда Үргеніштегі ою-өрнектердің қайталануы байқалады. Бұл, хорезмдік үлгілерге еліктеу бар деп айтуға болады.

Сырланған керамикаларды ою-өрнектермен безендіру, соның ішінде гүлді өрнекпен әшекейлеу басымырақ келеді. Әр ыдыстан әр түрлі өрнекті байқауға болады. Сырлы ыдыстардағы гүлді әшекеймен безендірілуінің негізгі түрлерін Вактурская былай сипаттайды: «В них наблюдается большая пестрота в изображениях и характере рисунка. Часто в центре помещается шести или восьмилепестковая розетка, разбитая радиусами на сектора, как лепестки. Иногда цветок окружают еще лепестки и узкие стебли» [5, б.119, 1 сурет] және XIII-XIV ғасырға тән безендірудің тағы бір түрін Воробьева «имеющая в центре описанный цветок с розеткой, вокруг него такие же цветки в виде кругов с трапециевидными лепестками, частью они расцвечены характерными для XIII–XIV вв. синими рельефными точками» деп көрсетеді [6, б.58, 2 сурет].

Үшінші нұсқа геометриялық және өсімдік бейнелерінің үйлесемділігімен безендірілуімен ерекшеленеді. Гүлдің өсінділері салынған және өсімдік пен ромб бейнесіндегі геометриялық бейнелермен безендіріліп қоршалған (3 сурет).

Тағы бір нұсқасы ол ою-өрнек принципі-ішкі бетті бірнеше белдеулерге бөлу, олардың әрқайсысының өзіндік үлгісі бар. Глазурьмен боялған қыш ыдыстар үшін ыдыстың сыртын әшекейлеудің белгілі бір түрі бар, оның ішкі бетінің декоры айтарлықтай өзгереді. Ара тәрізді тостағандардың сыртқы жағы кейде көк нүктелермен боялған бедерлі барокко ою-өрнектерімен безендірілген (4 сурет).

Кейбір жағдайларда тостағанның сыртқы жағы "гауһар тәрізді" тізбек түріндегі ою-өрнекпен немесе Хорезм мен Еділ бойындағы қалалардың керамикасында кеңінен қолданылатын "тауыс көзінің" өрнегімен жабылған. Тостағандар мен құмыралардың шеттері көбінесе көк тамшы тәрізді нүктелермен безендіріліп отырған.

Бұндай әдістермен безендірілген ыдыстарды Хорезм, Миздакхан, Сарай қалаларының XIII-XIV ғасырдағы кезеңдерінен кездестіруге болады. Әлбетте, бұл тостағандардың барлығы бірдей пішінге ие, сәндік мотивтер бір техникада жасалған және бір-біріне ұқсас, айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Бұдан XIII-XIV ғасырлардағы Хорезмнің әртүрлі ескерткіштерінен жасалған ыдыс–аяқтардың көпшілігі стандартталған пішіндерге ие деген болжам жасауға болады.

Сырланған қыш ыдыстарына салынатын өрнектердің келесі бір түрі - геометриялық. Сырланған керамикадағы геометриялық ою-өрнектер келесі фигуралармен ұсынылған: олар үшбұрыштар, алтыбұрыштар, сегізбұрыштар, ұзартылған шеңберлер, доғалар, нүктелер, толқынды сызық, зигзаг жолақтары, үтір жолдары және басқалар. Кей ыдыстардан геометриялық пен өсімдік бейнелері көбіне өзара үйлесім тауып, кей кездері өте күрделі сюжеттерді құрайды.

Геометриялық өрнектің безендірілуінің бірі ыдыстың іші көк түсте қара түсті крестермен безендіріліп, сырты қара нүктелермен толтырылып отырылған (5 сурет).

Геометриялық ою-өрнектің тағы бір түрі –ақ ангобталған жолақпен бөлінген төртбұрышты дөңгелек розетка. Шахмат түрінде орналасқан шағын квадраттарда төрт көк нүктесі бар ақ квадраттармен кезектесетін торлы ою-өрнектері бар квадраттар салынады (6 сурет). Дәл осындай ыдыстардың аналогтарын Селитренный қалашығынан табылған алтынордалық кермаика ыдыстарының түбінен [7, б.139], сондай-ақ тағы бір ыдыс Г.А. Федоров-Давыдов Селитренный қалашығында қазбасынан XI ғасырдағы қыш шеберханасынан табылған.

Геометриялық ою-өрнектердің басқа түрлерімен ұсынылғандары, олардың арасында сызықтық-геометриялық өрнектер бар ыдыстар да кездеседі. Негізінен XIII–XIV ғасырларда радиалды жолақтары тостағанның бүйір беттерін үшбұрыштар мен трапецияларға бөлетін сақиналы жолақтардың қиғаш торымен сызылған өрімнің мотиві таратылды.

Кейбір ашық тостағандар мен ыдыс-аяқтарда нүктелік шекарадан (жиектен) кейін, ішкі бетінен төмен, кейде кобальт (қою көк бояу) жиі орындалатын құлаған толқын түріндегі сақина белдеуі өтеді. Ол шексіз қайталанатын сызықтары бар екі бұтақтың бұралған сабақтарымен өсімдік өркені түрінде жасалған. Сабақтар арасындағы жеке бөліктер бұйралармен безендірілген. Бүкіл сурет ақ фонда кобальт өрісімен жасалған (6 сурет).

Зооморфты ою-өрнек. Зооморфты бейнелері бар керамика үлкен қызығушылық тудырады. Хорезм жылтыратылған керамикасының ою-өрнектерінде геометриялық, өсімдіктік өрнектермен қатар зооморфтық мотивтер маңызды орын алады. Оның ішінде, құстар: үйректер, тауыстар, торғайлар, қырғауылдар; сондай-ақ балықтар, қояндар, өгіздер, газелдер бейнелері кездеседі. Зооморфтық өрнектік мотивтер негізінен жұп жұптан немесе бір-бірден дөңгелек пішінді медальондар ішінде немесе айналасы бос кеңістік өсімдіктік өрнектермен әрленіп отырады.

Тауыстар. Исламда тауыс бейнесі ғарыштың символымен немесе – көрінетін аспан денелерінен-Күн мен Айдың, ал тауыстың көзі - " жүрек көзімен "және ішкі сезіммен байланыстырады [9]. Тауыс символы мұсылмандарға келген, ал олардан батысқа, кейін

батыстан ежелгі Иранға келген. Олар бұны дуализм, яғни екі жақтылық – адамның екі жақты табиғаты, бірлік принципінен күш алу деген мағынаны білдірген, . Орта ғасырлардағы гностиктер Құдайдың берген құпияларын ашуға тырысып, тауысты өздерінің мистикалық және философиялық аяндарының көрінісі ретінде таңдап отырған.

Үйректер. Бедерлі ою-өрнектің фонында үйректің бейнесі Хорезмнің Алтын Орда тостағандарының ең көп таралған мотиві болып табылады. Орта Азия халықтарының ішінде үйрек - құт-берекенің символы ретінде танылған [10, б.52, 7 сурет].

Ұсақ құстар. Ұсақ құстарды бейнелеген ыдыстар жиі кездеседі. Көбінесе сырланған ыдыстарда глазурь астында қара түспен бейнелеп отырған. Кей жерлерде құстардың тек отырған бейнесін келтірсе, кейбір ыдыстардан қанаттары жайылған құстардың бейнесін байқауға болады (8 сурет).

Қоян. Ыдыстардың түбінде бейнеленеді. Қоян отырған немесе күткен күйде және аң аулау көріністерінде бейнеленеді. Сарайшықтан тек екі дана қояндардың суреті кездеседі. Оның екеуін де археолог З.Самашевтің экспедициясы тапқан. Суреттегі қояндардың түсіндірілімі ыдыстардың иесінің қол шығу, олжалы, табысты болуға деген сенімінен туындайды (9 сурет). Бұл ыдыстар тылсым таңбалы бұйым ретінде арнайы бір жағдайларға байланысты дайындалған болуы да мүмкін.

Өгіз. Ыдыстарда қозғалыс түрінде, оның жүгірісі аяқтың орналасуын және жоғары көтерілген бұралған құйрықты береді. Ежелгі тарихта өгіз бейнесі мифтер мен рәсімдерде, фольклорда және діни белгілер жүйесінде, өнер мен тұрмыстық салада кездеседі. Өгіз, ең алдымен, табиғи өндіргіш күштердің, құнарлылықтың, молшылық пен өркендеудің символы ретінде ерекше құрметке ие болды. Ол тұқымның ата-бабасы ретінде қабылданды және әдетте ең күшті адам өзінің шығу тегін онымен байланыстырды. Өгіз мүйіздері көбінесе қасиетті шатырлар мен құрбандық үстелдерінде нығайтылды, олар ерекше киелі декордың элементі болды [6, б.65].

Балықтар. Кеңінен тараған сюжеттердің бірі – балықтарды бейнелеу. Көп жағдайда балықтар қатар-қатар тігінен салынған немесе балық фигуралары бірінің соңынан бірі жүзіп жүргенін көрсететін сюжет пайдаланылған. Балықтардың бейнесі X-XIII және XIII--XIV ғасырларда металда, сырланбаған керамикада және монеталарда жиі кездеседі. Балықтарды қастерлеу осы аймақта діни көзқарастардың қалыптасу кезеңімен сәйкес [11, б.308, 10 сурет]. Балық ерекше таза болып есептелінді, себебі оларды су стихиясымен және табиғаттан тыс қасиеттерге ие деген сенімдер болды. Жалпы, Орта Азия халықтарының өнерінде балықтардың бейнесі бақыттың нышаны болып есептелетін [11, б.325].

Эпиграфиялық ою-өрнек. XIII-XIV ғасырлардағы эпиграфиялық ою–өрнектермен сырланған керамика бай емес. XIII–XIV ғасырлардағы Хорезм керамикалық кешенінің материалдарының ішінде және сыртқы жағынан эпиграфиялық өрнекпен безендірілген ыдыстар кездеседі (11 сурет).

Сондай-ақ, имитация жүрінде жасалған түрлері де жасалған. 2024 жылы ортағасырлық Сарайшықта жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында №6 археологиялық нысанда зерттеу жұмыстары барысында шаруашылық шұңқыры ішінен сырланған, қызыл саз балшықтан жасалған кесе сынығы табылды. Бұйым екі фрагменттен тұрады. Жалпы ыдыстың сақталуы 80 пайыз болды. Ыдыста геометриялық, өсімдік элементтері де кездеседі (12 сурет).

1

2

3

4

5 6

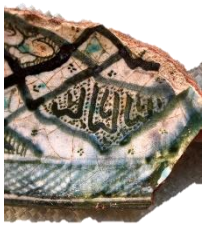

7 8 9 10

11 12

Қорытынды. Сарайшық қаласының қыш бұйымдары хорезмдік шеберлердің қолынан шыққан, әкелінген өнімдерден онша айырмашылығы жоқ. Қыш бұйымдарының санының да, түрлерінің де көптігі сауда-саттық, экономикалық байланыстардың қаншалықты кең жүргізілгендігі мен қалаллықтардың әртүрлі кезеңдегі өміріне ішкі саяси-әлеуметтік ахуалдардың әсерінің қандай болғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Сарайшықтағы сырланған қыш бұйымдарынан мындағы қыш бұйым өндірісіне транзиттік керуендер арқылы келіп отырған ыдыстар мен тасымал бұйымдарының да ықпалы болған. Сарайшықтың Жошы Ұлысындағы басқа қалалармен сауда-саттық байланысының жиі болғандығын байқауға болады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» атты бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды (ЖТН № BR22082480).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқтар Ә. (2019) Әлкей Марғұланның Сарайшықты зерттеуі // EGEMEN QAZAQSTAN. - 2019. -№44(29523). -6 наурыз.
2. Жумабаев, А., Ахметова, У. (2024). ХОРЕЗМСКАЯ АРХЕОЛОГО-ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ И САРАЙШЫК. Вестник КазНУ. Серия историческая, 112(1), 178–185. https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.014
3. Толстов П.С. (1958) Работы Хорезмийской археолого-этнографической экспедиции АН. СССР в 1949–1953 гг. // Ар хеологические и этнографические работы Хорезмийской экспедиции 1949–1953 гг. Том II. М.: изд-во АН СССР, 1958. С. 7–258
4. Орлов М.А. (1950) Средневековая караванная дорога из Хорезма к Поволжью. // Архив ИЭА РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 15. 77-108 л. Москва.
5. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Керамика Хорезма / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. IV / Под ред. С.П. Толстова, М. Г. Воробьева. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. С. 261–342.
6. Искандерова А.Д., Султанова М.Н. Орнаментация глазурованной керамики Хорезма (XIII–XIV ВВ.) // Археология Евразийских степей No3, 2022. С. 57-73
7. Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды // СА. 1974. No4. С. 135–141.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М.: МГУ, 1994. 232 с.
9. Большая российская энциклопедия 2004-2017 // https://old.bigenc.ru/biology/text/2311762
10.Самашев З., Кузнецова О., Керамика Сарайчика. Алматы, 2008. - 264 с.
11. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. 328 с.

ШЕТЕЛ МУЗЕЙЛЕРІНДЕГІ АЛТЫНОРДАЛЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕР ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ

Жұмабаев Амангелді Женісұлы – магистр, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК ғалым хатшысы
Батырханова Арайлым Сембайқызы – магистр, №4 облыстық шипажайлық мектеп-интернаттың тарих пәні мұғалімі

«Сарайшық» музей-қорығының басты мақсаты – ортағасырлық Сарайшық қаласының тарихи-мәдени мұраларын сақтауға, жаңа тарихи деректер мен жәдігерлерді анықтауға, ескерткішті насихаттауға, ғылыми-зерттеу және археологиялық-этнографиялық жұмыстар жүргізуге, ашық аспан асты музейін ұйымдастыру арқылы туризмді дамытуға бағытталған.

Музей-қорық республикалық мекеме атанғаннан кейін тарих және мәдениет ескерткіштеріне археологиялық жұмыстарды жүзеге асыруға рұқсат беретін мемлекеттік лицензияға ие болды. 2019 жылы 31 шілдеде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 23-бабына сәйкес,

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет субъектісі ретінде аккредиттелді.

«Сарайшық» музей-қорығы ғылыми зерттеу жұмыстары бойынша ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыруы негізіндегі «ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлері (1932-1950 жж.): «тарих, естелік, тағылым» жобасын (2020-2022) және ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі қаржыландыратын «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» (2021-2023) (бағдарлама жетекшісі, т.ғ.д., профессор Ұлжан Ахметова) бағдарламасын сәтті аяқтады.

Қазіргі таңда ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің 2023-2025 жылдарға арналған «Алтынордалық Сарайшық, Ушқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы (бағдарлама жетекшісі, т.ғ.д., профессор Ұлжан Ахметова), Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің 2023-2025 жылдарға арналған «Астаналық Сарайшық Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XVI ғғ.)» ғылыми жобасы (жоба жетекшісі - т.ғ.д., профессор Әбілсейіт Мұқтар) аясында зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Жоғарыда аталған жоба, бағдарламалар аясында Ресей Федерециясы, Өзбекстан Республикасындағы архив, кітапханаларда, музейлерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Мақалада іссапар барысында ғылыми қызметкерлер болған музейлердегі алтынордалық жәдігерлер баяндалады.

Сарайшық – XIII-XVI ғасырларда Шығыс пен Батыс әлемін байланыстырған Ұлы Жібек жолының үстінде орналасқан білімі мен ғылымы өркендеген, қолөнері мен саудасы дамыған қалалардың бірі. Жайық өзенінің оң жақ жағалауында орналасып, тоғыз жолдың торабы ретінде белгілі. Орта ғасырларда қыш бұйымдар өндірісі дамудың жаңа сатыларынан өтіп, оның түрлері көбейді. Сарайшық секілді Жайық бойы қаласының қыш бұйымдар өндірісіне транзиттік керуендер арқылы келетін қыш ыдыстар мен тауар тасымалдауға арналған ыдыстардың ықпалы зор болған. Оны Жайық бойынан табылған Қырым, Кавказ, Төменгі Еділ бойы, Хорезм өңірлері қыш өндірісінің белгілері дәлелдейді. Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенінде пішіндері әртүрлі сырланбаған қызыл балшықты қыш ыдыстардың саны басым, олардан соң - сырланған қызыл балшықты және кашиннен жасалған қыш ыдыстар, сондай-ақ, шет өңірлерден тасымалданған қыш бұйымдар үлгілер кездеседі. Сәулеттік әшекейлер де бұл кешеннің ажырамас бөлігін құрайды. Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасындағы музейлердегі сырлы қыш ыдыстар бір-біріне өте ұқсас болып келеді.

Сырланған қыш бұйымдар кешені сырланған қызыл балшықты және кашиндік балшықтан жасалған қыш ыдыстар деп бөлінеді. Сырланған қызыл балшықты қыш бұйымдарды жасау үшін темірленген, пластикалық қасиеті жоғары немесе орташа деңгейлі балшықтар, соның ішінде әртүрлі темірленген қоспалы, темірленген және карбонаттық қоспалы түрлері пайдаланылған. Қоңыр теміртас, слюда және әктас бұл балшықтардың табиғи қоспалары болып келеді. Барлық бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. 1-суретте Татарстан Республикасы Ұлттық музейінде сақталған сырлы қыш ыдыстардың суреті берілсе, 2- суретте Сарайшық музейіндегі сырлы қыш ыыстар көрсетілген. Қыш ыдыстар типологиясы жағынан бір-біріне өте жақын ұқсас болып келеді.

1-сурет. Татарстан Республикасы Ұлттық музейі. Сырлы қыш ыдыстар

2-сурет. Сарайшық музей-қорығындағы сырлы қыш ыдыстар

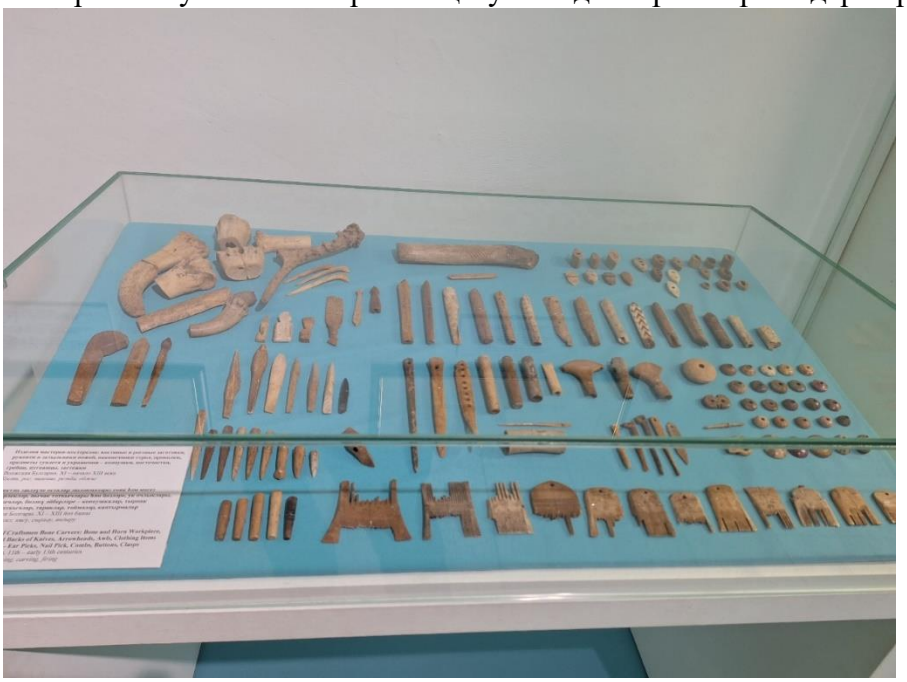
Сарайшықтан табылған керамика ішінен өте қымбат, жасыл түсті қытай фарфоры – селадоннан жасалған кесе, тостаған сынықтарын атап өтуге болады (3-сурет). Қытай фарфоры қай уақытта да ауқатты қалалықтардың дастарқанын көріктендіріп тұрған. Жылтыратылған селадон деп аталған бұл ыдыстар нәзік өрнектермен қоса бұлттар, құстар бейнелерімен безендірілген.

Сарайшықтағы селадон кеселеріне ұқсас жәдігерлер Эрмитажда, Болгар музейінде сақталған.

3-сурет. Кесе. XIV ғ. Қытай фарфоры – селадоннан жасалған.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Алтын Орда тұсында Сарайшықта сүйек өңдеу ісі жоғары дамығандығын байқадық. Сүйектен әртүрлі технологияларды қолданып, олар өңдеп, сүйектерді кесіп, бұйымдарға дөңгелек ою-өрнек салып, нақыштады және жылтыратты. 4-5 суреттерде Татарстан музейі мен Сарайшық музейіндегі сүйек бұйымдар көрсетілген.

4-сурет. Татарстан Республикасы Ұлттық музейі

5-сурет. «Сарайшық» музей-қорығы

6-сурет. Сәулеттік құрылыс тасы

Жоғарыдағы 6-суретте көрсетілген Татарстан Ұлттық музейіндегі сәулеттік құрылыс тасына дәл ұқсас түрі Сарайшықтағы №3 қазбадан 2023 жылы табылуымен ерекшеленеді.

7-сурет. Болгар музейі. Сфероконустар.

«Болгар» музей-қорығының экспозициясында орналасқан 7-суреттегі сырлы сфероконустар ерекше. Себебі, аталған типті сфероконустар Сарайшықтағы қазба жұмыстарынан табылмаған.

Қарақалпақстан Республикасының өлкетану музейінде орналасқан жәдігерлердің арасынан альбареллоның Сарайшық қазбаларында табылған бұйымдармен ұқсастығын ерекше атап өтуге болады.

	
Миздакханнан табылған альбарелло, Қарақалпақстан Республикасы өлкетану музейінде орналасқан. Нүкіс қаласы	2023 жылы Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған альбарелло. Бүгінде Сарайшық музей-қорығында орналасқан.

Ерекше атап өтуге болатын Алтын Орда жәдігерлері Ресей Федерациясы, Санкт-Петербург қаласындағы Эрмитаж музейінде сақталған. Олардың арасында Қазақстан аумағынан табылған Әмір Темірдің 1391 жылы Тоқтамысты жеңгені туралы жазбасы сақталған тас. Қаныш Сәтбаев таңбалы тас зерттеу үшін 1936 жылы Санкт-Петербургке жол тартты, Эрмитаждан орын алды. 1940 жылы профессор Н.Поппе мен академик Ә.Марғұлан тастағы жазуды оқып, аудармасын жария етті. Онда былай жазылған екен:

«Қайырымды, мейірімді Алланың атымен бастаймын! Өмірді және өлімді беруші де данамыз! Тарихтың жеті жүз тоқсан бірінші қой жылы, жаздың ара (шілде) айы Тұранның сұлтаны Темір бек екі жүз мың әскермен Алтын Орданың ханы Тоқтамысқа қарсы соғыспаққа жүрді. Бұл жерден өтіп бара жатып белгі болсын деп қорған тұрғызып, жазу қалдырды. Тәңірім нәсіп берсін! Тәңірім ел адамдарына рақым қылсын! Олар бізге дұға арнап, еске алсын! Әмин! Тұранның сұлтаны Темір бек».

Алтын орда ханы Өзбектің есімі жазылған арабша жазуы бар қылыш әдемі көрініс тапқан.

Қорыта айтқанда, Ресей Федерациясын Санкт-Петербург қаласындағы Эрмитажда, Мәскеу қаласындағы Мемлекеттік тарих музейінде, Қазан қаласындағы Татарстан Республикасы Ұлттық музейі, Болгар музейінде, Астрахань қаласындағы облыстық музейде, Өзбекстан Республикасы Ташкент қаласындағы Тимуридттер музейінде, Қарақалпақстан музейінде Алтын Орда жәдігерлері мол жинақталған. Алдағы кезеңде аталған құнды жәдігерлерден ішінен «Сарайшық» музей-қорығы үшін көшірмелері алынып, музей экспозициясынан көрініс алса, туристтерге көптеп тартуға себепші болады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» атты бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды (ЖТН № BR22082480).

САРАЙШЫҚ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ЖӘДІГЕРЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Сағынбаева Орын Қалиқызы - «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК бас қор сақтаушысы
Шауденова Айман Киікбайқызы - «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК қор сақтаушысы

Аңдатпа: Мақалада «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қорындағы жәдігерлердің түсім көзі, оларды сақтау мен зерттеу мәселелері баяндалады. Музей-қорық мамандарының сала мамандарымен бірлесіп жүргізген ғылыми зерттеулерінің нәтижесінде жәдігерлер тарихын ғылыми негізделген тұжырымдамамен қоғамға ұсыну, қалың көпшілікке қолжетімділігін арттыру басты мақсат болды. Осы орайда, музей қорындағы археологиялық қазба барысында табылған жәдігерлердің зерттеу нәтижелері ұсынылды. Музей қорындағы сүйек бұйымдар, «Хан моласы» қазба орнынан табылған мата бөлшегі, шарлар(ядро), мыс, күміс тиындар және 2020-2022 жылдар аралығында «Сарайшық» музей-қорығы қызметкерлері орындаған «ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлері: «тарих, естелік, тағылым (1932 - 1950 жж.)» ғылыми жобасы аясында табылған жәдігерлер зерттеу жұмыстарына негіз болды. Бұл Сарайшық музей-қорығы атқарып отырған зерттеу жұмыстарының тек бір бөлігі ғана.

Тірек сөздер: Сарайшық, музей, қор сақтау, ғылыми зерттеу, археология, сүйек, нумизматика, жинақтар.

Аннотация: В статье освещаются происхождение экспонатов из фонда Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық», проблемы их сохранения и изучения. В результате научных исследований, проведенных специалистами музея-заповедника совместно со специалистами отрасли, главной целью стало представление истории экспонатов обществу с научно обоснованной концепцией, повышение доступности для широкой публики. В связи с этим были представлены результаты изучения экспонатов музея, обнаруженных в ходе археологических раскопок. Основой для исследований послужили костяные изделия, кусок ткани, обнаруженный на месте раскопок «Ханская могила», ядро, медные, серебряные монеты и экспонаты, найденные в 2020-2022 гг. в рамках научного проекта «Лагеря Прорва и Астрахань в системе ГУЛАГа «история, память, уроки (1932 - 1950гг.)», выполненного сотрудниками музея-заповедника «Сарайшық». Это лишь часть исследовательских работ, проводимых музеем-заповедником «Сарайшық».

Ключевые слова: Сарайшык, музей, фондохранение, научные исследования, археология, кость, нумизматика, коллекции.

Annotation: The article highlights the origin of the exhibits from the fund of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq", the problems of their preservation and study. As a result of scientific research conducted by the specialists of the museum-reserve together with industry specialists, the main goal was to present the history of the exhibits to the society with a scientifically based concept, increasing accessibility to the general public. In this regard, the results of the study of the museum exhibits discovered during archaeological excavations were presented. The basis for the research was bone products, a piece of cloth discovered at the Khan's Grave excavation site, a core, copper and silver coins and exhibits found in 2020-2022 within the framework of the scientific project "The camps of Prorva and Astrakhan in the GULAG system "History, memory, internship (1932-1950)", carried out by the staff of the "Saraishyq" Museum-Reserve. This is only part of the research work carried out by the "Saraishyq" Museum-Reserve.

Keywords: Saraishyq, museum, fund preservation, scientific research, archeology, bone, numismatics, collections.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қорында 5300-ден астам жәдігер бар. Олар археология, нумизматика, этнография, архив құжаттары, көркем сурет және қолөнер бұйымдары коллекцияларына бөлінген.Сарайшық музей-қорығындағы негізгі түсім жолдары археологиялық қазба жұмыстары нәтижесі және «Музейге сый» акциясы бойынша тапсырылған жәдігерлерден тұрады.

Ортағасырлық Сарайшық қаласының археологиялық қазбасынан табылған жәдігерлер Жошы Ұлысының, Ноғай Ордасының, Қасым хан тұсындағы Сарайшықтың тарихын баян ететін ақпарат тасымалдаушылар. Сондықтан, археологиялық зерттеулер нәтижесі музей қорынан кеңінен орын алады. Ғылыми қор мақсаты – ғылыми негізделген музей жинағын қалыптастыру және сол жинақты сақтау, зерттеу, көрсету, бір сөзбен айтқанда қоғамда кеңінен пайдалануға мүмкіншілік жасау[1].

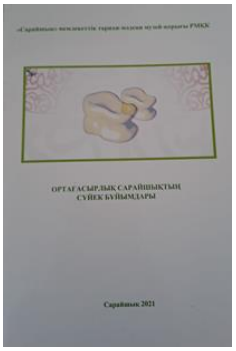
Осы орайда, Сарайшық музей қорындағы жәдігерлерді зерттеп, ғылыми айналымға шығару жұмыстары жүріп жатыр. Мысалы, музей қорында сүйектен жасалған жәдігерлер молынан кездеседі. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Алтын Орда тұсында Сарайшықта сүйек өңдеу ісі жоғары дамығандығы байқалды. Сүйектен әртүрлі технологияларды қолданып, оларды өңдеп, кесіп, бұйымдарға дөңгелек ою-өрнек салып, нақышталған және жылтыратқан. Сүйек бұйымдарын жасайтын шеберханалар Алтын Орданың көптеген ірі орталықтарынан табылды. Сонымен қатар, ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында бұл жерден де сүйектен әртүрлі бұйымдар жасайтын шеберханалардың орны анықталған.

Сарайшық музей қорында сүйектен жасалған шүмектер, жүн иіруге арналған ұршықтың басы, түймелер және т.б. сүйектен жасалған құралдар бар. Сүйектен жасалған тұрмыстық бұйымдар ішінен көп кездескені XIII-XIV ғасырларға тиісті ұл және қыз балаларға арналған шүмектер. Сүйек шүмекті балаларды бесікке бөлегенде гигиеналық тазалықты сақтау мақсатында пайдаланған. Шүмектер қойдың жіліншік сүйегінен жасалған, оның бір ұшында ішкі қуысқа енетін арнайы тесік бар, ал бүйірінде тағы да кең тесік болып ол сұйықтықтың сыртқа шығуына мүмкіндік берген (1-сурет). Ол нәрестенің тазалығы сақталуына септігін тигізген. Осы сынды жәдігерлер тек қана Сарайшықтан ғана емес, Еділ, Қырым, Солтүстік Кавказ, Саркела, Тува аймақтарынан да табылған. [2, 3-4бб]

1-сурет. Сарайшық қазба орны, шүмектер. XIII-XIV ғғ..

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, т.ғ.д., қауымдастырылған профессоры Ұ.Т.Ахметова мен «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы ғылыми қызметкері, магистрант Ж.Байғалиевтің ортағасырлық Сарайшықта мекен еткен адамдардың материалдық және рухани мәдениетінің белгісі ретінде археологиялық қазба кезінде табылған қазірде музей қорында сақтаулы сүйектен жасалынған жәдігерлер туралы «Ортағасырлық Сарайшықтың сүйек бұйымдары» кітапшасы жарық көрді(2-сурет).

2- сурет. «Ортағасырлық Сарайшықтың сүйек бұйымдары» кітапшасы

Сонымен қатар, Сарайшық қаласының археологиялық қазба барысында табылған сүйектерді зерттеп, ғылыми түсінігін беру үшін қор бөлімі тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф Ерназаров Жасқайрат Тілекқабылұлының көмегіне жүгінген болатын. Ғалым қордағы жәдігерлерді зерттеп, ерекше назар аударғаны ортасы дөңгелек етіп тесілген ұсақ малдың жауырын сүйектері болды(3-сурет). Жауырын сүйегін өзге де сүйектен жасалатын бұйымдарды жасау үшін пайдаланған. Тек жауырын сүйекте ғана көлемді тегіс орын болуына байланысты түйме, әшекейлер, өзге де бұйымдарды жасауға қолданған.

3-сурет. Сарайшық қазба орны, жауырын сүйектер. XIV ғ.

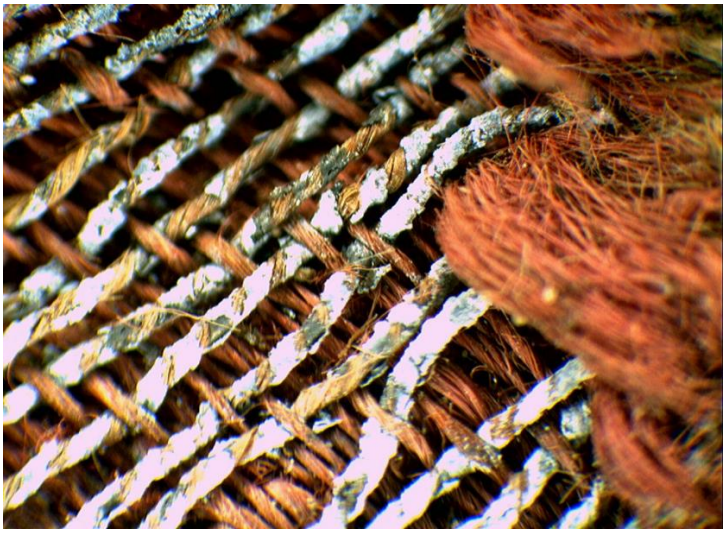
Сарайшық қаласындағы «Хан моласы» қазбасынан табылған мата қалдықтарын Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті «YMAI» халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясына жіберіп, археолог-тарихшы Т.Н.Крупаның қайта қалпына келтіруі барысында сол кездегі элита киімдеріне тән алтын жіптермен нақышталған барқыт бөлшектері екендігі анықталды(4-5сурет).

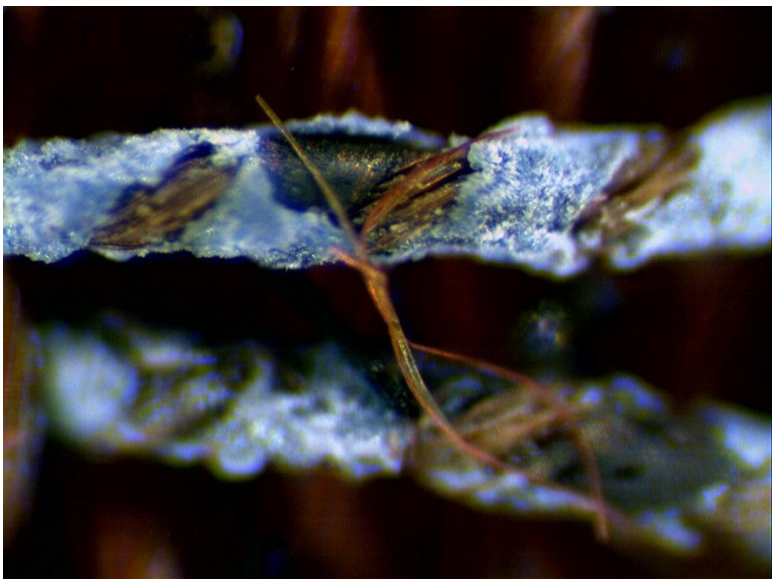
4-сурет. «Хан моласы» қазбасы II көрханадан табылған мата бөлшегі тазалағанға дейін

5-сурет. «Хан моласы» қазбасы II көрханадан табылған мата бөлшегі тазалағаннан кейін

6-сурет. Барқыт мата бөлігіндегі қосымша тоқымадағы алтындатқан жіптердің орналасуы (бинокулярлы микроскоп Альтами ПС-Т-II, 20 есе үлкейту)

7-сурет. Барқыт мата бөлігінің қосымша тоқымадағы алтын жіптері
(бинокулярлы микроскоп Альтами ПС-Т-II, 90 есе үлкейту).

Реставратор Тетяна Крупаның зерттеуі нәтижесінде бұл өрнектер салынған қызыл барқыт мата екені анықталды. Бұл тоқыма өнімі толықтай жібектен, алтын жалатылған күміс жіптері бар өте сапалы мата(6-7 сурет). Оның шыққан жері Осман империясы болуы мүмкін, кезеңі бойынша XV-XVI ғасырларға сәйкес келеді. Бедерлі барқыт матадан тігілген киімдер сол кездегі әлемдік үрдістегі сәнге тән болатын, одан тек бай, беделді адамдар ғана киім тіктірген. Табылған жәдігер Сарайшықтағы «Хан моласы» сағананың ерекше мәртебесін және элиталық екенін көрсетеді [3, 22-б].

2020-2022 жылдар аралығында «Сарайшық» музей-қорығы қызметкерлері орындаған «ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлері: «тарих, естелік, тағылым (1932 - 1950 жж.)» ғылыми жобасы аясында Атырау облысы Жылыой ауданы территориясында Прорва еңбекпен түзеу лагері болғаны анықталған еді. Жобаның мақсаты КСРО көлемінде ГУЛАГ жүйесіне енген Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлерінің тарихымен, атқарған қызметтерімен және онда ұсталған тұтқындардың қилы тағдырын зерделеу. Сонымен бірге тоталитарлық жүйенің адамзат тарихындағы азабын анықтау, өткеннен тағылым алуды көздеді.

Прорва (Астрахань) лагерінің жұмыс жасағаны туралы архив құжатымен дәлелденді. Негізгі басты шаруашылығы балық шаруашылығы болған. ГУЛАГ жүйесіндегі балық шаруашылығы обьектісі ретінде Владивостоктан (Владлагтан) кейінгі екінші маңызы бар халық шаруашылығын дамытқан орталығы болған. Прорва лагерлік бөлімшесі, Бұрыншық лагерлік пункттері орындарына экспедициялар ұйымдастырылды.

Ішкі істер министрінің бұйрығы бойынша 1950 жылы Астрахань ЕТЛ-і өз қызметін тоқтатқанымен, лагерь Астрахань УИТЛК немесе еңбекпен түзету лагерьлері мен колониялары болып атын өзгертіп 1953 жылға дейін жұмысын жалғастырған. Лагерь орындарына экспедиция ұйымдастыру барысында сол күндерге тиесілі біраз жәдігерлер табылған. Негізгі қызметі балық шаруашылығы болғандықтан көптеген балық аулау, кептіру құралдары және тұтқындардың жеке заттары қорға қабылданды. Қасіретті жылдар таңбасы қалған жәдігерлер жыл сайын 31-мамыр Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні қарсаңында көрермен назарына ұсынылып жүр. Тарих ақтаңдақтарының бірі саналатын қуғын-сүргін құрбандарының қолының табы қалған жәдігерлердің өзі көрерменге азалы күндерден хабар беретін дереккөздер [3,38-39-бб].

8 сурет. ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва, Астархань лагерлері тарихынан көрмесінен.

Алтын Орда қалаларында, соның ішінде Сарайшық қаласында жүргізілген алтынордалық қалаларда сирек кездесетін керамикалық олжалардың бірі – іші қуыс болы келетін керамикалық шарлар (ядро). Шарда бір немесе бірнеше тесіктер салынады. Олардың ішінде диаметрі тесікке қарағанда үлкенірек керамикалық шарлар бар. (9-сурет).

9-сурет. Қыш ядро. Сарайшық, 2019 жыл

Бұл жәдігер туралы тарих ғылымдарының кандидаты, археолог М. Қасенов ізденіс жұмыстарын жүргізіп, «Ядро керамическое» атты мақала жазды. Мақалада Сарайшық және Ақтөбе-Лаэти қалаларынан табылған қыш ядро туралы салыстырмалы зерттеулер жасаған. Оны қандай мақсатта қолданған, неліктен формасы шар тәрізді жасалғаны туралы ғылымда бірнеше тұжырымдар кездеседі. Сондықтан ғалым мақалада жәдігердің бірнеше атауын көрсетеді. Олар: ядро, шар, химиялық ыдыс.

2019 жылғы ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген қазба жұмыстары №3А кешеннен тағы да қыш ядро анықталды. Ядро диаметрі – 14 см. Ондағы тесіктің диаметрі – 0,5 см. Іші қуыс болып жасалған жәдігер ішіне кішкентай шар салынған [4].

Ортағасырлық Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары барысында бірнеше қыш ядро табылған. Мысалы, Л. Галкин Сарайшықтағы археологиялық қазба жұмыстары барысында қыш ядроның табылғанын, онда «...на сгоревшей камышовой крыше одного из домов я нашел глиняный толстостенный шар. Долгое время подобные находки были загадкой для науки, но теперь их роль стала понятна и вместе с тем яснее обозначилась драма, которую пережили в далеком прошлом народы северовосточного Прикаспия», - деп келтіреді. Л. Галкиннің бұл дерегі қыш ядроны (шар) өз дәуірінде соғыста қару ретінде пайдаланған деген тұжырымға негізделген [5].

2019 жылы табылған қыш ядродан көлемі кіші ядро 2023 жылы ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» ғылыми жобасы бойынша қаржыландырылған ортағасырлық Сарайшық қаласындағы №3 археологиялық кешендегі қоғамдық ғимараттың оңтүстік бөлігінен табылды. (10-сурет). Бұл ядроның ерекшелігі көлемі және шардағы тесіктің диаметрі үлкен болғанында. Шар диаметрі – 10 см, тесіктің диаметрі – 1 см [6, 43 б.].

10-сурет. Қыш ядро. Сарайшық. 2023 ж.

И.В. Волков «О назначении керамических шаров с золотоордынских городищ» атты мақаласында жәдігерді қандай мақсатта қолданғаны туралы бірнеше тұжырымдарды ұсынады. Олардың ең алғашқысы – сылдырмақ ретінде пайдаланған. Сондай-ақ, ол алтынордалық қалалардан табылған қыш ядроларды (шар) зерттей келе, үлкен екі топқа бөліп қарастырады. Біріншісі, бір тесігі бар қыш ядролар (шар). Ал екіншісі қыш ядрода (шар) екеуден артық тесік және ядро ішінде бірнеше кіші шарлары болады. Бұл типтегі шарлар көлемі кіші болып келуімен ерекшеленеді [7, С. 145]. 2023 жылы Сарайшықтан табылған қыш ядроның көлемі кіші болғанмен оны бірінші типтегі шарлардың қатарына жатқызуға болады.

Қорыта айтқанда, бір немесе бірнеше тесігі бар болған қыш шарлар (ядро) алтынордалық қалалар аймағында көптеп кездескен. Одан өзге, ғалымдар қыш шардың қолданысы туралы бірнеше тұжырымдар келтіреді. Әсіресе бір тесігі бар қыш шарды қандай да бір химиялық ерітінді дайындауда пайдаланған болуы мүмкін. Бүгінде «Сарайшық» музей-қорығында орналасқан шарларда химиялық ерітінді не болмаса жанғыш майдың іздері байқалмайды. Сондай-ақ, жәдігерлер анықталған орында өрттің және өндіріс орнының іздері кездеспеген.

Келесі тоқталатын жиынтық –нумизматика. Сарайшықта ақша сарайы XIV-XV ғасырдың бірінші жартысында, яғни Алтын Орда тұсында болған. Орта ғасырлардағы ақша айналысы ақша өндірісі сияқты үш салаға бөлінді. Мыс ақша, күміс ақша, алтын ақша және олардың айналымы. Айналым саласы мәні бойынша белгілі бір баға санатындағы тауарлар тобымен анықталады. Мысалы, мыс ақша-пұлға өте арзан тауарларды - шөпті, аскөкті және т.б. сатып алуға болады(11-сурет). Мыс пұлдар айналыстағы толыққанды ақша емес, қазіргі заманғы барлық металл тиындар сияқты мәжбүрлі мөлшерлеме бойынша қолданылған. Оны шығаруды қалалардың әкімшілік органдары жүзеге асырды. Мыс ақшаларда шығарушының (ханның) аты көп жағдайда көрсетілмейтін, соғылған жылы да көрсетіле бермейтін. Шындығында мыс пұлдар – қалалық ақша болып есептелінді. Соғылатын мыс өндірісі реттелмегендіктен, нарық осы пұлдармен тез толатын, әрі нарықтың шамадан тыс

толығуының басталуы бұл ақшаның сатып алу қабілетінің төмендеуіне әкелді. Мыс ақша соғу жүйесін біріздендіру саясаты Өзбек ханның кезінде басталғанмен, ауқымды түрде Жәнібек, Бердібек және Қызыр хандардың тұсында (1340-1362 жж) жүзеге асты.

11-сурет. Мыс тиындар. Сарайшық. 2007 ж.

Күміс ақшаға(дирхам) азық-түлік пен жатын орынды, көптеген тауарларды, соның ішінде жылқыны, қару-жарақты және т.б. сатып алуға мүмкін болатын. XIV ғасырда күміс дирхамға құлдар мен астықты қоса алғанда, Алтын Ордада бәрі сатып алынды және сатылды. Жошы Ұлысы іс жүзінде өз алтын ақшаларын соқтырмаған. Ұсақ алтын ақшалардың қысқа мерзімді, бірақ тұрақты шығарылымдары 1360 жылдардың аяғы – 1380 жылдардың басында тек тарихи Хорезм аймағында жүзеге асырылды. Шағатай ұлысында да 1270 жылдары алтын ақша жасаудан бас тартты. Тұрақты түрде алтын динарлар XIII-XIV ғасырларда Хулагуидтер мемлекетінде (Иран) соғылған. Алайда, Алтын Ордада өз алтын динарын соғу мүмкіндігі болмағанына қарамастан, мұнда жоғары сортты алтыннан жасалған салмағы 11 грамм болатын үнді танкасы айналыста болды. Осылайша, бай адамдар өздерінің күміс ақшасы мен жылқы сатып, Үндістаннан әкелінген үндінің алтын танкаларына сәнді тауарларды сатып алатын болды. Ақша мәртебесіне сай алтын ақша соғу тек ханға тиесілі болды. Жошы Ұлысында күміс ақша соғу тек ханның атынан жүзеге асырылды, белгілі бір теңге сарайында ақша соғудан түскен табыс қазынаға түсуі мүмкін еді немесе хан алдын ала өз туыстарына немесе қол астындағыларға бір реттік немесе тұрақты негізде бөлуі мүмкін болатын.

Сарайшықтан табылған нумизматикалық жәдігерлер тек Жошы Ұлысының кезеңіне тиесілі. Оның үстіне Сарайшықтың өз теңге сарайының атымен тек Хижраның 763 жылынан(1361-1362 жылдардан) бастап ақша соғыла бастаған. [8, 43 б.]

Осы орайда, ортағасырлық Сарайшық қаласындағы археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған жәдігерлерді жинақтап, зерттеу бойынша «Сарайшық» музей-қорығының дайындауымен «Сарайшық жәдігерлері» жинағы жарық көрді. Қорға қабылданып, зерттеліп, ғылыми деректермен толықтырылған жәдігерлермен көпшіліктің танысуына мүмкіндік туды.

12- сурет. Сарайшық жәдігерлері

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбергенов С.Е. Музей қорларының пайда болуы мен қалыптасуы.
2. Ахметова У.Т., Байғалиев Ж.Р. Ортағасырлық Сарайшықтың сүйек бұйымдары.- Сарайшық, 2021 - 3-4 бб.
3. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК. 2023 жылғы жылдық есеп. Сарайшық, 2024. – 38-39 бб.
4. Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі»). – Атырау, 2019
5. Галкин Л.Л. Загадки, гипотезы, открытия: Генуэзские пираты на ... Каспии // Вокруг Света, 1998. - №4. – С.103
6. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. / «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. – Сарайшық. 2023. – 68 б.
7. Волков И.В. О назначении керамических шаров с золотоордынских городищ. Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону: тезисы докладов к семинару: в 1991 году: В.11. Азов, 1993. – 257 с.
8. Петров П.Н. Джучидская нумизматика и монетный двор Сарайчук. Сарайшык,2023-С-5-6.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫ КЕРАМИКАСЫ: МАЙШАМДАР

Байғалиев Жүніс Рустемович
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК» аға ғылыми қызметкері,
магистр, baigalievzh@mail.ru

Аңдатпа

Ортағасырлық Сарайшық – қолөнершілер орталығы болды. Өз дәуірінде сауда жолдары тармағында маңызды орынға ие болған тарихи ескерткіш орнында бүгінде кең көлемді археологиялық, антрополгиялық, генетикалық және басқа зерттеулер жасалып келеді. Материалдық деректер қаланыі әлі анықталмаған тарихын ашып көрсетуге көмектеседі. Сондықтан Сарайшық керамикасын толығырақ зерттеу қажет. Евразияда XIII – XVI ғасырларда орын алған күрделі экономикалық, саяси және мәдени-тарихи процестер тоғыз жолдың торабында болған Сарайшықтан табылған қыш бұйымдардың түр-сипаттарынан белгі беріп, сыр шертеді. Қаланың мәдени қабаттарынан табылған бұйымдардың сан алуан өнімдері ең алдымен Сарайшықтың жеке өзіндік қыш өндіру мектебінің қалыптасу кезеңдерін көрсетеді.

Мақалада көптеген қыш бұйымдардың бірегейі болған майшамдар туралы баяндалды.

Түйін сөздер: *Сарайшық, керамика, майшам, шамдал, қыш бұйымдар, археология*

Аннотация

Средневековый Сарайшык был центром ремесленников. Сегодня на месте исторического памятника, занимавшего в свою эпоху важное место на ветке торговых путей, проводятся обширные археологические, антропологические, генетические и другие исследования. Материальные данные помогают раскрыть еще не раскрытую историю города. Вот почему необходимо более подробно изучить сарайшикскую керамику. О сложных экономических, политических и культурно-исторических процессах, происходивших в Евразии в XIII-XVI веках, свидетельствуют виды и особенности керамики, найденной в Сарайшике,

находившемся на перекрестке девяти дорог. Разнообразие изделий, обнаруженных в культурных слоях города, прежде всего, свидетельствует об этапах становления собственной самостоятельной гончарной школы Сарайшыка.

В статье рассказывается о подсвечниках, которые являются уникальными среди многих гончарных изделий.

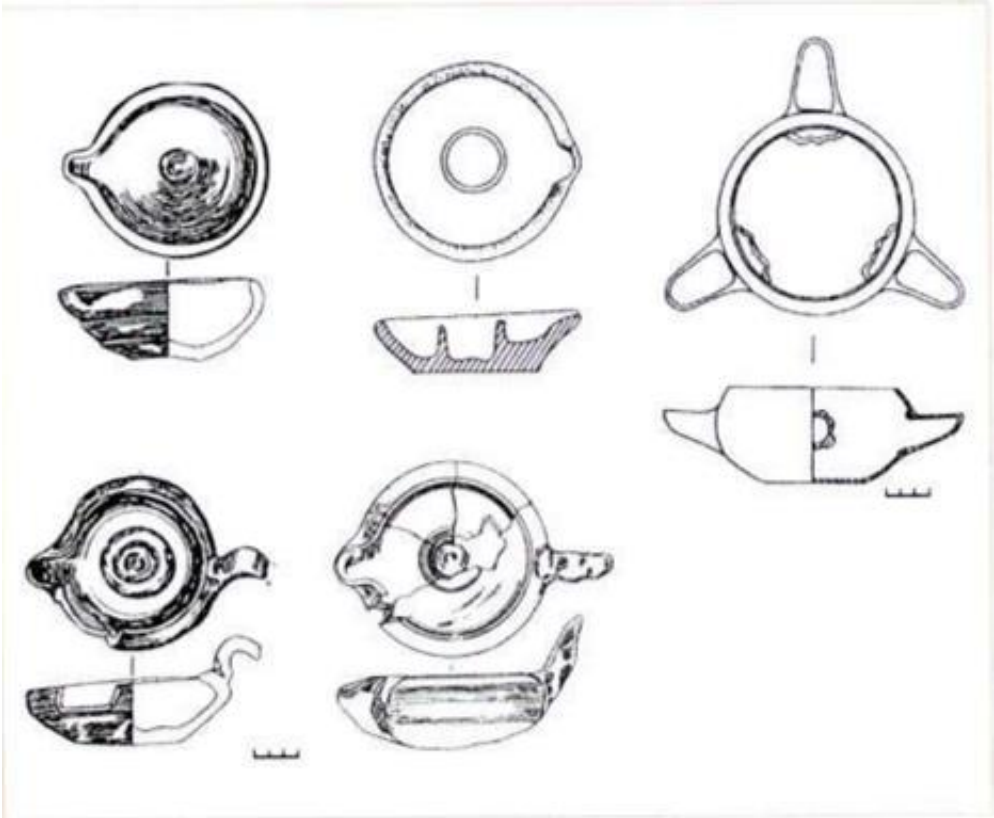
Ключевые слова: *Сарайшык, керамика, свечи, подсвечники, керамика, археология*

Abstract: *The medieval Saraishyk was a center of artisans. Today, extensive archaeological, anthropological, genetic and other researches are carried out at the site of the historical monument, which in its era had an important place in the branch of trade routes. Material data helps reveal the city's yet-to-be-discovered history. That is why it is necessary to study Saraishyk ceramics in more detail. Complex economic, political and cultural-historical processes that took place in Eurasia in the 13th - 16th centuries are indicated by the types and characteristics of pottery found in Saraishyk, which was at the crossroads of nine roads. The variety of products found in the cultural layers of the city first of all shows the stages of formation of Saraishyk's own independent pottery school.*

The article tells about candlesticks, which are unique among many pottery products.

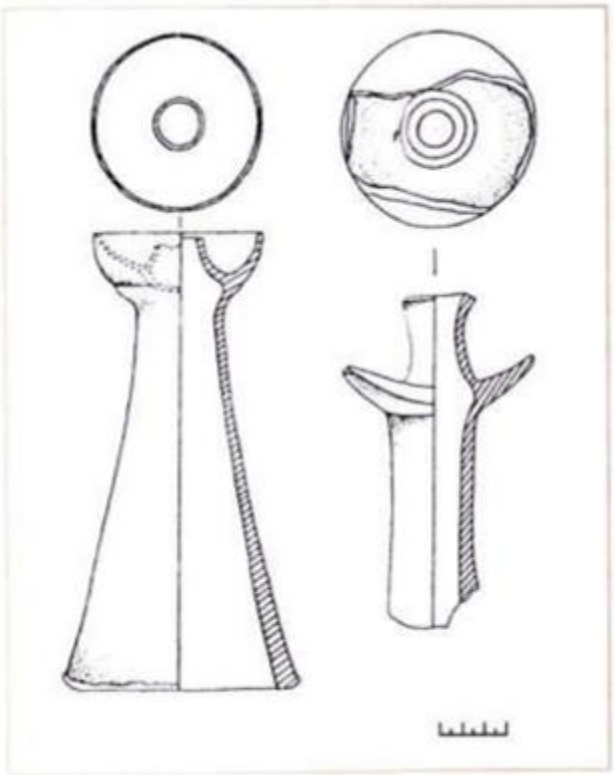
Keywords: *Saraishyk, ceramics, candles, candlesticks, pottery, archeology*

Ортағасырлық Сарайшық қаласы XIII – XVI ғғ. аралығында өз дәуірінің ірі саяси, экономикалық және мәдени орталығы болды. Оған қала орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған материалдық құндылықтар, олардан керамикалық ыдыстар, нумизматикалық жәдігерлер және сәулеттік құрылыс тастарының әр түрлілігі және өзіндік ерекшеліктері дәлел болары анық. Бүгінде ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық табылмаларды кең көлемде талдап, сыртқы келбеті, көлемі мен безендірілуіне байланысты топтарға бөліп қарастырған шығарма З. Самашев, О. Кузнецова, В. Плаховтар жазған «Сарайшық қыш бұйымдары» атты еңбек болып табылады. Кітапта Сарайшық материалдары сарапталып, көршілес аймақтағы Жошы Ұлысы мекендері арасындағы күрделі де, жан-жақты байланыстар қала келбетінің өзгеруі қыш бұйымдарда, сәулеттік безендіруде және әшекейлерде көрініс тапқан [1, 6 б.].

1 сурет. Майшам түрлері. [1, 44 б.]

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнынан табылған, бүгінде «Сарайшық» музей-қорығында сақталған майшамдар арасында тұтқалы және тұтқасыз майшам кездеседі. Жалпы, майшамдарды бірнеше түрлерге бөліп қарастыруға болады. Біріншіден тұтқалар және олардың орналасу тәртібі, екіншіден білтелер үшін арналған шүмектердің санына байланысты бөліп қарастыруға болады. (1-сурет). Сарайшықтан табылған ең көп кездесетіні түбі жалпақ, бойы аласа келген майшамдар болып табылады. Олардың кейбіреуінде білтеге арналған шүмектері байқалады. Шүмектер де екі түрлі әдісте жасалып, өзара ерекшеліктері көрінеді. Шүмектер саны біреуден үшеуге дейін болуы мүмкін. Басқалай «үш мүйізді» деп аталатын үш шүмекті майшамдар сирек кездеседі. Сондай-ақ, ілмек сияқты тұтқалары тік бекітілген шырақтар да байқалады. Одан өзге, осыған ұқсас жәдігерлердегі тағы бір ерекшелік кейбір майшам ортасында шырақ орнатуға арналған шамдалдар сақталған (2-сурет). Майшамдардың келесі бір түрі – конус пішінінде ұзынша келіп, жоғары бөлігінде шырақ орнатуға арналған тостағанмен бітетін шамдалдар орналасқан. Мойыны ұзын шырақтардың да бірнеше түрлері кездеседі. Бірінің шанағы цилиндрге ұқсас болса, басқаларының шанағы конус тәріздес келеді. Бірақ шырақ шанағының асты кеңейіп отырады. Шырақ жоғарысы арнайы қалыңдатылады немесе тостаған тәрізді етіп жасалды. Ондағы негізгі мақсат еріп аққан балауызды жинау үшін арналған [1, 44-45 бб.].

2 сурет. Шамдалдар [1, 44 б.].

Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған керамикалық бұйымдардың жасалу техникасының әртүрлілігі, қолөнершілік пен қыш жасаудың сан түрлі әдіс-тәсілдерін игерген Сарайшық ұсталары шеберлігіне байланысты болды. Оны қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлердегі ою-өрнектер мен формалары арқылы байқауға болады. Сарайшық қазбасы туралы археологиялық есепте «...Особенно наглядно развмтме керамического производства в расматриваемый период может быть просдежено на богато представленной в Сарайчике поливной керамике. Эта керамика изготовлена на гончарном круге. Ее отличают высокое качество, яркость красок, высоко художественность орнаментальной тематики и хорошее выполнение узора», - деп көрсетілген [2, с. 108]

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында әр жылдарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарында бүтін майшамдар және олардың сынған бөліктері кездесіп отырды. Мысалы, 1999 жылғы археологиялық қазба жұмыстары кезінде №5 қазба орнынан қызғылт

сазды керамикалық майшам табылды. Түбінің диаметрі – 115 мм, биіктігі – 192 мм. Сондай-ақ, №3, №4, №7 шаруашықылық шұңқырларынан майшам денелері фрагменті және шамдалдың астына орналасқан балуыз жиналуға арналған тостағандар кездескен [3, с. 30-31, 133]

Ортағасырлық Сарайшық қаласына жақын маңда тағы бір тарихи ескерткіш сақталған. Ортағасырлық Ақтөбе-Лаэти қаласы төменгі Еділден Орта Азияға алып баратын керуен жолы бойында орналасқан. Ғылыми еңбектер, ортағасырлық карталар мен жыр толғауларда бұл ескерткіш атауы «Ақтөбе» немесе «Лаэти» деп көрсетілген. Оның көлемі: 400х300 метр. Мәдени қабаты тереңдігі 15-60 см. Қала Каспий теңізіне жақын орналасқандықтан ұзақ жылдар ескерткіш теңіз суы астында қалған. Ал теңіз суының қайтуы мәдени қабаттың уақыт өте келе бұзылуына алып келді [4, 56-60 бб.].

Қала орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында металдан, шыныдан, сүйектен, қыштан жасалған тұрмыстық және зергерлік бұйымдары табылды. Осы негізде бұл қала керуен жолы бойында орналасқан қолөнершілігі мен мәдениеті дамынған елді мекен болғанын байқауға болады. Археологиялық зерттеулер негізінде Ақтөбе-Лаети қаласынан табылған қыш бұйымдар сараланып, екі категорияға бөліп зерттелді. Біріншісі арнайы құрылғыда жасалғандар, екіншісі қолмен мүсіндеу арқылы жасалғандар болып бөлінді. Көптеген қыш бұйымдар арасынан майшамдар туралы мәлімет жинақталды. 2017 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында жалпы 6 дана майшам табылған. Майшамдар құрылысына қарай – 3 түрге бөлінген. Олардың екеуінің пішіні жақсы анықталған фрагменттер негізінде жақсы қалпына келтірілген.

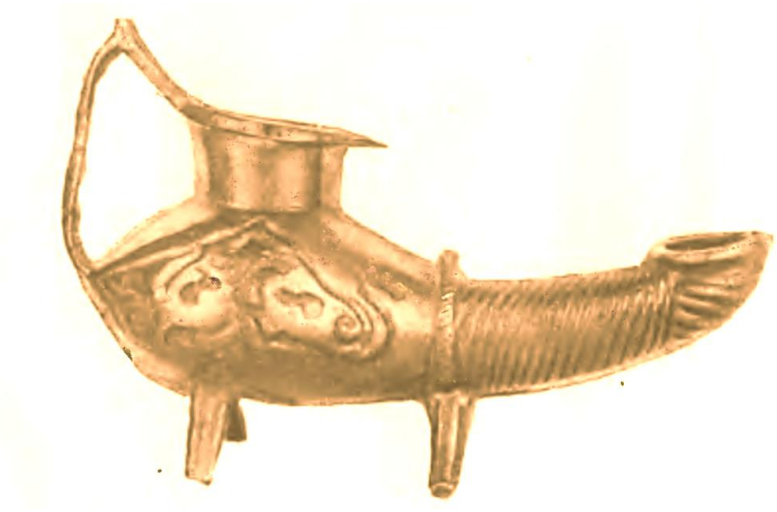
1 түрі – шамдардың жиегінде түбіне дейін ойығы бар кесілген конустық пішінде шағын жартылай жабық сыйымдылығы бар. Оның қабырғаларына ойық тәрізді ұзын қырлы тұмсық бекітілген; қарама-қарсы жағында кішкентай ілмек тәрізді тұтқа бекітілген – 3 дана.

2 түрі – диаметрі 9-11 см болатын ойыс жиегі бар кішкентай табақша тәрізді шамдар, оның шетіне қысқа шүмек жасалған, ал қарама-қарсы шетінде қысқа тұтқа бекітілген – иілудің әртүрлі түрлері бар – 2 дана.

3 түрі – қыш шамдардың сәл ойыс немесе түзу жиегі және тар жағында қысқа немесе ұзартылған тұмсығы бар кішкентай дөңгелек бадам тәрізді жалпақ түбі бар – 1 дана [4, 68 б.].

Алтын Орда қалаларында майшамдардың басым көпшілігі қыштан жасалады. Алтын Орда қалаларына Мысыр және Жерорта теңізі маңындағы елдерден сауда керуен жолдары арқылы көптеген бұйымдар келіп отырды. Олардың арасында қоладан және мәрмәрдан жасалған майшамдар да болды. Бұл Берке және Өзбек хандардың Египет сұлтан Бейбарыспен тығыз дипломатикалық қарым-қатынас орнатқанын білдіреді. Египет деректерінде XIV ғасырдағы Руки-ад-Диннің естеліктерінде: «изготовил для Берке в подарок всяческие прекрасные вещи, как то: разноцветные подушки и ковры для молитвы, мечи, крытые фонары, шандалы және светильники двойные с плакированными подставками...». [5, с. 79].

Майшамдардың бірі Сарай Беркеден табылған қоладан жасалған майшам болды. Ол XIV ғасырға тиісті. Бүгінде Ресей Федерациясы, Санкт-Петербург қаласындағы Эрмитаж мүзейінде сақталған. Майшам шанағында ою-өрнектер байқалады. (3-сурет).

2 сурет. Қола майшам. (Памятники материальной культуры из Сарая Берке и других мест Золотой Орды XIII – XIV вв.) [5, с. 485].

Алтын Орда және Мысыр мемелекеттері қатынасы туралы Г.А. Федеров-Давыдовтың «Золотоордынские города. Поволжья. Керамика. Быт» атты кітапбында «от Узбека к египетскому султану слались в качестве подарков драгоценное оружие, невольницы, соколы, шкуры белых зайцев и др. Договоры между правителями Золотой Орды и Египта представляли торговые привлегии купцам обеих стран». Осындай байланыстар негізінде Алтын Орда жерлеріне өзгеше майшамдар да келіп жеткен. А.В: Терещенконың Сарай Берке қаласында жүргізген археологиялық қазба жұмыстары кезінде Мысырдан келтірілген майшамның төменгі бөлігі анықталған. (4-сурет). Шамдал бөлігі сақталмаған. Оның ерекшелігі мәрмәрдан жасалған болып, төменнен жоғарыға дейін араб жазулары байқалады. Сақталған майшам бөлігінің ұзындығы – 23 см [6, с. 209].

4-сурет. Мәрмәрдан жасалған майшам бөлігі. (Памятники материальной культуры из Сарая Берке и других мест Золотой Орды XIII – XIV вв.) [5, с. 485].

Мәрмәрдан жасалған майшамның шамдалы сақталмаған. Ол құрылысы жағынан Сарайшықтан және жалпы алтынордалық қалалардан көп кездесетін цилиндр тәрізді майшамға ұқсас келеді. (2-сурет). Бірақ олардан ерекше тұсы мәрмәрдан жасалған майшамның төменгі жағы цилиндр тәрізді, ал орта бөлігі конус тәрізді етіп жасалғанын байқауға болады.

Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған керамикалық бұйымдар дайындалу әдісі, көрінісі мен қолданылған материалы жағынан Хорезм аймағы мен Сырдария бойы өзені бойы қалаларынан табылған жәдігерлер бірдей ұқсастыққа ие. Үзбой өзенінің сол жағалауында Талайхан-ата атты керуен-сарай орналасқан. Ғимарат кесілген тас плиталар көмегімен тұрғызылған болып, диаметрі 60 м келетін шеңбер формасында салынған. Керуен-сарай орнында 1951 жылы Хорезм экспедициясы жүргізген зерттеулер барысында, керамикалық материалдар жинақталды. Оларды зерттеу негізінде керуен-сарай моңғол кезеңіне дейін және моңғолдар билігі тұсында өмір сүргені белгілі болды. 1952 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында сырланған және сырланбаған қыш бұйымдар анықталды. Қыш бұйымдар арасында штапмөрнекті ыдыс бөлігінде өрнектер Қоскұдық керуен-сарайы мен Сарайшық қаласындағы штапмөрнекті бұйымдардан кездесті [7, с.441-459].

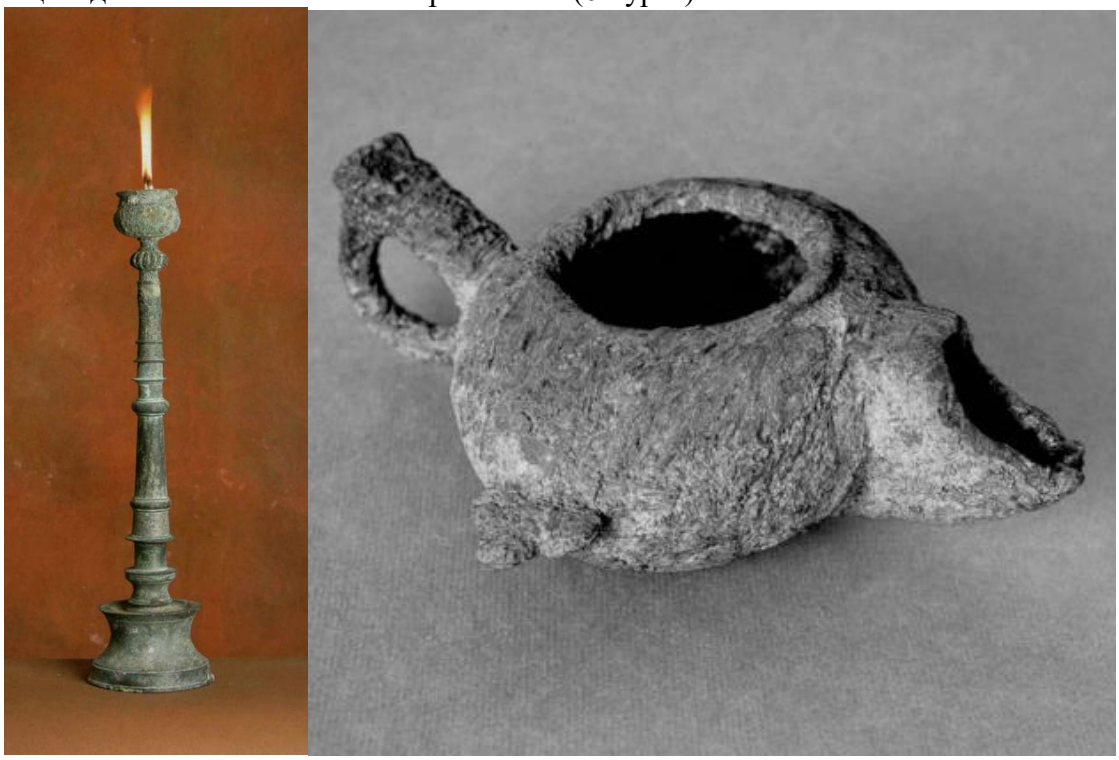
Одан өзге, бірнеше көріністегі кашиндік балшықтан жасалған майшамдар табылған. Оның бірі, қабырғада асылып тұратын майшам. Майшам туралы: «...усеченно-конической формы, с тремя ушками на ребре. Облицован бирюзовой стекловидной поташной поливой, по наружной поверхности украшен росписью, нанесенной синей краской в виде спускающихся от края фестонов, и растительным орнаментом между ручками», - деп сипаттаған [8, с.460].

Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары барысында осыған ұқсас сырланған майшам да табылған. Бірақ ондағы тұтқа саны және шамдал саны да біреу. (5-сурет).

5-сурет. Сырланған майшам [9, 113-124 бб].

Одан өзге, тек қана қыштан емес, маталдан жасалған майшамдар да кездесті. Төмендегі суретте қоладан жасалған майшам көрсетілген. (6-сурет).

6-сурет. Қола майшамдар [9, 269-280 бб].

Қорытылай келгенде майшамдар сол дәуірдегі тұрмыстық жағдайда қолданылған, халықтың маңызды бұйымдарының бірі болды. Бұл өз ішіне көптеген елдер мен халықтардың мәдениетін өзіне қамтыған керуен жолдары бойында әртүрленіп, өзгеріске ұшырап отырған. Сарайшықтан табылған майшамдар да өзіндік ерекшеліктерге ие.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» атты бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды (ЖТН № BR22082480).

Пайдаланылған дебиеттер тізімі:

1. Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшық қыш бұйымдары. – Алматы: «ZUR advertising», 2008. – 264 б.
2. ҚР БҒМ ӘМА АИА 1996 ж., 2 т., 2463 іс., 438 п.
3. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК на территории Атырауской области РК в 1999 году // Министерства образования и науки РК Институт археологии им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 2000. – Т.1 – 147 с.
4. У. Ахметова, Ә. Мұқтар, М. Қасенов, А. Тұраруұлы, А. Жұмабаев. Жайық бойы Алтын Орда қалалары (XIII – XVI ғғ.). Кітап. – Алматы: «Болат Медиа» мекемесі, 2023. – 148 б.
5. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.
6. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 256 с.
7. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции [Текст]. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1949-1953 / Под ред. С. П. Толстова и Т. А. Жданко. 1958. — 811 с., 25 л. Ил., карт. : ил.
8. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции [Текст]. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1949-1953 / Под ред. С. П. Толстова и Т. А. Жданко. 1958. — 811 с., 25 л. Ил., карт. : ил.
9. *Тасмагамбетов И., Самашев. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.*

MUSTAZHAP NAMAZGALIYEV – THE RESEARCHER OF ANCIENT SARAISHYQ, LOCAL HISTORIAN

Teacher, local historian, owner of the Honorary Diploma of the USSR and the Kazakh SSR, Honored Educator of the Kazakh SSR

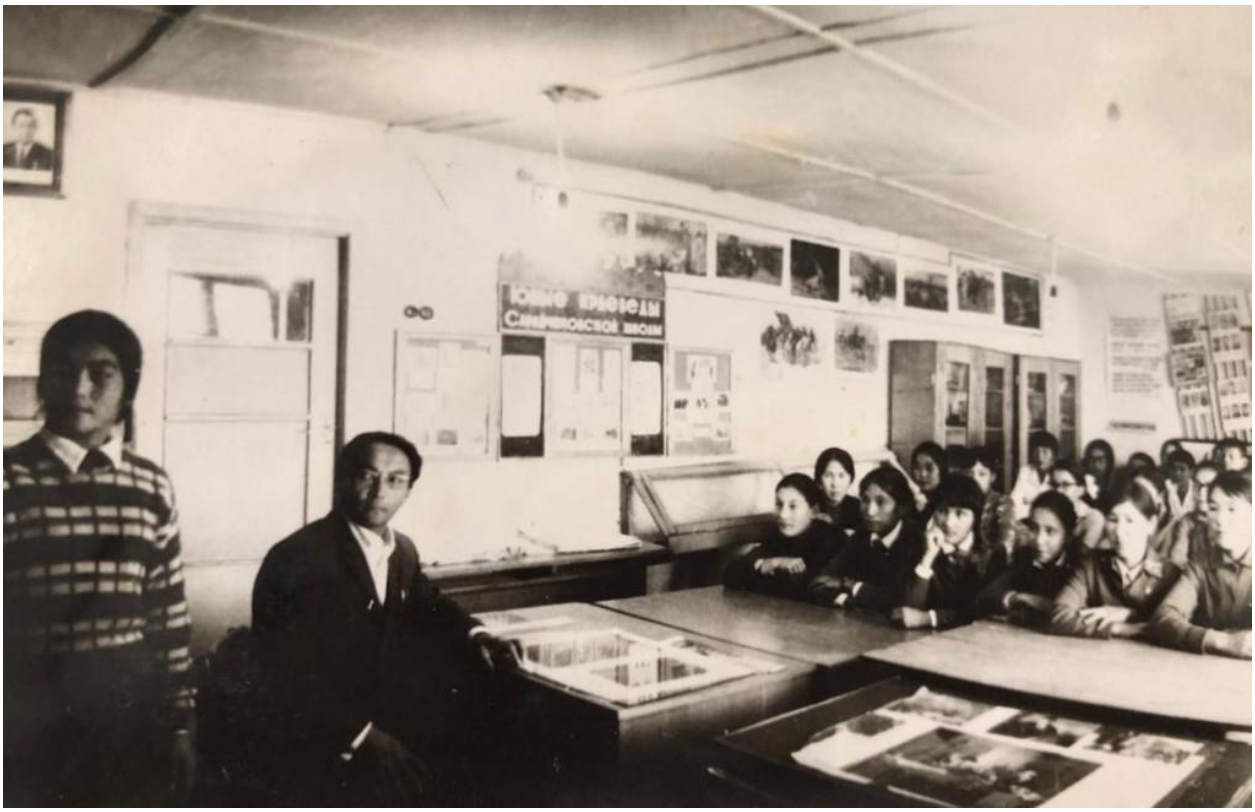
Мұстажап Айкөркем - «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, экскурсия жүргізушісі

History itself, as a source of antiquity, has many secrets. The origins of these secrets begin with the museum as a legacy of centuries. And the history of the Saraishyq State Historical and Cultural Museum-Reserve originates in the Saraishyq secondary school under the guidance of the history teacher Mustazhap Namazgaliyev.

The life path of Mustazhap Namzgaliyev, who was born in 1928 in the Zaburyn village of the Novobogatsky (now Isatay) district, begins with teaching. In 1943, when he was only 15 years old. He graduated from a two-month teacher's course and taught at the Zhambyl secondary school of Novobogatsky district. In 1947, after graduating from the Kazakh Pedagogical Institute named after Abai with a red diploma, he worked for many years in schools in the Makhambet district. He worked as a School Inspector in the Novobogatsky district Department of Education, Director of the Voroshilov and Stalin seven-year schools in the same district, Head of the Pedagogical Department in the Novobogatsky district Department of Public Education, School Inspector, Head of the Gorky school, Instructor in the Party Committees of the Novobogatsky and Balykshy districts, Director of the Yerkinkala secondary school of the Balykshy district. In 1961 he moved to the village of Saraishyq in Makhambet district, where he became a history teacher at Saraishyq secondary school. In his article "Murajaı – jazylmaǵan kitap (The museum is an unwritten book)" he said:

"Although I had heard of Saraishyq before, I was not lucky enough to see it until 1961. In the summer of 1961, I transferred here from Yerkinkala secondary school in Balykshy district on my own and from the day I started working at the school, I studied ancient Saraishyq. From that day on, I began to collect everything that was a "source of antiquity" on the medieval Saraishyq. That's how I opened the museum corner in the school. After collecting the exhibits, it became a school museum."

Being a history teacher, trying not to leave a trace of such a unique witness of our medieval history as Saraishyq, he is engaged in researching the history of the ancient city. For the first time, he created a "History Corner" in the history room from the exhibits he collected at the site of the medieval city. The local historian in the article "Saraıshyq mýzeıi sherter syr (The mystery told by Saraishyq Museum)" says:

"First of all, I started studying the history of Saraishyq, collected exhibits that are a source of antiquities from the places of old Saraishyq that survived underwater. As a result, the school has a museum corner. Over the years, the fund of the corner has expanded and has become a worthy school museum."

Comprehensively delving into the history of Saraishyq, he began the educational and journalistic activity. In his search, he collected a lot of new data and wrote valuable articles and papers. He has repeatedly won prizes at republican and regional pedagogical readings for the best work on the study of the history of the region. The historian was the first among his countrymen to

publish materials about the ancient history of Saraishyq in such publications as the ‘Atyrau’ regional newspaper and the Makhambet regional newspaper ‘Zhaiyk Shugylasy’.

In 1964, he opened a circle of young local historians from school and attracted students of the Saraishyq secondary school to this noble cause. More than thirty high school students became members of the circle. The students who saw the teacher's love for history also became interested in studying the past of their native land, began to help the teacher find exhibits that had been lying underground for centuries. The relationship between the teacher and the students began to grow closer, and with the active help of the students, the museum's fund gradually expanded. Although it was a modest one-room museum at the school, it had a lot to tell from the depths of history.

The local historian places museum exhibits on the school corner in six types. Ceramic jugs, fragments of dishes, ceramic pipes, candleholders, cumans, found by the students as Kuantai Mendigaliev, Murat Audanov, Bauyrzhan Gumarov, Karim Imangaliev, Aidyn Namazgaliev, Nurzhamal Siguatov, were placed in the "Archeology section", and copper coins, silver rings, jewelry in the "Numismatic section", a kazakh wooden saddle, a hand mill, stirrups, an iron hearth were in the "Ethnographic section". Herbariums of plants growing in our region, created under the guidance of teacher Mashkalieva, a stand showing the chemical composition of the soil of the area, which was attracted to the school by the laboratory assistant of the agrochemical laboratory Usila Kubaeva were presented in the "Natural section", the history of the earth in the "Toponomic section", various weapons, clippings of articles about the war, photos, stands are in the "Section of the Civil War".

"Saraishyq is a thriving city of crafts and trade along the early caravan route, which arose in the Middle Ages at the junction of two continents – Europe and Asia. There were many valuable exhibits from different periods of the city on the site of Saraishyq, but there was no one who would pay attention and honor them. As a result, many objects or fragments of them, testifying to history, disappeared without a trace, ending up in the hands of anyone,"

the local historian points out. He also said that he had heard from the teacher Bisalieva Agibash, who taught at school for many years, that in the difficult years after the Great Patriotic War there were times when, due to the lack of necessary materials, some of the war dead were buried in a grave put in clay pipes with a diameter of at least 60-70 cm, which were found in an ancient place.

"In 1909, a ceramic jug was caught in the fishing nets of the residents of Saraishyq in the Ural River. There were more than thirty words written on the jug. The villagers give the jug to the city of Guryev, which was then the county center, from which it is handed over to the historical museum of the city of Uralsk, to the regional center. The head of the garrison in the same city, General Dubakov, sends it for examination to specialists in Oriental studies. In 1915, it was fully investigated and returned to the Ural Museum. As the scientists of the Institute explained, the alphabet on the jug is the oldest Kipchak script, in which the words are written in the Chagatai language: "The beauty of a man is the face, the beauty of the face is the eyes; The beauty of the throat is the tongue, the beauty of the tongue is the word", "Yet the beauty for a man is knowledge and art, a man must sacrifice his soul for knowledge." The side inscription on the jug read: "Inside this jug one may pour tears." The jug was brought from the Ural Museum to the Guryev Museum in 1938 after Guryev became an independent region. We have already seen this beautiful ceramic jug wrapped with wire in the regional museum more than once. In recent years, this jug was not there, I received an answer to my questions that it was taken to the Almaty Museum, however, when I came to Almaty several times, I visited all the museums, but I never managed to see this jug. If the jug is lost, is there a price that will replace it?"

he recalls regretfully. Currently, the local historian's dream has come true – the same jug was not only found, but also returned back to its origins, found its special place in the Saraishyq Visit Center and became one of the most beloved and interesting exhibits of the guests.

Mustazhap Namazgaliyev continued to study the history of the region, while engaged in teaching. In the summer of 1971, renovation work began at the school, and hired workers arrived in the village, including representatives of different nations and citizens of other countries, who used one room of the school as a dormitory. Unfortunately, the exhibits were not well protected during the renovation: several ceramic exhibits were broken during transportation from the museum corner, and at the end of the construction, the same workers pocketed about 20 gilded jewelry and silver coins. At that time, the teacher Mustazhap was not in the village, he went to his hometown on his vacation after a long period. Upon returning from vacation to the village, he was very worried after learning about the incident.

There were also those who said ‘Why the museum should be in this place, it should be included in a regional or district museum’, but it was Mustazhap, who proved several reasons why the museum should be created in its origins. He emphasizes that the Saraishyq settlement is the only source and witness of every event that took place in its history, and even every stone and fragment of it has its own tale, so every corner of this place, filled with secrets, is a great educational place for the younger generation. Later, the museum corner at the school was moved to one of the rooms of the office of the experimental station, and Mustazhap Namazgaliyev was appointed director of the museum. From 1971 to 1990, the Museum was a branch of the regional Museum of Local Lore. The local historian tells about this:

"Saraishyq Historical and Local History Rural Museum was officially established on the basis of the collected remains of the ancient Saraishyq heritage as evidence of its existence. The peculiarity of this museum is that it presents a variety of exhibits that are a source of archaeological antiquities".

In those years, Mustazhap was in close contact with L. Galkin, a researcher at the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences. In 1974, they met in person in Saraishyq and discussed the history, as well as shared advice. The historian was always open to new meetings, he was there and helped every researcher who came to Saraishyq, and contributed to the study of the settlement. Mustazhap Namazgaliyev also conducted many studies concerning the later life of the ancient Saraishyq. In the XVIII century, Saraishyq became one of the fortress of the Tsarist government in the Urals where a military garrison was kept and a prison was located. In November 1823, Isatai Taymanuly was imprisoned for opposing Zhangir Khan and Karauyl Khoja. In order to reveal these topics, the historian researched these issues and collected various information on his papers.

On the eve of the 50th anniversary of the Great October Revolution (1967), on the initiative of M. Namazgaliyev, with the support of Gumarov Zinolla and Adirisov Abu, heads of the school for training rural machine operators in Saraishyq, a stone sign was installed, as well as a marble plaque with names of those involved in the revolution from the village, fenced from the outside with an iron fence. This sign was one of the most significant places in the village of Saraishyq at the Soviet period.

Mustazhap Namazgaliyev's long-term teaching work was highly appreciated, he became the Honored Educator of the Kazakh SSR. He has written hundreds of scientific articles on the history of Saraishyq for publications of any level. In addition, it is worth noting that he has written countless works related to the importance of the subject of history in schools, and the benefits of children knowing the history of their country, and answering the question "What is the significance of history for the future?". After retirement, the honorary teacher worked as a researcher at the Saraishyq branch of the Atyrau Regional Museum of Local Lore. For his teaching activities, he was awarded Honorary Diplomas of the USSR and the Kazakh SSR, and repeatedly became an excellent teacher of pedagogical readings. Participated in the All-Union Exhibition of achievements of the National economy by special invitation.

Mustazhap devoted his whole life to the history of Saraishyq. He worked hard to achieve a comprehensive study of the past and present of the ancient city, as well as to introduce its history into school curricula so that the next generation would have in-depth knowledge of the history of Saraishyq. He was worried about the future of the ancient city. He writes about this:

"The museum has not been replenished with newly discovered exhibits over the past four years. I think it would be good to take care of a place that knows the history of our people. It would be great if a museum could be preserved in an ancient place and preserve the secrets of ancient history for present and future generations."

Mustazhap Namazgaliyev, thanks to the data collected in a small museum in the history room, was able to give students deep knowledge, and with his passion he was able to gain trust and increase students' interest in history. He brought patriotism, love for his native land, into the hearts of the younger generation and made a great contribution to the education of young people. As a result of his hard work and diligence, he did a great job for his region and by founding a museum, he showed not only his countrymen, but also everyone else the importance of the ancient settlement. His main duty was to collect and preserve the history of ancient Saraishyq, and popularize it for future generations. The values left by him today are the basis for the study and research of history.

The good deeds of M. Namazgaliyev, a researcher who is no longer with us, who worked hard to pass on the great feature of this ancient place to the next generation, continue today. Mustazhap's dream of improving the museum every year, the rural museum becoming a state museum, the museum had permanent research staff conducting research, and the museum fund was replenished with new exhibits, is being fully fulfilled today. The Saraishyq State Historical and Cultural Museum-Reserve has become a unique historical place where our guests, both from afar and near, can enjoy a spiritual impression. The Khan Ordaly Saraishyq Museum-Reserve is a regional museum–reserve of archaeological orientation. It was built on September 3, 1999 on the initiative of the then akim of the region Imangali Tasmaganbetov without withdrawing funds from the budget, thanks to the financial sponsorship of enterprises located in the region. The Saraishyq Visit Center was opened in July 2023. Various artifacts found during archaeological excavations indicate that the medieval city of Saraishyq was a center of international trade, one of the major political centers in the XIII-XVI centuries during the Golden Horde and Nogai Horde, a hotbed of culture and science, as well as an active religious center for the spread of Islam in the western part of Desht-Kipchak.

Our first president N. Nazarbayev, coming to Saraishyq and paying tribute to this historical place, said: "If we tirelessly study every stone, every jug and coin of Saraishyq and pass it on to the next generation, we will fulfill our duty to the country." Later, on his direct instructions, three State Reserves were opened: Bozok, Botai and Saraishyq. The project "Sacred Geography of Kazakhstan" includes 7 objects from Atyrau region. These are: the mausoleums of Akmeshit, Ushkan ata and tombstone of M. Utemisuly, Araltobe cemetery, underground mosque of Kulshan ata, Imankara cave and Saraishyq city.

Over the past 5 years, large-scale projects have been implemented to preserve, explore Saraishyq and consolidate the riverbank. The Saraishyq State Historical and Cultural Museum-Reserve was officially transferred to the Saraishyq Visit Center in July 2023, and the museum, opened in 1999, became the Saraishyq Ethnographic Museum. In addition, archaeological excavations and restoration work on accepted projects are taking place at the site of the historical monument. Currently, the medieval Western Gate at the entrance to the city and a dwelling made in the Golden Horde style have been erected. Thanks to the work carried out, special attention is paid to Saraishyq and a wide path opens up to the development of domestic and foreign tourism. The main goal of spiritual revival is to perpetuate our national spirit, the memory of the history of the region and not to lose national values.

The museum is a center of rich education and upbringing. It forms the moral nature, the inner world and the civic personality of people. "A museum is a place where people's past lives and lives are collected, so Academician Lunacharsky correctly called it an "unwritten book, i.e. unwritten history," writes M. Namazgaliyev. In this case, there is great hope that, being in close contact with the museum, educational events are held, the future generation will form a worldview, educate a model of patriotism in them and grow up to be patriotic citizens.

The past path in every person's life remains a kind of example for the next generation. As they say, "A man is born for his country," Mustazhap Namazgaliyev, a citizen who loved his country, is a good example left to future generations, and his study of the country's history, collecting its ancient

exhibits, introducing the knowledge gained into the consciousness of the younger generation is his legacy left to his generation. Therefore, there is no doubt that the Saraishyq Museum-Reserve, founded thanks to the work of local historian Mustazhap Namazgaliev and built on the basis of the history and values of Saraishyq that passed down from century to century, can offer a lot in modernizing our country and fostering nationalism. This museum really occupies a big place in the history of Saraishyq. The trail passed by the honored teacher on the way to a life filled with morality will never disappear. As they say, "Without knowing the past there is no future," let's make our future better by respecting the past.

References:

1. M. Namzgaliyev. " Murajaı – jazylmaǵan kitap (The museum is an unwritten book)"
2. M. Namzgaliyev. "Saraıshyq mýzeıi sherter syr (The mystery told by Saraishyq Museum)"
3. The Golden Book of Kazakhstan, pp. 166-168
4. M. Namzgaliyev. "Kóne Saraıshyq týraly (About the ancient Saraishyq)"

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХИ- МӘДЕНИ КЕШЕНДЕРДІ НАСИХАТТАУ: РУХЫ МЫҚТЫ, ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ЖОҒАРЫ, БІЛІМДІ ҰЛТ ТӘРБИЕЛЕУ КЕПІЛІ

Аманбаева Жазира Куановна – магистр, Атырау облысы, Жылыой ауданы, Жаңа Қаратон кентінің «№22 жалпы орта білім беретін орта мектеп» КММ- нің тарих пәні мұғалімі

Аңдатпа. Ортағасырлық тарихи ескерткіштерді қорғау және оны келешек ұрпаққа насихаттау мемлекеттің басты мақсаттарының бірі. Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау- рухани мұралардың сақталуына бағытталған мемлекеттік шаралар да аз емес. Тарихи және мәдени құндылықтарды сонымен қатар рухани мұраларды қорғау және сақтау мәселесі халықаралық дәрежеде қолға алынған. Мектеп бағдарламаларына енген рухани құнды ортағасырлық тарихи -мәдени кешендерді насихаттау болашақ еліміздің патриотты азаматтарын тәрбиелеуде баға жетпес құндылық деп білемін.

Түйін сөздер: мәдениет, құндылық, көшпенділер, мәдениет, қолөнер туындылары

Аннотация. Защита средневековых исторических памятников и популяризация их будущим поколениям является одной из главных целей государства. Существует множество государственных мер, направленных на охрану памятников истории и культуры – сохранение духовного наследия.

Проблема защиты и сохранения историко-культурных ценностей, а также духовного наследия поднята на международный уровень. Считаю, что пропаганда средневековых историко-культурных комплексов, имеющих духовную ценность, включенных в школьные программы, имеет неоценимое значение в воспитании патриотических граждан будущей страны.

Ключевые слова: культура, ценности, кочевники, культура, ремесла

Abstract: The protection of medieval historical monuments and their popularization to future generations is one of the main goals of the state. There are many government measures aimed at protecting historical and cultural monuments - preserving spiritual heritage.

The problem of protecting and preserving historical and cultural values, as well as spiritual heritage, has been raised to the international level. I believe that the promotion of medieval historical

and cultural complexes that have spiritual value, included in school curricula, is of invaluable importance in educating patriotic citizens of the future country.

Keywords: culture, values, nomads, culture, crafts

Қазақстан өңіріндегі ортағасырлық тарихи-мәдени кешендерді мектеп табалдырығынан зерттеп, зерделеп оқытып келеміз. Себебі білімді ұлтты тәрбиелеу жолындағы ұлттың, елдігіміздің патриоттық тәрбие берудегі маңызды рөл атқарары хақ.

Егер әр тұлға жауапкершілігі мол тарихи белтерді зерттейтін, зерделеп мұқият оқитын болса білімді ұлтты тәрбиелеу еш қиындық тумасы анық.

Қазақстан Республикасы саналы шешім, белсенді іскер, өзіне нық сенімді, жауапкершілігі мол азаматтарды тәрбиелеуді қажет ете отырып, жаңа әлеуетті модель қалыптастыру жолында. Осы ізетте отанына деген сүйіспеншілігі орта ғасырлық тарихтан бастау алу маңызды объективті шара болып табылады. Қазақстанның қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайы жағдайында аза-маттық тәрбие тәжірибесіне көңіл бөлуді арттыру тарихи тұрақты және педагогикалық мақсат. Педагогиканың даму тарихы практика мен теория бірлесуі әлеуметтенудің мазмұны мен әдістемесі екенін көрсетеді. Азаматтық тәрбие қоғамда болып жатқан өзгерістерді ескере отырып, білім мазмұны үнемі өзгеріп отырады. Мектеп оқушыларының бойында азаматтық әлеуметтік-мәдени тұрғыда кеңістік қалыптасады. Кеңістік тек әлеуметтік құбылыс емес, сонымен қатар мәдени, сондықтан мәдени-тарихи талдауды қажет етеді. Мектеп құқықтық және әлеу-меттік мәселелерді түсінуге, немесе, дүниетаным элементтерін қалыптастыруға және прогрессивті әлеуметтік дамуға бағытталған идяларды сіңіруге таптырмайтын білім ордасы. Мектеп азаматтық қоғамның прототипі болып табылады болашақ азаматтар сыни дағдыларды дамытып қана қоймайды ойлау, ынтымақтасу, т.б., сонымен қатар азаматтық дағдыларды меңгертеді әрекеттер мен әлеуметтену процесінде адамның өзін-өзі өзгертуі орын алады.

Азаматтық жеке тұлғаға тән мінез-құлық әлеуметтік-мәдени ор-та арқылы жүзеге асырылады, сыртқы әсерлермен еркін дамиды. Басқа адамдардың пікірін құрметтеу және өзіндік көзқарастарын қорғау қабілеті, сыни ойлауды дамыту, сияқтыжеке тұлғаның биік мұратқа көтерілу жолы, азаматтық санасы қалыптасады. Отбасы, мектеп, үйірмелер, қосымша білім беру мекемелері, балалар қоғамдық ұйымдары баланың азаматтық ұстанымын қалыптастырып, патриоттық тәрбие беру үшін бірлікте қызмет етуі тиіс. Тұлғаның қалыптасуы, отансүйгіш азамат болып қалыптасуы бірлікте қарастырылады.

Патриоттық тәрбие беру барлық пәндерге қатысты. Оқушылардың пәнге деген ынтасын, қызығушылығын арттыру үшін түрлі жаңа әдістемелік технологияларды пайдалана отырып сабақ өткізу арқылы тәрбиені еселей түсуге болады. Бұл өз кезегінде оқушылардың орынсыз мінез-құлық танытпауына, әр тапсырмаға мұқият және жауапкершілікпен қарауға, мұқият ойлануға, бағдарламалық материалдарды оңай және тез меңгеруге, сабақта жалықпауына, зейіндерінің шоғырлануына көмектеседі. Патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның әл-ауқаты қоғамдық және мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланысты екенін сезіну және мемлекеттің нығаюы жеке тұлғаның нығаюы екенін мойындау. қарым-қатынасты білдіреді.

Осыған байланысты оқытудың үш негізгі міндетіне: танымдық, тәрбиелік, дамытушылыққа жету үшін оқушыларды өз бетімен жұмыс істеуге үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту, ізденушілік, білімдерін практикада пайдалана білуге үйрету бағытында жұмыс жасалғаны дұрыс.

ҚР Ұлттық мұражайы жанынан құрылған «Киелі Қазақстан» ор-талығы ұсынған жалпыұлттық киелі орынға жататын 100 нысанның тізімі жалпыұлттық мәдени мұра және жергілікті маңызы бар ны-сандар тізімі өлкетанушылар мен қоғам қайраткерлерің қатысуымен ғылыми-сараптамалық кеңестің шешімімен жасалған болатын.

- *Халық ғасырлар бойы тағзым етіп келе жатқан 9 табиғи мұра*

- *Археологиялық және архитектуралық ескерткіштерге қатысты 12 нысан*
- Діни және ғибадат орындарына қатысты 32 киелі орын
- *Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты киелі 15 орын*
- *Этнопедагогика және патриоттық [2]*

Жас ұрпақты отансүйгіштікке қашанда тәрбиелеу біздің қасиетті борышымыз. Қазақстан Республикасының зааңнамалық бетшелерін қарай отырып:

- Археология ғылымы зеррету жұмысын жүргізе отырып, экспедициялар, саяхаттар ұйымдастыруы;
- Ескерткіштер орналасқан аймақты мемлекеттік тіркеуге алып, мәртебе беру;
- Ортағасырлық материалдық құндылыққа реставрациялық және реконструкциялық жұмыстарына қатысады;
- Ортағасырлық материалдық мәдениет қорын толықтыру мақсатында жәдігерлерді жинау, тарихи орындардың орналасқан жерлерін анықтау мақсатында экспедицияларға, іс-сапарларға шығады.
- Ортағасырлық жжәдігерлерге қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, мәдени-ағарту істеріне атсалысу, баспасөзде жариялау, ғылыми айналымға енгізу.

Қазақстан өңіріндегі ортағасырлық тарихи-мәдени кешендерді мектеп табалдырығынан зерделей отырып, білімді ұлтты тәрбиелеу жолында ортағасырлық тарихи мәдени ескерткіштерді республика, облыс көлемінде ұйымдастырылған ғылыми конференциялар мен семинарларға қатысу арқылы толыққанды мәліметтер жариялай аламыз және сол материалдарымызбен бөлісіп, тың мәліметтер таба аламыз.

Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау- рухани мұралардың сақталуына бағытталған мемлекеттік шаралар кешені. Еліміздің немесе өзге мемлекеттің аумағындағы ел тарихының халқының тарихи және мәдени мұралары мемлекет тарапынан қорғауға алынады. Тарихи және мәдени кешендерге тарихи, шығармалар, ғылыми немесе мәдени мәні бар діни не зайырлы сипаттағы мүліктік құндылықтар жатады. Сонымен қатар материалдық туындылар, кітаптар, қолжазбалар, археологиялық мұрағат материалдары, архитектуралық, тарихи, шығармалардың монументалдық ескерткіштердің құрылымдық бөліктері тағы басқаларын жатқызуға болады.

Рухани мұралар тізімге алынып, мемлекет аумағынан сыртқа шығарылмайды. Тек белгілі бір мәдени іс-шаралар кезінде құзіретті органның қатаң бақылауымен уақытша сыртқа шығарылуы мүмкін. Рухани мұраларды қорғау және сақтау мәселесі халықаралық дәрежеде қолға алынған. Көптеген халықаралық актілердің арасынан 1954 жылғы «Қарулы қақтығыс кезінде мәдени мұраларды қорғау туралы», 1972 жылғы «Мәдениет және табиғат мұраларын қорғау туралы», 1979 жылғы «Мәдени мұраларды заңсыз тасымалдау және оларға деген меншік құқығын беруге тыйым салу шаралары туралы» Конвенцияларды атауға болады.[1]

Тәрбие мен тәлім халқымыздың бүгіні мен болашағын дамыту үшін қажет. Сондықтан да, ең алдымен, бүгінгі қоғаммен үйлесімді ұлт болашағының бағытын айқындау қажет. Әр халықтың ықылым заманнан бері келе жатқан өз білім жүйесі бар. Тәрбие өзінің ұлттық табиғи тамырынан ажыраса, тәрбиелік сапасын жоғалтады. Сондықтан да оны рухани тұрғыда ұлт тағдырымен байланыстыра отырып, қазіргі қоғамның жағдайын ескере отырып, алға ұмтылу керек. Ұлы жазушы М.Әуезов: «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген өсиет қалдырды. Болашақ алдында, бүгінгі жас ұрпақ алдындағы аға буынның зор міндеті – толыққанды тәлім-тәрбие беру. Бұл арада тағы да ойымызды шегендей түссек, ұлт үшін, ұлт даралығы сақталу

үшін салт-дәстүрлердің ұрпақ тәрбиесінде алатын орны ерекше. Рухани құндылығымыз – салт-дәстүрлерімізді де жоғалтпай, заман көшінен де қалмай, бәсекеге де қабілетті бола алсақ, ұлттық мемлекетіміздің іргетасын бекіткеніміз болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0
2. Патриот тұлғаны тәрбиелеу https://zhalyn.kz/2023/05/24/%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0

АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТІНДЕ ҚОЛӨНЕР МЕН САУДАНЫҢ ДАМУЫ

Ризduанова Аружан Асқарқызы - Атырау қаласы білім бөлімінің «Жалпы білім беретін М.Отаралиев атындағы орта мектеп» КММ – нің тарих пәнінің мұғалімі

Аннотация. Сарайшық ірі сауда орталығы болғаны туралы Ә.Х. Марғұлан былай дейді: «Феодализм туып, көркею заманында және осыған байланысты халықаралық сауда мен айырбастық жануына сәйкес, сауда жолдарының бойынан елді мекендер пайда болып отырған. Бұлар тіпті, географиялық қолайлы орналасу жағдайларына байланысты экономикалық жағынан іріленіп, көрікті қалаларға да айналып, тарихи дамуымызда елеулі із қалдырған. Сондай жолмен Қазақстан территориясында пайда болған «Ортағасырлық қалалардың бірі – Сарайшық». Ә.Х. Марғұлан 1951 жылы Бүкіл Одақтық археологтардың кеңесінде жасаған «Сарайшық қазбалары» атты баяндамасында: «Сарайшық қаласы XIII ғасырдың II-жартысынан бастап, XV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың ең басты қалаларының бірі болды және Шығыс Европа мен Орта Азияны, Қытайды өзара байланыстыратын керуен жолының өте маңызды түйініне айналды» - деп баяндады.

Тарихшы ғалым А.Ю. Якубовский: «XIII және XIV ғасырлардағыдай, Орта Азия ешуақытта да Шығыс Европамен бүкіл феодализм дәуірлерінде қарқынды да, жүйелі сауда жасап көрген жоқ. Сарай Бату мен Сарай Берке қалалары ірі қол өнер өндірісі мен сауда орталығы бола отыра XIV ғасырда Қытай, Орта Азия, Кавказ және Персиямен сауда жасауда орасан зор шешуші рөл атқарады, - деп, тұжырым жасайды. Сарайшықтың XIII –XV ғасырлардағы халықаралық және құрылық аралық саудадағы орны барынша нығайған кезеңі. Сондықтан да бұл мәселені айрықша зерттеп, арнайы әңгіме жасауға тұрарлық жай, өйткені «Ұлы Жібек жолын» зерттеген көптеген тарихшы-зиялылар В.К. Бартольд, А.Н. Зеленский, С.П. Толстов тағы басқалар оның тарихы біздің жыл санауымыздан бұрын басталғанын дәйектеумен қатар, X ғасырлар сауда ұлғайып, Хазар мен Хорезм саудасы Сарайшық, Ақтөбе, Тас кешу, Ақмешіт, Ұшқан, Қарашүңгіл, Бейнеу, Құсшы, Білеулі және Қоңырат арқылы Үргенішке жететінін жазады. Сарайшық - орта ғасырдағы Европа мен Азияны жалғастырудағы бірден-бір екі құрлықты бөліп жатқан Ақ Жайықтың үстіндегі – алтын көпір іспеттес.

Түйін сөздер: Ұлы Жібек Жолы, қолөнер, керамика, сәндік қолданбалы, мәдениет, халықаралық сауда.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы - мәдениеті мен қолөнері дамыған білім мен ғылым ордасы болды. Азия мен Европа мәдениеті мен өнерін қоса қабылдаған қалада мәдениет

жылдам өркендеген. Мұнда сәулетті құрылыстар салынып, қала қорымы адамдар тәуіп ететін қасиетті әулиелі орынға айналған. Әсіресе, қолөнер бұйымдары дамып, қыштан ыдыстар мен түрлі бұйымдар жасау өркендеген. Соның нәтижесінде жергілікті маман-қолөнершілер өзінің сапалы әрі сәнді қыш ыдыстарын тауар ретінде сатумен де айналысқан. Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қалалардағы қыш өндірісі моңғол шапқыншылығынан соң тоқырауда болса, ал Сарайшық көзешілері халық сұранысын қанағаттандырып отырған. XIII ғасырда Европа мен Азия арасындағы керуен саудасы кең құлашын жайды. Қытайға теңіз жолы ашылғанға дейін керуен жолдарының мәдени маңызы зор болды. Осы керуен жолындағы ең басты тораптарының бірі – Сарайшық қаласы болатын. Сарайшық қаласының орнын алғаш зерттеген академик Ә.Х.Марғұлан Бүкіл Одақтық археологтар кеңесіндегі баяндамасында ерекше атап өткен болатын. Қазба нәтижесінде табылған заттардың барлығы да Сарайшықтың өзінде дайындалған, себебі ірі шеберханаларды айтпағанның өзінде, қалада керамикалық ыдыстарды жасау кезіндегі өндірістік қалдықтар өте жиі кездесетін. Ғалымның негіздеуінше, көп қызықтыратын заттардың бірі ірі құрылыстардың қабырғаларын әшекейлейтін плиталардың табылуы. Бұл плиталар басқа керамикалық жәдігерлер сияқты өндірістік қалдықтар өте мол кездеседі деп көрсетеді. Ғұлама ғалым бұл заттарды жасаған жергілікті шеберлер екенін атапкөрсеткен және қыш ыдыстардың атауыныңқазақша баламасын жазған. Бүгінгі күндерде бұл атауларды археологтар сөздік ретінде пайдалануда. Алтын Орда – дүниенің төрт бұрышына билігін жүргізген Шыңғыс хан иелігіндегі Жошының үлесіне тиген аса үлкен территориялық аумақ. Жошы Ұлысы қазіргі қазақ жерінің 65 пайызы құраған екен. Кейін бұл аумақтың құрамына Ресейдің еуропалық өңірі, Балтық теңізінің шығысындағы өлкелер, Польша, Мажарстан, Балқан елдері, Солтүстік Кавказ, Хорезм, Шығыс және Батыс Дешті Қыпшақ даласы енген. Осылайша, Жошы ұлысы немесе Қыпшақ даласы атанған ұлан-ғайыр даланың жалпы аумағы 10 млн шаршы шақырымға жеткен. Ұлық Ұлыс дәуірі шамамен екі жарым ғасырға созылды.

Жошы әлем тарихында 250 жылдық тарихы бар Алтын Орда атты ұлы империяның негізін қалап кетті. Алып аймақты қамтып жатқан империя мәдениеті де өз дәуірінің ерекше көрінісі болды. Алтын Орданың экономикасында қолөнер өндірісі маңызды рөл атқарғанын атап өткен жөн. Жошы ұлысының көшпенділері үшін табиғи шаруашылыққа қажетті керек-жарақты құрайтын үй кәсібі тән болды. Мемлекеттің қалыптасуының осы кезеңінде Плано Карпини ұлыстың әйелдері қысқа пальто, көйлек, аяқ киім, етік және былғарыдан бұйымдар жасайтындығын, сонымен қатар, арбаларды басқарып, оларды жөндейтінін айтады. В. Рубруктың айтуынша, ер адамдар садақтар мен жебелер, үзеңгі, жүген, ер - тоқымдар жасап, үйлер салады. И.Барбаро көшпенділердің шұға өндірісі, ұсталық және қару-жарақ қолөнері дамығанын хабарлайды. Қолөнершілер тек хан қажеттіліктерін қанағаттандырумен айналысты және хан сарайында тұрған. Жошы ұлысының қалаларында қолөнер өндірісі мүлдем өзгеше болды, өйткені, хандар жаулап алу соғыстары аяқталғаннан кейін қалалық қолөнер өндірісі мен сауданың маңыздылығын түсініп, ескі қалалардың жандануына және жаңа орталықтардың құрылуына және сауда жолдарының қауіпсіздігіне ықпал ете бастады [1, б.25].

Сарайшықта қыш ыдыстарын зерттеген археолог Агеева Е.И. олардың сапасы мен сәнділігіне ерекше баға берген. Орта Азияда керамика өндірісі тоқырауға ұшырағанда, қалада көзе жасау ісі өркендеді. Бұның өзі қалада көзелерді сыртқа сату саудасын жандандырды. Қыш ыдыстарының көркемдігі мен сапасының айрықша екенін И. Тасмағамбетов пен З. Самашевтың «Сарайшық» атты кітабынан көруге болады. Онда керамикалық көзелердің жүздеген үлгісі жарияланған. Сарайлар мен үйлер, мешіттер, кеспелер, т.б. құрылыстар салу үшін құрылыс заттары, қыш кірпіш өндірісі дамыған. Оларды безендіру үшін қаптама, сырлы қыш тақталар, оюлы қыш тақталар т.б. құрылыс материалдары қажет болды. Бұл үшін цехтік кірпіш шеберханалы салынған. Сапалы саз қажет болды. Шикізат үшін, сапалы қыш кеніштері ашылып, саз өндірілген. Бұл өндіріс көп қаража пен адам күшін қажет етті. Цехтік жүйе қалыптасты, өндірісте көлемі ұлғайды. Бұндай ұйымдарда жүздеген адамдар қызмет істеді. Қаладан кірпіш күйдіру ошақ (құмандары) ашылуы осыны көрсетті. Сарайшықтан табылған

жазуы бар құмыра ерекше. Оның биіктігі 80 см, ернеуі, көлемі 28,5 см, түбінің көлемі 23 см, қызыл қоңыр түсті белінде 5, шығында 1 қатар толық өрнегі бар. Орта ғасырлардағы керамикалық ыдыстардағы жазу негізінен, Құраннан үзінді, адам аты, шеңбердің таңбасы және өрнек ретінде мағынасыз «араб жазуы» сән ретінде сырлы ыдыстың ернеуіне жазылған [2, б.40].

Ескі Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары кезінде бояулы қыш бұйымдардың көптеген сынықтары табылды. Бедерленген, көк және жасыл бояумен боялып, мөлдір сырмен әрленген әсем ыдыстардың музейде тұрған сынықтарының өзі көздің жауын алады. Белгілі бір кәсіпорынның көптеп шығарып жатқан өнімі емес, әрқайсысына шебердің қолы тиген, дайын әдемі ыдысқа айналғанша қанша тер төгілген теңдесі жоқ әсем бұйымдар Сарайшыққа жан жақтан әкелініп қана қоймай, жергілікті жерде де дайындалған. Сырлы бұйымдарға негіз болған кашин балшығының ақ түсіне түрлі бояуларды қосу арқылы бізге тарих болып жеткен бұйымдар дайындалды. Бояулар Ұлы Жібек жолы керуендерімен Үндістаннан, Ираннан, Еуропадан жеткізілген. Сан ғасырға төтеп беріп, жер астында жүздеген жылдар жатса да өңін бермеген бояулардың қасиеті табиғилығында болса керек. Себебі, көк бояуды Үндістанда өсетін бұршақтұқымдас индигофера өсімдігінен, қызыл түсті балшықтан алған. Қазба материалдарына назар салсақ, бұл бұйымдар тек бояуымен ерекшеленіп қоймайды, бұйымның маңызды бөлшектері бедерленген. Осы бедерлерді көк, жасыл бояулармен айқындап, ноқаттар салып, жалпылама төсегі болған сұр, қоңыр негізгі түсі шығарылған. Кейбір бұйымдарда құстың бейнесі, арабша жазулар кездеседі. Көптеген бұйымдар алтын түстес сырмен әрленген [3, б.15].

Алтын Орда кезеңіндегі Еділ Болгариясының ауылдарындағы айналардың табылуы олардың қалалардан және ауылдық жерлерде сатылғанын көрсетеді. Еділдің ірі қалаларында металл айналарды өндірудің технологиялық және көркемдік мүмкіндіктері болды және осы өнімнің қажеттілігін ескере отырып, импортталған айналардан басқа, олардың өндірісі де болды, олар ішкі сауданың ассортиментіне қосылды. Сонымен қатар, оның тікелей мақсатына қосымша, металл айналар тұмар ретінде пайдаланылып сиқыр мен астрологияда ерекше рөл атқарды, бұл олардың пайдалану құнын одан әрі арттырды. Сыртқы сауда байланыстары нәтижесінде Шығыс елдерінен келген металл айналар тұрмыстық заттар ретінде кеңінен таратылды,айналардың эстетикалық қасиеттерін ескере отырып, сәндік қолданбалы өнер туындылары болды. Г.А. Федоров-Давыдов айналар туралы былай деп жазды: «синкретизм мен көркем талғамның эклектикасы Алтын Орда қалаларының тұрғындары арасында кейбір тұрмыстық заттардың дизайнында, мысалы, дөңгелек металл айналарында айқын көрінеді». Айналар бірнеше рет зерттеу объектісіне айналды. Айна туралы XX ғасыр зерттеушілері А.П.Смирнов, Т.А.Хлебникова, Г.Ф.Полякова еңбектерінде кең қамтылған.Л.Ф. Недашковский еңбектерінде Орда Увек айналары талданды. Болгария аумағындағы қалалық емес елді мекендер Полянский, Малиновский, VI Старокуйбышевский, III және V Семеновскийде табылған айналар туралы ақпараттар бар. Алтын Орданың көркем мәдениеті өзінің этникалық дәстүрлері мен шығу тегі бойынша әр түрлі заттарды ғана емес, сонымен бірге бір шығу тегі бір, бірақ мүлдем өзгеше, әр түрлі дәуірлердегі заттарды да өзінің құрамдас элементі ретінде қабылдады және сіңірді. Дегенмен, көптеген өнімдерде біз ою-өрнектің мотивтерімен бөлінген пішінді біріктірудің айқын немесе жасырын тенденциясын байқаймыз – бұл дәуірдің сәндік стилінің ерекшелігі. Ең қызықты және маңызды мәселе осы айналардың пайда болуы. Бұл мәселе бойынша негізгі көзқарастар Б.А.Литвинскийдің зерттеуінде баяндалды. А.Ф.Лихачев, Н.Ф.Катанов, М.П.Лавровтан басталған ғалымдардың көпшілігі айналарды Иран мен Қытай өндірісі және тиісінше, сыртқы сауда нәтижесінде Алтын Ордада импорт объектілері деп санады. Төменгі және орта Еділдің Алтын Ордалық қалаларында, соның ішінде Болгар, Биляр, Жукетау, Қазан, Елабуға қалаларында металл айналар тұрмыстық заттар ретінде кеңінен таралды және олардың эстетикалық қасиеттерін ескере отырып, сәндік қолданбалы өнер туындылары болды. Олар айна деп аталатын мыс пен қалайының арнайы қорытпасынан жасалған және шағылысу үшін қызмет ететін беткі жағы әрқашан жақсы жылтыратылған. Бұл айналардың көпшілігінде Алтын Ордаға сыртқы сауда байланыстары

немесе әскери жорықтар нәтижесінде Иран, Орта Азия және Қытайдан әкелінген айналар кездеседі. Айналарда ең қарапайым және кең таралған ою-өрнегі жоқ немесе қарапайым геометриялық ою-өрнегі болды. Шығыс еуропалық дала көшпенділері ортасындағы прототиптерде ою-өрнегі жоқ және геометриялық өрнекті айналар бар: шеңберлерден жасалған, жиегі қалыңдатылған шеңберлер арасында ромб және бүйір тұтқасы бар жиек бойымен қоюлатылған немесе шеңберлер арасында «толқын» типті стильдендірілген өсімдік өрнектері. Алтын Орда айналарының ою-өрнегіндегі өсімдік мотивтері Жошы мемлекетінің қалалық қолөнер орталықтарында қалыптасты және бірыңғай прототипі болмады. Бұл айналар көп жапырақшалы топ түрінде өрнектелген, жиегі мен бүйір тұтқасы қалыңдатылған төрт жапырақшалы ою-өрнекпен сипатталған. Айналардың жиегінде ойықтары бар, жапырақшалардың арасында өсімдік тектес ою-өрнек бар. Негізгі суреттің ішінде әр жапырақшасында нүктесі бар кішкентай сегіз жапырақшалы топтар құрамы бейнеленген. Алтын Орда ою-өрнегі ретінде қызғалдақтардың немесе лотостардың суреттерін қарастыруға болады, дегенмен, олардың шығыстық тегі айқын. XIVғасыр мұсылман елдерінен ою-өрнектерге арабескалы сюжеттер келді. Бұл орталық ою – өрнекті топтың айналасында «насх» жазуы бар, жиегі бойынша қалыңдатылған және екі жолақтан тұратын өрнегі бар сыртқы эпиграфиялық ою-өрнек, ортасында-екі сфинкстің симметриялы бейнесі суреттелген [4, б.65].

Сарайшықтың батыс пен шығысты байланыстырушы аса маңызды мәнін саяхатшылар: Плано Карпини, Вилгельм Рубрук, Ибн Батутта, Джованни Мариньоло, Бальдуччи Пеголотти, Юль және Дженкинсон жан-жақты, бірін-бірі толықтыра сипаттаса, дуалы ауыз тарихшылар: А. Левшин, В.В. Вельяминов Зернов, П. Небольсин, В.В. Бартольд, Б.А. Греков, А.Ю. Якубовский, А. Чулошников және М. Вяткин тағы басқалар Ұлы Жібек жолының Алтын Орда дәуірінде Сарайшық арқылы өтуінің экономикалық, саяси-стратегиялық мәндерін толық ашқан, яғни, XIII ғасырдың бірінші жартысында-ақ, Ұлы Жібек жолының жаңа бір тармағы Каспий теңізінің терістігі арқылы жүргізіліп, халықаралық байланыстың ең ірі, ең тиімді құралына айналуына Алтын Орда хандары Батудан бастап көрегенділікпен зор көңіл бөлген. XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырда Алтын Орда дербес қуатты мемлекетке айналып, оның халықаралық беделі өсіп, нығайып шет елдер мен қарым-қатынасы күшейді. Мысалы, Алтын Орданың Қытаймен, Индиямен, Мысырмен, Кіші Азиямен және Батыс Европамен саудасаттық байланыстары өркендеді. Көшпелі тайпаларды хандар мен ханзадалар және тайпалардың басқа да белгілі көсемдері мен ауқаттылары қысқы тұрақты мекендері ретінде сарайларда тұратын болды. Олар қалаларды қиратушылар емес, қайта қалаларды көркейтуші, қорғаушы және қала мәдениетімен сәулетінің қамқорларына айнала бастады. Алайда, орта ғасырдағы ірі қалалардың қоғамдық өмірдегі рөлдерінің өсе түскендігін сол дәуірдегі тарихшылар да сүйсіне жазады. Мысалы, Ибн-Арабшах Сарай қаласын суреттей келе, - «өте қысқа мезгілде Алтын Орда хандарының арқасында гүлденіп, даңқты ғалымдардың, шешендердің, шеберлердің қаласына айналды. Бұндай атақты адамдардың бір жерге жиналуы Мысырда да болған жоқ» - дейді [5, б.70].

Қорытынды. Сарайшық қаласы қалыптасуын және көрікті де салтанатты шаһарға айналуына: біріншіден, оның ірге көтерген орнының жағрапиялық жағынан аса маңыздылығы болса; екіншіден, қаланың Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, оған шаһар мен тұрғындардың кәсіби жағынан бейімделіп, қызмет көрсетуі; Үшіншіден, қаланың көркейіп, маңызының арытуына Алтын Орданың Мәңгі Темір тұсында моңғол империясынан дербестігін біржолата алуы; Төртіншіден, Алтын Орда тарихында елеулі із қалдырған Мәңгі Темір хан бастаған хандардың жерленуі; Бесіншіден, шаһар салтанатының артып, сәулеттене түсуіне Сарайшықтың Шығыс Дешті-Қыпшақтағы рухани орталыққа айналуы негіз болған.

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Давыдов Г. А. Исторические особенности городов в монгольских государствах Азии в XII– XIV вв. // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1983. - с 217.

2. Валеева, Д. К. Проблемы возникновения и развития татарского ювелирного искусства в контексте «Запад Восток» // Очерки по истории татарской культуры. Казань, 2001. – с 515
3. Мыңжани Н. Қазақтың көне тарихы. Алматы, 1993 жыл. – 400 бет
4. Жұмаханов Т. Алтын Орда. - Алматы: Мектеп, 1990. - 224 бет
5. М. Г. Сафарғалиев. Алтын Орданың ыдырауы . - Алматы: Дайк-Пресс, 2014. - 326 бет

УДК 94(574)

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР МӘРТЕБЕСІ МЕН С.ДАТҰЛЫ КӨТЕРІЛІСІ (М.П.ВЯТКИН ЗЕРТТЕУЛЕРІ БОЙЫНША)

Асанова Ақбота - «Тарих» ББББ 2-курс магистранты,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада Кеңес дәуірінде Қазақстан тарихын зерттеуге зор үлесін қосқан тарихшы ғалым М.П.Вяткиннің еңбектеріндегі қазақ батырлары мен «Сырым батыр» монографиясындағы тарихи тұлғалар, олардың жанқияр батырлығы, Ресей отарлауына қарсы көтерілістердің барысы талданады. Сонымен қатар М.П.Вяткин еңбектерінің құндылығы жөнінде мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: батыр, Сырым батыр, қозғалыс, қазақ қоғамы, Кіші жүз.

Аннотация. В данной статье анализируются казахские герои в трудах ученого-историка М.П.Вяткина, внесшего большой вклад в изучение истории Казахстана в советское время, исторические личности в монографии «Сырым батыр», их самоотверженность, ход восстаний против русской колонизации. Также приведены сведения о ценности трудов М.П.Вяткина.

Ключевые слова: батыр, Сырым батыр, движение, казахское общество, Малый жуз.

Annotation. This article analyzes the Kazakh heroes in the works of the historian M.P.Vyatkin, who made a great contribution to the study of the history of Kazakhstan in Soviet times, historical figures in the monograph "Syrym Batyr", their dedication, the course of uprisings against Russian colonization. Information on the value of M.P.Vyatkin's works is also provided.

Key words: batyr, Syrym batyr, movement, Kazakh society, Small zhuz.

М.П.Вяткин деректану қызметі барысында қазақстандық тарих ғылымының дереккөздік базасын едәуір байытып, толықтырды. Ол ашқан және жариялаған мұрағаттық материалдар өткен ғасырдың 40-жылдарына дейін іс жүзінде толыққанды қолданылмады. Бұл Қазақстан тарихының көптеген мәселелері бойынша, оның ішінде қазақ қоғамындағы Ресей патшалығының отаршылдық саясаты бойынша зерттеулер аясын едәуір кеңейтуге мүмкіндік берді. Кіші жүздегі халық толқуларының себептерін дәлірек түсінуге, сондай-ақ Сырым Датұлының ұлт – азаттық қозғалысының жекелеген сәттерін байқауға және XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамын зерттеуге мүмкіндік берді. Осы қызмет барысында ол көптеген мұрағаттық материалдарды өңдеді, ондағы ақпараттың құжаттарын таңдады, дереккөздерге ішкі және сыртқы сын айтты [1, 19 б.].

Ғалым "батырлар" әлеуметтік тобына қатысты егжей-тегжейлі тоқталды. Қазақстанның ғылыми орталарында қазақ қоғамының осы санатына деген қызығушылық әрқашан болған.

Соғысқа дейін де оған ҚФАН тарихшыларының (Ғылым академиясының Қазақ филиалы), атап айтқанда В.Ф.Шахматовтан батырлардың әлеуметтік мәні туралы мақала жазу және сол арқылы батырлардың табиғаты туралы мәселе бойынша әдебиетшілер мен тарихшылар арасындағы туындаған дауларды тоқтату туралы бірнеше рет ұсыныс түсті. "Жолдастар оларды кез-келген әлеуметтік топ деп санамайды, тіпті "қара сүйек" феодалдарының өкілдері. Олардың пікірінше, батыр - тек батыр, ержүрек жігіт, халықтың сүйіктісі. Әлбетте, бұл біржақты көзқарас әдеби очерктерде, кітаптарда көрініс табады. Бұл дау әдеби сектордың жұмысын өндеген Мәскеу редакторларының бірінің өтінішіне байланысты туындады. "Известияның" келесі санында "батырлардың әлеуметтік - таптық табиғаты" мақаласын қою орынды деп санайсыз ба, онда батырлардың халық санасына не үшін кіргені, батырлар ретінде және батыр сөзі неге танымал болды" деп жазды В.Ф.Шахматов [2, 69 б.]. Бірақ батырлар тақырыбына байланысты мақала шыққан жоқ. М.П.Вяткин жалпы Қазақстанның әлеуметтік дамуына әсер ететін басқа да еңбектерінде қазақ қоғамының осы әлеуметтік категориясына сипаттама берді.

Батырлар қазақ қоғамында өте кең таралған және М.П.Вяткин атап өткендей, XVIII ғасырдағы "батыр" термині ол әлеуметтік емес, тұрмыстық сипатта болады. Алайда, егер біз бұл терминнің жекелеген топтарға қатысты таралуына назар аударатын болсақ, онда оның XVIII ғасырға әлеуметтік таралуы мағынасында белгілі бір заңдылық пен тарихи тенденция бар. Батырлар көбінесе рулық старшиналар арасында кездеседі, ғалым мұны белгілі бір тарихи үрдіс деп санайды.

XVIII ғасырдың мұрағаттық деректерін, сондай-ақ осы тақырыпты қозғайтын тарихи әдебиеттерді талдай отырып, ол батыр атағын рулық ақсүйектермен біріктіру Орта жүзде де, Кіші жүзде де бірдей жүргеніне назар аударады. Бұл әсіресе XVII-XVIII ғасырларда айқын байқалады, өйткені бұл дәуір қазақ халқы үшін сыртқы жаулардың шапқыншылығы мен шағылысуымен байланысты үлкен сілкіністер дәуірі. Бұған себеп ретінде Тәуке хан қайтыс болғаннан кейінгі ішкі қақтығыстар мен сұлтан топтары арасындағы жанжалдар жатады. Әскери оқиғалар сол кезіннің өзінде жеке қасиеттерімен ерекшелене білген батырларды бірінші орынға қойды, содан кейін олар айналасында адал жігіттерді жинады. М.П.Вяткиннің көзқарасы бойынша бұл процесс ежелгі немістерде айқын көрінеді, онда даңққа ие болған әскери көсем өзіне жеке адалдықпен қарыздар жастардың олжасын аңсаған көпшілікті жинады. Оның айтуынша, батыр атағы ешқашан тұқым қуалайтын емес: ол тек жеке қасиеттерге ие болды.

Дереккөздерде қалдырылған мәліметтерге сүйене отырып, батырдың жағдайы оның әскери талантымен ғана емес, сонымен бірге әскери дайындығымен, байлығымен, оны белсенді қолдаған ерікті жақтаушыларының санымен де анықталды деп айтуға болады. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, қазақтар арасындағы байлық пен саяси ықпал бойынша кейбір батырлар кейбір хандар мен сұлтандардан асып түсті [3, 203 б.]. М.П.Вяткиннің еңбектерінен көрініп тұрғандай, мұндай батырларға Есет батыр, Бөгенбай, Бөкенбай, сондай-ақ Сырым жатады.

М.П.Вяткин Сырым Датұлының ұлт - азаттық қозғалысын зерттеуде XVIII ғасырдағы Кіші жүз қазақтарының өміріндегі күрделі әлеуметтік-экономикалық, ішкі және сыртқы саяси жағдайлардан тұратын бұл қозғалыстың себептерін нақты көрсетуге тырысқанын атап өткен жөн. XVIII ғасырдың II жартысында қазақтардың жаппай бас көтеруіне алып келген оқиғалардың бейнесі.

XVIII ғасырдағы Қазақстандағы ең маңызды халық бұқарасының қозғалысы бірі Сырым Датұлының жетекшілігімен болған көтеріліс болып табылады.

М.П.Вяткин өз зерттеуінде Сырым Датұлының басшылығымен болған көтеріліс кезеңдерінің барысын егжей-тегжейлі талдап, кеңінен атап өтті, әр түрлі уақыт кезеңдерінде қарама-қарсы тараптардың мақсаттары мен міндеттерін көрсетті.

Сырым Датұлының көтерілісінің басталуы 1783 жыл мен 1784 жылға дейін тек Орал казактарына және негізінен Чағанов отрядына бағытталған. Чағанов әрекеттері қазақтарды тонау, бопсалау болды. 1782-1783 жылдары қазақ ауылдарында қыс қатты болды. Чағанов

отрядының рейдтерінен Нұралы хан ауылдары да зардап шекті, оларды қорғау үшін Сырым Датұлы көтерілді.

Сырымның тарихи бейнесін қайта жасау үшін ғалым қазақтардың батыр туралы халық аңыздарына жүгінеді, онда ол өзін ақылдылықпен және адалдықпен дәріптеген ерекше дарынды және көрнекті адам ретінде бейнеленген. Өзінің қабілеттерінің арқасында ол байбақты руының биіне айналады.

Сырым батырлық пен батылдықтың үлгісі болды, көптеген өмірлік мәселелерде дана болып саналды. Ғалым Сырым батыр туралы халық аңыздары ол туралы тарихи шындыққа өте жақын екенін атап өтті. Оның Сырымның жеке басына деген көзқарасы С.Мұқановтың еңбектерінде расталады [2, 72 б.].

Сырымның басқаруында 2 мыңға жуық адам болды, бұл оны ірі рулық старшиналар қатарына жатқызуға мүмкіндік береді. М.П.Вяткиннің пікірінше, Сырымның байлығы мен әсері туралы ұлы еске алу асын оның құрметіне мұрагерлері бергені де айтады. Оның дұрыстығын дәлелдеу үшін маңызды дәлел, Сырым ханның әпкесін әйел етіп алып, Нұралы ханымен туыстық қатынаста болғанын айтады. Кедей батыр үшін бұл мүмкін емес. М.П.Вяткин Гавердовскийдің мәліметтерін толықтырады, ол өзінің жазбаларында "Сырым өзінің байлығымен және адал халқының санымен ханнан асып түскенін" атап өтеді [4, 176 б.]. Мұнда Нұралы хан мен Сырым батырдың туыстық дәрежесін нақтылау қажет. Бұл мәселемен айналысқан кейбір тарихшылар атап өткендей, М.П.Вяткин монографияда бір жағдайда Сырымның Нұралы ханның әпкесіне, ал екіншісінде Нұралы Сырымның қарындасына үйленгенін айтады. Зерттеушілер жаңа мұрағаттық деректерге сүйене отырып, Нұралы шын мәнінде Сырымның қарындасына үйленгенін және осы некеден ханның екі ұлы болғанын айтады [5, 83 б.].

Сырым батыр туралы орыс материалдарындағы алғашқы сенімді мәліметтер 1774 жылға жатады және олар Е.Пугачевтің қозғалысымен байланысты. Бұл кезең әр түрлі рулардағы қазақтардың шашыраңқы сөздерін біріктірген бірнеше старшиналардың қатарында болуымен сипатталады. Сырым Датұлының Е.Пугачевтің қозғалысына қатысуы ретінде М.П.Вяткин А.В.Суворовтың 1775 жылғы 12 маусымдағы хабарламасын келтіреді, онда тек қатысқаны туралы ғана емес, батырдың патша әскерлерімен күрестегі көшбасшылық рөлі туралы тікелей куәлік бар. Тарихшы қақтығыстың қанша уақытқа созылғанын және оның қалай көрінгенін айта алмайды, бірақ қолда бар эскиздік мәліметтерге сәйкес, 1776 жылға қарай Сырым Датұлының әрекеттері патша әкімшілігіне қарсы бағытталмағаны белгілі. 1783 жылы тамызда Сырым Орал казак әскері мен шекара билігіне қарсы күреске тартылды. М.П.Вяткин атап өткендей, Сырымның Орал әскерінің отрядтарына қарсы әскери әрекеттері 1783 жылдың күзіне жатқызылуы керек, ал сол жылдың желтоқсанында Сырым тұтқынға алынды. 1784 жылдың көктемінде Нұралы хан Сырымды тұтқыннан сатып алуға мәжбүр болды, ол үшін 40 жылқы мен 350 рубль төледі. Нұралы хан бұл қадамға тек туыстық және туыстық байланыстар үшін ғана емес, сонымен қатар Сырымның Кіші жүз қазақтары арасында беделі жоғары болғандықтан да барды, деп атап өтті ғалым.

Тұтқыннан оралғаннан кейін Сырым Орал әскерімен одан әрі күреске дереу қосылады. Бірақ Сырым Датұлының қозғалысы, М.П.Вяткиннің пікірінше, осы кезеңде жергілікті әкімшілікпен және Орал әскерімен күрес бағытында жүрді және негізінен отаршылдыққа қарсы әрекеттерден аспады. Бұл 1785 жылға дейін, наурыз айында орыс отрядтары Айшуақ сұлтанды тұтқынға алғанға дейін болды.

Ханның озбырлығы мен зорлық-зомбылығынан туындаған наразылық қазақ ауылдарының кең ауқымын қамтыған кезде, старшиналар ханға қарсы күресті бастады. Белгілі зерттеуші Ж.Қасымбаев атап өткендей, Нұралы ханның фискалдық саясаты өте зиянды салдарға әкеп соқты. Көшпелі қазақтардың өз қалауы бойынша бөлінуі, оларға дала заңнамасында көзделмеген міндеттер жүктелуі қазақтардың жалпы наразылығын тудырды [6, 159 б.]. Айта кету керек, қазақтар әрқашан өздерінің құқықтарына нұқсан келтіретін барлық жаңалықтарға теріс жауап берді және бұған белсенді түрде қарсы тұрды, бұл әдет-ғұрыптарда

көзделмеген және олардың ата-бабалары осылай өмір сүрмеген деп апелляциялық шағым түсірді.

М.П.Вяткин Сырым мен Нұралы хан арасындағы қарым-қатынасты зерттеуге таптық тұрғыдан қарады, бұл уақыт рухына толық сәйкес келді және Сырым мен Нұралы арасындағы келіспеушіліктердің себептері белгісіз екенін атап өтті.

Сірә, Сырым мен Нұралы арасындағы алшақтықтың негізінде жеке араздықтан басқа себептер болған. 1785 жылғы мұрағат материалдары куәландырғандай, Сырым Нұралы ханға қазақ дәстүрлері бойынша әдеттегідей Кіші жүз даласының ортасына көшуді ұсынды. Хан Сырымның ұсынысын қабылдамағаны және Ресеймен шекарада қалғаны белгілі. Нұралының бұл мінез-құлқының себебі ханның жүз билеушісі ретіндегі позициясын біртіндеп жоғалтқаны және өзінің қауіпсіздігін сақтау және өз билігін нығайту мақсатында патшалық Ресеймен жақындасу қажеттілігін көргендігінде [6, 162 б.]. Қазіргі зерттеушілер де осыны атап өтіп, осы сәттен бастап Нұралының барлық қызметі патша әкімшілігімен байланысты болатынын атап өтті.

М.П.Вяткин өз зерттеуінде Сырымның мінез-құлық сызығын белгілеуге, оның 1792 жылға дейін патша үкіметімен одақтастық әрекеттеріне не түрткі болғанын және бұрын қалыптасқан байланыстардың үзілуіне не негіз болғанын көрсетуге тырысты. Нұралы ханның билігі дағдарысқа ұшырады, халық одан алыстап кетті, патша үкіметі ханның жағдайды өзгертуге дәрменсіздігіне сенімді болды. Хан тобына қарсы қозғалыс кеңейіп, бүкіл Кіші жүзді қамтыды. Жүздің танылған басшысы ретінде Сырымды Байбақты, Таза, Шекті, Табын, Шеркеш рулары қолдады.

М.П.Вяткин бұл қозғалыстың әлеуметтік тірегі "қара сүйек" өкілдері болғанын атап өтті. Старшина партиясының көпшілігінің талабы Нұралы хан билігін жою және олардың еркіне мойынсұнатын басқа билеушіні сайлау болды.

Бірақ хан билігін толығымен жоюды талап еткен басқа старшиналар тобы болды. М.П.Вяткин атап өткендей, оларға Сырымда қатысты. Бұл 80-ші жылдардың ортасына дейін болған сияқты, содан кейін хан билігін сақтауды жақтаушылар басым болды, бірақ үлкен өкілеттіктерді старшиналарға берді. Мәселе хан билігін жою туралы емес, оны шектеу және мүмкін реформалау туралы болады. Қазақ старшиналары барон О.А.Игельстромның қолдауын осылай түсінуге болады.

М.П.Вяткин бұл қозғалысты рулық дворяндар бастаған "қара сүйек" басқарғанына назар аударады. Патша өкіметінің зорлық – зомбылығы мен шыңғыстықтардың бопсалауы осы феодалдарға бағынатын қазақтарды қиратты, ал олардың Нұралылардың қатысуынсыз өзін-өзі басқаруға тырысқаны туралы шағымдары тек феодалдардың шағымдары болды. Ғалым қозғалыстың феодалдық басшылығына сипаттама береді, ол Сырым қуған міндеттерді де көрсетеді: "бұл бағдарлама феодалдық қанау жүйесіне қарсы күрес міндеттерін қоймады, ол тек ескі дворяндар мен патша отарлаушыларының феодалдық-отаршылдық езгісінің формаларын жоюға тырысты. М.П.Вяткин мұнда Сырым тактикасы мен оның қозғалысының саяси жағының сәйкессіздігін түсіндіруге тырысады.

1785 жылдың маусым айының ортасында қазақ старшиналары мен рубасшыларының жиыны өтті, онда Нұралыны биліктен шеттету туралы шешім қабылданды. М.П.Вяткин Нұралы ханның басқаруында Әлімұлына жататын кейбір жекелеген рулар – Шекті, Қаракесек, Қарақете, Қарасақал және Байұлы ұрпағының 12 ұрпағы болғанын атап өтті. Хан атағынан айыру туралы шешіммен Нұралы, ғалым атап өткендей, 20 (ал басқа жағдайда 21) рудың өкілдері қол қойды. Бұл алшақтық, қазіргі зерттеушілер атап өткендей, Жаппас руының кейбір дереккөздер бойынша Алтын және Жаппас болып бөлінуіне байланысты пайда болды, ал басқалары бойынша мұндай бөліну тіркелген жоқ.

Хан тобы Сырым қозғалысының дамуына кедергі бола алмады. Кіші жүздегі азаттық қозғалысының күшеюі және Хан тобының әлсіздігі, патшаның отаршылдық үстемдігінің негізі ретінде, патшалық үкімет үшін одан да қауіпті болып көрінді, қазақтардың Пугачев қозғалысына қатысуы туралы естелік әлі тірі болды. Бұл жағдайда, деп атап өтті М.П.Вяткин,

ескі ой – патша әкімшілігін басқаруға енгізу арқылы даладағы ықпалды нығайту қайтадан пайда болады.

Ресей үкіметі О.А.Игельстромның реформаларын жүзеге асыру үшін ханды жүзден алып тастау қажет екенін түсінді. М.П.Вяткин атап өткендей, Нұралы хан Уфада саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Ж.Қасымбаыв жазғандай: "өз қол астындағыларға алданып, тіпті кейбір туған ағаларына опасыздық жасаған, ең бастысы, елден Сырым батыр қуып шыққан адам қуғынға ұшырады. Саяси қуғын-сүргін ретінде Уфаның бөтен жерлеріне жіберілген Нұралы 1790 жылы өмірден озды, Сырымды да, неміс баронын да қарғап, оларды тақтан бас тарту мен жер аударудың кінәсі деп санады" [6, 162 б.].

Қазіргі жағдайда О.А.Игельстромға реформа жүргізу үшін Сырым тобына сүйенуден басқа ештеңе қалмады. Бұл өз кезегінде старшиналық топты сұлтан тобына қарсы күресте айтарлықтай күшейтті. 1786 және 1787 жылдар "ақ сүйек" дворяндары үшін қиын жылдар болды. М.П.Вяткин белгілі бір тәуелсіздікті Сырдария ауданында, яғни шекара сызығынан өте алыс орналасқан Ералы ғана сақтағанын атап өтті. Бірақ оның ұстанымы әбден дүрбелең болды, өйткені басты рөлді Әлімұлы ұрпағы қазақтарының ханы таңдаған Қайып ойнады. Тек 1786 жылы сұлтандар есім Сырымды тұтқынға алып, Ералыны тапсырған кезде ғана старшина партиясына елеулі соққы бере алды. Бірақ көп ұзамай Сырым О.А.Игельстромның белсенді көмегімен босатылады, бұл патша әкімшілігінің реформаларды жүзеге асыруда старшиндар тобына сенім арту туралы шешімімен түсіндіріледі.

Бұл туралы Ж.Қасымбаевта айтып, " батырмен болған қырғын Ресей әкімшілігінің беделіне нұқсан келтірер еді. Өйткені, Баронның Хан ордасынан шығару жөніндегі барлық бұрынғы шаралары Сырым тобының ұстанымымен объективті түрде сәйкес келді, дегенмен олардың күш-жігерінің алдын-ала келісілуін болжау қиын" [6, 164 б.].

Шекара соты іс жүзінде қабілетсіз мекеме болып шықты. М.П.Вяткин олардың жүзде айтарлықтай саяси рөл атқармағанын және олардың пайдасыздығын барон О.А.Игельстромның өзі түсіне бастағанын дұрыс айтады. Сондықтан генерал-губернатор 1789 жылы хан билігінің ордасында қайта жандануды көздейтін жаңа жоба әзірледі.

Зерттеуші Санкт-Петербургтің билеуші топтары хан билігін жою реформаларын "қауіпті тәжірибелер" деп санағанын атап өтті, өйткені олар жүз ханы негізінен шағын монарх деп есептеді.

Ғалым егер Сырымның қозғалысын объективті түрде бағалайтын болсақ, онда ол жалпы далада өрбіген феодалдық-отарлық қанау жүйесіне қарсы бағытталғанын атап өтті. Халық алдында бұл қанау тек патша әкімшілігімен ғана емес, Әбілқайыр үйінің сұлтандарымен де байланысты болды. Бұл себептер шикізатқа тек рулық дворяндарды ғана емес, сонымен бірге халықтың кең ауқымында қызу жауап пен қолдау табуға мүмкіндік берді. Сырым Нұралы ханға іргелес жүз ішіндегі феодалдарға бұқараның наразылығын пайдаланып, сонымен бірге патша әкімшілігінің хан тобына қарсы күресте қолдау табуы маңызды болды.

Белгілі бір қайшылық бар, оны шешу халықтың қозғалысты қолдауын жоғалтуға немесе патша өкіметімен үзілуге әкеледі. Қозғалыс дағдарысы М.П.Вяткиннің пікірінше, Сырымның сәйкес келмейтін тактикасымен жеделдеді. Батыр патша үкіметімен одақтың күйреуінің сөзсіз екенін түсінді, осыған байланысты ол Бұхарадан одақтас іздеді.

1790 жылы ақпанда Сырым мен сұлтан Қаратайдың (Нұралы ханның ұлы) орыстармен қақтығыстары тіркелді, бірақ сол жылдың наурыз айында Сырым Ресеймен бұрын болған үзіліс ниетін жоққа шығарды, тіпті керісінше, онымен достық қарым-қатынасты сақтауға тырысады. Сырымның бұл мінез-құлқының себептері, деп санайды М.П.Вяткин. Байұлы ұрпағының ықпалды старшиналарының шекара сызығынан көшпелі түрде кетуге деген құлықсыздығында және бұл патша әкімшілігімен ажырасуды білдіреді. Айта кету керек, ол кезде патша әкімшілігінің ескі бағытқа – сұлтан тобына бет бұруы жоспарланған болатын, ал бұл шикізатта ол патша билігіне кең жеңілдіктер жасады.

Генерал-губернатор О.А.Игельстромды Санкт-Петербург үкіметі кері шақырады, ал жергілікті билік бұрынғы басып алу және рейдтік саясатқа қайта оралып, Сырым қозғалысына жаңа серпін берді. Бұрынғы генерал-губернатордың орнына А.А.Пеутлинг отаршылдық

саясаттың дәстүрлі әдістеріне оралды. 1791 жылы сұлтан Ералы ханның сұлтан тобының жетекшісін тағайындауы да осы үрдістің жарқын көрінісі болды. Бұл патша билігінің сұлтан тобымен татуласуға және Сырымның ақсақалдар тобымен қарым-қатынасты үзуге деген ұмтылысын көрсетеді. Сырым А.А.Пеутлингтің тағайындалуымен күшейген қазақтардың күйреуін және Ералы ханның тағайындалуының мәнін түсінді.

М.П.Вяткин А.А.Пеутлингтің атына жазған хатында старшиналар патша үкіметін "халықты алдап басқарғысы келеді"деп тікелей сөгетінін атап өтті. "Егер олай болмаса, бізді императрицаға жіберуге не кедергі болады, дәл сіздің алдауыңыз бен айла-амалдарыңыз неден көрінеді, сіз бізді ноғайлар мен башқұрттар сияқты жеткізгіңіз келеді, қызмет көрсетуге асығыңыз және біздің балаларымызды сарбаздар етіп, оларды қолданыңыз. Жорықтар мен әртүрлі ауыртпалықтар бізге жүктегіңіз келеді. Біз сіздің барлық ниеттеріңізді түсіндік, өйткені Симнің алдында сіз орыстар күміспен және басқалармен қаншасын құлдыққа алып келдіңіз " [2, 85 б.].

Мұның бәрі 1792 жылы Сырымның Ресейге соғыс жариялауына және сызықтық шекара бекіністеріне шабуыл жасауға көшуіне әкеледі.

М.П.Вяткин Сырым қозғалысының өрлеуі Кіші жүздің колонияға айналу қаупімен тікелей байланысты екенін атап өтті. Бұл кезеңде қозғалыс азаттық күрес сипатын алады. Осы уақытта Илецк қаласына қарулы шабуылдар байқалды, Красногорск бекінісіне шабуыл дайындалды. Ғалымның пікірінше, Сырымның әскери әрекеттерімен бірге болған сәтсіздіктер мен жеңілістер старшиналардың санасында патшалықтың отаршылдық үстемдігіне қарсы тікелей қарулы күрестің пайдасыздығы туралы ой тудырды. Тарихшының бұл пікірімен келісуге болмайды, өйткені Қазақстанның барлық кейінгі тарихы ғалымның бұл ойына қайшы келеді. Сырым Датұлының XIX ғасырдағы қозғалысынан кейін белгілі болды. Арынғазы, Қаратай, Кенесары ханның және басқа да сұлтандардың отаршылдыққа қарсы кең ауқымды күресі басталады. Уақыт өте келе батырдың жүздегі жағдайы күрделене түсті.

М.П.Вяткин қарулы күреске әкелген күрделі ішкі саяси жағдайды егжей-тегжейлі зерттейді. Дереккөздер көрсеткендей, қазақтарда қыс мезгіліне жұтқа байланысты экономикалық жағдайдың жалпы нашарлауы байқалған жағдайда, жүздің ішінде барымта дами бастайды, ол ғалымның көзқарасы бойынша "қазақ қоғамының феодалдық шыңына қарсы қазақ кедейлерінің таптық күрес формасына айналған [7, 186-187 б.].

Тарихшы өз жұмысында қарама-қарсы тараптар көшбасшыларының мінез-құлқының себептерін жан-жақты ашып, олардың әрі қарайғы әрекеттерін түсіну үшін көрсетті. Сырым патша әкімшілігінің осы келіссөздерге деген оң көзқарасын біле отырып, ханмен татуласу Ресеймен байланысты қалпына келтіруге әкелетінін түсінді, ол әрқашан қақтығыстардан аулақ болуға тырысты. Нұралыдан ажырағанға дейін Сырым Есіммен тығыз достық байланыста болды және енді жаңадан сайланған хан старшиналық топтармен жақындасуды іздейді деп үміттенді. Есім (Әбілқайыр руындағы еңбек өтілі бойынша оның хан тағына құқығы жоқ екенін біле тұра) сұлтандардың жаңа ханды тағайындау кезінде еңбек өтілі бойынша айналып өткен Айшуақ фамилиясының қолдауына сене алмады. Бірақ біраз уақыт өтіп, Сырымның жаңа ханға деген үмітінің қаншалықты негізсіз болғаны анық болады.

Есім хан Сырымға қатысты екіұшты ұстанымға ие болды: ол онымен келіссөздер жүргізді, бірақ сонымен бірге оған патша әкімшілігін қарсы алды.

1796 жылы қыркүйекте Сырым ұйымдастырған старшиналар съезі ханмен татуласу мәселелерін талқылау үшін өтті. М.П.Вяткиннің пікірінше, бұл "жүздің өміріндегі барлық маңызды мәселелер бойынша дербес шешім қабылдамаған, бірақ старшиналар съезіне жүгінген" Сырымға тән қасиет [4, 296 б.].

Старшиналардың бұл жиналысында ханмен келіссөздерді бастау әрекеттері оның ең қатал жақтастарын Сырымнан алшақтатқаны белгілі болды. Тарихшы сұлтандарға билікті уақытша жоғалтуға және айтарлықтай қорлауға әкеп соқтырған 13 жылдық күресті олар ұмыта алмады, сондықтан ол осы әлеуметтік топтан қолдау табуға тырыспауы керек. М.П.Вяткин Сырым мен Есім хан келіссөздерінің үзілу себебін, содан кейін күрестің жаңа кезеңіне көшуді дәл осылай көреді. Сырымның артынан өте аз старшиналар ерді (барлығы 9 адам), бірақ бұл,

біздің ойымызша, қозғалыстың ең радикалды жақтаушылары, Сырымның сенімді тірегі болды; бұл старшиналар хан билігі мен патша отарлаушыларының бітіспес қарсыластары болды. Ғалым атап өткендей, Сырым күресте өз жақтастарын, әдетте, шекті руынан тапқан. Шекара істері экспедицияларының материалдық деректерін талдаудан Кердері, Кете, Шомеке және Алаш, Ысық рулары да күрестің осы кезеңінде Сырым отрядтарына қатысты.

М.П.Вяткин бұл жолы көптеген старшиналардың бөлінуіне байланысты Әлімұлы мен Байұлы ұрпақтарының бірқатар ұрпақтарының халықтық элементтеріне басты ставка жасады және осылайша ол хан тобына тағы бір күшті соққы бере алды деп дұрыс сенді.

М.П.Вяткин Красноярск заставасын 26-27 наурыз аралығында Есім хан өлтірілген жер деп атайды. Ғалым Сырымның өзі ханды өлтіруге қатысқан жоқ деп санайды. Хан отбасы дүрбелеңмен Жайық өзенінің ішкі жағына қашып, Орал қаласына паналады. Хан өлтірілгеннен кейін бірден Орал әскері атаман Донсковтың басшылығымен далаға жазалау экспедициялары ұйымдастырылды, бірақ кейіннен О.А.Игельстром ханның өлтірушілерін қудалау үшін барлық әскери экспедицияларға тыйым салды. Оның бұйрығында атаман Донсков олардың өміріне қауіп төнгенге дейін Хан фамилиясына көмек көрсету қажеттілігі туралы айтылды. Бірақ генерал-губернатордың нұсқамасын алғанға дейін ұйымдастырылған полковник Скворин бастаған жазалаушы экспедицияға Байбақты, Алаша, Берш, Тана, Адай, Серкеш және Ысық руларының старшиналары да кірді. Бұған өлтірілген ханның балалары мен ағалары да кірді. Экспедиция құрамында 800 адам болды. Бұл жорық ештеңе әкелмеді, өйткені Ойыл өзенінің арғы жағына кетіп, "атаман Скворкин ешқандай нәтижеге қол жеткізбестен жолға оралды".

Старшиналар Сырымды аса құлшыныссыз қудалады. Ресми нұсқасы: "биылғы жылы олардың малдары азайып, алыққа бара алмайды". Бірақ М.П.Вяткин бұл тек сыртқы себеп болды деп санайды және ол олардың мінез-құлқының себептерін келесідей түсіндіреді. Халық ордасында Сырымға қарсы Экспедиция мүшелері танымал болған жоқ, керсінше, халық алдында феодалдық-отаршылдық қанау жүйесін бейнелеген Есім ханды өлтіру дәл халық арасында танымал бола алмады. Бірақ Сырым өзінің тактикасын өзгертпеді және өз күресінде халыққа сүйеніп, рулық басшыларының қарсылығын бұзудың орнына, ол тағы да старшиналармен келіссөздер жүргізуге тырысты. М.П.Вяткин Сырымның бұл мінез-құлқы тек рулық өмірдің күшті қалдықтарымен түсіндіріледі және мұндай тактика патриархалдық - рулық өмірдің үстемдігі жағдайында балама болмады. Ғалымның бұл тұжырымен келіспеу қиын, өйткені қарапайым қазақ халқының менталитеті оның ата -баба көсемінің артынан жүруіне жол бермейді. Сондықтан, ол алдымен ру басшыларынан қолдау сұрады, бұл сол кездегі халықтың қолдауына ие болуды білдіреді.

Орынбор әкімшілігіне 1797 жылы қайтадан тағайындалған генерал-губернатор О.А.Игельстром хан билігін қалпына келтірмеуге шешім қабылдады. Жүзді басқару үшін сұлтан Айшуақтың басшылығымен алты старшинадан тұратын Хан кеңесі құрылды. Кеңес 8 тамызда Кіші Қобда өзенінде ашылды, ал 12 тамызда шекара істері экспедициясына сұлтандар мен кейбір старшиналардан сұлтан Қаратайды хан етіп бекітуі туралы ұсыныстар келе бастады. 21 тамызда Хан Кеңесінің төрағасы Айшуақ бұл органды тастап кетткеннен кейін ол тек рубасылардың кеңесі болып қалады.

Сырым мен оның партиясына қатысты кеңес бітімгершілік ұстанымға ие болды, бұл сұлтандардың наразылығын тудырды. Тамыз айының соңында Хан кеңесіне Әлімұлы, Байұлы және Жетіру руларының старшиналарынан құралған адамдар тобы келді. Келгендердің арасында Сырым да болды. Хан кеңесінің мүшелерімен бірлесіп кеңес өтті, онда старшиналарды сайлау өткізу туралы шешім қабылданды: Әлімұлынан Қарақобек - Таранды, Байұлы – Сырымды таңдады [4, 299-300 бб.]. Старшиналар хан билігін қалпына келтіру мәселесін үнсіздікпен айналып өтті, бұл ретте М.П.Вяткин Сырым өзінің басты мақсатына – жүздегі биліктің толықтығын старшиналық топтың қолына беру мақсатына қол жеткізгенін көреді.

1797 жылы патша әкімшілігінің саясатына хан партиясымен алшақтық мүлдем кірмеген. Ғалымның айтуынша, Хан кеңесін құрудың мәні сенімді старшиналар мен Хан тегі арасында келісімге қол жеткізу болды, бұл старшиналық топтардың билігін білдірмейді. Шын

мәнінде, Сырымның старшиналық тобының билігі қалпына келтірілді, бұл патша үкіметіне жол бере алмады. Әілдік үшін старшиналар патша үкіметіне деген адалдықтарын барлық жағынан ділелдегенін атап өткен жөн. Алайда, бұл оларға орыс әкімшілігін көзқарасына әсер еткен жоқ. Жоғарыда аталған жиналыс 29 тамызда өтті, ал 16 қазанда жүзге қарт Айшуақ хан болып тағайындалды.

Сайлау Орынбор маңындағы айырбас сарайында өтті және сол жылдың 31 қазанда Айшуақты хан бекітті.

Орынбор мұрағаттық материалдарының негізінде М.П.Вяткин А.Левшин, Л.Мейер, А.Ержановтың зерттеулеріне нақтылау енгізді, олар ханның мәлімдемесі сайлаудан кейін бір жыл өткен соң болды деп есептеді.

Ханның бұл асығыстығы патша әкімшілігінің Сырым тобының өсіп келе жатқан күшіне деген алаңдаушылығымен түсіндіріледі. Қаратай сұлтанды емес, Айшуақты хан етіп тағайындау арқылы патша үкіметі Сырымның позициясын әлсіретіп, Сырым 1797 жылы тамызда өзінің айналасына жинала алған жағдайларды жойды. Сол жылы Сырым Хиуа хандығына өтіп кетеді. Ол өз руыластарымен байланысын үзеді және ру басшыларының қолдауынан айырылады. Тарихшы атап өткендей, осы сәттен бастап Сырым туралы сенімді ақпарат жоқ. А.И.Левшин мен А.И.Добросмысловтың айтуынша, Сырым Қаратай сұлтанның қолынан қаза тапқан. А.Ф.Ержанов, содан кейін М.П.Вяткин, халықтық дәстүрлерге сүйене отырып, сұлтандардың өтініштері бойынша Хиуада Сырым уланған деп сенуге бейім. Бұл нұсқа ең дұрысы болып саналады және Қазақстан тарихы бойынша оқу құралдарына енгізілді [8, 6 б.].

Осылайша Сырым Датұлының басшылығымен қазақ халқының 14 жылдық қозғалысы аяқталды. Сырым қозғалысы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихында маңызды орын алады және академик А.Марғұлан атап өткендей, "Әбілқайыр хан ұрпақтарына және патшаға қарсы бағытталған көтерілістердің ішінде бұл ең маңызды және танымалы".

М.П.Вяткиннің революцияға дейінгі Қазақстанның дереккөздік базасын толықтыру және кеңейту жөніндегі ғылыми қызметі отандық тарих ғылымының дамуына, атап айтқанда, Сырым Датұлының басшылығымен болған халық бұқарасының қозғалысын зерттеуге елеулі үлес болды. Ғалым Сырым Датұлының қозғалысын зерттеу барысында көптеген мұрағаттық материалдарды, негізінен Мәскеу мен Санкт-Петербургті бұрын қолданылмаған мағлұматтарды ғылыми айналымға енгізді. Ол XVIII ғасырдың аяғындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың кең аясында Кіші жүздегі халық толқуларын алғашқылардың бірі болып жазды. Ғалым XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында кеңінен өрбіген патшалықтың отарлау саясатындағы қозғалыстың нақты себептерін ашып, орыс үкіметінің саясатына сүйене отырып, өз халқының мүдделеріне опасыздық жасаған М.П. Вяткин атап өткендей, іс жүзінде қазақ ханы Нұралының рөлін ашты. Даладағы патшалық отарлау саясатына жауап ретінде қазақ мемлекеттілігін сақтау, қазақтар үшін жайылымдық жерлерге байланысты өмірлік маңызды мәселелерді шешу үшін күрескен Сырым Датұлы қозғалысы болды. Ғалым Сырым Датұлы қозғалысының тарихын қайта жасайды, оның қозғаушы күшіне сипаттама береді, қозғалысқа қатысушылардың әлеуметтік құрамын, олардың қатысу себептерін білдіреді. Ғалым Сырым Датұлы қозғалысының барлық кезеңдерін отаршылдыққа қарсы және ұлт-азаттық күрес тұрғысынан ұсынады.

Сырым Датұлы қозғалысын зерттеудің негізгі кемшілігі-кеңес дәуірінде КСРО құрамына кірген халықтардың барлық ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеуде болған таптық тәсіл. Идеологиялық көзқарастар Сырым қозғалысын хан билігіне қарсы күрес ретінде көрсетуді талап етті. Е.Пугачевтің басшылығымен шаруалар соғысы қазақтардың қозғалысына түрткі болды деген пікір ескірген және шындыққа сәйкес келмеді [4, 304 б.].

Сонымен М.П.Вяткиннің «Сырым батыр» еңбегі бізге несімен құнды?

Алдымен, автор бүгінде кез келген зерттеушінің қолы жете бермейтін Мәскеу, Петербор архивтеріндегі бай мұраларды ғылыми айналымға қосқан. Ол «Батыр Сырымды» жазу барысында Орынбор архивтері құжаттарын пайдаланып, оны аталған архив қорларымен салыстырады. Жалпы қазақ ақсүйектерінің Орынбор әкімшілігіне жазған хаттарының

түпнұсқасын тексеру нәтижесінде орыс аудармасында елеулі бұрмалаушылықтар жоқ деп түйіндейді.

Екіншіден, тарихшы ғалым өзіне дейінгі жарық көрген еңбектерге тарихнамалық талдау жасап, тек Сырым бастаған қозғалысқа ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның саяси-экономикалық, әлеуметтік дамуына қатысты зерттеулерді де саралайды.

Үшіншіден, зерттеуші қолда бар деректерін алға тарта отырып, 40- жылдары қалыптаса бастаған Ресейдің Шығыс халықтарына тигізген әсерін асыра бағалау саясатына қарамастан Сырым бастаған қозғалыстың басты себептері патша үкіметінің қазақ даласын отарлауы мен Нұралы ханның ел мүддесін сатуы, ал мақсаты біртіндеп жойылып бара жатқан қазақ мемлекеттігін сақтау және жер мәселесін шешу деп дәлелдеуінде.

Төртіншіден, Сырым қозғалысының жүрісіне, қозғаушы күштері мен оның әлеуметтік құрамына талдау жасағандығы. Автор бұл мәселелерде өзіне дейінгі зерттеулерден әлдеқайда биік тұр.

Бесіншіден, тарихшы XVIII ғ. II жартысындағы қазақ өміріндегі қоғамдық қатынастар мәселелерін анықтауға ұмтылған. Зерттеуші Кіші жүз рулары тарихына қатысты архив деректері арқылы олардың орналасуын, қоғамдық өмірге ықпалын, ұлт-азаттық қозғалыстарға қатысу деңгейін саралайды.

Алтыншыдан, М.П.Вяткин ұлт-азаттық қозғалыс тарихы арқылы Сырымның, сол тұстағы қазақтың озық ойлы азаматтарының отарлауға деген көзқарасын ашуға тырысқан және сол арқылы қозғалыс кезіндегі әр түрлі әдіс- амалдарды көрсетеді.

Дегенмен бүгінгі тарих ғылымының дамуы мен еліміздің тәуелсіздігінің талаптарын, әр ұрпақтың өзіндік көзқарасын ескерсек, М.П.Вяткин қараған мәселелерді әлі де толықтыра, дәлелдей түсетін олқы тұстары бар екендігін байқау қиын емес [5, 203 б.].

М.П.Вяткиннің зерттеуіндегі кемшіліктерге қарамастан, оның Сырым Датұлы қозғалысына арналған монографиясы, тарих ғылымдарының докторы Н.Е.Бекмаханова атап өткендей, бүгінгі күнге дейін өзінің ғылыми маңыздылығы мен өзектілігін жоғалтпай классикалық болып қала береді.

Ол алғашқылардың қатарында қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуын зерделеуге кірісті, төленгүттер, батырлар және тағы басқалар сияқты жекелеген әлеуметтік топтарды егжей-тегжейлі зерттеді. Зерттеуші өз еңбектерінде көптеген ерекше ойлар айтты, қазақ қоғамының әлеуметтік категорияларын зерттеудегі әдіснамаға қызығушылық танытты. Ол экстенсивті мал шаруашылығының болуымен байланысты артта қалған деп сипаттады. Оның пікірінше, Қазақстандағы қоғамдық қатынастар патриархалдық-рулық өмір формаларының ізін қалдырды [9, 45 б.].

М.П.Вяткин өз еңбектерінде Қазақ хандығының құрылуына және қазақ ұлтының қалыптасуына қатысты көптеген тұшымды пікірлер айтты, Қазақстан аумағында этносаяси жүздердің пайда болуын зерттеді. Айта кету керек, оның еңбектеріндегі барлық тарихи тұжырымдар, әсіресе бүгінгі күннің аясында дұрыс деуге болмайды, соған қарамастан оның еңбегін жоққа шығаруға болмайды. М.П.Вяткин кеңес дәуірі мен қатаң партиялық көзқарастар жағдайында Қазақстанның Ресейге кіруін объективті түрде зерттеді, осы тарихи процестің маңызды сәттерін бөліп алып, оларға дұрыс баға берді. Оның тарихи тұжырымдары қазіргі кезде де өзектілігі мен маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вяткин М.П. Тюленгуты в XVIII веке. //Известия Казахского филиала АН СССР. Серия историческая. Алма-Ата. Вып.1. – С.19.
2. Шунаева С.М. М.П.Вяткин и казахстанская историческая наука. Изд. LAP Lambert Academic Publishing, 2013. -96 с.
3. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. 1976 г.
4. Вяткин М.П. Батыр Срым. - М.-Л.: АН СССР, 1947. - 392 с.

5. Мұқтар Ә. Тарих тұңғиығындағы тұлғалар (XVIII – XIX ғғ.). Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 240 бет.
6. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век) Алматы: Білім, 1999.- 288 с.
7. Материалы по истории Казахской ССР : 1785-1828 гг. / Акад. наук СССР ; Ин-т истории. - Москва ; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, [1940]- Т.4. - 1940. - 543 с.
8. Рязанов А.Ф. 40 лет борьбы за национальную независимость казахского народа. – Кзыл-Орда, 1926. - 299 с.
9. Рысбеков Т. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. – 2 кітап. – Орал, 2017. – 272 бет.

УДК 94.574

САРЫ АЙШЫҚТЫ САРАЙШЫҚ: ӨТКЕНІ МЕН КЕЛЕШЕГІ

Калиева Шынар Амангелдиевна - «№22 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ жаратылыстану, биология пәні мұғалімі

Аңдатпа. «Сары Айшықты Сарайшық: өткені мен келешегі» – тарихи-мәдени ескерткішке арналған зерттеу еңбегі. Сарайшық қаласы – XIII-XVI ғасырлар аралығында гүлденген ортағасырлық маңызды сауда және мәдени орталықтардың бірі. Бұл еңбек қаланың тарихи маңызы мен оның Еуразия құрлығындағы орны туралы мәліметтерді қамтиды. Авторлар археологиялық қазбалар, тарихи деректер және заманауи технологиялар негізінде қаланың өткені мен болашақта оны сақтау жолдарын талдайды. Кітапта Сарайшықтың туристік әлеуеті мен мәдени мұра ретінде маңыздылығы да қарастырылады.

Түйін сөздер: Сарайшық, мәдени орталық, ортағасырлық ескерткіш, мәдени мұра, тарихи дерек, археологиялық қазба.

Аннотация. «Золотой Сарайшык: прошлое и будущее» — исследовательская работа, посвящённая историко-культурному памятнику. Город Сарайшык был одним из важнейших торговых и культурных центров средневековья, процветавшим в XIII-XVI веках. В этой работе освещается историческая значимость города и его место на Евразийском континенте. Авторы анализируют прошлое города и пути его сохранения на основе археологических раскопок, исторических данных и современных технологий. В книге также рассматривается туристический потенциал Сарайшыка и его значимость как культурного наследия.

Ключевые слова: Сарайшык, культурный центр, средневековый памятник, культурное наследие, исторический источник, археологические раскопки.

Abstract:"Golden Sarayshyk: Past and Future" is a research work dedicated to a historical and cultural monument. Sarayshyk was one of the most significant trade and cultural centers of the Middle Ages, flourishing between the 13th and 16th centuries. This work provides insights into the historical importance of the city and its place in the Eurasian continent. The authors analyze the city's past and future preservation methods based on archaeological excavations, historical data, and modern technologies. The book also explores Sarayshyk's tourist potential and its importance as a cultural heritage site.

Keywords: Sarayshyk, cultural center, medieval monument, cultural heritage, historical source, archaeological excavation.

Тарихымызда жазу шыққанға дейінгі негізгі үлкен кезеңдерді археологиялық деректер арқылы білеміз. Бұл бағытта зерттеу саласы тарих ғылымында төңкеріс жасады. Себебі қазақ,

орыс ғалымдары мен шығыстанушылар қазақ археологиясының дамуына зор ықпал етті. Ертедегі малшы-егінші тайпаларды да осы археологиялық зерттеулер арқылы анықтады. Сол зерттеулердің арқасында табылған ортағасырлық кешендер бүгінде әлі толық ашылған жоқ. Тәуелсіздік жылдарында лайықты бағасын алмаған тарихи кешендер қаншама?! Біздің ортағасырлық кешендер – елдің бай тарихи мұрасының маңызды бөлігі. Рас, бұл қазақ археологиясының ірі жетістігі. Алайда тек Қазақстанның емес, бүкіл Орталық Азияның тарихи-мәдени дамуының куәгері болған тарихи кешендердің бүгінгі ұрпаққа насихаты аз. Оның ішінде сан ғасырдың куәсіне айналған Сарайшықтың күйі кез келген атыраулықтың жанын ауыртады.

Қасым-Жомарт Тоқаев Атырау облысына келген сапарында «Алтын Орда заманында маңызды рөл атқарған ежелгі Сарайшық қаласының Қазақстан аумағында орналасуы тегін емес. Бұл төл тарихымыздың тамыры терең екенін көрсетеді. Біздің бабаларымыз қала салып, жаңа мәдениетке жол ашқан. Әйгілі Сарайшық – соның айқын дәлелі», - деген еді. [1, 1б] Бүгін талқылап отырған басты тақырыбымыз да сол, осы бір тарихи кешендерді сақтау, насихаттау, танымал ету. Алайда Президентіміздің берген тапсырмасы лайықты деңгейде орындалды ма? Біз Сарайшықтың қадіріне жетіп жүрміз бе деген сұрақ туындайды.

Сарайшық қаласы – Қазақстанның бай тарихының бір бөлігі ғана емес, сонымен қатар Ұлы Жібек жолының маңызды нүктесі болған. Оның даму тарихы ортағасырлық Еуразияның динамикалық және көпқырлы мәдениетімен тығыз байланысты. Сарайшықтың геосаяси және мәдени маңызы Сарайшық қаласы XIII-XVI ғасырларда Еділ мен Жайық өзендерінің арасында орналасқан маңызды сауда және саяси орталық болды. Бұл қала Алтын Орда, кейінірек Ноғай Ордасының құрамында болып, көптеген халықтардың өзара әрекеттесуіне ықпал етті. Қаладағы көпұлтты қоғам және әртүрлі мәдениеттердің тоғысуы оны Еуразияның ортағасырлық әлемінің бірегей үлгісі етіп көрсетті. [2, 1б] Сауда және экономикалық байланыстар Сарайшықтың экономикалық маңызы оның сауда орталығы ретіндегі рөлінде көрініс тапты. Қала Ұлы Жібек жолының маңызды торабы ретінде қызмет атқарды, бұл арқылы Қытай, Орта Азия, Иран және Ресеймен сауда байланыстары жүзеге асырылды. Мұнда алтын, күміс, қымбат тастар, жібек және басқа да тауарлармен сауда жасалған. Сауда байланыстарының арқасында қала тез дамып, байыды, оның аумағында үлкен базарлар мен керуен-сарайлар салынды.

Сарайшықтың саяси рөлі де маңызды болған. Қала Алтын Орда билеушілері үшін стратегиялық орталықтардың бірі болды, онда маңызды саяси және әскери шешімдер қабылданды. Сарайшықтың географиялық орналасуы оны орталықтандырылған билікті нығайтуда маңызды орынға айналдырды. Сонымен қатар, қалада Алтын Орда хандарының бірқатары жерленген, бұл оның саяси маңыздылығын көрсетеді.

XVI ғасырдың соңында Сарайшық бірқатар саяси және экономикалық факторлардың әсерінен құлдырай бастады. Қаланың жойылуына жоңғар шапқыншылығы, сонымен қатар сауда жолдарының өзгеруі әсер етті. Қазіргі уақытта Сарайшық қаласының орны археологиялық және тарихи зерттеулердің нысаны болып табылады, оның тарихын қалпына келтіру және сақтау бойынша жұмыстар ілң күнге жүргізілуде. Десек те әлі күнге Сарайшықтың тарихын да, орнын да толық білмейтін адам өте көп. Атыраулықтардың көбі естігенмен білмейді десе де болады. Бұл насихат жұмыстарының жоқтығын, зерттеу жұмыстарының жариялылығы орташа екендігін көрсетеді. Сарайшық қаласы Еуразияның ортағасырлық әлемінде ерекше орын алды. Оның сауда, мәдени және саяси маңыздылығы Қазақстан мен бүкіл Орталық Азияның тарихында терең із қалдырды. Бүгінде Сарайшықтың тарихи мұрасын сақтау мен насихаттау маңызды міндет. [3, 1б] Ол арқылы біз ортағасырлық Еуразияның күрделі және бай әлемін тереңірек түсіне аламыз.

Сарайшық қана емес, жалпы ортағасырлық тарихи-мәдени кешендерді сақтау және қорғау – бүгінгі күннің басты мәселелерінің бірі. Бұл ескерткіштер уақыттың және адамның әсерінен қатты зақымдануы мүмкін. Сонымен қатар, климаттық жағдайлар, заңсыз қазбалар, вандализм және тиісті қорғаудың болмауы да маңызды мәселе[4, 77б]. Қазақстанда бұл мұраларды қорғау үшін арнайы заңнамалық база құрылғанымен, оны тиімді жүзеге асыру үшін жеткілікті

қаражат және мамандар қажет. Ортағасырлық тарихи-мәдени кешендерді насихаттау үшін, Қазақстанның тарихи мұрасын кеңірек таныту үшін, туризмді дамыту Сарайшық сынды тарихи орындар ауадай қажет. Туристік бағыттарды дамыту, мәдени іс-шаралар ұйымдастыру, тарихи орындарды цифрлық форматта насихаттау, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы бұл кешендердің маңыздылығын арттыруға болады. Сонымен қатар, мұндай кешендерді мектеп бағдарламаларына енгізу және БАҚ арқылы танымал ету де маңызды[5, 1б].

Урбанизациялық үрдістер мен отырықшылық және қала мәдениеті дамуының себебін анықтаған ғалымдар бүгінде табылған ортағасырлық тарихи-мәдени кешендерді сақтау, насихаттау туралы көп айтып келеді. Қазақстандағы ортағасырлық тарихи-мәдени кешендерді сақтау, қорғау және насихаттау – тарихи мұраны болашақ ұрпаққа жеткізудің маңызды жолы. Бұл мәселені кешенді түрде шешу үшін мемлекет, ғылыми қауымдастық және қоғамның ынтымақтастығы қажет. «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» заңның да орындалысын қадағалау қажет. Қазақстанның бай тарихи мұрасын сақтау және насихаттау еліміздің мәдениетіне деген құрметтің көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Егемен Қазақстан» (2023 жыл, 16 сәуір)
2. https://old.archaeology.kz/
3. «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» Заң
4. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет.I
5. https://kaz.inform.kz/news/ezhelgi-kalalar-tarihy-san-kyrly-sarayshyk_a2756276/

УДК 94.574

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ШАһАРЫ САРАЙШЫҚ

Ермекбаев Қобылан Теңдібайұлы – магистр, Атырау облысы, Жылыой ауданы білім бөлімінің №22 жалпы орта білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

Аңдатпа : Ортағасырлар дәуірінде Шығысты Батыспен байланыстырып келген көне керуен жолдарының желісі. Мақалада Қазақстан аумағында сауда мәдениетінің дамуына, қалалардың өсіп өркендеуіне тигізген ықпалы Жайық өзені жағасындағы Сарайшық қаласы мысалында баяндалады. Шығыс Дешті-Қыпшақтың көрнекті қалаларының бірі - Сарайшық туралы, көне шаһардың қалыптасу, гүлдену, құлдырау тарихын зерделеу Қазақстанның көне қалалар тарихын зерттеуге қосылған үлес болып табылады. Осы орайда автор Сарайшық қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеген археолог Н.Арзютов, Е.Г.Агеева, Ә.Х. Марғұлан т.б. ғалымдардың еңбектері негізінде өзіндік тұжырымдар жасайды. Сарайшық қаласының мәдени, әкімшілік, сауда орталығы ретінде көркейіп дамуындағы алатын орнын деректік негізде қарастырады.

Түйін сөздер: Сарайшық, Ә.Марғұлан, В.Бартольд, Қытай, Хорезм, Ұлы Жібек жолы, Алтын Орда, Жайық өзені.

Аннотация: Сеть древних караванных дорог, соединявших Восток с Западом в эпоху Средневековья. В статье рассказывается о влиянии на развитие торговой культуры на территории Казахстана, рост и процветание городов на примере города Сарайшык на берегу реки Урал. Изучение истории становления, расцвета, упадка Древнего города является

вкладом в изучение истории древних городов Казахстана. В этой связи автор делает свои выводы на основе работ археологов Н.Арзютова, Е. Г. Агеевой, А. Х. Маргулана и др., которые непосредственно проводили и исследовали раскопки на месте города Сарайшык. Город Сарайшык, как культурный, административный, торговый центр

Ключевые слова: Сарайчик, А,Маргулан, В.Бартольд, Китай, Хорезм, Великий Шелковый путь, Золотая Орда, река Жаик (Урал),

Abstract: A network of ancient caravan roads connecting East and West in the Middle Ages. The article describes the impact on the development of trade culture in Kazakhstan, the growth and prosperity of cities on the example of the city of Saraishyk on the banks of the Ural River. The study of the history of the formation, flourishing, and decline of the Ancient city is a contribution to the study of the history of ancient cities of Kazakhstan. In this regard, the author draws his conclusions based on the work of archaeologists N.Arzyutov, E. G. Ageeva, A. H. Margulan and others, who directly conducted and investigated excavations at the site of the city of Saraishyk. The city of Saraishyk as a cultural, administrative, and shopping center

Key words: Saraishyk, A. Margulan, B. Bartold, China, Khorezm, The Great Silk Road, the Golden Horde.

Б.з.д. II мың жылдай бұрынғы көне замандар мен ортағасырларда Жерорта теңізі мен Қытайдың арасындағы Еуразия құрлығын басып өтетін, әлемнің әр түкпіріне тараған, яғни Шығысты Батыспен байланыстырып келген көне керуен жолдарының желісі. Ұлы Жібек жолы арқылы халықтар мен елдер арасындағы мәдени және сауда байланыстар қалыптасып, әлемдік өркениеттер бір-біріне жақындады, бірін-бірі толықтырып, байыта түсті. Демек, керуен жолы тарихи сол кезеңдерде бүгінгі жаһандану үрдісінің бастауы болған тәрізді. Біздің жыл санауымыздың басында Ұлы Жібек жолының халықаралық сауда жолы ретіндегі маңызы артып, оның гүлденген кезеңі басталады. Қытайдан жібек, Үндістаннан түрлі дәмдік заттар мен асыл тастар, Иранан күміс бұйымдар, византиялық маталар, афрасиабтық қыштан жасалған ыдыстар және басқа да толып жатқан бұйымдар тиеген керуендер Қарақұм мен Қызылқұм арқылы Мерв пен Хорезм оазистерінен Сары Арқа даласын кесіп өтіп, Памир мен Тяньшанды, Алтай мен Қаратаудың асуларынан өтіп, Мургаб, Әмудария, Сырдария және Шу бойымен әрі қарай бет алатын. Сондай-ақ Ұлы Жібек жолы алыстағы Қара теңіз жағалауына Қашқар мен Ферғана аңғары арқылы баратын, ал Y –YI ғасырларда жаңа тармақ пайда болып, сауда керуені Хами арқылы Ыстықкөлді жағалай Талас даласына одан әрі Әмудария мен Жайыққа жететін болған.

Жазба және заттық деректер керуен жолының Қазақстан аймағы арқылы дәлірек айтсақ, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан арқылы өтуі YI –YII ғасырларда мейлінше жандана түскенін көрсетеді. Оны біріншіден, осы кезеңде Хинган жоталарынан бастап Қара теңіз жағалауына дейінгі алып аймақты бағындырған далалық империя қағандарының Орта Азия арқылы өтетін сауда жолдарының қауіпсіздігін өз бақылауына алуы, бұл туралы Қытайдың ұлы саяхатшысы Суань Цзанның: «... Суябтың батысында бірнеше ондаған қалалар бар. Ол қалалардың өз басшылары, билешілері бар. Олар бір-біріне тәуелді болғанымен барлығы Түрік қағандығын бағынышты» [1, 168 б.] деген дерегі дәлел. Екіншіден, түріктердің бай қағандары мен олардың төңірегіндегілердің ірі мөлшердегі тауар тұтынушыларына айналуы, үшіншіден, В.В.Бартольдтың мәліметіне сүйенсек, YII ғасырда Ферғана аңғары арқылы өтетін жолдың өз ара қырқыс салдарынан қауіпті болуы [2, С.31]6-деп түсіндіріледі. Міне, осындай дәйекті себептерге байланысты YII-XIY ғасырлар аралығында Жібек жолының негізгі бөлігі оңтүстік Қазақстан аймағы арқылы жүргендігін аңғартады. Ендеше сауда жолының Қазақстан аймағы арқылы шығыстан батысқа көктей өтуі қандай қажеттіліктен туды?

Дамыған орта ғасыр кезеңінде жібектің ірі мөлшердегі тұтынушысы –Византия елі болды. Өйткені жібек византиялық сарай ақсүйектерінің қажеті үшін ғана емес,

жалдамалы әскерлер жасақтауда да, маңызды валюта рөлін атқарған. Демек, Византиядағы жалдамалы әскер санының көбеюіне мемлекеттік қауіпсіздік мүдде тұрғысынан қараған Иран өз территориясы арқылы батысқа жібек жолының өтуіне барынша кедергі жасап бағады. Сондықтан Жетісудан өте келе жатқан керуен Оңтүстік бағытқа бұрылатын сауда жолы енді Сырдария бойымен Арал өңіріне, Маңғыстау арқылы Каспий ойпатына, Солтүстік Кавказға, Каваз жотасы арқылы Константинопольге бағыт ұстайтын болған [3, 494 б.].

Керуен жолының аты айтып тұрғандай, Қытайдан келетін негізгі тауар жібек болған. Бертін келе жібек өндіру технологиясын өзгелер де меңгеріп, нәтижесінде Шығыс Түрік қалалары мен Соғдының өзінде сапасы жағынан қытайдан кем емес жібек өндірісіне қол жеткізеді. Сөйтіп батысқа бет алған керуендегі жібек тауарының негізгі бөлігі Қытайдан болса, келесі бөлігі түріктер мен соғдылық болды. Осылайша жібек өндірісінің дамуымен бірге оны өткізу де өткір проблемалық іске айналып отырған .

Енді мақала тақырыбына қарай ойысып, Ұлы Жібек жолы бойындағы Азияға кірер қақпа іспеттес ортағасырлық Сарайшық қаласының қалыптасу, өркендеу, құлдырау тарихы жөніндегі деректерге жүгіне отырып, ой сабақтасақ. Жалпы қаланың ірге көтеру мезгілі жөнінде зерттеушілер бірыңғай пікірге келе алмаған. Мәселен, Сарайшық қаласы монғол шапқыншылығына дейінгі дәуірде, X-XII ғасырларда өмір сүрген деген пікірді, белгілі археолог С.П.Толстов бұл жерде X-XII ғасырларда Әмудария жағалауларынан келген көпестер «Хорезм колониясының» негізін қалаған [4, 227 б.],-деп түйеді. Ал Сарайшық қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, нақты зерттеген археолог Н.Арзютов, Е.Г.Агеева, академик Ә.Х. Марғұланның қазба деректер негізіндегі тұжырымы бойынша Сарайшық қаласы Алтын Орда астанасы Бату Сарайы салынған шамада XIII ғасырдың ортасында тұрғызылған [5, 11 б.]. Сонымен қатар бұл айтылған пікірді археолог ғалым К.Байпақов: «Сарайшықтың қала ретінде қалыптасуы Алтын Орданың нығаю кезеңіне сәйкес келеді. ... Оның ақша сарайында құны әр түрлі мыс ақшалар құйылды. Олардың бір бетінде «Сарайшық қаласының құймасы» деген сөз, ал екінші бетіндегүл мен жыртқыш аңның мүмкін арыстанның бейнесі басылған... Қаланың дамуына Сарайшықтың Алтын Ордаға, содан кейін Қазақ хандығына ислам дінін тарату орталығы болуы да әсер етті» [6, С.444],-деп нақтылай түседі.

Ал Сарайшықтың мәдени сауда орталығына айналып, гүлденіп көркеюінің негізін әйгілі ғалымдар В.В. Бартольд пен Ә.Х.Марғұлан –қаланың Ұлы Жібек жолының бойында ірге бекітумен байланыстырады [7, 19 б.].

Демек, Алтын Орда мемлекетінің құрылып күшейген тұсында Ұлы Жібек жолының Солтүстік Каспий тармағы қайта жанданып, Жайық өзені арқылы өтетін сауда керуенінің мейлінше ұлғаюы Сарайшық шаһарының жедел өркендеуіне, мәдени сауда орталығы ретінде келешекте Хан Ордасына айналуына ықпалын тигізген. Жайық өзенін орта ғасырларда батыс европалық көпестер, миссионерлер, елшілер әлденеше рет кесіп өтіп, бұл туралы өз жолжазбаларына түсіріп отырған. Орал арқылы ортағасырлық Сарайшық қаласына әуелі Рим папсы IY Иннокентийдің елшісі Плано Карпини (1249ж.), ал сәл кейінірек француз елшісі Гильом де Рубрук (1253 ж.) жол тартқан.

Саудагерлер керуенінің Қырымнан Жайық арқылы шығысқа бағыт алатынын Франческо Бальдучи Пегалотти «Сауда тәжірибесі» атты шығармасында жазып қалдырды. Ол Танадан Сарайшыққа баратын жолдың ерекшеліктерін атай отырып, өтімді тауарлар, сондай-ақ жергілікті халықпен айырысуға қолайлы ақша түрлері жайында сипаттап жазады [8,15 б.]. Сондай-ақ өмірінің жиырма сегіз жылын саяхатпен өткізіп, 100 мың шақырымнан астам жол жүрген араб саяхатшысы ибн Баттута XIY ғасырда Сарайшықта болғаны туралы: «Сарайдан шығып бірнеше күннен соң біз Сарайшық қаласына келдік... Бұл қала Ұлысу деген кең арналы өзеннің жағасында орналасқан. Өзенге Бағдаттағыдай қайықтарды жалғастырып жасаған қалқымалы көпір салынған» [4, 225 б.], -деп баяндайды. Саяхатшы жазбасында айтылғандай Сарайшықты орай ағатын (терістік, шығыс, оңтүстік жақтарын) Жайық өзеніндегі Бату хан салдырған жүзбелі көпір алғашқы кезде батысқа жорық кезінде

олжаланған байлықты моңғол жеріндегі Қарақорымға –Шыңғыс хан ордасына жеткізуге пайдаланылса, кейін Алтын Орданың астанасы арқылы өтетін Жібек Жолы керуені осы жүзбелі көпір арқылы шығысқа жол тартқан [5, 11 б.].

Ұлы Жібек жолындағы ірі сауда орталықтарының бірі болған Сарайшыққа сауда керуені арқылы Иран және Сириялық оюлармен өрнектелген, шыңылтырмен (эмаль) және алтынмен апталған құмыралар, құтылар, көздің жауын алатын түрлі-түсті әсемделіп, жиектеріне алтын жалатылған шыны ыдыстары, Қытайдың құлпырған жібегі, айнасы мен лакталған ыдыстары, Иранның әсемдік бұйымдары, Парсы кілемдері, Ферғананың асыл тұқымды жылқылары, Араб арғымақтары келетін болған. Сондай-ақ Византия, Рим, Үндістан, Иран, Араб және Еуропа елдерінен сирек кездесетін жоғары сапалы қымбат бұйымдар: жасмин суы, мүскат жаңғағы, женьщен, айдаһардың өті, алмас, янтарь, маржан, піл сүйегі құйма күміспен сом алтын, бағалы аң терілері, соғыс құралдары т.б. әкелініп саудаланатын болған [9.59 б.].

Осылайша ортағасырлық мәдениеті дамыған шаһар тұрғындары ішіндегі тамақ аса дәмді болады деп ерекше жұмсақ тастан ойылып жасалған Хорезмнің қазандарын ерекше ұнатқан. Қара қыштан құйылып, күн түскенде ою-өрнектері жарқырап тұратын құмғандар, кеселер мен табақтар молынан саудаға түскен. Хорасаннан және Еділдің төменгі сағасындағы қалалардың діни және пәлсафалық мазмұнда жазу жазылған әртүрлі кеселері Сарайшық халқының күнделікті өмірінде көп пайдаланылған. Шыны, ақық, маржан тастардан оймышталған әшекейлер, жүзіктің көзіне орнатылған гауһарлар Иран мен орта Азиядан әкелінетін, болмаса жергілікті жерде жасалынған. Алтын Орданың басқа қалаларының тұрғындарының сұранысына қажет әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар Сарайшық шеберлерінің қолынан да шыққан. Осындай ыдыстардың біреуі Мәскеу қаласының Қызыл алаңындағы мемлекеттік Тарихи Мұражайға қойылған [5, 24 б.].

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған заттық мұраларға зерттеу жүргізген ғалымдар Сарайшық қаласы өз дәуірінде Шығыс Дешт Қыпшақ даласындағы бірден -бір қол өнер өндірісі орталығы болғандығы туралы пікірге тоқтам жасайды [10, С.112].

Қала қолөнершілері сату үшін құстардың суреттерімен өрнектелген ыдыстар өндірген. Алтын мен күмістен әшекейлер, түрлі-түсті және асыл тастардан көз салынған сырғалар, жүзіктер соққан. Сүйектен тарақ, түйме, қапсырма, күнделікті тұрмысқа қажетті тағы басқа заттар жасаған. Әсіресе, Сарайшықтың көркем керамикасы ерекше көзтартарлық. Көркем керамиканың екінші тобын кашин (саз балшықтың ерекше түрі) бұйымдар түрі құрайды... Көк сырмен салынған суреттер әдетте күрделі өсімдік өрнектерін құрайды. Мұндай керамика XIY ғасырдың аяғында пайда болып, XY ғасыр бойы тұтастай өндіріліп келген [4, 231-233 бб.].

Сарайшық қаласының жергілікті шеберлері алыс елдерден әкелінген тауарларды тұтынып қана қоймай, олардың жасалу құпиясына көңіл аударып, сапалы өнім жасаудың әлемдік озық әдіс-тәсілдерін меңгеру жолында іздене отырып, нәтижесінде өздері де Жібек Жолы саудасы талғамына сәйкес деңгейде тауар өндіруге қол жеткізеді [9, 59 б]. Міне, бұл орайда археолог ғалымдар монғолдар жаулап алған Хорезм, Соғды, Сырдария қалаларындағы қолөнерші шеберлерді Алтын Орда қалаларына әкеліп қоныстандыруы жергілікті қолөнер кәсібінің жоғары деңгейде дамуына ықпалын тигізген [6, С. 445-446],-деп пайымдайды.

Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ортағасырлық қалалар тарихынан қазақ даласындағы көшпелі мен отырықшының, малшы мен диқаншының арасындағы тығыз сауда экономикалық байланысты,яғни, дала мен қала өркениеті қатар үрдіс алып отырғанын анық аңғаруға болады. Осы орайда көрнекті археолог ежелгі Хорезмді зерттеуші С.П. Толстовтың: «Қалалық өркениетті тек жер өңдеудің, отырықшылықтың нәтижесі деп санау үлкен қателік» деген түйінді пікірі орынды деп санаймыз. Ғалым тұжырымына ірі сауда, мәдени-әкімшілік орталық Сарайшық мысал бола алады. Өйткені Шығыс Дешт Қыпшақ даласының Сарайшық маңында мал өнімдерімен ғана күнелтіп отырған тұрғындары шаһарға келген

керуенді қабылдап шығарып салғанғадейінгі көрсетілетін мәселен, аспазшы, қасапшы, егінші, малшы, күзетші, жүкші, тазалық сақтаушы, тұрмыстық және мәдени қызмет көрсетуші сияқты сан түрлі қызмет түрлеріне ие болады. Адал мінсіз қызмет көрсету олардың дағдысына айналып, қаланың сән-салтанаты күн сайын артып, сәнді ғимараттар бой түзейді [9, 57 б.].

Деректерге сүйенесек, 1950 жылы 22 қыркүйек күні Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институты ғылыми кеңесінің мәжілісінде Қазақ КСР ҒА корреспондент мүшесі Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Ә.Х. Марғұланның есебі тыңдалады. Кеңесте «Қала халқы жартылай көшпелі өмір сүрді ме? Демек, егіншілер мен қолөнершілер жоғары пайызболды деп айтқан дұрыс па? деген сауалға Ә.Х. Марғұлан: «Мен жергілікті халықтың ішінде қолөнершілер болды деп есептеймін және оны нақты фактілер арқылы дәлелдеуге болады. Олар жергілікті халықтан 12-13 ғасырларда бөлініп шықты, тұрмыстық заттарды жасады және жоғарыдағы феодалдарға салтанатты бұйымдар жасады, бұлар қала халқы-ның негізгі құрамы еді, сонымен қатар қаланың әкімшілік бөлігі, бұл жерде көпестер де көп болды», –деп жауап береді.

Сөйтіп, орта ғасырлар дәуірінде Бату, Берке қалаларынан кейін Сарайшық Алтын Орда астанасына айналып, XY-XYI ғасырларда Ноғай Ордасының, Қазақ хандығының астанасы болғаны белгілі.Бұл жөнінде қазіргі «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының» директоры белгілі ғалым тарих ғылымдарының докторы Ә.Мұқтар : «Қалай болғанда да, Қозыбастағы алғашқы Жәнібек пен Керейдің тұрған жері Қазақ хандығының алғашқы астанасы болды деп айта аламыз. Енді осы төңіректен Керей мен Жәнібек Өзбек хандығымен соғыса отырып, Қазақстанның батысына қарай жылжиды. Ал Сарайшықты Қазақ хандығының астанасы еткен Керей ханның баласы Бұрындық хан. Бұл туралы орыс зерттеушісі В.В. Вельяминов-Зерновтың еңбегінде Бұрындық сол жердегі ноғайларды өзіне бағыныдырып, Сарайшықты қазақ хандығының астанасы етті деп жазады. Ноғайлы дәуірін мұрағаттан зерттеген екі ғалымды білемін, оның бірі –қазақстандық Амантай Исин деген зерттеуші, екіншісі –ресейлік В.В. Трепавлов. Екеуі де көне аңыз шежірелерімен емес, Мәскеудің көне мұрағатымен жұмыс жасаған ғалымдар. Олар Сарайшықтың астана болғанын дәлелдеді. В.В. Трепавловтың еңбегінде 1471 жылы Бұрындық хан Сарайшықты бағындырып, Қазақ хандығының астанасы етті деген дерек бар»[12, 32 б.], –деген тұжырым жасайды.

Сонымен бірде гүлдену, бірде құлдырауды басынан өткерген Сарайшық қаласының XYI ғасырдың II жартысынан бастап одан әрі әлсіреуіне орыс патшалығының экспансиялық саясатының күшеюі және Дешт Қыпшақ аймақтарындағы геосаяси ахуалдың ушығымен қатар, ежелден мәдениет ошағына айналаған Ұлы Жібек жолының маңызын жоғалтуы әсер етеді. Ақыр аяғында, тоқырай бастаған Сарайшық қаласының ғасырларға созылған даңқы казак-орыс қарақшыларының тонаушылық әрекеттеріне негіз болып, шаһарды біржолата тұралатуға ұшыратады [7, 22 б.].

Сарайшық қаласының талқандалуы жөнінде Ә.Марғұланның зерттеу еңбектеріне қарағанда, 1586 жылы Дон казактары гүлденген бай қала Сарайшыққа тұтқиылдан шабуыл жасап қиратады, халқын қырады... ең соңында қала маңындағы адамдар жерленген молаларды (пантеонды) қазып тонайды [12].

Сарайшық қаласында қазақ хандығының пантеоны болды деген пікірді жоғарыда айтылған тарихшы ғалым Ә.Мұқтар: «Бүгінде Жошы ұлысы –Алтын Орданың тарихындағы шешімін таппаған мәселенің бірі Сарайшықтағы пантеон және ондағы ел билеген тұлғалар тарихы болып отыр. Сарайшық пантеоны 1475 жылғы венециялық монах Фра Мауроның картасында Жайықтың оң жағалауына салынған. Италиялық картограф оны күмбезбен белгілеп, «Билеушілер қабірстаны» деп көрсетеді. Фра Мауро картасындағы деректі XVIII ғасырдағы П.И.Рычков, П.С.Паллас XIX ғасырдағы А.И. Левшин, 1861 жылы топограф А.С.Алексеевтің еңбектері кеңірек тарқатады. Оларды саралап, Сарайшықта алғашқы кешенді археологиялық қазба жүргізген саратовтық археолог Н.Арзютов болды»[13], –деп нақтылайды.

Сондай-ақ ол: «Бұл қазақ хандарының аталары жатқан пантеон. Мұнда Алтын орданың хандары мен Қазақ хандығының аталары жатыр. Біз бұл туралы Шынияз ақынның «Сарайшықта бар дейді, жеті ханның моласы» деген жыр жолдарынан білеміз. Қазір Сарайшыққа келсеңіз, жеті ханның моласы дейді де, төрт хан мен үш ноғайлы билеріне қойылған құлыптастарды көрсетеді. Ноғайлының билері ешқашан хан болған жоқ. Тарихшы Әбілғазы bahадүрдің шежіресіндегі Алтын Орданы билеген Мөңке Темір, Тоқтағу және әз Жәнібек Сарайшықта дамылдап жатыр. Бұл шежіре 1600 жылдың ортасында дүниеге келген, сондықтан шежірешінің қателесуі мүмкін емес. Бұған қосымша Әбілғазы Қасым хан Сарайшықта жерленді деп жазады. Басқа да түрлі деректерде Сарайшықта Алтын Орданың ханы Тоқтамыс ханның басы жатыр дейді. Оны өлтірілгеннен кейін басын көрсету үшін осы Сарайшыққа алып келген. Енді бұдан басқа мұнда Жәнібек ханның баласы, Алтын Орданың тағы бір ханы Бердібек хан жатыр деген де дерек бар. Сонымен қатар Ақ Орданың ханы, қазақ хандарының атасы Барақ хан да осында жерленгендей. Мұнда жерленген жетінші хан, ол Қасым хан. Әнес Сарай бұл жерде Қасым ханның баласы Мамаш хан өлтірілген екен деп айтты. Бұл сегізінші хан. Сондықтан бұл деректер нақтыланып, дәлелдену үшін, зерттеу жұмыстары әлі де жүргізілуі керек. Мұнда тікелей Жошы ханның ұрпақтары, қазақхандығының аталары жатыр»[14],–деп ой түйіндейді.

Бүгінгі күні Сарайшық Жайық өзенінің сағасынан 60 шақырым жоғары, Жайық өзенінің оң жағалауы мен оның Сарайчинск сағасының арасында орналасқан. Қалашықтың жартысын Сарайшық ауылы басып жатыр. Жыл сайын Жайық өзені оң жағасын шайып, қала бөліктерін жарқабақтармен бірге суға алып кетуде. Сөйтіп, бір кездері Бақшасарай, Қазан, Қажы-Тархан (Астрахан) сияқты қалалармен тең тұрған аса үлкен қаланың жұрнағы қалды деп айтуға болады. Көне қала орнының жанынан 1999 жылы ел зиялыларының қолдауымен «Хан Ордасы –Сарайшық» мемориалдық кешені бой көтеріп, биіктігі 17 метр шамасында кесене тұрғызылған. 2018 жылғы ҚР Үкіметінің қаулысына сәйкес, бүгінде Сарайшық мемлекеттік мекеме саналады.

Демек, өз дәуірінде Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық бүгінде тәуелсіз Қазақ елінде көпшіліктің қызығушылығын туғызды. Осы орайда, Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Назарбаев туған елдің қадір-қасиетін насихаттаудың маңыздылығын «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл –рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз –ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды» [15],-деген еді.

Осылайша ғасырлар көшінде сан сырлы сипатымен құбылған Сарайшық қаласы бірте-бірте тарихымыздың терең қойнауына еніп, құпиялы қазыналарын бүгінге дейін толық ашпай келеді. Халқымыздың ел болып ұйысуына дем берген, сол дәуірдегі болмысымыздың сан қырлы көріністерін бойына жиып, тұтастай төрт дәуірді басынан кешіп, тарихымызда өшпестей із қалдырған Сарайшықтың шежірелі шақтарын «ата-бабаның шапағаты мол шабытты істерін заңды мақтаныш ету парыз»

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. –Москва: Соч. 2 т. 1963. –С. 104.

2.Мұқаметханұлы Н. Қазақ тарихының өзекті мәселелері. Монографиялық зерттеу. – Павлодар: «Brand Print», 2010 –311 б.
3.Қазақстантарихы. Көне заманнан бүгінге дейін (бес томдық) Т. 1. –Алматы: Атамұра. 2010. –541б.
4.К.Байпақов Қазақстанның ежелгі қалалары. –Алматы: «Аруна Ltd», 2005. –316 б.
5.Тасмағамбетов И. Самашев З. Сарайшық. –Алматы: ОФ «Берел», 2001. –320 б.
6.К.М.Байпаков, Д.А.Воякин Выдающиеся археологические памятники Казахстана . –Алматы: 2014. –504 с.,.
7.Мұстафин Ж. Сарайшық қаласыныңтарихы мен тағдыры. Тарих ғыл.кан. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған Автореферaты. Орал. 2004. –32 б.
8.Байпақов К.М., Танабаева С.И., Сдыков М.Н. Батыс Қазақстанның археологиялық қазыналары. –Алматы: Credo. 2001. –160 с.
9.ҒизатовЖ. Сарайшық-Астана қала–Ақтөбе: «А-Полиграпфия» ЖШС, 2004. -192 б.
10.Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата. 1951. –292 с.
11.ӨтениязовС. Сарайшық // Ана тілі, 2019. 6 маусым.
12.Мұқтар Ә.Диярова А. Сарайшық музей қорығы. Монография -Алматы: Арыс.2019.-192 б.
13.Мұқтар Ә. Ұлық Ұлыс тарихындағы Сарайшық // Егемен Қазақстан 2020. 5 мамыр.
14.Мұқтар Ә. Сарайшықта бар дейді, тоғыз ханның моласы: Сарайшық –қазақ хандарының аталары жатқан пантеон // Қазақ әдебиеті, 2018. 16 қараша.

САРАЙШЫҚ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КЕШЕНІНІҢ ҚОРҒАЛУЫ МЕН НАСИХАТТАЛУЫ

Баданова Назира Амановна - Атырау облысы Жылыой ауданы Жаңа Қаратон кенті "№22 жалпы орта білім беретін мектеп"КММ
І санатты тарих пәні мұғалімі, педагог-сарапшы

Аңдатпа: Сарайшық - Қазақстанның батыс өңіріндегі маңызды тарихи-мәдени мұра, ортағасырлық қалалық мәдениеттің көрнекті ескерткіші болып табылады. Сарайшық тарихи-мәдени кешенінің қазіргі жағдайы, оның қорғалуы мен насихатталуындағы негізгі мәселелер мен бағыттар қарастырылады. Сарайшық тарихи кешені ортағасырлық Ұлы Жібек жолының маңызды торабында орналасқан және оның тарихы XY-XYII ғасырларға тән. Қазіргі таңда кешеннің басты мәселесі-оның физикалық және экологиялық жағдайын сақтау болып табылады. Жергілікті климаттық ерекшеліктер мен табиғи құбылыстар кешенінің құрылымына кері әсерін тигізуде, сондықтан оны сақтау мен заманауи консервация әдістері мен технологияларын қолдану қажет. Кешеннің насихатталуы тұрғысынан, Сарайшықтың тарихи мәнін кеңінен түсіндіру және мәдениетімізді таныстыру үшін ақпараттық білім беру бағдарламалары көрмелер ұйымдастыру маңызды. Туризм мен мәдениет саласындағы мамандардың қатысуымен кешеннің шетелдік және ішкі туристер арасында танымалдылығын арттыруға бағытталған шараларды жүзеге асыру ұсынылады.

Аннотация:Сарайшық- является важным историко-культурным наследием Западного региона Казахстана, выдающимся памятником средневековой городской культуры. Рассматривается современное состояние историко-культурного комплекса Сарайшық, основные вопросы и направления его охраны и пропаганды. Исторический комплекс Сарайшық расположен на важном перекрестке великого средневекового Шелкового пути, и его история характерна для XY-XYII веков. В настоящее время главной проблемой комплекса является сохранение его физического и экологического состояния. Оказывает негативное

влияние на структуру комплекса локальных климатических особенностей и природных явлений, поэтому необходимо применять современные методы и технологии его сохранения и консервации. С точки зрения пропаганды комплекса, для широкого разъяснения исторического значения Сарайшыка и представления нашей культуры важно организовать информационные образовательные программы. Повышение популярности комплекса среди иностранных и внутренних туристов с участием специалистов в области туризма и культуры

Abstract: Sarayshyk is an important historical and cultural heritage of the western region of Kazakhstan, an outstanding monument of medieval urban culture. The current state of the sarayshyk historical and cultural complex, the main issues and directions of its protection and promotion are considered. The sarayshyk historical complex is located at an important junction of the medieval Great Silk Road and its history is typical for the XVI-XVIII centuries. Currently, the main problem of the complex is the preservation of its physical and environmental condition. Local climatic features and natural phenomena are negatively affecting the structure of the complex, therefore, it is necessary to preserve it and use modern conservation methods and technologies. From the point of view of the promotion of the complex, it is important to organize exhibitions of information and educational programs for a broad explanation of the historical essence of Saraishyk and the presentation of our culture. To increase the popularity of the complex among foreign and domestic tourists with the participation of specialists in the field of Tourism and culture.

Сарайшық

Авторы:Тарих пәні мұғалімі Шонгариев Марат Куандыкович

Тарихын ғасырлардың толғантқанын,
Зерттейтін, бағалайтын қолда бәрін.
Қалайша ұмытамыз Сарайшықты?
Еуропа, Азия арасында
Заманында Алтын көпір орнатқанын.
Ұлан қайыр Атырау даласында,
Айтайық Сарайшықтай қаласында
Күллі әлемге жайылған атақ даңқын,
Жинаған қазақ деген батыр халқын
Шалқыған Ақ Жайықтың жағасына.
Атырау аймағының мақтанышы,
Қараймыз Сарайшыққа ұлағатпен
Орта ғасыр кезінде өркендеген
Теңейміз Сарайшықты Отырармен,
Таразбен, Түркістанмен, Сығанақпен.
Сарайшықтан еседі қоңыр самал,
Естілгендей бабалардың лағыл үнін
Ұрпақтарға жалғасып жыр етейік
Қалдырған Інжу-Маржан тағылымын.

Сарайшық-Қазақстанның батыс өңіріндегі маңызды тарихи-мәдени мұра, ортағасырлық Ұлы Жібек жолының негізгі торабында орналасқан қала. Сарайшық қаласы XIII ғасырдан бастап Орта Азия мен Қазақстанның маңызды сауда оталығы болған. Қала XY-XYII ғасырларда гүлденіп, Қазақ хандығы мен көршілес мемлекеттер арасындағы сауда мен мәдениет алмасудың маңызды орталығы болды. Сарайшық ортағасырлық қалалық мәдениеттің маңызды ескеркіші болып табылады. Қала тұжырымдамасы мен археологиялық қазбалар арқылы оның архитектурасы, әлеуметтік -экономикалық жағдайы мен мәдени өмірі жөнінде мол мәліметтер алуға болады. Сарайшықтың тарихи мәні тек ұлттық емес, халықаралық деңгейде де танылады, себебі ол Ұлы Жібек жолының маңызды бөліктерінің бірі болған.

Сарайшық айбынды Алтын Орданың сауда орталығы болған, ғылым мен мәдениеттің ошағы, батыс өлкедегі исламның алғашқы діини орталығы болған әулиелі орын. XYI ғасырдың басында Қазақ хандығының астанасы болған. Бұл жерде Қасым хан және басқа да хандар, беделді тұлғалар, Мұхаммед Пайғамбарддың ұрпақтары деп саналатын сейидтер, шейхтер, молдалар, қажылар, хафиздер, суфийлер, дәуріштер өмір сүріп жерленген. Сарайшық пантеоны билеушілер мен атақты адамдарды жерлейтін орын болған. Сондықтан да қазақ халқының тағдырында маңызды орын алады.

Тарихшылырдың пікірінше, Сарайшық қазаққа жарты ғасыр яғни 50 жыл астана болды. Бұл хандықтың экономикалық, әлеуметтік кемеліне толысып, шаруашылығын дөңгелетіп, құлашын кеңге сермеуге зор мүмкіндік туғызды. Тарих парақтары жаугершілік заманға байланысты Сарайшықтың құлдырау кезеңдері болғанын көрсетеді. Аумалы-төкпелі кезеңде астана біресе Созаққа біресе батысқа кері қайтқаны тағы бар. Билік тізгінін Тәуекел хан қолына алған тұста қайта өрлеген Қазақ хандығында тұрақтылық орнап, қайта көркейгені жазылады. Десе де тоқыраудың торына түспей, қарқынды өркендеу үшін рухани серпіліс те керек болды. Сол үшін астана Сарайшықтан Түркістанға көшірілсе керек.

Сарайшық тарихи-мәдени кешенінің қорғалуы мен насихатталуы

Қорғау мәселелеріне келетін болсақ, кешенді қорғау басты міндет екені белгілі. Оның қорғауындағы негізгі мәселелерге мыналарды жатқызуға болады:

Экологиялық қауіптер: Табиғи факторлар, мысалы су деңгейінің өзгеруі және ауа-райының қолайсыз жағдайлары, археологиялық обьектілердің бүлінуіне әкеліп соғуы мүмкін.

Кеңестік және посткеңестік кезеңдегі зиян: Қаланың кейбір бөліктері кеңестік кезеңде толық немесе жартылай жойылған. Бұл зиянды қалпына келтіру мен қорғау жұмыстарын қажет етеді.

Әлеуметтік факторлар: Жергілікті халықтың тарихи мұраға деген қарым-қатынасы мен қоршаған ортаның әсері де назарға алынуы керек. Қоғамдық білім беру мен насихаттау арқылы халықтың сана-сезімін көтеру маңызды.

Насихаттау және туризм: Сарайшықтың мәдени құндылығын насихаттау үшін бірнеше бағытты дамыту қажет. Атап айтқанда, білім беру бағдарламалары бойынша, мұражайлар, тарихи орталықтар мен оқу орындары арқылы жастар мен жалпы халыққа Сарайшықтың тарихи маңызы мен мәдениеті туралы ақпараттар беру. Бұл бағдарламалар экскурияләр, лекциялар, көрмелерді қамтуы мүмкін.

Туризмді дамыту бағыты: Сарайшықты туристік бағыт ретінде дамыту маңызды. Бұл үшін инфрақұрылымды жетілдіру, туристер үшін ақпараттық-анықтамалық материалдар дайындау, арнайы маршруттар мен экскурсиялар ұйымдастыру қажет. Ақпарат жағынан насихаттауға келсек, Медиа мен интернет арқылы веб-сайттар, арнайы басылымдарды қолдану тиімді болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, Сарайшық тарихи-мәдени кешені – Қазақстанның мәдени мұрасының маңызды бөлігі. Оның қорғалуы мен насихатталуы мемлекеттік және қоғамдық деңгейде белсенді шараларды талап етеді. Тарихи ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз ету және оның құндылығын таныту мақсатында кешенді қорғау, консервациялау және насихаттау жұмыстарын кешенді түрде жүзеге асыру қажет. Бұл жұмыс тек ғылыми-зерттеу, мәдениеттану және туризм саласындағы емес, барлық қоғамның күш-жігерін талап етеді.

Өз ұсынысымды айта кетсем:

Археологиялық зерттеулер мен консервация жұмыстарының сапасын арттыру;

Қоғамдық білім беру мен асихаттау бағдарламаларын дамыту;

Туризм инфрақұрылымын жетілдіру және халықаралық деңгейде танымалдылықты арттыру.

Осы ұсыныстардың жүзеге асырылуы Сарайшықтың тарихи-мәдени мұра ретінде сақталуын және оның мәдени құндылығын ұрпақтан-ұрпаққа сақталуын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздер:

1. К.М.Байпақов, Ж.Қ.Таймағамбетов "Қазақстанның археологиясы" Алматы. 2009

2.«Отан тарихы» журналы сайты https://otan.history.iie.kz
3.https://youtu.be/-8vtt4geYYU?si=ofZvl3nTfmThZgkd
4. https://el.kz/sarayshy-_-_babalar_m-rasy_40153/

САРАЙШЫҚТЫ ЗЕРТТЕГЕН ӨЛКЕТАНУШЫЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ

А.Шеркешбаева -«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,экскурсия жетекшісі

Сарайшық қаласы – XIII-XVI ғасырларда Шығыс пен Батысты байланыстырған Ұлы Жібек жолының үстінде орналасқан білім-ғылымы, қолөнері мен саудасы дамыған, Ұлысу деп аталатын ағысы қатты өзеннің оң жағалауында орналасқан өркениетті қалалардың бірі. Ортағасырлық Сарайшық тарихын зерттеген еңбек еткен өлкетанушылар М.Намазғалиев, Ж.Ғизатов, Т.Наурызәлі болып табылады.

Сарайшық музейінің негізін қалаушы, өлкетанушы Мұстажап Намазғалиев 1928 жылы Новобогат (қазіргі Исатай) ауданындағы Забурын ауылдық кеңесінде дүниеге келген. 1943 жылы екі айлық мұғалімдер курсын тәмамдап, еңбек жолын ауданда мұғалімдіктен бастайды. 1947 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтты бітіреді. М. Намазғалиев өлке тарихын оның ішінде Сарайшық қаласы жайлы қызығушылығын танытып, оның тарихы жайлы көбірек білуге әрекет етеді. Мысалы, «Мұражай – жазылмаған кітап» атты мақаласында тарихшы Сарайшық қаласы туралы ертеден естіп жүргендігі жайлы, бірақ қаланы тек қана 1961 жылы көргендігін баяндайды. Сол жылы Сарайшық мектебіне жұмысқа кіріскен күннен бастап көне Сарайшықты зерттеу ісімен айналасып, қала орнынан табылған «көненің көзі» деген нәрселердің барлығын тірнектеп жинай бастаған. «Сөйтіп мектептен музей бұрышын аштым. Экспонаттар жинақтала келе ол мектеп музейіне айналды», деп жазады.[1, 159]. Кейін, оқушылар арасынан 1964 жылы жас өлкетанушылар үйірмесін ұйымдастырады. Үйірмеде 2-3 жылдың ішінде біраз экспонат жиналды. Осы жылы М.Намазғалиев «Мектеп музейі» атты мақаласында мектепте құрылған өлкетану музейінің бөлімдері туралы былай дейді: «Мектептегі бұл музей бір бөлмеге орналасқан. Оның ішінде алты түрлі бағытта жинақталған экспонаттар бар». Ал сол бөлімдерге жеке-жеке тоқталсақ.

1. Археологиялық бөлім
2. Нумизматика бөлімі
3. Этнографиялық бөлім
4. Табиғи бөлім
5. Топономикалық бөлім
6. «Азамат соғысына» арналған [2].

Жыл сайын қор көбейе, тыңбай ізденістер мен еңбекқор ұстаздың еңбегінің нәтижесінде мектеп музейі облыстық музейдің филиалына айналды. Көп жылдар бойы жинақталған жәдігерлерді толықтырып, 1999 жылы Атырау облысы әкімі И.Тасмағамбетовтің қолдауымен 3 қыркүйекте көне Сарайшық қаласының тарихын, жалпы XI-XVI қазақ халқының тарихына арналған «Хан Ордалы-Сарайшық» музей-қорығы ашылды. Осы жылы музей-қорықтың ашылғанына 25 жыл толды. Өлкетанушының көне қалаға қатысты «Сарайшықтың сыры көп», «Өскен ауыл», «Тағы да көне Сарайшық жөнінде», «Көне Сарайшық жөнінде не білеміз?» атты мақалалары әр жылдары халықтың назарына ұсынылды.

Қазіргі уақытта «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының жас маманы, ғылыми қызметкер – Мұстажап Айкөркем ата жолын қуып осы салада жұмыс атқаруда.

Өлке тарихын зерттеуге үлес қосқан өлкетанушылардың бірі – «Сарайшық» музей-қорығының ардагері – Жанұзақ Ғизатов.

Ол 1939 жылы 14 шілдеде Атырау облысы, Исатай ауданы, Зинеден (Забурын) ауылында дүниеге келген. 1963 жылы Гурьев (Атырау) педагогикалық институтының физика-математика факультетін аяқтаған. Еңбек жолын Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы, Байқоңыр орта мектебінде мұғалім болып бастайды. Кейін өз өлкесіне оралып, Исатай ауданы Новобогат селосындағы кәсіптік-техникалық училищеде қызмет атқарады. Сол кездегі облыстық басқарма Ж.Ғизатовты бірнеше жыл жұмыс атқарған тәжірибелі маман ретінде 1971 жылы Сарайшық селосында орналасқан кәсіптік-техникалық училищеге ауыстырады. Сол білім мекемесі қабырғасында 30 жылға жуық әртүрлі лауазымда қызмет атқарды. Білім берудегі жаңашылдық, шәкірт жүрегіне жол таба білу, білім мен тәрбиені тиімді ұштастырудағы озық тәжірибелері үшін оған 1975 жылы «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мұғалімі» құрметті атағы берілді.

Бүкіл өмірін ұстаздыққа арнаумен қатар, ел жұртшылығына қарымды қаламгер, өлкетанушы ретінде де танылды. Жанұзақ ағай ғылымға бетбұрыс жасап, 1999 жылы «Хан Ордалы Сарайшық» музей-қорығына аға ғылыми қызметкер болып орналасып, музейдің ғылыми жұмыстарын жүргізді. 16 жыл ішінде музей жұмысының дамуына үлесін қосады. Сол кезеңде өлке тарихына қатысты түрлі дөңгелек үстел, тақырыптық конференциялар, қызықты кездесулер өткізді. Сарайшықтың тарихын көпшілікке насихаттау жөніндегі еңбектері: «Атырау өлкесі Алтын Ордаға дейін», «Ұлы Жібек жолы – дүниежүзілік өркениет жолы», «Бабамның жұрты – Ноғайлы», «Аңызға толы Сарайшық», «Сарайшықтың екінші өмірі, Алтын Орда хандары» көне қала туралы сыр шертеді.

Өлкетанушының қай еңбегін, мақаласын алсақ та бүгінгі жастарға арналып отыр. Оны Ж.Ғизатовтың «Ұлы Даланың қасиетті күмбезі» еңбегіндегі алғы сөзінен көруге болады: «Жастардың еліне, туған жері – Атамекеніне деген сүйіспеншілігін ояту, еліміздің кемел келешегіне сенімін қалыптыстырып, отаншылдық сезімін тәрбиелеу үшін олардың санасына ұлтымыздың тамырлы тарихы мен адамзат өркениетінде елеулі орны бар өнегелі мәдениетін сіңіруге көмектессек деген ағалық оймен бұл кішкене еңбек сіздерге арналады, XXI ғасыр жастары!»[3].

Мәуелі бәйтеректей ұрпағымен жайқалған Жанұзақ аға жұбайы Нағима апаймен 5 ұл, 1 қыз тәрбиелеп өсірді. Қазіргі таңда ұл-қыздарынан 9 немере, 4 жиен, 3 жиеншар сүйіп отыр. Ағайдың қолында Нұрлан деген баласы, Гулнафиз атты келіні бар.

Тарас Манапұлы Наурызәлі 1965 жылдың 2 қаңтарында Атырау облысы Исатай ауданының Тұщықұдық ауылында туған. Осы облыстың Махамбет ауданындағы Сарайшық орта мектебін 1982 жылы және Әл-Фараби атындағы ҚазМУ-дің журналистика факультетін 1992 жылы бітірген. Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі.

Алғаш еңбек жолын 1982 жылы Сарайшық орта мектебінде жылу жүйесінің операторы болып бастайды. 1983-1984 жылдары Кеңес Армиясы қатарында әскери борышын өтеді. 1984-1986 жылдары Гурьев мемлекеттік ауыл шаруашылығы тәжірибе станциясында жылқы шаруашылығы секторының лаборанты, станциясының сауын кешенінде бұзау бақташысы, 1986-1995 жылдары Махамбет аудандық «Жайық

шұғыласы» газетінде әдеби қызметкер, тілші, бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы, 1995-1999 жылдары облыстық «Атырау» газетінің Махамбет, Индер, Қызылқоға аудандары бойыншы меншікті тілшісі. 1999-2004 жылдары облыстық тәуелсіз «Ақ Жайық» газетінде аудармашы, тілші, 2004-2005 жылдары аймақтық «Сахара» газетінде әдеби қызметкер, шолушы болып жұмыс жасады. 2005-2012 жылдары тәуелсіз «Ақ Жайық» газетінде аудармашы, газетінің қазақ редакциясының редакторы болып қызмет етті.

Бүгінде жеке шығармашылық жұмыста. Т.Наурызәлі «Сарайшық саздары», «Алтын бесік – Сарайшық», «Ақберен», «Қалдырған ізің мәңгілік», «Құс жолы», «Анамның өмір белестері», «Ыстық ұя, ұмытылмас жылдар», «Даланың асыл дәнегі», «Ақ Жайықтың Айгүлі» атты кітаптардың авторы. Өлеңдері «Қазақ поэзиясының антологиясына» енді. Ақынның «Туған жер, табиғат дәптерінен: Сарайшық» атты өленінде көне қала турады былай:

Қауым ел қайда кешегі,
Астана жұртын құраған.
Қоп-қоңыр бір мұң еседі,
Томпайып жатқан обадан.
Басыңнан ұшты қанша бақ,
Куә ғой тарих дерегі.
Қайғыңды жатыр тұмшалап,
Жайықтың қара тереңі.
Нәр алып Жайық-Анадан,
Шаһар боп мұнда бекіп ең.
Құрлықты екі жалғаған,
Жібек жолының көпірі ең.
Жаранды уақыт байқатпай,
Обанды қанша күн сүйді.
Қасіретін бүгіп тіл қатпай,
Жер-бесік үнсіз мүлгиді.
Өзіңде жатыр бабаның,
Өкініш,арман,күйігі.
Осынау ұлы даланың,
Сарайшық сенсің биігі, деп жазылған [4, 8б].

Т.Наурызәлі ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Құрмет грамотасымен және «Қазақстан Журналистер Одағына 50 жыл» мерейтойлық медалімен марапатталған.

Отбасында зайыбы Нығметова Сәуле Қонайқызы екеуі Диас, Мирас есімді ұлдар тәрбиелеп, өсірді. Ұлы Диас пен келіні Әсемнен Мұса, Мариям, Шаттық атты немерелер сүйіп отыр.

Қорыта айтқанда туған өлкесінің игілігіне арнап, өзіндік іздерін қалдырған ата-ағаларымыздың өмір жолы әрбір азаматқа үлгі боларлық деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.Намазғалиев. «Сарайшық туралы не білеміз?» / 1988 жыл 11 март;
2. М.Намазғалиев. «Ғасырлар сырын сақтаған», мақала // Жайық шұғыласы газеті, 1991 жыл, 31 қазан;
3. Жанұзақ Ғизатов. «Ұлы Даланың қасиетті күмбезі», 2009 жыл.
4. Тарас Наурызәлі. «Сарайшық саздары», Атырау, 2004 жыл.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС

Әбжанов Х.
Ұлттық тарих және тарихи тұлға: методологиялық көзқарас..... 3
Кәрібаев Б.Б.
Алтын Орда тарихының алғашқы кезеңі: Египетпен саяси қарым-қатынастардың орнатылуы және оның себептері..... 9
Крупа Т.
Археологический текстиль из раскопок памятников Сарайшика: изучение и сохранение..... 16
Петров П.Н
Вопросы нумизматики Сарайчика и его округи (проблемы и перспективы)..... 23
Плахов В.В.
Баклага с мотивами исламского Райского сада из Сарайшыка..... 29
Кожа М.Б.
Сооружения Сарайчика периода Золотой Орды (по данным легенд, письменных и археологических источников)..... 36
Ускенбай К.
Сарайчик и Западный Казахстан в эпоху хана Барака..... 44
Атығаев Н.Ә.
Хақназар хан және оның батыстағы саясаты..... 53
Сабыр М.Б.
Алтын Орда тұсындағы хан жарлықтарының тілдік сипаты..... 59
Мұқтар Ә.Қ.
Ортағасырлық Сарайшық: қалыптасуы, дамуы және жойылуы (археологиялық деректер бойынша)..... 63

1, 2 СЕКЦИЯ. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ТАРИХНАМАСЫ ПРИЗМАСЫНДА: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ ІЗБАСАРЛАРЫ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖАҢА НӘТИЖЕЛЕРІ

Ахметова У.Т.
Жошы Ұлысы тарихына қатысты жаңа зерттеулер («Сарайшық» музей-қорығының материалдары бойынша)..... 72
Ахмет А.Қ.
Жайық бойын отарлауға қарсылық: Махамбет пен Мұрат шығармаларында көрініс табуы..... 78
Сапанов С.Ж.
Торговля и культурные обмены на территории Казахстана в период позднего средневековье (XY-XYIII вв.)..... 84
Қуаныш С.О., Досетова А.А.
Каспий аймағы халықтарының түркілену процесінің ерте кезеңі..... 86
Касенов М.С.
Караван - сарай Таскешу периода Золотой Орды..... 90

Пушкарев А.А.
Магнитная разведка на поселениях золотоордынского времени в окрестностях средневекового города Сарайшык..... 98
Нығметов Б.С.
Жошы Ұлысы (Алтын Орда) Ұлы Дала тарихында..... 109
Доспанов О.Т.
Урбанизационные связи средневековых городов и поселении правобережья Амударьи (сведения к изучению городов Южного Приаралья)..... 113
Байбулсинова А.С.
Алтын Орда мемлекетінің саяси тарихы және маңызы..... 123
Боранбаева Б.С.
Ұлы Жібек жолының Сарайшық қаласының дамуындағы алатын орны..... 130
Тұраруұлы А.
Сарайшықтағы №2 қазбада жүргізілген жұмыстар..... 136
Сеғуатов Д.
Экожүйенің Алтын Орданың дамуына ықпалы..... 144
Шығанбаева М.
Жошы ұлысының құрылу кезеңі, оның саяси жүйесі мен экономикалық жағдайы. Тарихи ізбасарларының рөлі..... 148
Ахтамгалиева Г.Х.
Ортағасырлық Сарайшық Тәуелсіз Қазақстан және шетел тарихнамасы призмасындағы зерттеулер..... 151
Асанова А.
Ж.Ж. Мұстафинның Сарайшық зерттеулері..... 156

3 СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КЕШЕНДЕР, ОЛАРДЫ САҚТАУ, ҚОРҒАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАНЫМАЛ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Исмағұлов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М.
Ақтөбе өңіріндегі туристік маңызды тарихи – ескерткіштер орындары..... 161
Мұстафин Ж.Ж.
Ислам діні және Сарайшық..... 168
Хамидуллина Д., Әлжанов Ғ., Куандыков Д., Насипулаев Е.
Заманауи этнодизайн негізінде ортағасырлық Сарайшық қаласының қолөнер бұйымдары мен мотивтерін жаңғырту..... 170
Молдашева С.Қ.
Көшпелі халықтардың қолөнер туындыларында зооморфтық сюжеттердің бейнеленуі..... 177
Куандыков Д.Т.
Атырау облысы Тарихи мәдени мұраны зерттеу орталығының Алтын Орда мұраларын зерттеулері..... 182
Диярова Ж.К.
Сарайшықтан табылған Хорезм типтес сырланған қыш бұйымдар өрнектері..... 187
Жумабаев А.Ж., Батырханова А.С.
Шетел музейлеріндегі алтынордалық жәдігерлер және Сарайшық..... 192

Сағынбаева О.Қ., Шауденова А.К.
Сарайшық музей қорындағы жәдігерлерді зерттеу жұмыстары..... 199
Байғалиев Ж.Р.
Ортағасырлық Сарайшық қаласы керамикасы: майшамдар..... 207
Мұстажап А.
Mustazhap Namazgaliyev – The researcher of ancient Saraishyq, local historian..... 213
Аманбаева Ж.К.
Ортағасырлық тарихи- мәдени кешендерді насихаттау: рухы мықты, жауапкершілігі жоғары, білімді ұлт тәрбиелеу кепілі..... 219
Ризduанова А.А.
Алтын орда мемлекетінде қолөнер мен сауданың дамуы..... 222
Асанова А.
Қазақ тарихындағы батырлар мәртебесі мен С.Датұлы көтерілісі (М.П.Вяткин зерттеулері бойынша)..... 226
Калиева Ш.А.
Сары айшықты Сарайшық: өткені мен келешегі..... 235
Ермекбаев Қ.Т.
Ұлы даланың шаһары Сарайшық..... 237
Баданова Н.А.
Сарайшық тарихи-мәдени кешенінің қорғалуы мен насихатталуы..... 243
Шеркешбаева Ә.
Сарайшықты зерттеген өлкетанушылар және олардың еңбектері..... 246

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ

МӘДЕНИЕТ КОМИТЕТІНІҢ

«САРАЙШЫҚ» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МНИСТРЛІГІ

Х. ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ

Жошы Ұлысының 800 жылдығына орай

САРАЙШЫҚ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ӘЛЕМІ

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы

СБОРНИК
МАТЕРИАЛОВ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

«САРАЙШЫК И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МИР ЕВРАЗИИ» ПОСВЯЩЕННОЙ 800-ЛЕТИЮ УЛУСА ДЖУЧИ

“SvetoCopy” қағазы. Пішімі А4. Көлемі 30 б.т.
Таралымы 50 дана
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
баспа орталығында басып шығарылды.
Техникалық редакторы: Батыргалиева Салтанат
Мұхабасын жасағандар: Батыров Ғалымжан
Түптеген: Жамбылов Маркс